

MONUMENTA LITERARIA NEERLANDICA III, 1

J. van den Vondel
Twee zeevaart-gedichten

Deel 1 / Teksten en inleiding

J. VAN DEN VONDEL / TWEE ZEEVAART-GEDICHTEN

Uitgegeven onder auspiciën van het Bureau Basisvoorziening
Tekstedities der Koninklijke Nederlandse Akademie van
Wetenschappen

Begeleidingscommissie: W. Blok, Groningen; S. Dresden, Leiden;
A.H.F. van Elslander, Gent; W.P. Gerritsen, Utrecht; E.K. Grootes,
Amsterdam; F.J. van Ingen, Amsterdam; W.R.H. Koops, Groningen;
M.A. Schenkeveld-van der Dussen, Utrecht; A.L. Sötemann, Utrecht

COPYRIGHT Copyright van deze uitgave © 1987 Koninklijke Nederlandse
Akademie van Wetenschappen, Amsterdam

ISBN 0 444 85626 9

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

J. van den Vondel

Twée zeevaart-gedichten

Hymnus, ofte Lof-Gesangh, over de wijd-beroemde
scheeps-vaert der Vereenighde Nederlanden (1613)

Het Lof der Zee-vaert (1623)

Uitgegeven met inleiding en commentaar
door Marijke Spies

Deel 1 / Teksten en inleiding

Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij
Amsterdam / Oxford / New York, 1987

Inhoud

WOORD VOORAF VII

TEKSTEN 1

1. HYMNUS, OFTE LOF-GESANGH, OVER DE WIJD-BEROEMDE SCHEEPS-VAERT DER VEREENIGHDE NEDERLANDEN 3
2. HET LOF DER ZEE-VAERT 15

INLEIDING 29

1. DE PLAATS VAN “HET LOF DER ZEE-VAERT” IN VONDELS LITERAIRE EN POLITIEKE ONTWIKKELING 31

- 1.1. Ter inleiding 31
- 1.2. “Het Lof der Zee-vaert” en de “Zeespiegel” 31
- 1.3. “Het Lof der Zee-vaert” op een keerpunt van Vondels leven 40
 - 1.3.1. De doopsgezinde Vondel 40
 - 1.3.2. De humanistische Vondel 53
- 1.4. “Het Lof der Zee-vaert” en de VOC-politiek 66
- 1.5. Het veld van onderzoek rond “Het Lof der Zee-vaert” 71

2. DE “HYMNUS, OFTE LOF-GESANGH, OVER DE WIJD-BEROEMDE SCHEEPS-VAERT DER VEREENIGHDE NEDERLANDEN” 73

- 2.1. Ter inleiding 73
- 2.2. Literaire, retorische en inhoudelijke analyse 73
 - 2.2.1. De “Hymnus” en de prent ‘SLANS WELVAREN’ 73
 - 2.2.2. Retorische analyse 78
 - 2.2.3. Literaire en inhoudelijke analyse 87
- 2.3. Morele en religieuze opvattingen 99
 - 2.3.1. Opvattingen over de oorlog 99
 - 2.3.2. Opvattingen over de handel en de visserij 109
 - 2.3.3. De noordelijke doorvaart 121
 - 2.3.4. Vondel als doopsgezind gelovige 130
- 2.4. De “Hymnus” en de rede van de Vecht in de “Geeraerd van Velsen” 135
- 2.5. Van “Hymnus” naar “Het Lof der Zee-vaert” 141

3. “HET LOF DER ZEE-VAERT” 143

- 3.1. Ter inleiding 143
- 3.2. Literaire en retorische analyse 144
 - 3.2.1. De literaire traditie 144

3.2.2.	Poetica's en rhetorica's	147
3.2.3.	Literaire analyse	152
3.2.4.	Rhetorische analyse	157
3.2.5.	Invloeden en 'imitatio'	171
3.3.	Inhoudelijke analyse	174
3.3.1.	Actualiteit en traditie	174
3.3.2.	De humanistische bronnen van "Het Lof der Zee-vaert"	178
3.3.3.	Zeevaartfilologie en zeevaartkunde	186
3.4.	Morele en filosofische opvattingen	189
3.4.1.	Het betoog tot lof van de zeevaart	189
3.4.2.	Opvattingen over wetenschap en techniek	192
3.4.3.	Opvattingen over handel en samenleving	197
3.4.4.	Opvattingen over schoonheid en deugd	214
3.5.	Vondel en zijn "Mecenaten"	225
4.	NOGMAALS: "HET LOF DER ZEE-VAERT" EN DE VOC-POLITIEK	229
4.1.	Ter inleiding	229
4.2.	De VOC in Indië en in Europa	230
4.2.1.	De juridische legitimatie	230
4.2.2.	De VOC in Indië	232
4.2.3.	De VOC in Europa	239
4.2.4.	Reael versus Coen	247
4.3.	De politieke strekking van "Het Lof der Zee-vaert"	253
	AFBEELDINGEN	257

Woord vooraf

Toen Herman Gorter nu ruim zestig jaar geleden in *De groote dichters* Vondel behandelde, noemde hij *Het Lof der Zee-vaert* een van de weinige voorbeelden van diens grote talent. In dit gedicht uit zijn jeugd zou hij nog een "algemeen realistische schildering van maatschappelijk leven" gegeven hebben, en wel "vanuit het oogpunt der kleinburgerlijke admiraals, kapiteins en matrozen, [...] uit het realistische standpunt, [...] uit het standpunt van den strijd en den arbeid." Na die tijd zou hij zijn pen gaan lenen aan de kooplieden en regenten, wier macht berustte "op het geld en de tirannie" en zou hij nog maar zelden komen tot zulke grote poëzie.¹

Het is de ironie van de geschiedenis dat het hier gepresenteerde onderzoek naar *Het Lof der Zee-vaert*, dat in hoge mate vanuit eenzelfde ideologisch uitgangspunt is opgezet als dat van Gorter, uitmondt in vrijwel tegenovergestelde conclusies. *Het Lof der Zee-vaert* is slechts voor een klein deel realistisch te noemen en vanuit het oogpunt van de zeelui is het in elk geval niet geschreven, veeleer vanuit dat van de kooplui, althans van een bepaalde groep daarvan. Dat inzicht kon pas bereikt worden na gedetailleerd onderzoek. Een tekst uit een zo ver verleden is nu eenmaal geschreven vanuit heel andere opvattingen, zowel literair als inhoudelijk, dan wij er tegenwoordig op nahouden. Gorter kon dat niet weten. Maar wanneer men dat niet weet, komt men onvermijdelijk tot verkeerde interpretaties, ook al is men, als Gorter, nog zo'n zorgvuldige en gevoelige lezer.

Op één punt echter heeft Gorter naar mijn mening gelijk boven veel hedendaagse onderzoekers en wel in zoverre hij zich concentreert op het 'standpunt' waarvanuit de tekst is geschreven. Ik zal dat nader toelichten.

Het onderzoek naar *Het Lof der Zee-vaert*, waarvan deze uitgave het resultaat is, begon in een doctoraalwerkgroep die in de jaren 1972-1976 onder mijn leiding aan het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam plaatsvond. Doelstelling was de relatie tussen literatuur en maatschappij aan een concrete tekst preciezer te onderzoeken. Hoewel de nu bereikte inzichten veel verder gaan dan wat toen uitgezocht werd, is deze doelstelling, en de daarvan afgeleide werkwijze, sindsdien in principe dezelfde gebleven. Belangrijk daarbij is vooral, toen en nu, de nadruk op de plaats die de tekst inneemt binnen de historische context van waaruit hij werd geschreven, méér dan op de functie die hij vervult binnen de context waarin hij werd ontvangen. Dat uitgangspunt leverde toen, de tijd dat de receptietheorie opbloede, de nodige discussies op. De reden ervan is dat naar mijn mening het eerste ook inderdaad aan het tweede vooraf hoort te gaan.

¹ Gorter, *De groote dichters*, de citaten op resp. p. 320 en 327.

Aan een tekst als *Het Lof der Zee-vaert* zijn verschillende aspecten, zo men wil verschillende niveaus, te onderscheiden, die ieder voor zich uitwijzen naar een andere context. Zo hebben we, wanneer we de tekst historisch beschouwen, te maken met het literaire genre, met de retorische structuur, met de herkomst van de zakelijke inhoud, en met morele en filosofische opvattingen.² Men kan wel veronderstellen dat het soort van aspecten, zo goed als de aard van hun samenhang, te maken heeft met een bepaalde opvatting van literatuur, dat neemt niet weg dat elk van hen eerst binnen zijn eigen historische context onderzocht moet worden, voordat daar werkelijk iets over te zeggen valt.³ Maar vooral, en dat is in eerste instantie belangrijker, kan men alleen op grond van dit soort onderzoek zeggen dat men, zowel inhoudelijk als literair, 'weet wat er staat'. De vraag of dat wat er staat betrekking heeft op de buiten-tekstuele realiteit, het leven van de dichter, de maatschappij, komt pas daarna. Ook dat laatste, de (veelal maatschappelijke) functie, of althans geïntendeerde functie, hoort volgens mij tot de betekenis en dient opgenomen te worden in een commentaar dat tot doel heeft de tekst begrijpelijk te maken.

Maar er is meer. Geen van de contexten waarnaar de verschillende aspecten van de tekst verwijzen, is immers een monolithisch en statisch geheel. Op elk van die terreinen bestaan tegenstellingen en is de zaak in beweging. Juist wat dat betreft neemt de dichter, op ieder niveau van zijn tekst, een standpunt in, of dat nu op het niveau is van de literaire vormgeving of op dat van de inhoudelijke opvattingen die hij uitspreekt. Zo bevestigt en continueert hij een opvatting, een stroming, een stellingname, zelfs wanneer hij zich daarvan niet bewust is. Vaak impliceert dat tevens dat hij een bepaalde positie inneemt ten opzichte van maatschappelijke ontwikkelingen en zo ten opzichte daarvan een opiniërende functie vervult.

Een commentaar dat zich niet beperkt tot de betekenis die een tekst op een bepaald historisch moment heeft, maar dat ook de positie tracht te definiëren die deze op zijn verschillende niveaus in de ontwikkelingen inneemt, zegt iets over de betekenis van die tekst in ruimere zin. Het

² Iets vergelijkbaars bij Frappier, 'Tradition et actualité dans "L'Hymne de l'Or" de Pierre de Ronsard', m.n. p. 128-134. Zie ook de Verantwoording in deel 2 van deze uitgave.

³ Ik ga niet in op de verschillende structuralistische, semiotische en soortgelijke postmodernistische theorieën, die generalisaties opstellen ten aanzien van dit soort onderzoek. Men vindt er, speciaal toegepast op de renaissance, een aantal bijeen en bediscussieerd in *New literary history* 14 (1983), waarvan het derde nummer geheel is gewijd aan 'Renaissance Literature and Contemporary Theory'. Hun gehalte is, in vergelijking met het concrete onderzoek, naar mijn mening telkens weer teleurstellend. Ronduit sceptisch ben ik ten aanzien van de ook daar weer opduikende neiging om coûte que coûte een 'samenhang' – of men dat nu een 'structure' noemt, of een 'système', of een 'épistème' – te willen postuleren, hetzij van een tekst, hetzij van een periode. Natuurlijk wordt er, bijvoorbeeld, binnen een tekst door middel van een retorische argumentatie een morele stelling verdedigd. Maar dat is geen samenhang in structuralistische of semiotische zin.

probeert niet alleen open te leggen wat hij literair en inhoudelijk representeert, maar ook welke betekenis dat weer heeft in literairhistorisch, cultuurhistorisch en historisch opzicht.⁴

Een dergelijk literatuurhistorisch commentaar heb ik in het eerste deel van dit boek in de vorm van een uitvoerige literatuurhistorische inleiding proberen te geven. Een plezierige bijkomstigheid was, dat *Het Lof der Zee-vaert* zowel wat betreft de vorm, als wat betreft de inhoud terugwees naar een tien jaar eerder door Vondel geschreven gedicht, de *Hymnus, ofte Lof-Gesangh, over de wijd-beroemde scheeps-vaert der Vereenighde Nederlanden*. Doordat deze tekst in alle opzichten andere posities inneemt dan *Het Lof der Zee-vaert* was het mogelijk de literatuurhistorische en cultuurhistorische ontwikkelingen voor een goed deel te schetsen aan de hand van deze twee teksten. Dit bracht vanzelfsprekend met zich mee, dat ik in deze uitgave, behalve *Het Lof der Zee-vaert*, ook de *Hymnus*, beide met het direct op de tekst betrekking hebbende commentaar, heb opgenomen.⁵

Natuurlijk kan men zo'n uitvoerig onderzoek als hier weergegeven wordt, maar een enkele maal doen. Het is zeker niet de bedoeling wat dat betreft met deze uitgave een norm te stellen.⁶ Maar wel lijkt het me nuttig om zo nu en dan een tekst op deze manier te becommentariëren. Gespreid door de tijd, kunnen dergelijke commentaren de bouwstenen leveren voor een literatuurgeschiedenis die meer is dan een impressionistische verzameling feiten en interpretaties. Los daarvan levert het commentaar in deze uitgave ook nogal wat achtergrondmateriaal dat kan dienen tot beter begrip van andere teksten. De uitvoerigheid ervan werd nu eenmaal tevens veroorzaakt door het ontbreken van voorstudies op allerlei gebieden die tot de literatuurgeschiedenis horen of daar nauw mee samenhangen. In de allereerste plaats echter wordt de omvang van dit boek gerechtvaardigd door het belang van de tekst waar het allemaal om begonnen is. Op dat punt heeft Gorter zonder meer gelijk: *Het Lof der Zee-vaert* is prachtig. Het is bovendien – dat resultaat heeft het onderzoek in elk geval opgeleverd – een belangrijke tekst, belangrijk in Vondels literaire ontwikkeling, belangrijk in de ontwikkeling van de literatuur van die tijd, en belangrijk als knooppunt in een veld van maat-

⁴ Een vergelijkbaar standpunt werd ingenomen door Ulfert Ricklefs op het colloquium van de Deutsche Forschungsgemeinschaft over 'Probleme der Kommentierung' (1972), in zijn bijdrage 'Zur Erkenntnisfunktion des literaturwissenschaftlichen Kommentars', p. 50-51 en 64. Zie ook Frühwald, 'Formen und Inhalte des Kommentars wissenschaftlicher Textausgaben', p. 23; en Schmidt, 'Die Kommentierung von Studienausgaben', p. 82.

⁵ Over de afgrenzing van dat commentaar ten opzichte van het in dit deel gegeven literatuurhistorische commentaar, zie deel 2, Verantwoording.

⁶ Het belangrijkste bezwaar dat op het colloquium over 'Probleme der Kommentierung' met name door Herbert Kraft tegen Ricklefs standpunt werd ingebracht (*Probleme der Kommentierung*, p. 208; vgl. ook diens boekje over *Die Geschichtlichkeit literarischer Texte*, p. 86-87), is dat het commentaar daardoor uitgroeit tot een zelfstandige studie die niet in een teksteditie thuishoort.

schappelijk-literaire relaties. Het is aan dat belang dat deze uitgave vooral recht probeert te doen.

Veel mensen hebben in de loop der tijd, in meerdere of mindere mate, aandeel gehad in de totstandkoming van dit boek. Dat geldt vooral voor de vaste deelnemers aan de hiervoor genoemde werkgroep: Marijke Barend, Ko Dieleman, Hans den Haan, Joop Hart, Elske Keemink, Marjonne van Randwijk, Robert Weijdert en Leo van der Zalm. Van dezen zette Hans den Haan na zijn afstuderen als collega de medewerking voort, waaruit een aantal publikaties resulteerde waarnaar ik te geëigender plekke verwijs; daarnaast dank ik hem voor verschillende kritische opmerkingen met betrekking tot de woordverklaring en het commentaar. Naast de hier genoemden was er een groot aantal wisselende deelnemers, van wie in verband met gegevens over de relatie tussen Coen en Reael, nog Huub Oostendorp moet worden genoemd. Zij allen zullen, wanneer zij dit boek lezen, wel verbaasd zijn. De afronding van het onderzoek, die ik in 1976 op mij nam, is uitgelopen op een zodanige uitbreiding dat van de oorspronkelijke resultaten niet zo heel veel meer valt te herkennen. Ik hoop dat iets van wat we indertijd met elkaar droomden dat het zou kunnen worden, er in terug te vinden is.

Tenslotte dank ik de volgende vakgenoten voor tal van opmerkingen en waardevolle tips: mevr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen en E.K. Grootes, die beiden de hele kopij doorlazen en van kanttekeningen voorzagen, S.B.J. Zilverberg en S.L. Verheus, die mij raad gaven op het gebied van de mennonitica, mevr. M.Th.C. Mathijssen-Verkooijen, die mij literatuur aan de hand deed over de principes van de commentaar, en P.J. Verkruijse, die mijn opmerkingen over de teksteditorische uitgangspunten kritisch bekeek. Dank ook aan de medewerkers van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, die niet moe werden de boeken aan te dragen die dit boek mogelijk hebben gemaakt. De medewerkers van het Bureau Basisvoorziening Tekstedities en in het bijzonder H.T.M. van Vliet, hoofd van het Bureau, komt tenslotte grote dank toe voor alle zorg aan de totstandkoming van deze uitgave besteed.

Amsterdam, 5 juli 1984

Teksten

HYMNVS,
Ofte
Lof-Gesangh,
Over de wijd-beroemde scheeps-vaert
der Vereenighde Nederlanden.

*Aenden
Goed-jonstigen Aenschouwer.*

O Bondigh Nederland! die al des werelds percken
Beschaduwd, en door-vlieght met u bepeckte vlercken,
En om den Aerden-kloot met u Meyr-minnen sweeft,
Tot daer Natuere dy haer rijkste schatten geeft,
5 Gedooght, dat ick al-om den middel mach verbreden,
Waer by den welstant groeyt van u Scheep-rijcke Steden,
En ghy, o Admirael! die op de winden zwiert,
En van 't lazurigh veld de zoute toomen stiert,
Mijn reyse gunstigh zijt: op dat ick met verblyden
10 Mach aen een goede kust het Ancker laten glyden,
Al-waer ick nau geland, zal mijn beloft voldoen,
En't heyligh Altaer plat met heeten Wierock voen.
Doen 't menschelijck geslacht hadde onder zijn bestieren
De Vogelen gebracht, en d'ongetemde Dieren,
15 Wat rester (riepen zy) dan dat wy eyndlijck mee
Vermeesteren in 't net de Visschen vander Zee?
't Was niet soo haest geseyd, d'een gingh de zoete stroomen
Beryden, half beangst, met uytgeholde Boomen:
Een ander met een Vlot van schorssen al bemorst,
20 Zich nauwelijcx in't diep van strande geven dorst,
Die, met een lichte Barck van barstigh Bocken-leder
Heel vreemd te gaer gepast, vast golfden op en neder,
So lange tot sy 't Want op-trocken met de Visch
En met een versche vangst bekroonden haren disch.
25 Maer d'onverzaedlijckheyd des menschen niet te vreden
Met nootdruft zynes lijfs, in zijn behoeftlijckheden,
Hier mede niet vernoeght, dus by sich selven spreekt:
Wat is 't doch dat ons let? wat is 't dat ons ontbreekt?
Dat in een vreemd gewest wy elders niet en soecken,
30 't Gene ons Climaet ontbeert, in d'een oft d'ander hoecken?

Oft zal de schrick des doots, 't woeste op geblasen Meer,
 Het ruyschen vande wind, en 't bulderende weer,
 Van een so stouten daed ons yzen doen en beven?
 Neen! neen! na rijkdom streeft, oft wenscht niet meer te leven,
 35 Ontsiet de diepte niet, al is haer aensicht straf:
 Sy helpe ons tot meer heyls, of strecke ons tot een graf,
 Heel weynigh is 't verschil, oft na dit tijdlyck slaven
 Wy worden inder Aerde, oft inde Zee begraven,
 En ons en is voorwaer het aerdrijck niet alleen,
 40 Maer oock de vloeden selfs ghegeven tot een Leen.
 Elck rept' van stonden aen sijn handen tot den wercke,
 d'Een timmert, klutst, en boud een tweede Noahs Arcke,
 Een ander stijght om hoogh ten wolcken met de Mast,
 Die, maeckt den Wouwe-steert het roer van achter vast.
 45 Den eenen 't ancker smeed, die, draeyt de Kenpsche zeelen,
 En d'ander 't vlacke Zeyl de winden gaet bevelen,
 Doet een nieuw-wereld op, gaet bruysen door het nat
 En keert flux wederom met alderhande schat.
 Van een so nutten kunst, krijght haest de nieuwe maren
 50 *Sesostris*, de Monarch der oude Egyptenaren:
 Die door 't Arabisch Meyr een vlote kielen sleept,
 En met sijn Oorlooghs-heyr naer Indus over-scheept,
 Keerd veyligh weder t'huys, als vele uytheemsche Rijcken
 Hy onderworpen had den Scepter van Afrijcken.
 55 Dit's wel den eersten Prince oft Coningh die de Zeen
 Heeft met een houten Peerd betreden, en bereen,
 Die als een heldre Tourts geluchtet heeft voor-henen,
 Welck sijn op't spoor gevolcht de machtige Turrhenen,
 Na deze de Tyriers, en so is voorts verbreyd
 60 Dees vindingh meer en meer, om hare nuttigheyd.
 En wie erkent doch niet den grooten heyl en zegen,
 Die hier door werd bereyckt, en lichtelijck verkregen,
 Waer sy in zwange raeckt, oft uyt-steeckt hare borst
 Werd yder Dorp een Stadt, elck Reeder eene Vorst,
 65 Vrchtrijcke Marckten van onnutte en dorre stranden.
 Getuygen zuldy sijn vereende Nederlanden!
 Wiens voorste Zee-ste'en hier na't leven afgemaelt,
 d'Aenschouwer al verbaest met sijn gesicht bestraelt,
 Verbaest, om dat hy so veel Toornen ziet gewassen
 70 Wt laegh versopen Land, uyt Poelen, en Morassen,

Tekstkritiek: r. 63: borst.

't Schat geld-rijck *Amsteldam*, *Rotterdam* 't beroemt,
Enckhuysen 't Haringh-rijck, 't kloeck *Middelborgh* genoemd
 Der Zeeuwen beste pand, en *Vlissingh* 't wel gelegen
 Om raken af en aen, door d'ongebaende wegen.
 75 In dezer Peerlen kreyts voornamelijcken gants,
 Ofte aldermeest bestaet de Zee-vaert deses Lands.
 Van ouder tyden staegh in Oorloge en in vrede
 Elck deser Steden was een wijd-vermaerde Reede,
 Vermids den *Oceaan* goed-jonstigh tot haer vloeyd,
 80 Waer door zy meer en meer allencx sijn aenghegroeyt,
 En neffens veel tribuyts, niet weynigh luysters gaven
 Den Vorstelijcken naem, van haer gehulde Graven,
 Der welcker eer, en roem, sich sprejde wijd en zijt,
 En hielden Ridderlijck den zegen inden strijd.
 85 Waerom de *Caesars* oock, en ander Potentaten
 Haer Bond-genoodschap lief en weerd was boven maten.
 Twee *Diederijcken* sijn (oft ymmers als men leest)
 Geswagers vande Kroon der Vrancken eer geweest.
Arnolf de derde had twee Keyseren te gader
 90 Tot eenen Swager d'een, den andren tot Schoon-vader,
Wilhelm de tweede, Graef van Holland, werd alom
 Beroepen tot Monarch van 't Duytsche Keyserdom.
 En waer door anders sijn dees' Graeffelijcke Heeren
 Geklommen op den trap, en hooghsten Bergh van eeren,
 95 Als door de zegeningh der Scheep-vaert, die den schoot
 Der Landen maeckte rijck, en hare Vorsten groot.
 En *Carolus* (genaemt) de vijfde van den Rijcke
 Des Keyzerlijcken stoels, die niemand sijns gelijcke
 Tot synen tyden heeft in mogentheyd erkent,
 100 Wien zelfs sijn Heyligheyd, der Kercken hoofd *Clement*,
 De pratte Coningen van Vranckrijck, en Naverne,
 Zo andere Vorsten meer sich onderwierpen geerne,
 Voor wien eerbiedigh heeft den Kleefschen Vorst geknielt,
 Die gantsch Europam niet alleen in vreesse hielt,
 105 Maer selve oock alle vier de hoecken vander Eerde
 Sijn wapens voelen dede, en 'tstael van zynen sweerde,
 Die als Monarche droegh van 't driemael Heyligh graf
 De Coninghlijcke Kroon, den Tytel, en den Staf,
 Die (segge ick) heeft geproeft wat nut in zyne tochten
 110 En Krygen, iaerlijcx dees Provincen hem aen-brochten,

Tekstkritiek: r. 99: erkent.

Tekstkritiek: r. 100: Wiens

Waerom hy niet vergeefs verstandigh, en bequaem
Philippum synen Sone, en een'gen Erfghenaem
 Vermaende, geensins niet den *Iber* toe te laten
 Met zynen trotsen kop, 'tbeheerschen deser Staten,
 115 De welcke lange om 't lijf niet passen zou den rock
 Van zulck een forts gebied, als 't Spaensche ondraeghlijck Iock.
 Maer 's Vaders lesse heeft de Zoone haest vergeten,
 Die 't uytheemsch bloed beveeld 's Lands rechten, en geweten,
 Dies slachtet Neder-land 't gheterghde Spaensche Ros,
 120 'Twelck voelende sijn kracht, breeckt al sijn toomen los,
 Begeeft sich buyten spoors, den Meester mach niet gelden,
 En briesschende ghewind den sleutel vande velden,
 Den Ridder light vertreen, vermeestert t'sijnder spijt,
 De Meester is den Hengst, de Hengst den Meester quijt.
 125 *Enchuysen* is de Brugh, daer d'eere van Orangien
 Langhs over komt te lande, en schut de macht van Spangien,
 De Geld-kasse *Amsteldam*, in 't gheven rijck en mild,
 't Zeeus *Vlissingen*, van 't Land de grendel oft den schild,
 'T vermaerde *Rotterdam*, 't kloeck *Middelburgh*, en d'ander,
 130 Van d'alghemeene saeck voor-standers met malkander.
 Meet hun vermoghen af, en reeckent, ick verswijgh
 Wat al verslonden heeft de veertigh Iaer'ge Crijgh.
 Crijgh, tegens dien Monarch, die waeghde tot den lesten
 Wat sijn Thresoor verswolgh van Oosten, en van Westen.
 135 Tot dat hy uytgheput, verpandet, en verschuld,
 Ons eynd'lijck met den Hoed der Vryheyd heeft ghehuld.
 Gheduerende den storm der dulle krijghs-rumoeren,
 Sy veyligh als voor-heen de stroomen staegh bevoeren,
 Dewijle 't beste deel der Havens op haer zij,
 140 Hun-lieden niets ghebrack, als voor-wind, en ghetij,
 Beneffens dat sy Heer van d'onbetuynde hoven
 In kloeckheyd laghen meest haer vyanden te boven,
 Waerom sy af, en aen, nu uyt, nu weder in,
 Door-ploeghden 't vochte veld met voorspoet en ghewin.
 145 'tOneyndelijck ghetal van dees ghevlerckte Kielen,
 Die inden woesten plas ghelijck de visschen krielen,
 Den Deenschen Coningh gaf verwonderingh ghenoegh,
 Doen hy'r ses hondert sterck op sijnen stroom besloegh,
 Behalven d'ander die hun streken elders namen,
 150 En t'seffens uyt het Vlie hun Anckers lichten t'samen,

Ick swijgh de reste noch, die mede al om profijt
 In 't Westen liepen uyt, op eenen selven tijdt.
 Doen 't vlieghende gherucht ons met een luyd gheschreye
 Bracht tydingh vande Vloote, en groote Scheeps-armeye,
 155 Waer mede Quinti Soone alree sich had beloof
 De Croon van Enghelandt te drucken om sijn hoofd,
 De Staten met der haest tot weder-standt begrepen
 Te reeden thien mael thien ghewapende Oorlooghs-schepen,
 Om rustigh op den Teems den pratten Castilliaen
 160 Het aengesicht te bien, en sien alsoo te slaen,
 En tellende hun macht, bevonden al verwondert
 Van weerbaer Schepen meer als drymael neghen hondert,
 Daer 't minste van gheschat thienmael thien Vaten groot,
 Gaet bruysen voor de wind, ghereed in tijdt van noot,
 165 Ick laet de Buysen staen, de Krabbers, en de Booten,
 Die om den Visch-vangh noch op 't zoute water vlooten,
 Ick laet de Binnen-vaert van d'een tot d'ander Stadt,
 Van 't een in 't ander Meyr door 't schoon ghemarmort nat,
 Van Heuden, Playten, Boots, Smack-zeylen, ofte Stevens,
 170 En duysent and're meer tot onderhoudt des levens.
 In 't Gulden Iubel-jaer, doe onsen Held met macht
 Sijn onverwonnen Heyr op 'svyands bodem bracht,
 Men langs de Vlaemsche kust laveren, en verdeylen
 Een Vlote sagh, by na van dertigh hondert Zeylen,
 175 Waer van het Boots-volck vranck en veyligh mocht aensien
 Twee Legers aende strand malkand'ren 't voor-hoofd bien,
 Daer MAURITZ aen d'een zijde omringht is vande baren,
 Aen d'ander, vanden swerm der toegheruste scharen,
 Daer eenen donder roers ten wolcken weder-schalt,
 180 Daer een blau haghel-buy van looden koeghels valt,
 Daer 't polver van 't Geschut gaet eenen blixem geven,
 Dat Hemel, Aerde, en Zee staen t'zitteren, en beven,
 Help! wat een wonder wast, doen langhs de vlacke Zee
 Des Vyands ordeningh ghebroken werdt in twee,
 185 Sijn Hoogheyd al verbaest, het vlieden had verkoren,
 En sijnen Veld-heer liet met 't gantsche Heyr verloren:
 Den Arragon ghevaen, sijn Crijghs-volck in het zand
 Begraven, hier en daer, ons Helden d'overhand.
 Al sacht mijn Zangh-goddin, laet uwen yver dalen,
 190 Ghy loopt al veel te wijdt, blijft binnen dijne palen,

Laet slapen desen Wolf, en niet den ghenen weckt
 Die 't Neder-lands Tonneel soo bloedigh heeft bekleekt.
 Den Visch-vangh voor-geroert van so veel Haring-buysen,
 (Die op den blaeuwen rugh des Oceaens, als huysen
 195 Ghedreven hier en daer, op hoop van vryen buyt
 Op Sint Ians nacht haer Want met vreughden worpen uyt)
 Ick niet verswijghen kan: O wat een gulden neeringh!
 En voedsel brenght ons toe de Coninghlijcke Heringh,
 Hoe menigh duysent ziel by desen handel leeft,
 200 En winnende sijn brood, God danck en eere gheeft.
 Oprechte Zebedeën! die stadigh opt verbolghen
 Zee-waters woesten plas bespoeld wordt vande golgen,
 Die Petrum volght op't spoor, en schier den meesten tijdt
 V vliende leven op den diepen afgrond slijt,
 205 Den Hemel zegen u, vermids ghy soo goedt-aerdigh
 Ws Lichaems nootdruft wint onnoosel en rechtvaerdigh,
 En vanden lieven God met danckbaerheydt ontfanght
 'Tzy weynigh, ofte veel, wat ghy in't garen vanght.
 Doe *Draeck* en *Candisch* vast nieuw-werelden ontdekten,
 210 Om 'sWerelts ommeloop haer vleugelen uyt-reckten,
 En keerden elck op't lest van een so nutte reys
 Met Zyde-seylen aen West-munster, 't groot Palleys,
 De Bondgenooten oock begonden te verlangen,
 Om op een goede hoop van winninge aen te vangen
 215 't Geen hun nabuyrigh volck nu meermaels had bestaen,
 Te meer, dewijl zy vranck, en niemand onderdaen,
 Niet hadden om te sien na's Roomschen Paus Statuyten,
 Dewelcke af-gunstigh haer van d'Indi vaert uyt-sluyten.
 Den yver daeghlijcks groeyt, waerom den heelen rey
 220 Der Cosmographen flux (om *China*, en *Cathay*
 Langhs 't Noorden op te doen) zich onderlingh beraden,
 Daer om den doorgangh elck te vinden is beladen.
 d'Een achtet voor gheberght *Tabin* te noordwaert light,
 En d'ander schijnt dit vremd, vermids hy is bericht
 225 Dat voor vele Eeuwen lange is op de duytsche stranden
 De Indiaen ghesien by storm-wind komen landen.
 De hope van gewin, so wijd de saecke brocht,
 Dat tot tweemalen toe dees streke werd besocht,
 Wijt onder 't Beyrsche licht: Maer laes! met weynigh bate,
 230 Niet wyders op gedaen als der NASSOUWEN strate.

Tekstkritiek: r. 204: slijt.

Tekstkritiek: r. 209: *geen nieuwe alinea*

Tekstkritiek: r. 212: Palleys.

Maer *Willem Barentzoon* als vooght, en principael,
 Den Noord-pool met noch een, gaet voor de derde mael
 Bestoken op vier min als vier-mael twintigh trappen,
 En daeld ter hellen-waert, daer nergens menschen stappen,
 235 Daer hem *Corneliszoon* in nood, en lijfs gevaer
 Om al des weerelds schat geensins wil volgen naer,
 Dan *Barentzoon* (die niet vind raedsaem, zich te wenden)
 Tot Nova-zembla toe, verzeylt aen 's Weerelds enden.
 Natuere word beroert, sal ick dan gantsch verkracht
 240 (Seght sy) ten lesten zijn van 't menschelijck geslacht?
 Zal dan een sterflijck dier de palen over-springen,
 Die eenmael heeft ghestelt de Moeder aller dingen?
 Zal dan geen plaetse zijn op 's Werelds aengezicht
 Daer desen woesten hoop zijn zoolen niet en licht,
 245 Natuere sal vele eer, vele eer als dit ghedoogen
 Geheel ontwapent zijn van alle haer vermogen.
 't Is nauwelijcks gezeyt, een wonderbaer geweld
 Van Hagel, storm, end wint de Zee ten wolcken welt,
 d'Een schotse op d'ander tast, tot eenen yzen toren,
 250 Oft glinsterenden Bergh, daer 't Schip op blijft verloren.
 Geen deerlijck sien hier gelt, sy zijn in't ys geraeckt,
 Dies van gepijnden nood men flux een deughde maectt,
 Men klutst een houten hut, getroostet zich t'erneeren
 Met witte Vossen vleesch, te stryden met de Beeren,
 255 In desen dooden hoeck, vol ys en sneeuw gheberght,
 Daer 't licht dry maenden ruym sijn gulden tourts verberght,
 En 't Somers wederom met uytgeworpen stralen
 Gaet hondert nachten langh sijn Winter-schuld betalen,
 Noch even wel en magh door geenen Zonne-schijn
 260 Die hard bevrozen Kolck geensins ontdoijet sijn,
 Geswyge datmen hier soude ergens loof, oft Fruyten
 Wt onses Moeders schoot zien groeijen, ofte spruyten.
 Na dat nu *Barentzoon* de kille noordsche locht
 Driemael drye maenden langh met sneeuw-jacht heeft besocht,
 265 Hy als in lijfs gevaer, zich selven gaet te buyten,
 't Schip tot een baecke laet, en keert met open Schuyten,
 Door so veel grauwe Zeen, daer hem uyt 's werelds kruys
 God in sijn ruste haelt, zijn Hulpers komen t'huys.
 De Batavieren, die terwijlen niet en rusten,
 270 Met vier Kasteelen gaen besoecken *Indi* kusten,

De Mid-lijn kruysen zy, en nemen haren loop
 Vast door-gaens langhs de Cape oft kust van Goede Hoop,
 Door *Houtmans* kloeck beleyd so nutten reys volstrecken,
 Die keerende, andermael gaet dese Vaert ontdecken,
 275 En blyvende op den wegh, laet 't lieve Vaderland
 't Geruchte synes naems, als een dierweerdigh pand.
 't Beginssel zijnde aldus kloeckmoedigh aen gegrepen,
 Men Schepen tweemaal vier, gaet door de baren slepen,
 Daer *Neck* ter goeder tijd den gulden dage-raed
 280 So spoedigh mede groet, en wederom verlaet,
 Dat in laer-maenden ses, en negen met verblijen
 Hy 't Land den Offer bied, en reuck der Specerijen,
 Die een gewaget heeft krijght vier daer voren weer,
 Dies yder is verheughd, en geeft den Hemel d'Eer.
 285 Mijn glas te zeer verloopt, wat wil ick veel vermanen,
 Hoe *Olyvier van Noord*, de Straet der Magellanen
 Langhs *Chili*, en *Peru* beseylt heeft, en den klood
 Der aerden omgewielt, met een vier-scheepsche Vloot.
 Ick swygh hoe dickmael 't weste ontblood is van Gesteente,
 290 Van Peerlen, en van Goud, tot welstand der Gemeente.
Castilien swelt van nijd, dat so een rijcke Leen
 Als 't gulden *Indus* is, schier yeder word gemeen:
 Dat dese goude Thuyn in d'aldersoetste luchten
 Ons in den schoot verleent so veelderhande vruchten:
 295 Dies schat noch moeyt en spaert, om sluyten eens op't lest
 Den draey-boom vande vaert van Oosten, en van West.
 De Bondgenooten hier niet weynigh op en letten,
 Maer d'Eylanden alsins met wapenen besetten,
 Tot welcken eynde oock nu (om zijn ervarentheyd)
 300 Den kloecken *Geeraert Reyns* gegeven is 't beleyd
 Als opper-Admirael, om d'Indische Quartieren
 Ten besten van't gemeen verstandigh te bestieren,
 De lieve Hemel hem doch sonder ongheval
 Ter plaetsen brenghe wil daer hy regeeren sal,
 305 Op dat 'tGeselschap mach door hem des Heeren zegen
 Met danckbaerheydt ontfaen, als eenen soeten reghen,
 En wassen meer en meer, ghelijck men groenen siet
 Den schoon ghebloeyden Eyck aen eenen Water-vliet.
 Oud Grieken-land treedt voort, treedt voort met u zeylagien,
 310 Maer kinder-spel by onse al dryvende Bosschagien,

Die door 't ghekrolde blau gaen voeren haren last,
 Ghetimmert op een Ree, daer nergens hout en wast,
 En jaerlijcks niet te min wel duysent werden stercker,
 Gelyck bereeck'nen mach de vlijtighen Aenmercker.
 315 *Ulysses, Hercules, oft Typhis, wie ghy zijt!*
 Die u merck-teeckens eer hebt op gherecht soo wijt,
 Oft ghy verrijsen mocht, hoe soudy u verwond'ren?
 Soo onse Sloten ghy soo verre hoorden dond'ren?
 So vande Noordsche baeck, ghy saeght den grijsen tsop
 320 Van't Oosten tot in 't Weste ons Krijghs-heyr trecken op?
 Soo vele schatten oock, de wanckele ghebouwen,
 Het avontuer der Zee, en 'sHemels gunst vertrouwen,
 Soo ghy de kusten saeght van 't eene en 't ander veldt,
 Wiens streken zijn ontdeckt, wiens namen zijn ghestelt
 325 By *Houtman, Barentszoon, Speilberg, van Noord, Linschoten,*
Van Neck, Heems-kercke, en meer van haer Vlies-ghenoten,
 Waer van d'Antipoden begroet zijn op de rij,
 Die and're Sterren sien, en Hemel-locht als wy.
 Naest hem die 't al regeert, voert vander Staten stromen
 330 NASSAU als Admirael de Breydels en de Toomen,
 Wien weder, wind, en stroom, soo vriendelijck toe-lacht,
 'tZy als hy spelen vaert met sijn beschildert lacht,
 Het zy wanneer hy gaet sijns vyands Heyr verstroyen,
 Oft erghens winnen *Sluys,* terwijl men Crijght voor *Troyen,*
 335 Elck wil de voorste zijn, elck loopt hem te ghemoet,
 Een nieus-gier soel gheblaes de Vlagghen swieren doet,
 De Zee al sachtlijck speelt, en schept een groot behaghen,
 Van soo een dapper Held op haren vloed te draghen,
 Light winden (roept sy) light; niet al te seer en ruyscht,
 340 Ghy siet wat grooter Vorst mijn natte borst door-kruyst,
 Oft soo ghy vullen wilt sijn Zeylen en sijn Wimp'len,
 Wacht u mijn aenghesicht met golven te berimp'len
 Op dat ghelijckerhand wy dienen sonder noodt
 Den ghenen die mijn glas beschaduw't met sijn Vloot.
 345 Ghelijck als aende Strangh, de Duynen ons ten goeden
 Beletten met gheweld den overloop der vloeden,
 Wanneer het woeste Meyr uyt sijnen afgrond braecket,
 Waer door al 't leege Land in rep en roere raeckt,
 Soo heeft *Nassouwen* oock (naest God) in onse allarmen,
 350 'tVereenighd' Neder-landt haer vryheydt gaen beschermen,

Haer palen uytghebrecht, en eynd'lijck door sijn drift
 Den vrede toe-ghebracht, ghelijck een rijcke gift.
 O onverwonnen Prince! O bloeme van Orangien!
 O grooten Capiteyn! O teghen-gift van Spaengien!
 355 'tGheruchte dijnes lofs zy nimmer uytghewischt,
 Die t'onsen dienst tot noch u leven hebt verquist,
 En door u vroomheydt nu zijt in Sint Ioris Orden
 Groot Ridder van de Kroon *Britanniae* gheworden.
 Bestendigh moet de vrede, O Nederlanders! dueren,
 360 O heymelijcke schrick van uwe Nae-ghebueren!
 Een yder u beminde, een yder u begheert,
 V Bond-ghenoodtschap is een yder lief en weert,
 D'uytheemsche laten sich van alle kanten vinden,
 En onderlingh met u eendrachtigh haer verbinden.
 365 De Tulpand-drager Turcq, het Othomansche zaed,
 Die 't heele Christen-rijck dreyght met een wreed'ghelaet,
 Sijn Havens open stelt, en langher niet versteenight,
 Heeft sijnen Scepter korts met u Gebied vereenight,
 Tot teecken van sijn gunst, maeckt alle Slaven vry,
 370 En toont hoe lief en weerd hem uwe vrundschap zy.
 Wel aen ghy Bataviers, die als op gouden straten,
 Als Vorsten henen treed, wat salt u moghen baten?
 Wat batet, oft ghy smaect soo veel weldaden Gods?
 Wanneer ghy die misbruyckt, wellustigh, prat, en trotz?
 375 Soo ghy te hooghe vlieght, te leeghe suldy dalen,
 Soo ghy den blixem naect, O wacht u voor sijn stralen!
 De straffe in tijds ontvlucht, siet 'sHeeren goedheydt aen,
 Eer ghy zijn strengheyd voelt, wanneer ghy meynt te staen.
 Van Tyriers, Zydoniers, en van Capernaiten
 380 Door ware boete wordt bekeerde Niniviten.
 Worpt alle u Kroonen wech, u purp'ren sluyers scheurt,
 En met een droef ghemoedt om uwe zonden treurt.
 Vwe ooren open sluyt voor 't luyd gheschrey der armen,
 En treckt goetwilligh aen een hertelijck ontfarmen.
 385 Volght dese Handelaers, van wiens Ophirisch Goudt
 En Silver, Salomon heeft Zions kerck gheboudt.
 Gods Tempelen voorwaer zijn d'arme Christen leden,
 Waer aen ghy alle u goud en zilver mooght besteden:
 Den wijzen Koopman slacht, die 't beste deel verkiest
 390 En om de schoonste Peerle, een weynigh goedts verliest.

Men loopt, men woelt, men draeft met gierighe ghemoed'ren:
Men hoopt sich bergen op van tijdelijcke goed'ren.
Veel Zeen men vast door-kruyst, veel Hulcken men uyt-reed,
Maer 't Scheepken des gemoeds men heel en al vergheet.
395 V selven dan ontword, u schatten treed met voeten,
En met den blinden Mol blijft niet in d'Aerde wroeten:
Maer koopt een seker rente, een eeuwich blyvend pand
In't nieu Ierusalem, der vromen Vaderland:
Al waer te vinden is, naer al dit pijnlyck slaven,
400 Naer al dit aerdsch gewoel, een soete en stille haven.
Gedurende o mijn God! dat ick in 's Weerelds krijt
Naer uwen heyl'gen wil mijn broosche leven slijt,
Vergunt my dat ick mach, O Vader alder dingen!
Den uytgebreyden lof van uwe daden singen,
405 Tot myner zielen heyl, mijn eenigh oogen-merck,
Tot d'Eere dynes Naems, en bouwingh dyner Kerck.

I.V. Vondelen.

1. Laurens Reael

HET
LOF DER ZEE-VAERT.

Gheheylight

Den Edelen, Erentfesten, Gestrengen,
Manhaften, Wysen, ende Voorsienigen Heere,

LAVRENS REAEL,

*Voor desen Oppervooghd, en eenigen Beheerscher
vande Oost-Indien.*

Al wat bepeckt beteert aengrypen kan, en vatten,
En danssen op de koorde, en klauteren als katten:
Zeespoocken, die geswind den steyle mast op vliegt,
En zijt in Thetis schoot van kindsbeen opgewiegt,
5 Bolkvanger-dragend gild, en blaeuwe toppershoeden,
Die koortsen haelt op't land, en lucht schept op de vloeden:
Stuurlyuden grijs van kop, die liever rijst, en sinckt
In't bedde vande Zee, als in de pluymen stinckt:
Ghy Schippers die niet lang aen eenen oord kond rusten,
10 En 't ancker licht, en worpt aen veergheleghen kusten:
En al wat binnens boords, van schuym en pekelsoor,
Nu ommeweghen soeckt, nu houd een rechter spoor,
Verselschapt myne reys, en voorghenomen bevaert,
Die ick gheheyligt heb den lof der nutte Zeevaert.
15 SINT LAVRENS (niet die eer gheroost was, en ghebraen,
Maer voormaels is als Voogd nae Indien ghegaen)
Begunstige onsen tocht; want hy is omgedragen
Op 't grondeloose vlack door stormen, en door vlagen:
Hy wenckt ons toe alreede, en blyft versekeraer
20 Te vryen onsen kiel van schipbreuck, en ghevaer.
Van wie de Zeevaert eerst ghenoten heeft haer luyster
Tot noch hangt in gheschil, en d'oudheyd maecket duyster.
Wat volck de Zeekust vrijt, en handelt aen het strand,
Treckt uyt dees vinding lof, bysonder Griekenland,
25 Dat op sijn Argo trotst, en op sijn Argonouten,
En Tiphys, die de Zee te kruysen sich verstouten
Om winnen 't gulde vlies: doch Tyrus hierom lacht,
Die eerst een holle balck te water heeft ghebracht.
Egypten geeft niet toe, dat vroeg het land verliesen
30 Dorst met een rieten schuyt, en met ghevlochten biesen.

Brittanien moedigt sich, dat lange wind, en weer
 Versmade, met een boot van barstig bockenleer.
 Voorts 't anckersmeden sich aenmeten de Tyrrhenen.
 Phoenicien is eerst Vrania verschenen,
 35 Die leerde hen gade slaen in't onghestuymig meyr
 Het sincken van den As, en 't klimmen vanden Beyr.
 En Rhodus neemt sijn naem, vermids voor vele jaren,
 Sijn lachten vande wind ghesleept zijn door de baren.
 Cephisus voelde eerst slaen met riemen synen vliet.
 40 Het seyl vond Icarus, en Dedalus den spriet.
 Men plockhaert om den slagh van veelerhande schepen,
 Des eenes breyn heeft dit, des anders dat begrepen.
 Soo dingtmen om dien vond, een yeder roept vast mijn,
 En niemand wil de leste, en elck wil d'eerste sijn.
 45 Wat mijn belangt, een geest my luystert in myne ooren
 Dat d'eerste Zeeman is van't schuym der Zee geboren,
 Ontrent die streeck, daer nu Enckhuysen word bespoelt,
 Wanneer de zuyder plas uyt syne diepten woelt:
 Die, uyt het vocht geteelt, soodanig van naturen
 50 Was, dat hy op het droogh te qualijck kost geduren,
 En boomde met een vlot langs d'oevers, tot dat hy
 By storm, en onweer eens geraeckte aen d'oversy:
 Van zedert, afgerecht in't vaeren, hy de boeren
 Als veerman was gewoon nu hier, dan daer te voeren:
 55 Sijn eygen naem was Vreeck, vermids hy vreck onmild
 Kost vorderen sijn vracht, en eerde 't schippers gild
 Als hy 't op 't sterfbed noch uyt sijn verover't goetjen
 Sijn bolleckvanger schonck, en smoddig toppers hoetjen:
 Die van die tijd Maetroos sijn wettig aengeerft.
 60 Een dracht die sterven sal wanneer de Schipvaert sterft.
 Doch 't zy hier mede hoe 't wil, wy laten d'oude kyven,
 Ons lust de saecke self wat nader te beschryven.
 Verwondering' voor eerst verbaest des dichters siel
 Als op stads timmerwerf hy leggen siet den kiel:
 65 Als hy scheeps timmerlie met bylen, en met diss'len
 De Bosschen hoogh van top in schepen siet verwiss'len:
 De balcken wedersijds een holligheyd bekleen,
 En wassen uyt een hout, als uyt het ruggebeen
 De ribben van een riff, die tusschen beyden laten
 70 Een ruymen buyck bequaem om 't ingewand te vaten:

Dan weder overdwars de plancken aengehecht,
 Verdubbelt, gestoffeert, gewoelt, gekromt, gerecht,
 Met bouten gelardeert, met houte, en yste pennen,
 Gesmeert, en geharpuyst, gemoedicht tegen 't schennen.
 75 Maer siet, terwijl ick rijm, soo staet daer 't wonderwerck
 Geresen als een burgh, of als een groote Kerck,
 En levert strijd den Goon: die dit geweld verwenschen,
 Wt vreesse, dat van't zaed der langgebeende menschen
 Nieu reusen zijn geteelt, die Iupiter aen boord
 80 Afeysschen rekening van 't bloed, dat light versmoort
 En onder 't wicht gestickt van d'omgestorte bergen,
 Tot straffe om dattet dorst Saturnus setel tergen.
 En als ick 't overleg soo lach ick om 't bestaen,
 En roep: hoe sal dit tuygh te water kunnen gaen:
 85 Dien aerbeyd duncktme sou een Archimedes passen,
 Of een die wricken kost de weereld uyt hare Assen.
 Hier dient een Hercules, of Atlas opghespoort,
 Die met sijn schouderen den hemel onderschoort.
 Sacht mannen spaert uw moeyt, 't is buyten uw vermogen,
 90 Het is vermetelheyd, de waen heeft u bedrogen.
 Men tyter evenwel aen 't eysselijck geveert,
 Als Priaems borgery aen het Troyaensche peerd.
 Het roert ghewisselijck, het wieght, het gaet, het gaeter:
 Daer valt de swaerte, en plompt, en rijt een gat in 't water.
 95 De Stroomgod vanden slagh en 't sacken is onstelt,
 En beurt sijn rieten pruyck eens uyt het blauwe veld,
 En graeut: onaerdigh volck, ter quader tijd gheboren!
 Thans leer ick u mijn rust, en heyl'ge Godheyd storen:
 Gaet zend te Scheveling te water uwe vloot,
 100 Daer Doris met haer kroost speelt in een ruymmer schoot,
 Mijn spoeling valt benaut, en moet ick schielijck wijcken,
 Soo quetst mijn bracke vloed de Waterlandsche dijcken.
 Daer leyd de dicke romp, en waggelt, sijght, en stijght,
 Die dagelijcx al meer en meer volmaecktheyd krijght.
 105 Men rechter boomen op met taeckelen, en touwen,
 Men kroonter mars met mars. het schijnt schier ofse bouwen
 Kercktoeren in zee, van waer men magh bykans
 Een wereld oversien, als uyt een hooge trans,
 Neen, neen, geen masten zijn't, noch marssen, het zijn katten
 110 Om verder me te gaen, en den Olymp te matten.

Tekstkritiek: r. 75: wonder werck

Ten lesten ick mijn Hulck op't vlacke vanden stroom
 Voor 't ancker ryen sie, 't ghelijckt byna een droom:
 Wat vlaggen sietmen hier afswieren van haer stengen.
 Wat kleuren groen, en geel, hen mengsel hier vermengen.
 115 Orangie blangie bleu. wat purper, en rood goud,
 Wat levend vermillioen het oogh met lust aenschout.
 Wat wapens brommen hier, in wimpels, toppestanders,
 En sluyers fijn van draed. o welke Salamanders!
 Wat Leeuwen silverblanck in paers, in rood, in groen.
 120 Hier sweeft een Adelaer. daer slingert een Griffioen.
 Hier pronckt een Pauwesteert besaeyt met gouden oogen
 De prael van lunoos koets. en ginder komt gevlogen
 Een witte Noahs duyf met den olyven tack.
 Daer daeld Mercurius van 't lichtgesterrent dack.
 125 Gins drijft een Pegasus met Perseus op de baren,
 En dreyght het Zeegedrocht, en wil de maeghd bewaren.
 Ick sie Andromeda besturven, Orion,
 En al het hemels heyr, en sterren maen, en son.
 De winden vryen vast de levendige verven,
 130 En lecken 't kaeckelbont, en willen 't noode derven.
 Het Schip met beeldewerck beset is een goet deel,
 Hoe bralt die gaeldery dat Vorstelijck kasteel.
 Hoe Christen reeders hoe! wat mannen, zydy droncken,
 Het geen de Nood bedocht misbruycky om te proncken.
 135 Te rijke schatten heeft de Zee u toegebracht.
 Sy werpt u peerlen op, ghy besightse tot pracht.
 De weelde heeft Tyrus eer voor haren val doen dolen.
 Maer swijgt Poeet, dit zy den predickstoel bevolen.
 O Goddelijck gesticht! ghy lockt mijn sinnen uyt.
 140 Ghy juychende Meermin! en waterlandsche bruyt!
 De schoonheyd van uw pruyck Neptunus houd gevangen,
 Als hy kleynoodgie, en goud siet aen uwe ooren hangen.
 Ghy schijnt een Cypria die in het parlemoer
 Nae't Cypersch Eyland toe op 't levend marmor voer,
 145 En met 't aenminnigh vier haers uytsichts eerse landen,
 Al watter plompt in 't nat van minne dede branden.
 Die voet set binnens boords, siet met verwondren aen
 De groote en fockemast, de seylen, de besaen,
 Den boegspriet, 't galioen, spil, beting, anckers, kluyzen,
 150 Om vieren 't anckertou wanneer de baren bruysen,

Tekstkritiek: r. 120: Griffioen

Tekstkritiek: r. 142: goud'

't Ghespannen boevenet, de koebrug, de kombuys,
Waerin men spyse koockt voor 't driftigh eyckenhuys:
Verneemt de bottlery, de koyen, gotelingen,
Kortouwen wijd van mond, die vesten zouden dwinghen,
155 De koegels swaer van wicht, de kamer, die het kruyt
Daer Cerberus voor beeft, in haren boesem sluyt:
De stuurplecht, de kajuyt, die bueren met malkander,
De wyde stuurmans hut: verbaest hy onder ander
Stijgt neder in het ruym, en roept: o Bootsgesel!
160 Rampsaligh mensch, wats dit, 't is 't voorburgh vanden Hel.
Nieusgierigh loopt vry heen doorsnuffelen, o sotten!
Te Napels, en te Room d'Italiaensche grotten:
Seldsamer duycktmen hier in onderzeeschen kuyl.
Hier is de Noorder As. hier gaet de sonne schuyl.
165 Een Koninglijcken oegst sou desen buyck verslinden.
De Gierigheyd vertrouwt haer schatten hier den winden.
De koopman knaeght sijn hert op 't bedde, of by het vier:
Het lichaem dat is t'huys, sijn sorghen waecken hier.
't Geselschap dat dees Bruyt en Ionffer leydt ter kercken,
170 Daer bancken zijn van steen, en graven sonder sercken,
En 't koor staet onverdeckt; is Koopman of Kommijs,
De Schipper, Stuurmans maet, en Stuurman, die om prijs,
En winning 't roer bewaect: Hoogbootsman, Schimman, gieter,
Seylmaecker, Bottelier, Barbier, en Busseschieter,
175 De Wachter van 't kajuyt, de Putger, de Provoost,
En 't statigh aengesicht dat sieltjes salft, en troost,
De Timmerman, de Kock die voedsel schaft om leven,
En op ghesette tijd' elck een sijn spijs te geven.
By dese komt Maetroos vaeck hondert in 't getal,
180 Twee vanen krijgsvolck oock als 't ergens gelden sal.
Dees leven welvernoegt nae 't schaffen vanden Kock is,
By grut, by pekelvleesch, by slabberdaen, en stockvis,
Erweten, suyvel, rog, 't seewater maectse graegh.
Een Bootsman wel ghehart en voelt gheen quade maegh,
185 Ghelijck ons pronckers doen, die brassen, en vergasten,
En voor een gastgaen vaeck drye dagen moeten vasten.
Vermids ter wereld oock bestaen moet alle ding
By wetten, by ghesagh, by tucht, en ordening,
Soo heeftmen sulcx in acht: men eerter goede seden,
190 Men predickter het woord, men oeffenter ghebeden,

Men spanter heylgen raed, het vierschaer eyscht sijn recht,
 Men strafter dievery, twist, vloecken, en ghevecht,
 Met dag, met vangenis, kielhalen, boeyen, slagen,
 En temtse die op't land geen weelde kunnen dragen.
 195 Men smetster viermael daeghs. ses ledighen een back.
 Elck nutticht sijn ranssoen, sijn koye, en ongemack.
 Een yeder staet sijn wacht. men meet den tijd by glasen,
 Die schendigh word verquist van reuckeloose dwasen.
 Dit alles aengemerckt, staet t'overwegen, of
 200 Mijn Kraeck niet evenaert met eenigh Keyzers hof,
 Dat met veel kost, en moeyt ten golven uyt ghetimmert,
 Van lijst, en beeldewerck, van goud en marmer schimmert,
 Dat sijn vertrecken heeft daer menigh in verdooft,
 Sijn salen hoogh, en leegh, sijn kelders uytgehooft,
 205 Wiens balcken zijn vergult, wiens gevels, tinnen, daecken
 Het oogh des vromdelings verletten, en vermaecken:
 Daer knechten sonder tal hun plichten gade slaen,
 En knielen voor hun heer, en zijn hem onderdaen:
 Wiens vesten vol gheschuts, en kopre slangen leggen,
 210 Om alle uytheemsch gheweld te stuyten, en t'ontseggen,
 En daer rechtveerdigheyd tot billijckheyd geneyght
 De deughd met prysen eert, met straf de boosheyd dreyght.
 Ghelijck een voghel als de dagh begint te kriecken
 Ter vlucht sich rust, en reekt, en wackert syne wiecken,
 215 Soo doet mijn seylbaer vlot, en watertreder me:
 Hy spant sijn vleugels uyt, en maect sijn seylen ree.
 De wind de doecken vult, en doet het hennep klemmen.
 Den Eyck de baren spout, en wint de diepte in 't swemmen.
 Recht als een swimmer doet, die moeder naeckt ontkleed,
 220 Met handen water schept, en met de voeten treed,
 En stiert, en 't oever siet al meer te rugge deysen,
 Soo neemt oock 't Schip te baet al wattet kan in't reysen.
 En als een duyf, ter vaert sich gevend, drymael klept,
 Geeft vier Konstapel, is't, wanneer de kiel sich rept;
 225 Trompetten slaen de locht, met trommels, en schalmeyen,
 Met een vermengt gheluyt van lachen, en van schreyen.
 Geen duyn, nocht witten blinck, nocht Pharos kan voorwaer
 d'Aenstaende swarigheyd, den nood, het leet, 't gevaer
 Van 't varen oversien, nocht ons volkomen uyten
 230 Wat golven op de borst eens gysen Zeemans stuyten,

En breken reys aen reys. Die 't sich beroemt, en pocht,
 Dat hy op d'oever 't sand, de sterren aen de locht,
 In Zee de baren tel. Wat sterffelijcke lippen
 Oyt melden Stuurmans sorgh, de blinde, en siende klippen,
 235 De steerten hard van steen, de bancken onder zee,
 Daer menigh eycken swaert' sijn bodem stoot aen twee:
 Charybden, Scyllen, die dan braecken, dan weer slorpen,
 Afgronden, die nocht loot kan peylen, nocht beworpen,
 240 En platen stijf van rug, draeystroomen diep van kolck,
 En rotsen vaeck ontsien van 't zee bevaren volck:
 Der winden dvarreling, de blixems, donderslagen,
 Onmatigheyd van hitte, en koude, en wintervlagen.
 De naerheyd vande nacht, langdurigh sonder licht,
 Van sterren, en van maen: den nevel die 't ghesicht
 245 Der baeckens hem beneemt, het waecken, en het braecken,
 Des waters vochtigheyd, het kloeken, en het kraecken:
 Der golven tuymelingh, de broosheyd van het hout,
 Daer hy sijn leven op onseker heeft vertrouwt:
 De veerheyd vande reys, van magen afgescheyden,
 250 Van vrou, en kinders, die met wenschen hem gheleyden.
 Noodtdruftigheyd van kost, van takel, en van tou:
 Het spillen van sijn volck door ongemack, en kou:
 Weerbarstigheyd van weer, der roovers dreygementen,
 En wat anxstvalligh 't breyn kan schrick, en vrees inprenten.
 255 Een aengename koelt die over 't vlacke sweeft
 Lockt Palinurus uyt goedaerdig, en beleeft,
 Belooft hem weer na wensch, en heyl, en spoed in 't varen:
 Het is voor wind, voor stroom, met vollegsame baren.
 Men viert den schoot van't seyl, men settet inden top,
 260 Het schuym bruyst soetelijck recht voor den steven op:
 Tot dat de schaduw' valt, en Titan in het duycken
 Wijckt voor d'Atlantides met goudgesnoerde pruycken.
 Den heldren Hemel dicht van sterren is besaeyt.
 De doecken hangen slap. men twijffelt of het waeyt.
 265 Als onverwacht de wind versucht langs 't sandige oever,
 De locht betreect, en dooft de sterren langs hoe droever.
 En steect syne ooren op, en gaet den Oceaen
 Met dicken nevelen bevatten, en beslaen:
 Mengt Zee, en Hemel t'saem, plasregen, en buyen.
 270 Het Oost is tegen 't West, en 't Noorden tegen 't Zuyen.

Tekstkritiek: r. 253: roovers, dreygementen

Den Opgang d'Ondergang al bulderende ontseyd.
 De Middagh huylt en raest. de Middernacht die schreyd.
 De bering woed aen 't strand, op Syrten, en op platen.
 De Winter is ontboeyt. de stormen uytgelaten,
 275 Vermeestren AEolus; die twijffelt of 't Geval
 Van Hemel, Aerde, en Zee een Chaos brouwen sal.
 De vloed weerstreeft den wind. de winden aen het hollen
 Omwentelen den vloed, en doen de golven rollen.
 Waer waendy blijft mijn schip ghedreven vanden Nood,
 280 Geworpen inden muyl, en kaecken vande dood?
 Men isser drock in't werck met strijcken, pompen, hoosen,
 Met kerven, klutsen, slaen, met binden, klimmen, loosn.
 Nu lydet achter last, nu voren, nu ter sy.
 De Zee vergeet haer perck, en Nereus eb en ty.
 285 Nu hanget aen een berg. nu breeckt de mast de wolcken.
 Nu sliect den Hel het op door't slorpen vande kolcken.
 Men vloect 'tgewenschte land al schricktmen voor den plas.
 't Schip luystert nae geen roer, na Stuurman, nocht kompas.
 De kunst is overheert. gelijk wanneer door tooren
 290 't Ianitser schuym verhit, wil na geen Sultan hooren,
 En schuymbeckt, dreyght, en driescht, en stamp, en huylt, en woelt,
 Tot met der Bassen bloed sijn wraecklust word ghekoelt:
 Mijn Tiphys vaeck aldus, sijns ondancx, de ghemoedren
 Der Watergoon versoent, met d'ingeladen goedren,
 295 En licht ter nood scheeps last, en sijne masten kerft,
 Smackt willigh over boord het gene hy noode derft,
 En worstelt by den tast, en hoort de touwen gieren,
 Verneemt geen hemels licht, nocht siet geen baeckens vieren:
 Of soo hem licht gebeurt, 't sijn blixemen met kracht
 300 Geslingert van Iuppijn in't droefste vanden nacht:
 Tot traegh de dagh aenbreeckt: die hem te moet gaet voeren
 't Geen met medoogen soude een steenen hert beroeren:
 d'Ontrampeneerde vloot, verbaest, en afgeslooft,
 Van seyl van treyl, van roer van snoer, van mast berooft,
 305 Gesloopt, versand, gestrand, op riffen, en op scheeren:
 Wanhopige die hulp in't uysterste begeeren,
 En hangen van een roots, of swemmen op een planck,
 d'Een levend, d'ander dood, versopen, flaeu, en kranck,
 En andere die stijf van vreesen sijn gekrompen,
 310 En wachten op het jongste, en houden 't op met pompen,

En smeecken noch van verre om bystand met een schoot,
 En and're die gepropt seltoogen in een boot.
 Help Proteus! wonder is't dat sterffelijcke menschen
 Noch smalen op den ploegh, en om een Zeelucht wenschen.
 315 Niet minder is 't gevaer, wanneer dat mijn Pinas
 Nu inden afgrond stort, nu slaet den Noorder As,
 En voor sijn anckers rijd, en hoort de golven klotsen,
 Ontrent een strand omheynt met eyselijcke rotsen.
 320 Als Corus 't water stuuwt, en opjaegt uyttet ruym,
 En mijn Maetroosen zijn begraven onder 't schuym
 Een etmael twee of drye, en door 't langdurig stoocken
 't Plechtancker naulijcx vat, en alle kabels roocken,
 En branden door 't geweld van schuren sonder maet,
 Ia breecken vaeck van een gelijk een dunne draed.
 325 't Armdicke touw men viert vaeck tweemaal honderd vadem,
 En jonnet ruymet bot om halen synen adem.
 Men kleed, men onderleyd, men ziddert slagh op slagh,
 En elcke waterberg hun dreygt den jongsten dagh.
 De Zeevaert evenwel uyt soo veel swarigheden
 330 Sich pronckeryen weeft, en gaet op 't cierlijxst kleeden
 Haer uytgeblasen lof: gelijk de Koningin
 Penthesilea doet, onsterffelijcke Heldin!
 Die op d'Atriden bickt, en derfse 't voorhoofd toonen,
 En voert de benden aen der woedende Amazonen,
 335 En van geen aerslen weet met haer gemaende schild:
 Daer al het Dorisch heyr vergeefs 't geweer op spilt.
 En om haer dapperheyd de wereld te vertoogen
 Tert met gepluymden helm 't wit van Achilles oogen.
 Maer als den Oceaen bewogen door gebeen
 340 De baren kemt, en rust sijn afgematte leen,
 Vergeet Maetroos sijn smert, met 't juyteren, en quelen,
 En oeffent synen geest met deuntjens, en met spelen,
 En koestert inde son sijn lichaem vry van pijn:
 Ghelijck Halcyone by heldre sonneschijn
 345 Sich baeckert op het meyr, en net, en pluyst haer pennen,
 Die afgesleten zijn met Ceyx na te rennen:
 Haer troost en eegemael, wiens Koninglijcke siel
 Leed schipbreuck, als de storm veroverde den kiel.
 De Zeevaert is beroemt in veelderley manieren.
 350 Men siet een kleyne balck een groot geveert bestieren,

En dwingen na sijn lust, nu voor, nu by den wind,
 Dan loef dan lywaert aen. schoon of de nachten blind,
 En woest de wegen zijn, 't kompas dat kanse brengen
 Door d'ongebaenden plas, en toonen 's weerelds hengen.
 355 De lely doelt nae d'As, en dwaelt, en is ontrust
 Tot datse Arcturus vind, en hem van blyschap kust.
 Aentreckelijcken steen! en leydster van mijn vloten,
 Wat Godheyd, wat geheym, ghy stadig opgesloten
 In uwen boesem voert! mijn siel om weten joockt,
 360 Waerom de borsten doch der gener die ghy stroockt
 Dus rasen om de min van grouwelijcke beeren,
 Soo datse tijd noch eeuw versetten kan nocht keeren.
 Oock licht den Hemel toe met sonderlinge gunst
 Mijn Seylkunst, wien verstreckt de gulde Sterrekunst
 365 Een uurwerck in het diep, en leert, hoe uyt de kimmen
 De tortsen op haer beurt ontsteken hooger klimmen:
 Hoe hoogh de gordel, die het midden vanden klood
 Omgort, geresen is uyt Thetis blaeuwe schoot:
 En of de fiere Paeu in't zuyder deel geweken
 370 Sich rechtende sijn hoofd kan uyttet water steken,
 En waer de Wagenaer op ons gesicht moet staen
 Wanneer het hoofdpunt raect den vleugel vande Swaen.
 Dees teeckens, schoon de kiel van pekelschijnt bedolven,
 Ons leyden als een spoor en voetpad door de golven:
 375 Des heb Hipparchus danck, Anaximander me,
 Leydsmannen van mijn Hulck, vierbaeckens inde Zee,
 En andre lichten meer, Athlassen, Hemelschragers,
 Die geerne doen bericht aen yverige vragers:
 Oock Tycho braef van geest, die tot Saturnus spijt,
 380 Ons weder heeft hersteld den ouden wysen tijd,
 En op dien wetsteen soo sijn sinnen heeft geslepen,
 Dat hy niet ledigs laet, maer treckt, en schrabt vol strepen
 Het schoon gesternde veld: waer door mijn Castor weet
 Te dwalen vande lijn schier op een vinger breed.
 385 Sijn leerling komt oock lof, die geen bancket van taerten
 Nocht maerssepeynen schaft, mijn Ridderen, maer kaerten,
 Graedbogen, Astrolaebs, en klooten hol en bol,
 Met teyckenen vermaelt, en beelden wonder dol:
 Die boecken brengt in 't licht, waer voor sy hem bedancken,
 390 Als hy de gronden peylt, en waerschout voor de bancken,

d'Inhammen ruym van schoot, en hoecken krom van bocht,
Waer doorse seecker gaen braveren door het vocht.
Mijn eycken Slot aldus door d'ongeruste paden
Sleept grooter last, en vracht als duysend wagens laden,
395 En wind te Paphus op het ancker uyt den grond,
Vliegt in een etmael heen den Nilus inden mond:
Of stoot van Parthenoop aen 't land daer de Sirenen
Met vleyende gesangh Vlysses zijn verschenen.
Stond weer en wind ten dienst, waer 't vlack een rechte baen,
400 Men sou om 's weerelds riem in hondert sonnen gaen.
Soo draeft mijn Pegasus, hy weet van geen vermoeyen,
Drijft op sijn wiecken voort daer andre vogels roeyen.
Maer och wat hoor ick hier een jammerlijck gheschreeuw!
Soo haest de pijnboom swom versmolt de gulden eeuw,
405 Een ys're tijd begost, de Gierigheyd op eerden
Invoerde 't mijn, en dijn, en quam te veld met sweerden,
Met trommel, en trompet, met harnas, en met spies,
En in 't onnoosel bloed haer klauwen greetigh wiesch:
Voor loch en voor bedroch Gerechtigheyd most duycken,
410 Nocht mocht haer dorpels meer vreedsamelijck gebruycken:
Men boude muur en slot, men stichte burg, en stad,
Een yegelijck sijn haef met sorg en anxst besat.
't Is waerheyd, ick bekend, 't misbruyck is weerd gelastert.
Wech met dit hoerekind, en aterlinxen bastert,
415 Wech met dit Zeegedrocht, flux smackt hem buyten boord,
Die de geselligheyd der sterffelijcken stoort.
Besoeckt vrymoedelijck de veergelegen oorden,
Maer pleegt oprechtigheyd in handel, en in woorden,
Nocht brandmerckt door geweld niet 't Christelijck geloof,
420 Nocht mest u selven niet op 't vette vanden roof,
Maer doelt nae 't rechte wit. de Grootvorst vande winden,
Om 't menschelijck geslacht door liefde te verbinden,
Elck land te maeyen gaf een sonderlingen oest,
Op datter geenig rijck door oorloogh werd verwoest,
425 Als elck om sijn gebreck, en nootdruft af te weeren,
Verstond hoe qualijck hy sijn nabuur mocht ontbeeren,
En dat 't een landschap was tot 's anderen gerijf:
Gelijck een yeder lid, oock 't minste, 't gantse lijf
Met dienst te stade komt. Indienmen wil bereycken
430 Het eynde van dees kunst met swaergeladen Eycken,

Soo sal de segen Gods toevloeyen door de vaert,
 Gelyck de balssem droop in 's Hoogenpriesters baert:
 Soo zal de Zeevaart lof behalen door mijn dichten.
 Men sal haer Majesteit een eer, en Pronckbeeld stichten,
 435 Een achtste wonderwerck, voor Tessel op het ruym,
 Daer stevens af en aen steeds bruysen door het schuym.
 Haer pruyck met diamant geciert, en gulde snoeren,
 En steenen schoon van glans, een Schip tot prael sal voeren,
 Een keurs van fijn fluweel, die op het zeegroen treckt,
 440 Met Indisch goud geboord de lendenen bedeckt:
 Waer op een mantel hangt, gewatert als de stroomen,
 Van licht en hemelsblau, bepeerelt om de soomen,
 De slincker sweyt een vlag, een staf de rechter hand:
 Soo maectse als Zeevoogdes een trotse, en brave stand.
 445 De Watergoon bemoscht beschouwen haer verwondert,
 En wat na Godheyd aerd bedropen opgedondert,
 Den kop beurt uyttet diep, de groote, en kleyne Steen
 Die leggen aenden stroom, of palen aende Zeen.
 Ick sieder die den Golf verlooft is, 't rijk Venedig,
 450 Het pratte Lissebon, Marsillien steeds onledig,
 En Londen Konings stoel, haer suster, en gebuur
 't Welvarende Amsterdam, en Dantsick korenschuur.
 Ick sieder 't uytheemsch volck handklappen, en haer groeten,
 En Mooren swart van huyl neervallen voor haer voeten,
 455 En wenschen mijn Godes geluck, en spoed, en heyl,
 En al die om haer eer een ooge slaet in 't seyl.
 Ick vind my onder land. wy sien de Loodsluy naren,
 Een volck dat kennis heeft aen gronden, wind, en baren.
 Sy leggen ons aen boord, die wel ervaren maets,
 460 En Tritons van het meyr ons sturen binnen gaets.
 Wy krygen in 't gesicht den hoogen Burgh van Muyen,
 Daer Hoofd der Rymers hoofd met veersen streelt de buyen,
 De Nymphen vande Vecht op 't strijcken van sijn Veel
 Met Glaucus leyd ten dans. Wy sien het Zee-prieel,
 465 De marckt van Christenrijk, daer Weelde in haren zetel,
 En trotsgewelfde Beurs ten sterren vaert vermetel.
 Wy naecken Schreyers hoeck, daer lieffelijck en bly
 Een Waterlandsche Rey, de Iuffertjens van 't Y,
 Met ongehuyfde pruyck, en kletten geestig singen,
 470 En na den toon van sang, en spel hun treden dwingen.

475 Twee Diertjens inden hoop aenminnig groeten ons:
d'Een volgt met soet musijck des anders violons,
En hebben toegewijt haer kuysheyd Phoebus suster.
Laet vallen 't ancker, strijck. hier is de vloed geruster.
Hier gaet noch eb noch ty. hier hoortmen geen geruys.
Hier open ick mijn reys in't saligh Roemers huys:
Wiens vloer betreden word, wiens dorpel is gesleten
Van Schilders, kunstenaers, van Sangers, en Poëten.

I.V. Vondelen.

Inleiding

2. Willem Jansz Blaeu

1 De plaats van ‘‘Het Lof der Zee-vaert’’ in Vondels literaire en politieke ontwikkeling

1.1. *Ter inleiding*

Dit hoofdstuk is bedoeld als introductie van de met *Het Lof der Zee-vaert* verbonden problematiek, zoals die in de volgende hoofdstukken uitgediept zal worden. Daartoe wordt eerst een globale analyse van de tekst gepresenteerd. Vervolgens wordt er een overzicht gegeven van Vondels geestelijke ontwikkeling tot 1623, om tenslotte te komen tot een eerste karakterisering van het gedicht als levensbeschouwelijke en maatschappelijke positiebepaling. Op verschillende punten wordt daarbij vooruitgelopen op wat verderop in het boek nader zal worden beargumenteerd.

1.2. ‘‘Het Lof der Zee-vaert’’ en de ‘‘Zeespiegel’’

Het Lof der Zee-vaert,

Gheheylicht Den Edelen, Erentfesten, Gestrengen, Manhaften, Wysen, ende Voor-sienigen Heere, Laurens Reael, Voor desen Oppervooghdt, en eenigen Beheerscher vande Oost-Indien

verscheen voor het eerst in 1623, als drempeldicht in de *Zeespiegel*, een zeevaartkundig werk van de cartograaf, uitgever en drukker Willem Jansz Blaeu. Maar een lofdicht op deze uitgave, in de zin van smaakmaker voor het potentiële lezerspubliek, is het niet.

De *Zeespiegel* is een handboek voor schippers en stuurlieders op de Europavaart en de vaart op Noord-Afrika. Van de drie delen die in 1623 verschenen, bevat het eerste deel een op de praktijk gerichte inleiding in de navigatie, dat wil zeggen: in de manier om door middel van het peilen van hemellichamen en met behulp van het kompas te komen tot een plaatsbepaling op zee. Het tweede en derde deel bevatten beschrijvingen en kaarten van de zeeën, kusten en havens van Europa, met uitzondering van het Middellandse-zeegebied, en van de westkust van Noord-Afrika. In 1638 zou nog een vierde deel verschijnen over de Middellandse zee.¹ Het werk is een verbeterde en, met name wat de kaarten betreft, aanzienlijk uitgebreide² heruitgave van een eerder werk van Blaeu: *Het Licht der Zee-vaert*, waarvan de eerste twee delen, corresponderend met de

¹ Een bibliografische beschrijving geeft Koeman, *Atlantes Neerlandici*, dl. 4, p. 78–100. Zie ook: Keuning, *Willem Jansz. Blaeu*, p. 86–89.

² Zie: Keuning, *Willem Jansz. Blaeu*, p. 88.

eerste drie delen van de *Zeespiegel*, voor het eerst in 1608 waren uitgekomen en het derde deel, over de Middellandse zee, in 1618. De vele herdrukken en vertalingen in het Engels en Frans wijzen er op dat het werk in een grote praktische behoefte voorzag.³ Voor de verbeterde heruitgave, de *Zeespiegel*, geldt dat in nog sterker mate. Volgens Blaeu's eerste biograaf, Baudet, werd het boek tot ver in de 17de eeuw voor het bruikbaarste werk in zijn soort gehouden.⁴

Blaeu's "Voorreden Aen alle opmerckende Schippers Stuyrluyden, en Liefhebbers der Zeevaart" vermeldt dit alles en laat er geen twijfel aan bestaan dat het werk bestemd is voor gebruik op zee. Hij schrijft:

Ervarene wijdversochte Zeeridders, ghemerckt hebbende hoe aengenaem u luyden is gheweest mijn voorgaende Zeecaertboek *Het Licht der Zee-vaert*, en verstaende uyt verscheyden ghetuyghenissen, de groote vrucht en nutticheyt, die veele daer uyt hebben genooten: Soo ben ick lustich en beweect gheworden, om, nae vermogen u.l. grooter dienst te doen, tot bevorderinge van de hoochloflijcke en algemeyne Zeevaart: de welcke, hoewel zy allen Coninckrijcken en Lantschappen geen kleyne nutticheyt toebrenghet, nochtans onsen lieven Vaderlande in 't bysonder en aldermeest te stade komt, zoo ten opsien van 't gemeyn, in saecken die den Oorlooge betreffen, als in 't bysonder in 't stuck vande Coophandel. Heb derhalven met alle moghelijcke vlijt en neersticheyt opgehevist en by een versamelt, alles wat strecken mocht, niet alleen tot verbeteringe, van 't ghene voor desen in 't voornoemde Zeecaertboek niet recht en was gestelt, of door verloop des tijds verandert, maer oock tot vermeerderinge breeder en duydelijcker onderrechtinge. Daer beneffens de tafelen vande Declinatie der Sonne *ende* der voornaemste vaste sterren van nieus gerekent, *ende* het gebuyck van dien herstelt na desen tegenwoordigen tijdt, en dat in dit boeck te samen gedragen: Also datmen hier, als in een heldere *Spiegel*, mach beschouwen (beneffens het recht gebuyck der voorsz Hemelsche Lichten) de ware gelegentheyte der Zee'n, en kusten der Landen, vande Oostersche Noordsche en Westersche Schipvaart, en een Zeeman zekerlick kan afmeten, hoe en waer na hy in 't bezeylen der selve Vaerwateren sich in alles heeft te richten, wat hem nodich is te volgen ofte te schouwen, om met hulpe des Alderhoogsten Schip en goet in een veilige en gewenste haven te stieren [...]⁵

Vondels gedicht is ongetwijfeld geschreven ter gelegenheid van Blaeu's publikatie, Blaeu zelf wordt er uitdrukkelijk in geprezen, niet alleen als cartograaf, globemaker en vervaardiger van graadbogen en astrolaben,⁶ maar juist ook als uitgever

Die boecken brengt in 't licht, waer voor sy hem bedancken,
Als hy de gronden peylt, en waerschout voor de bancken,
d'Inhammen ruym van schoot, en hoecken krom van bocht,
Waer doorse seecker gaen braveren door het vocht. (r. 389-392)

³ Zie: Koeman, *Atlantes Neerlandici*, dl. 4, p. 32-47; Keuning, *Willem Jansz. Blaeu*, p. 76-86.

⁴ Baudet, *Leven en werken van Willem Jansz. Blaeu*, p. 72.

⁵ Blaeu, *Zeespiegel* 1623, dl. 1, p. ** 1 recto- ** 1 verso.

⁶ R. 385-388. Zie over deze activiteiten van Blaeu: Keuning, *Willem Jansz. Blaeu*, p. 37-41 (instrumenten), 45-61 (globes), 68-75 (zeekaarten).

De passage over de zeevaartkunde, waarin deze versregels voorkomen, vormt echter maar een klein gedeelte van het hele gedicht.⁷ *Het Lof der Zee-vaert* is niet in de eerste plaats een lofprijzing van de zeevaartkundige know how, die de inhoud vormt van de *Zeespiegel*. Het beoogt, zoals in de openingsregels staat, “den lof der nutte Zeevaert” (r. 14), dat wil zeggen: van de handelsvaart. Daartoe behandelt het de argumenten op grond waarvan “dees kunst met swaergeladen Eycken” (r. 430) al dan niet een prijzenswaardige zaak kan worden genoemd. De “hoochloflijkke en algemeyne Zeevaert” die Blaeu naar zijn zeggen met zijn zeevaartkundig boek wil bevorderen, wordt in Vondels gedicht zelf onder de loep genomen en op z’n pro’s en contra’s onderzocht.

De verbeelding waarmee Vondel zijn argumentatie van de lofwaardigheid van de handelsvaart omkleedt, is de zeevaart zelf. Hij hanteert dit beeld op twee verschillende manieren: hij stelt het schrijven van zijn gedicht voor als een zeereis, en daarbinnen ontwikkelt hij dan bovendien zijn betoog op het stramien van de geschiedenis van een koopvaardijchip. Op drie niveaus is de zeevaart dus in zijn gedicht aanwezig: als onderwerp, als ‘verhaal’, en als dichterlijke activiteit.

De voorstelling van het schrijven van het gedicht als een zeereis en van het gedicht zelf als een schip voert hij op in de inleiding en de uitleiding. In de eerste twintig versregels vraagt hij de stuurman, schippers en overige zeelui hem te vergezellen op

[...] myne reys, en voorghenomen bevaert,
Die ick gheheyligt heb den lof der nutte Zeevaert. (r. 13-14)

en roept hij Laurens Reael – de voormalige gouverneur-generaal van Indië aan wie het gedicht is opgedragen – aan als begunstiger van deze tocht. Niet tevergeefs

Hy wenckt ons toe alreede, en blyft versekeraer
Te vryen onsen kiel van schipbreuck, en ghevaer. (r. 19-20)

Reael, zo doet Vondel het voorkomen, stelt zich garant voor de goede afloop van de zoek-tocht – de bedevaart – naar de lofwaardigheid van de handelsvaart, een onderneming waarbij de kans op mislukking blijkbaar allerminst uitgesloten is.

Aan het slot van het gedicht keert dit beeld terug. Aanvankelijk valt daar de verbeelding van het gedicht als schip samen met die van de koopvaarder waarvan in de tussenliggende vierhonderd verzen de wederwaardigheden beschreven zijn:

Ick vind my onder land. wy sien de Loodsluy naren,
Een volck dat kennis heeft aen gronden, wind, en baren. (r. 457-458)

Maar naarmate Amsterdam dichterbij komt, wordt het koopvaardijchip dat bij Texel binnengaats is geloodst weer meer en meer Vondels eigen

⁷ De betreffende passage loopt van r. 349 tot en met r. 392. Het gedicht in z’n geheel heeft 478 versregels.

dichterlijke onderneming. Het is nu de dichter P.C. Hooft die de baren kalmeert:

Wy krygen in 't gesicht den hoogen Burgh van Muyen,
Daer Hoofd der Rymers hoofd met veersen streelt de buyen, (r. 461-462)

En bij het binnenvaren van de Amsterdamse haven zijn het de kunstzinnige zusjes Anna en Maria Tesselschade Visscher die de thuiskomende welkom heten. De tocht is voorbij:

Laet vallen 't ancker, strijck. hier is de vloed geruster.
Hier gaet noch eb noch ty. hier hoortmen geen geruys. (r. 474-475)

In de laatste drie versregels voltrekt zich dan, met een soort cyclische aansluiting bij het begin van het gedicht, de definitieve afsplitsing van de schrijvende Vondel van het beschreven schip:

Hier open ick mijn reys in 't saligh Roemers huys:
Wiens vloer betreden word, wiens dorpel is gesleten
Van Schilders, kunstenaers, van Sangers, en Poëten. (r. 476-478)

Tussen deze openings- en slotpassage ligt het meer dan vierhonderd versregels lange betoog van de lofwaardigheid van de handelsvaart. Zoals gezegd volgt dit betoog in grote lijnen de hoofdmomenten van de geschiedenis van een koopvaarder. Vooraf gaat een overzicht van het vroegste ontstaan van de zeevaart (r. 21-60). Maar dan komt de dichter, naar zijn eigen woorden, ter zake:

Doch 't zy hier mede hoe 't wil, wy laten d'oude kyven,
Ons lust de saecke self wat nader te beschryven. (r. 61-62)

Eerst komt het *schip* aan de orde:

Verwondering' voor eerst verbaest des dichters siel
Als op stads timmerwerf hy leggen siet den kiel:
Als hy scheeps timmerlie met bylen, en met diss'len
De Bosschen hoogh van top in schepen siet verwiss'len: (r. 63-66)

Achtereenvolgens behandelt hij de bouw van het schip, de tewaterlating, de optuiging en inrichting, en de bemanning (r. 67-212).

Dan begint de *reis*:

Ghelijck een voghel als de dagh begint te kriecken
Ter vlucht sich rust, en reekt, en wackert syne wiecken,
Soo doet mijn seylbaer vlot, [...] (r. 213-215)

Uitvoerig beschrijft Vondel de ontberingen en de gevaren, de nachtmerrie van het vergaan in een storm of te pletter geslagen worden op de klippen (r. 227-348). Dankzij de zeevaartkunde echter is het mogelijk de goede route te blijven volgen (r. 349-392), en daarmee komt de dichter dan op het derde aspect, de *handel*:

Mijn eycken Slot aldus door d'ongeruste paden
Sleept grooter last, en vracht als duysend wagens laden, (r. 393-394)

Het verhaal eindigt tenslotte met de, hiervoor al besproken, veilige terugkeer via Texel in de haven van Amsterdam.

Meer dan een dunne rode draad is dit alles echter niet. Hoofdzaak is het *betoog* waarin Vondel, geordend naar de drie hoofdmomenten van zijn *verhaal*: schip, vaart en handel, de verschillende bezwaren die er tegen de zeevaart kunnen worden ingebracht, achtereenvolgens opwerpt en weerlegt.

Het begint ermee dat hij, naar aanleiding van de bouw, het schip karakteriseert als een produkt van menselijke hoogmoed. Het gevaarte dat daar op de stadstimmerwerf wordt opgetrokken, zou zó groot zijn dat het de grenzen, die van nature aan het menselijk kunnen zijn gesteld, te boven gaat. De bouwers zouden in hoogmoedige eigenwaan hun eigen mogelijkheden overschat hebben (r. 75–90):

En als ick 't overleg soo lach ick om 't bestaan,
En roep: hoe sal dit tuygh te water kunnen gaen:
[...]
Sacht mannen spaert uw moeyt, 't is buyten uw vermogen,
Het is vermetelheyd, de waen heeft u bedrogen. (r. 83–90)

Maar het schip raakt wel degelijk te water, en daarmee is dit bezwaar weerlegd (r. 91–102).

Het optuigen kan beginnen, het plaatsen van masten en het hijsen van zeilen en vlaggen (r. 103–132). Weer klinkt het verwijt van hoogmoed door, en dat verwijt wordt ditmaal expliciet wanneer de dichter aan het slot van deze passage, naar aanleiding van de overdaad aan vlaggen, wimpels en decoraties, de reders van pronkzucht beschuldigt:

Hoe Christen reeders hoe! wat mannen, zydy droncken,
Het geen de Nood bedocht misbruyckty om te proncken.
Te rijke schatten heeft de Zee u toegebracht.
Sy werpt u peerlen op, ghy besightse tot pracht.
De weelde heeft Tyrus eer voor haren val doen dolen. (r. 133–137)

Het was om haar weelde, pronkzucht, die beschouwd werd als een directe manifestatie van hoogmoed, dat God de bijbelse stad Tyrus met de ondergang strafte.⁸ Ook dit bezwaar wordt echter onmiddellijk gepareerd.

⁸ Jesaia 23; met name 23.9: “De Heere Sebaoth heeftet alsoo gedacht, op dat hy crenckte alle pomposicheyt der lustiger stadt, ende verachtelijck makede alle heerlijkheyt inden Lande.” (*Den Bibel* 1564, p. 186 verso). En vooral Ezechiël 26, 27 en 28; met name 28.17: “Ende om dat hem dijn herte verheft, dat ghy so schoone zijt, ende hebt v uwe cloecheyt laten bedriegen in uwe pronckerije. Daerom wil ick v ter aerden stooten, ende een gaepspeel van v maken voor alle Coningen.” (*Den Bibel* 1564, p. 224 verso). Ik citeer uit de Biestkens-bijbel, omdat die vooral in doopsgezinde kringen werd gebruikt. Reeds de eerste druk van 1560 bevat een register dat speciaal gericht is op de behoeften van de doopsgezinden. De door mij gebruikte editie, die in 1564 anoniem verscheen maar naar alle waarschijnlijkheid is gedrukt door Plantijn, heeft daarenboven marginalia die de inhoud aangeven en toelichten en die speciaal afgestemd zijn op gebruik in doopsgezinde kring. Zie: Grosheide, ‘Plantijn en de Biestkensbijbel’, p. 225–227.

De dichter valt zichzelf in de rede met de woorden:

Maer swijgt Poeet, dit zy den predickstoel bevolen. (r. 138)

om dan met zijn tegenzet te komen:

O Goddelijck gesticht! ghy lockt mijn sinnen uyt.
Ghy juychende Meermin! en waterlandsche bruyt!
De schoonheyd van uw pruyck Neptunus houd gevangen,
Als hy kleynoodgie, en goud siet aen uwe ooren hangen. (r. 139–142)

Het verwijt van pronkzucht wordt terugverwezen naar de kansel en de schoonheid van het opgetuigde schip wordt positief aanvaard als adequate uitdrukking van de goddelijkheid ervan. Dat laatste is, na alle bezwaren, geen geringe uitspraak, maar de argumenten ervoor geeft Vondel pas nadat hij de binnenkant van het schip heeft beschreven en met nog een bezwaar is gekomen.

Hij beschrijft het bovendek met alles wat men daarop kan aantreffen, de verschillende daaronder liggende ruimten zoals kombuis, kajuit, stuurmanshut, en dan daalt hij af naar het ruim waar de handelswaar ligt opgeslagen (r. 147–159). Daar roept hij uit:

[...] o Bootsgesel!
Rampsaligh mensch, wats dit, 't is 't voorburgh vanden Hel.
[...]
Een Koninglijcken oegst sou desen buyck verslinden.
De Gierigheyd vertrouut haer schatten hier den winden.
De koopman knaeght sijn hert op 't bedde, of by het vier:
Het lichaem dat is t'huys, sijn sorghen waecken hier. (r. 159–168)

Gegeven de hebzucht die de mens tot handeldrijven brengt, is het ruim waarin de handelswaar ligt opgeslagen een "voorburgh vanden Hel". Maar tegelijk wordt die hebzucht op rekening van de koopman geschreven. Het schip op zichzelf is daarmee als het ware moreel ontlast. De vraag hoe het dan met de koophandel zit, schuift Vondel nu voorlopig opzij om eerst te laten zien dat het schip inderdaad beschouwd kan worden als een "Goddelijck gesticht".

Hij doet dit door de bemanning en het bestaan aan boord te schetsen in termen van een wel geordende samenleving waarin de, door God in de schepping neergelegde, morele principes van matigheid, regelmaat, gehoorzaamheid en gezagshandhaving gestand worden gedaan (r. 169–212):

En daer rechtveerdigheyd tot billijckheyd geneyght
De deughd met prysen eert, met straf de boosheyd dreyght. (r. 211–212)

Daarmee is dan tenslotte het schip afgehandeld, en begint het varen (r. 213–226):

Geen duyn, nocht witten blinck, nocht Pharos kan voorwaer
d'Aenstaende swarigheyd, den nood, het leet, 't gevaer
Van 't varen oversien, [...] (r. 227–229)

Alle ellende die de zeeman te wachten staat, (r. 227–348), brengt de dichter op een gegeven moment tot de uitspraak:

Help Proteus! wonder is 't dat sterffelijcke menschen
Noch smalen op den ploegh, en om een Zeelucht wenschen. (r. 313–314)

Zoals ik hiervoor al heb aangegeven, antwoordt de dichter op dit bezwaar, dat meer praktisch dan moreel van aard lijkt te zijn, met een beroep op de zeevaartkunde (r. 349–392). Het kompas, de navigatie op de sterren, de zeekaarten van Blaeu zelf, het komt allemaal aan de orde. Zeevaart, zo concludeert Vondel met, gezien de toenmalige realiteit, een behoorlijk overtrokken dosis optimisme, is eigenlijk niets anders dan een uiterst efficiënte en snelle wijze van vervoer:

Mijn eycken Slot aldus door d'ongeruste paden
Sleept grooter last, en vracht als duysend wagens laden,
[...]
Stond weer en wind ten dienst, waer 't vlack een rechte baen,
Men sou om 's weerelds riem in hondert sonnen gaen. (r. 393–400)

Kunnen de bezwaren tegen het varen hiermee ook als afgedaan worden beschouwd, dat geldt niet voor de handel, die in deze passage weer aan de orde wordt gesteld. Het bezwaar van hebzucht, hiervoor slechts aangestipt, wordt nu met volle kracht naar voren gebracht:

Maer och wat hoor ick hier een jammerlijck gheschreeuw!
Soo haest de pijnboom swom versmolt de gulden eeuw,
Een ys're tijd begost, de Gierigheyd op eerden
Invoerde 't mijn, en dijn, en quam te veld met sweerden,
Met trommel, en trompet, met harnas, en met spies,
En in 't onnoosel bloed haer klauwen greetigh wiesch: (r. 403–408)

Het is de zeevaart die de hebzucht, en daarmee moord, doodslag en oorlog onder de mensen zou hebben gebracht. En ditmaal komt de dichter niet met een weerlegging, maar met een moreel beroep op de betrokkenen:

't Is waerheyd, ick bekend, 't misbruyck is weerd gelastert.
Wech met dit hoerekind, en aterlinxen bastert,
Wech met dit Zeegedrocht, flux smackt hem buyten boord,
Die de geselligheyd der sterffelijcken stoort.
Besoeckt vrymoedelijck de veergelegen oorden,
Maer pleegt oprechtigheyd in handel, en in woorden,
Nocht brandmerckt door geweld niet 't Christelijck geloof,
Nocht mest u selven niet op 't vette vanden roof, (r. 413–420)

Hij ondersteunt dit beroep met een verwijzing naar de inrichting van de schepping, waarin God de noodzaak tot uitwisseling van produkten heeft neergelegd juist om de mensen tot elkaar te brengen:

[...] de Grootvorst vande winden,
Om 't menschelijck geslacht door liefde te verbinden,
Elck land te maeyen gaf een sonderlingen oest,
Op datter geenig rijck door oorloogh werd verwoest,

Als elck om sijn gebreck, en nootdruft af te weeren,
Verstond hoe qualijck hy sijn nabuur mocht ontbeeren, (r. 421–426)

Zo eindigt dan het argumentele middenstuk van *Het Lof der Zee-vaert* met een morele stellingname, en wel ten aanzien van het handeldrijven. De lofprijzing die de zeevaart ten deel valt, is voorwaardelijk. Alléén als het juiste doeleinde wordt nagestreefd, dat is: de vervulling van de *we-derzijdse* belangen van de volken waardoor hun onderlinge verbondenheid gestalte krijgt, alleen dan is de zeevaart lofwaardig en alleen dan ook zal hij welvaart brengen:

[...] Indienmen wil bereycken
Het eynde van dees kunst met swaergeladen Eycken,
Soo sal de segen Gods toevloeyen door de vaert,
Gelijck de balssem droop in 's Hoogenpriesters baert:
Soo zal de Zeevaert lof behalen door mijn dichten. (r. 429–433)

En om zijn beroep extra te onderstrepen, sluit Vondel zijn betoog af met een visionair beeld van de eendracht van de in de handel verbonden volken:

Ick sieder die den Golf verlooft is, 't rijck Venedig,
Het pratte Lissebon, Marsillien steeds onledig,
En Londen Konings stoel, haer suster, en gebuur
't Welvarende Amsterdam, en Dantsick korenschuur.
Ick sieder 't uytheemsch volck handklappen, en haer groeten,
En Mooren swart van huyl neervallen voor haer voeten,
En wenschen mijn Godes geluck, en spoed, en heyl,
En al die om haer eer een ooge slaet in 't seyl. (r. 449–456)

Wanneer we deze analyse overzien, is het duidelijk dat alleen het midgedeelte van het gedicht: de passage over het varen, met het daarbij aansluitende stuk over de zeevaartkunde (r. 213–392), met enige goede wil in verband kan worden gebracht met de inhoud van de *Zeespiegel*. Maar dit gedeelte is niet meer dan een onderdeel van een betoog dat zich toespitst op de koophandel. Het lijkt alleen daarom al onwaarschijnlijk dat Vondel zich met zijn gedicht heeft willen richten tot de schippers en stuurliu voor wie de *Zeespiegel* bestemd was. De figuur van de koopman-vrachtvaarder die er zelf met zijn schip op uittrekt om handel te drijven, hoorde in het begin van de 17de eeuw in hoge mate tot het verleden. Schippers en stuurliu waren in dienst van degenen die het schip uitreedden, ook al bezaten zij vaak nog een aandeel in schip of lading.⁹ In dit opzicht is het misschien indicatief dat Blaeu in de tweede druk van zijn boek in 1627 juist de passage over de “hoochloflijcke en algemeyne Zeevaert” die zo dienstig is voor oorlogvoering en koophandel, uit zijn “Voorreden” schrapt.¹⁰ Blijkbaar was het een voor de gebruikers

⁹ Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, p. 293, 310.

¹⁰ Blaeu, *Zeespiegel* 1627, p. * 1 recto.

weinig relevante opmerking. Trouwens, ook in het gedicht berust een deel van de argumentatie er juist op dat de morele kwestie van de koophandel niet op rekening komt van de varenden.

Hier komt dan nog bij dat de *Zeespiegel* betrekking heeft op de Europavaart – met bijbetrekking van Noord-Afrika –, en dat het schip dat in *Het Lof der Zee-vaert* wordt beschreven onmiskenbaar een Indiëvaarder is. Reeds de uitzonderlijke omvang van het schip dat Vondel beschrijft, wijst in die richting. Men gebruikte voor de vaart op Indië, met name voor de zgn. ‘retour’-vaarten met handelswaar, veel grotere schepen dan op welke andere route dan ook. Deze schepen moesten niet alleen een flinke laadruimte hebben, maar ook plaats bieden aan een veel omvangrijker bemanning dan andere koopvaarders en aan de nodige hoeveelheid soldaten, die op andere handelsschepen ontbraken.¹¹ Wat de grootte van de bemanning betreft: in een resolutie van 1614 bijvoorbeeld worden er voor VOC-schepen aantallen vastgesteld van tussen de 110 en 125 bootsgezellen en tussen de 90 en 100 soldaten.¹² Vondel spreekt van:

[...] Maetroos vaeck hondert in 't getal,
Twee vanen krijgsvolck oock als 't ergens gelden sal. (r. 179–180)

Ook de samenstelling en hiërarchie van de bemanning zoals Vondel die beschrijft, zijn die van een VOC-schip. In Vondels woorden zijn er, naast de gewone matrozen en soldaten, op het schip de volgende functies:

[...] Koopman of Kommijs,
De Schipper, Stuurmans maet, en Stuurman, die om prijs,
En winning 't roer bewaect: Hoogbootsman, Schimman, gieter,
Seylmaecker, Bottelier, Barbier, en Busseschieter,
De Wachter van 't kajuyt, de Putger, de Provoost,
En 't statigh aengesicht dat sieltjes salft, en troost,
De Timmerman, de Kock die voedsel schaft om leven,
En op ghesette tijd' elck een sijn spijs te geven. (r. 171–178)

Dit klopt in alle opzichten met de gegevens over de bemanning van VOC-schepen.¹³ Vooral de aanwezigheid van een ‘koopman’, die verantwoordelijk is voor de lading, een ‘provoost’, een soort politiecommissaris en officier van justitie, en een ziektentrooster, een hulp-dominee, wijst op een VOC-schip.¹⁴ Trouwens, ook andere gegevens die Vondel in zijn ge-

¹¹ Van Beylen, *Schepen van de Nederlanden*, p. 94–98; Van Dam, *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie*, dl. I,1, p. 506–507. Vgl. voor andere koopvaarders: *Groot Placaet-Boeck*, dl. 1, kol. 876–879 en p. 896–899; Witsen, *Aeloude en hedendaegsche Scheeps-bouw*, p. 425–427.

¹² Van Dam, *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie*, dl. I,1, p. 507.

¹³ Tjassens, *Zee-politie*, dl. 2, p. ** 4 verso–*** 1 recto, en p. 53; Van Dam, *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie*, dl. I,1, p. 557.

¹⁴ Witsen, *Aeloude en hedendaegsche Scheeps-bouw*, p. 432–434 (m.n. ook voor wat betreft het verschil in dit opzicht met schepen van de Westindische Compagnie); Van Beylen, *Schepen van de Nederlanden*, p. 237.

dicht opneemt, zoals over het voedsel (r. 182–183), over de rechtspraak en straffen (r. 191–193), en over de verdeling van de bemanning in ‘wachten’ of ‘kwartieren’ (r. 195–197) zijn met de VOC-voorschriften in overeenstemming.¹⁵

Nog afgezien van alle mythologische en literaire opschik waar ze weinig boodschap aan zullen hebben gehad, kan *Het Lof der Zee-vaert* de schippers en stuurliu op de Europavaart nauwelijks aangesproken hebben. Daarentegen was in de kringen van VOC-bestuurders de vraag naar het moreel acceptabele gedrag in de koophandel juist in de jaren 1620–1623 politiek gezien een ‘hot question’. Een centrale figuur was daarbij de in 1619 afgetreden gouverneur-generaal van Oost-Indië, Laurens Reael, die begin 1620 in de Republiek was teruggekeerd¹⁶ en aan wie Vondel zijn gedicht opdraagt.

1.3. “*Het Lof der Zee-vaert*” op een keerpunt van Vondels leven

1.3.1. *De doopsgezinde Vondel*

Het Lof der Zee-vaert is het eerste werk van langere adem waarmee Vondel sinds 1620 naar buiten treedt.¹⁷ Rond 1620 leed hij, naar het zeggen van zijn biograaf Geeraardt Brandt, aan

een langdurige quynende ziekte, die hem zeer verzwakte, zyne geesten afmatte, en om de doodt deede wenschen.¹⁸

In oktober van dat jaar trad hij af als diaken van de gemeente der Waterlandse doopsgezinden, omdat hij, zoals een *Memoriael* van deze gemeente vermeldt,

claechde van groote ongelegentheyt syner melancoleusheijts haluen, langer te dienen, [...]¹⁹

Nog in 1621 schreef hij in het *Gebedt, Uytgestort tot Godt, over mijn geduerige quijnende Sieckte*:

[...] jaren sach ick enden;
Maer noyt myn swarigheen, en daeg'lijcksche ellenden.

¹⁵ Zie: Witsen, *Aeloude en hedendaegsche Scheeps-bouw*, p. 416; De Hullu, ‘Voeding’, p. 116–117, 120–121; De Hullu, ‘Handhaving der orde en tucht’, p.100–105, 109; De Hullu, ‘Matrozen en soldaten’, p. 55–56.

¹⁶ Breen, ‘Laurens Reael’, kol. 1123.

¹⁷ Het lange gedicht op het huwelijk van Maria Tesselschade Visscher, *De salige Toortsen* (*WB-editie*, dl. 2, p. 463–479) moet van na *Het Lof der Zee-vaert* zijn, omdat in dit laatste gedicht nog van haar en haar zuster Anna wordt gezegd dat zij “hebben toegewijt haer kuysheyd Phoebus suster” (r. 473). Het huwelijk van Maria Tesselschade met Allert Crombalch werd ingetekend op 1 november 1623 (*Worp, Een onwaerdeerlycke vrouw*, p. 37, noot 1).

¹⁸ Brandt, *Het leven van Vondel*, p. 11.

¹⁹ Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, dl. 2, 1e helft, p. 59, noot 1.

Dit maect my 't leven suur, en mat de geesten af,
En doet ons hemelwaerts vaeck suchten om het graf.²⁰ (r. 9–12)

Maar in datzelfde jaar 1621 schijnt er een wending ten goede plaatsgevonden te hebben. Brandt schrijft daarover:

Van de gemelde lange ziekte in den jaare MDCXXI wat bekoomende, viel hy weêr aan 't dichten, en men zagh hem in de Dichtkunst van jaar tot jaar zoo merkelyk toeneemen, dat hy zich zelve in 't kort, by vergelyking van zyn voorige rymen, niet meer geleck. Daar veel toe help zyn geduurige ommegangk met den Drossaardt Hooft, den Ridder Laurens Reaal, en andere Dichters, en kenners der kunste, die t'zaamen een letterkunstige vergadering hielden [...]²¹

De samenkomsten met Hooft en Reael hebben waarschijnlijk tussen mei 1622 en mei 1623 plaatsgevonden ten huize van de in 1620 overleden Roemer Visscher, waar diens literair geïnteresseerde en met Hooft bevriende dochters, Anna en Maria Tesselschade, toen nog woonden.²² *Het Lof der Zee-vaert* staat in het teken van deze nieuwe contacten, die volgens Brandt zo belangrijk zijn geweest voor Vondels literaire ontwikkeling.

Maar in dezelfde jaren is er bij Vondel ook sprake van een ingrijpende levensbeschouwelijke en maatschappelijke heroriëntatie. Tot 1620 is vrijwel al zijn werk doordrenkt van zijn doopsgezinde levensovertuiging. Vanaf 1623 is dat niet meer het geval en is er sprake van een veeleer maatschappelijke dan religieuze, zelfs van een in toenemende mate politieke belangstelling. Waar het begin van deze ontwikkeling ligt, welke invloed erop uitgeoefend is door de politieke gebeurtenissen uit de jaren 1618–1619 met de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten en de terechtstelling van Van Oldenbarnevelt, en welke invloed het persoonlijk contact met ‘letterlievenden uit de hogere standen’²³ als Hooft en Reael erop gehad heeft, daarover zijn de meningen van de geleerden verdeeld.²⁴

Ook in *Het Lof der Zee-vaert* is er sprake van een omslag van een moreel-religieuze naar een maatschappelijk-politieke stellingname, en wel daar, waar Vondel het verwijt van pronkzucht verwijst naar de preekstoel en er tegenover de goddelijkheid stelt van het schip als goed geordende samenleving en van de handel als vredesband der volken. Niet alleen voor het inzicht in de plaats van *Het Lof der Zee-vaert* binnen Vondels

²⁰ *WB-editie*, dl. 2, p. 409–410, het citaat op p. 409.

²¹ Brandt, *Het leven van Vondel*, p. 12.

²² Zie: Brandt, *Het leven van Vondel*, p. 12; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandse spraakkunst*, p. 5–6. Ik ga hier niet in op de, o.a., door Zwaan gegeven argumenten om tot een preciezere datering te komen, omdat dat er voor mijn betoog weinig toe doet. Dat het huis van Roemer Visscher al in de tijd dat *Het Lof der Zee-vaert* geschreven werd, plaats van samenkomst was, blijkt uit de slotregels van het gedicht zelf.

²³ De uitdrukking is van W.A.P. Smit in diens *Van Pascha tot Noah*, dl. 1, p. 100.

²⁴ Ik noem slechts bij wijze van voorbeeld: P. Leendertz jr., ‘Dateering van Vondel’s hekeldichten’, p. 203–209, die aanneemt dat Vondel pas na 1622 politiek geïnteresseerd is geraakt, en J.F.M. Sterck in de *WB-editie*, dl. 2, p. 6, die er vanuit gaat dat Vondel door de gebeurtenissen van 1618–1619 al direct sterk werd aangegrepen.

ontwikkeling, maar ook voor een beter begrip van de tekst zelf, is het daarom nodig wat uitvoeriger in te gaan op de literair-biografische gegevens die ons over deze jaren van Vondels leven ter beschikking staan.

Het is enigszins hachelijk om uit Vondels literaire produktie van vóór 1623 inzichten te willen destilleren over zijn levensbeschouwelijke opvattingen en de ontwikkeling daarvan. Het meeste ervan heeft hij zelf naderhand niet op willen nemen in de verzameluitgave van zijn poëzie, de *Verscheide Gedichten* (1644).²⁵ Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat er nogal wat verloren is gegaan en van wat er over is berust de datering vaak op, meer of minder beargumenteerde, toeschrijvingen. Voor zover het materiaal reikt, is het beeld echter vrij duidelijk.

Tot ongeveer 1620 verkeert Vondel in een milieu van doopsgezinde geloofsgenoten en leden van de Brabantse kamer 'Het Wit Lavendel'. Er zijn wel aanwijzingen dat hij werk van Hooft kende en waardeerde,²⁶ maar vóór 1620 is er niets dat erop wijst dat ze persoonlijk contact hadden²⁷ en in levensbeschouwelijk opzicht stonden ze mijlenver van elkaar af. Omstreeks 1606 was Vondel gedoopt en opgenomen als lidmaat van de Waterlands-doopsgezinde gemeente, en in 1616 was hij daar diaken geworden.²⁸ Op enkele uitzonderingen na die dadelijk aan de orde zullen komen, getuigt al zijn werk uit deze periode van zijn geloof en van de doopsgezinde moraal. Niet alleen is een goed deel van zijn werk, en met name het werk van groter omvang, direct religieus van aard, een tendens die vooral vanaf 1616, wanneer hij ook de zinspreuk 'Door een ist nu voldaan' gaat voeren, toe lijkt te nemen.²⁹ Ook zijn gedichten over

²⁵ Zie: Leendertz jr., 'Een bruiloftsdicht van Vondel', p. 230.

²⁶ *Het Pascha*, gepubliceerd in 1613, maar waarschijnlijk al in 1610 opgevoerd, vertoont volgens Smit "zowel in uiterlijke als in innerlijke structuur, een verrassende verwantschap" met Hoofts *Theseus en Ariadne* (*Van Pascha tot Noah*, dl. 1, p. 31, 54–57, het citaat op p. 57). Vondels *Hymnus, ofte Lof-Gesangh, over de wijd-beroemde scheepsvaert der Vereenighde Nederlanden* vertoont hier en daar een treffende overeenkomst met de rede van de Vecht, waarmee Hooft zijn in 1613 gepubliceerde toneelstuk *Geeraerd van Velsen* besluit. Over dit laatste: Muller, 'Over navolging in de 17de eeuw', p. 193–194.

²⁷ Wel is Vondel tegelijk met Jan Gerritsz Hooft, die een volle neef van Pieter Cornelisz is, diaken van de Waterlandse gemeente (Wijnman, 'Vondel en de Anslo's', p. 167; Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, dl. 1, p. 148–151, 303), maar dat zegt natuurlijk niets.

²⁸ Wijnman, 'Vondel's schooljaren', p. 64; Wijnman, 'Vondel en de Anslo's', p. 167.

²⁹ Deze zinspreuk komt voor het eerst voor in de uitgave van *De Vaderen* van 1616 (Unger, *Bibliographie*, nr. 81). In een aantal gedichten van vóór deze tijd, uit de jaren 1606–1607, ontbreekt de doperse signatuur. Het betreft: de *Lof-Zangh, toe-ge-eygent Mr. Willem Bartjens* (*WB-editie*, dl. 1, p. 136–139), en de drie gedichten uit *Den Nieuwen verbeterden Lust-hof* van 1607: *Oorlof Liedt*, *De Iaght van Cupido* en de *Dedicatie aende Ionck-Vrouwen van Vrieslandt ende Overysse* (*WB-editie*, dl. 1, resp. p. 140–144, 145–148, 149). Over deze laatste drie, zie: Keersmaekers, 'De oudstgedrukte gedichten van Vondel'.

wereldlijke zaken zijn geschreven vanuit een religieus-moralistische optiek die vreemd is aan iemand als Hooft.

Zo eindigt het gedicht *Op het Twaalfjarige Bestandt der Vereenigde Nederlanden*, dat wel van 1609 zal zijn, met de regels:

Van vreugde golven vyvers ten heemel opwaart vaaren,
Men offert lof en drank den Heere der Heerschaaren,
Die nu in loutre vreugt doet eyndigen ons leet. (r. 12-14)³⁰

Het gedicht *Wtwaert en Treur-dicht van Henricus de Groote, Koningh van Vranckryck en Navarre*, naar alle waarschijnlijkheid van 1610,³¹ heeft als strekking de ijdelheid van al het aardse geluk:³²

Ghy werelt-Goden, o! die op u groote kroonen,
Op u Rijcx-Staven, en verheven zetels pocht,
Wiens wortels inde Hel, wiens spitsen inde Locht
Sich bergen, komt nu hier, komt hier ick sal u toonen:
[...]
Siet in dit tafereel van uwe heerlichheden
Den wanckelbaren stant, siet hoe eens Konings roem
En blyschap eer verwelckt dan een vergerde bloem,
Die 's morgens vrolijck bloost, en 's avonds leyd vertreden. (r. 5-16)

Maar het heeft vooral ook als strekking de continuïteit van het koningschap als beschermer van het ware geloof:

Henricus die de deught, en't heyligh *Euangeli*
Soo vyerighlijck beschermt, [...] (r. 73-74)

wordt opgevolgd door

Loys die stadigh moet vertreden sien den Kop
Sijns vyants, en alsins 't velt-teecken rechten op,
De roode Standaard-Vaan van 't dobbel *Euangelij*. (r. 210-212)³³

Ook in de opdracht aan “den goetwillighen leser” bij zijn eerste toneelstuk, *Het Pascha*, van 1612, wordt de redding van de mens in Christus geplaatst tegenover de ijdelheid *sub specie aeternitatis* van zijn inspanningen op het wereldtoneel:

D'een vertooght sich daer op als Koningh, [...]. Een ander volght den Krijgh-Godt *Mars* [...]. Desen met een verbleect ghelaet queelt van liefden, [...]. Die berijdt den woesten *Ocean* met een gheveleughelt Peerdt, niet ontziende stormen, winden, zee-vlaghen, noch syten, noch klippen, noch diepe afgronden, om vant Oosten in't Westen te gheraken. Een ander beploeght met een paer Ioc-ossen den rugge van onser aller Moeder, [...]. Twijlen dus den eenen in dit, den anderen in een ander bezigh is, ontgaet hun den vlugghen tijt, ende eer den eenen naer den anderen den laetsten zucht gheeft, moeten sy alle met den Wijsen-man roepen, dat alles niet anders is dan

³⁰ *WB-editie*, dl. 1, p. 150. Voor de datering zie p. 815.

³¹ Zie: Sterck, ‘Vondel en Henricus de Groote’, m.n. p. 7-11.

³² Hierover: Witstein, *Funeraire poëzie*, p. 266-267.

³³ *WB-editie*, dl. 1, p. 151-158, de citaten op p. 151, 153, 158.

Al ydelheyt, Al ydelheyt, ende worden alzo door onverwachte doot eer sy hun zelve hebben recht leeren kennen, van het Toneel des Aertbodems achter de Gordijne wech gheruct: [...]

en de dichter wenst dan ook dat zijn bijbels spel

[...] met zoodanighe vruchtbaerheydt ghelesen werde, dat het ghedije tot prijs van den heylighen ende ghebenedijden Name Godts, ende dat door het overdencken van dese Trage-comedie ofte dit Blij-eyndich-spel, de droeve Tragedie oft het droevich Treur-spel van ons ellendich leven, mach nemen een vrolijk eynde ende ghewenschten wtghangh: [...] ³⁴

In de moralistische emblemata-bundels *Den Gulden Winckel der Konstlievende Nederlanders* (1613) en de *Vorsteliicke Warande der Dieren* (1617) – beide bewerkingen van oudere bundels van anderen – is het religieuze element veel minder sterk aanwezig. Maar de moraal van eenvoud, nederigheid, gehoorzaamheid en actieve deugdbeoefening die er uit spreekt, is in ieder geval óók typisch doopsgezinde moraal. Zo wordt bijvoorbeeld in het 58ste emblema van *Den Gulden Winckel* de nadruk gelegd op de noodzaak van actieve naastenliefde wil men de hemel beërven, wat een dopers geloofspunt is:³⁵

Hy heeft een rijck thresoor die zo zijn goed besteed',
Dat hy 't nau selver speurt, noch zijnen vriend schier weet,
De gifte blijft hem by, zijn weldaed onvergeten
Hem weder inden schoot wert dobbel toegemeten.
Des armen dorstigh hert dat is des wijzen flesch,
Zijn gelden hy verspaert in zijnes naasten tesch,
Hem zelve hy besteelt, en maeckt veel goede Vrinden.
Die hier zijn goed verliest die zal 't hier naemaels vinden. (r. 7-14) ³⁶

³⁴ *WB-editie*, dl. 1, p. 163–166, de citaten op p. 164–165, 166.

³⁵ Zie bijv.: Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, dl. 2, 1e helft, p. 3, 57; Keeney, *The development of Dutch anabaptist thought and practice*, p. 115.

³⁶ *WB-editie*, dl. 1, p. 391. Over deze bundel laatstelijk K. Porteman, 'D'een klapt, t'geen d'ander heelde', en J. Becker in zijn inleiding bij de fotomechanische heruitgave (1978) van dit werk. Beiden (Porteman, p. 49–54, Becker, p. XIII–XIV) wijzen aan dat er van de door Molkenboer (*De jonge Vondel*, p. 276) veronderstelde toegenomen verchristelijking van de in de voorbeeldtekst neergelegde moraal, geen sprake is. Maar Portemans conclusie dat "de 'merkwaardige uitingen van doopsgezind sociaal gevoel' die Molkenboer [...] meende te onderkennen, [...] dan ook veeleer te beschouwen [zijn] als de neerslag van een al te voortvarende biografische lectuur van de bundel" (p. 54) lijkt me toch zelf te voortvarend. Ook Molkenboer achtte trouwens de teneur van *Den Gulden Winckel* meer algemeen christelijk dan typisch doopsgezind (*De jonge Vondel*, p. 283). Maar de in de bundel neergelegde sociale moraal is wel degelijk dopers, en in de 17de eeuw meer en meer specifiek dopers, al is hij m.n. in de 16de eeuw óók algemeen christelijk-humanistisch.

Kenmerkend voor de teneur van de bundels zijn regels als de volgende uit de *Vorstelücke Warande*:

Wie met een sobren disch vernoecht zich houd te vreden,
Ontgaet 'tperijckel licht van veel ghevaerlijcheden.
Maer wie behaghen schept in weeld en overdaed,
Zich lichtelijcken brengt in eenen droeven staet. (nr. 70, r. 17-20)³⁷

Het is een moraal die, vanuit de traditie van de Moderne Devotie, Erasmus en, bijvoorbeeld, Coornhert, met name in de 16de eeuw algemeen christelijk-humanistisch genoemd kan worden, maar die juist bij de doopsgezinden ook in de 17de eeuw centraal blijft staan in hun geloofsleer.³⁸ Meer dan enige reformatorische richting leggen zij de nadruk op de realisatie van het geloof in de praktijk van het leven, op de 'imitatio Christi' door middel van actieve deugdbeoefening en afwijzing van een te grote binding aan aardse zaken.³⁹ Daarnaast nam met name bij de Waterlanders de wereldvreemdheid aan het eind van de 16de en in het begin van de 17de eeuw duidelijk af. Tegenover het, in de 16de eeuw veelal zo belangrijke, principe van de weerloosheid staat dat al in 1572 Waterlandse doopsgezinden de prins van Oranje financieel steunden in de strijd tegen Spanje.⁴⁰ De aanvankelijk afwijzende houding tegenover handel en koopmanschap verdwijnt helemaal, met name omdat dat vrijwel de enige beroepen waren die voor hen openstonden. Arbeidzaam en sober van levensvoering, brachten zij het daarbij niet zelden tot grote welstand. Tegen het eind van de 16de eeuw koesterde, naar het zeggen van Geeraardt Brandt, de Amsterdamse vroedschap de doopsgezinde kooplieden

³⁷ *WB-editie*, dl. 1, p. 657. Over deze bundel: J. Becker in zijn inleiding bij de fotomechanische heruitgave (1974).

³⁸ Over de invloed van de Moderne Devotie en Erasmus op de doperse moraal: Davis, *Anabaptism and ascetism*, p. 243-266, 266-292; Van der Zijpp ontkent echter enige directe relatie tussen de Moderne Devotie en de doopsgezinde beweging (*Mennonite Encyclopedia*, dl. 3, s.v. 'Modern Devotion', p. 722). Over de invloed van Coornhert: Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw*, p. 359-362. In zijn *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, dl. 2, 1e helft, p. 45, wijst Kühler er trouwens op dat er ook heel wat "Roomsche vroomheid" bij hen te vinden is. In dat opzicht verschillen zij wel degelijk van andere reformatorische richtingen en kan men niet spreken van "gemeenschappelijke grondprincipes van het Christendom" die men bij alle reformatorischen zou vinden, zoals Smit in zijn recensie op Molkenboers *De jonge Vondel* doet (in: 'Nieuwe Vondel-literatuur II', p. 29). Evenmin is er natuurlijk al sprake van een neiging tot het katholicisme van Vondel.

³⁹ Keeney, *The development of Dutch anabaptist thought and practice*, p. 70, 116, 155; Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, dl. 2, 1e helft, p. 40. Dat wil echter niet zeggen dat, naast de geloofspraktijk, de 'doctrina' niet belangrijk was. Zie: Voolstra, *Het woord is vlees geworden*, p. 14.

⁴⁰ Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw*, p. 340; Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. 1, p. 525-526.

[...] wetende, dat dit luiden waeren van groote nijverheit, en dat se de stad door 't voortplanten van allerlei neering en handel veel voordeels toebaghten.⁴¹

Doopsgezinden waren, als zeelui, als kooplui, als investeerders, met name actief in de Oostzeehandel, de Groenlandvaart en in de walvis- en haringvangst, maar ook bij de 'verre vaart' op Indië waren ze, in ieder geval aanvankelijk, geïnteresseerd.⁴²

In het begin van de 17de eeuw zijn er dan ook heel wat kapitaalkrachtige doopsgezinden. Uit de omgeving van Vondel kennen we bijvoorbeeld zijn zwagers, de rijke zijdehandelaar Hans de Wolff en de "schatrijke" Joost Willemsz Nieuwerkerck, zijn "zeer welgestelde" achterneef Johan Michiels van Vaerlaer,⁴³ en zijn medediaken Jan Gerritsz Hooft, later directeur van de Levantse handel, en Cornelis Anslo, een voornaam lakenkoper en naderhand tevens doopsgezind leraar.⁴⁴ Op allerlei terreinen hebben de Waterlandse doopsgezinden deel, en nemen ze deel, aan de economische en ook de culturele opbloei, maar dat betekent niet dat ze hun zedelijke idealen loslieten.⁴⁵ De opdracht aan de leraren van 1581:

met leer en leven dienstig te zijn om af te leeren de grote pracht in kleederen, brui-
loften, maaltijden, versieringen der huizen, onmatig gewoel in neeringen en
koopmanschappen.⁴⁶

bleef recht overeind staan. Hooguit werd, met de toenemende welvaart, de vermaning nog wat scherper van toon, getuige bijvoorbeeld de voorrede die Hans de Ries schreef bij de herziene uitgave van de Martelaarsspiegel van 1615:

De tijdelijcke oeffeninghen hebben nu doorgaens de voortocht. D'ossen moeten eerst beproeft en den acker eerst besichticht worden, eer men tot de hemelsche bruyloft komen kan. De slechticheyt [*dwz.* eenvoud] is in pracht ende prael verandert. De goederen zijn verrijct, maer de ziel is verarmt. De kleederen zijn kostelijck geworden, maer het inwendich cieraet is vergaen. De liefde is verkout ende vermindert, ende twisten hebben toegenomen. Meyndy dat God dit altijt even lanckmoedich aensien sal? Meynt ghy dat hy sijn opgheheven roede niet eens ghebruycken en sal? ⁴⁷

⁴¹ Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw*, p. 454-455; Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 155-156; Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. 1, p. 811.

⁴² Welcker, 'Het dagelijks brood', p. 200-201; Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 149.

⁴³ Zie respectievelijk: Leendertz jr., *Het leven van Vondel*, p. 16; Wijnman, 'Vondel en de Anslo's', p. 169; Melles, *Joost van den Vondel*, p. 25-26.

⁴⁴ Zie respectievelijk: Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, dl. 1, p. 303; Wijnman, 'Vondel en de Anslo's', p. 169.

⁴⁵ Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw*, p. 455, en *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, dl. 2, 1e helft, p. 57.

⁴⁶ Geciteerd via Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 153.

⁴⁷ Geciteerd via Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, dl. 2, 1e helft, p. 104.

Hier horen we de stem die later in *Het Lof der Zee-vaert* zal roepen:

Hoe Christen reeders hoe! wat mannen, zydy droncken,
Het geen de Nood bedocht misbruyckty om te proncken.
Te rijke schatten heeft de Zee u toegebracht.
Sy werpt u peerlen op, ghy besightse tot pracht.

en die ook daar komt met het dreigement van Gods roede:

De weelde heeft Tyrus eer voor haren val doen dolen. (r. 133–137)

De typisch Waterlandse positie: acceptatie van de vrijheidsstrijd tegen Spanje en, vooral, van de stormachtige expansie van de zeehandel, gecombineerd met een diep besef van de menselijke zondigheid en van de ijdelheid van alle aardse rijkdom en een moraal van nederigheid, naastenliefde en eeuwigheidsverlangen, komt bij Vondel wel het meest pregnant tot uitdrukking in zijn *Hymnus, ofte Lof-Gesangh, over de wijd-beroemde scheeps-vaert der Vereenighde Nederlanden*, die vrij zeker op 1613 gesteld kan worden. Deze uitvoerige lofprijzing van de Nederlandse militaire en commerciële successen ter zee loopt uit op een vermaning waarin de doperse geloofs- en moraalmeer voluit weerklinkt:

Wel aen ghy Batavijs, die als op gouden straten,
Als Vorsten henen treed, wat salt u moghen baten?
Wat batet, oft ghy smaect soo veel weldaden Gods?
Wanneer ghy die misbruyckt, wellustigh, prat, en trotz?
Soo ghy te hooghe vlieght, te leeghe suldy dalen,
Soo ghy den blixem naect, O wacht u voor sijn stralen!
De straffe in tijds ontlucht, siet 'sHeeren goedheydt aen,
Eer ghy zijn strengheyd voelt, wanneer ghy meynt te staen.
[...]
Worpt alle u Kroonen wech, u purp'ren sluyers scheurt,
En met een droef ghemoedt om uwe zonden treurt.
Vwe ooren open sluyt voor 't luyd gheschrey der armen,
En treckt goetwilligh aen een hertelijck ontfarmen.
[...]
Men loopt, men woelt, men draeft met gierighe ghemoed'ren:
Men hoopt sich bergen op van tijdelijcke goed'ren.
Veel Zeen men vast door-kruyst, veel Hulcken men uyt-reed,
Maer 't Scheepken des gemoeds men heel en al vergheet.
V selven dan ontword, u schatten treed met voeten,
En met den blinden Mol blijft niet in d'Aerde wroeten:
Maer koopt een seker rente, een eeuwich blyvend pand
In 't nieu Ierusalem, der vromen Vaderland:
Al waer te vinden is, naer al dit pijnlyck slaven,
Naer al dit aerdsch gewoel, een soete en stille haven. (r. 371–400)⁴⁸

Zoals gezegd, komt er ergens tussen 1620 en 1623 een einde aan het sterke dopers-religieuze en -morele getuigeniskarakter van Vondels poë-

⁴⁸ *WB-editie*, dl. 1, p. 444–445. Voor de datering: Brandt, *Het leven van Vondel*, p. 10, en *WB-editie*, dl. 1, p. 815, 818–819.

zie. Van de factoren die op deze omslag van invloed kunnen zijn geweest, ligt de aanzet echter al iets eerder.

Wat betreft de invloed van de religieus-politieke gebeurtenissen van de jaren 1618 en volgende hebben we de getuigenis van Brandt, die schrijft:

[...] toen de geschillen tusschen de Remonstranten en Contraremonstranten op het hoogst waaren geloopen; en d'eerste veroordeelt waaren, hunne Predikanten afgezet, uitgezeit [*d.w.z.* buiten het rechtsgebied van een stad verbannen], gebannen, en, inkomende, ter eeuwiger gevangenis verweezen, koos hy d'onderleggende zijde: en het ongelyk, dat men den Remonstranten, zyns oordeels, deede, ontstak in hem een' grooten yver om hunne zaak te verdedigen: [...]⁴⁹

Brandt is onduidelijk over de vraag op welk moment tussen 1618 en 1625 (het jaar van verschijnen van de *Palamedes*, waarin de terechtstelling van Van Oldenbarnevelt aan de kaak gesteld wordt) Vondel in deze ijver ontstak. Van zijn befaamde hekeldichten tegen de contraremonstranten zijn er slechts twee met enige zekerheid vóór 1625 te dateren. Van deze is *Op de longhste Hollantsche Transformatie* – waarschijnlijk van 1618 – niet zozeer een partijkeuze als wel een hekeling van tweespalt om theologische strijdvragen als zodanig en, vooral, van het invoeren door beide groeperingen van de hulp van wereldlijke gezagsdragers daarbij.⁵⁰ Dat is een stellingname die zeker niet botst met Waterlands doopsgezinde beginselen. Trouwens, juist in de eerste tijd van het grote conflict is er sprake van een toenadering tussen remonstranten en Waterlanders, zelfs van een kans op aansluiting van de eersten bij de laatsten.

Het schijnt dat de felle repressie van de remonstranten de doopsgezinde leraren weldra voorzichtiger heeft gemaakt. Later wordt hun voorganger Hans de Ries verweten dat hij de remonstranten, toen dezen het echt moeilijk kregen, in de steek had gelaten met de woorden

Broeders, laten wij ons om hunnentwil geen ontijdig kruis op den hals halen.⁵¹

Mogelijk ligt daar de grond van een zekere irritatie bij Vondel ten opzichte van zijn geloofsgenoten. In ieder geval kiest hij langzaam duidelijker partij. Ook als het scherpe, tegen de rechters van Van Oldenbarnevelt gerichte, *Geuse Vesper* niet van medio 1620 zou zijn, wat op toch wel goede gronden is betoogd,⁵² dan nog zijn daarvan de tekens duidelijk genoeg. Daar is zijn bewerking van psalm 122, *Dauids Lofzangh van*

⁴⁹ Brandt, *Het leven van Vondel*, p. 13.

⁵⁰ Zie: Wijngaards, 'Vondels "Hollantsche Transformatie"', p. 312. Eerder was ook Muller ('Wanneer zijn Vondel's *Palamedes*, *Geusevesper* en *Transformatie* geschreven?', p. 311) uitgekomen op 1618. Daartegenover houdt Leendertz jr. het op 1620 als vroegst mogelijke datum ('Dateering van Vondel's hekeldichten', p. 203). Voor mijn betoog maakt het niet uit.

⁵¹ Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, dl. 2, 1e helft, p. 48–50, het citaat op p. 50, en Wijnman, 'Jan Theunisz', p. 93. Zie ook: Van der Zijpp, s.v. 'Remonstrants', in: *Mennonite Encyclopedia*, dl. 4, p. 296.

⁵² Bouman, 'De datering van Vondel's *Geuse vesper*', p. 39; Muller, 'Wanneer zijn Vondel's *Palamedes*, *Geusevesper* en *Transformatie* geschreven?', p. 310.

Hierusalem – gedrukt achter de uitgave van zijn tweede toneelstuk *Hierusalem Verwoest* en dus van uiterlijk januari 1620 –, waarin door Kazemier toespelingen aangewezen zijn op de actuele religieus-politieke situatie.⁵³ Daar is vooral zijn drempeldicht in de uitgave van de Nederlandse vertaling van Lucanus' *Pharsalia* door Hendrik Storm: *Op den Burgherkrijgh der Roomeren*, eveneens van 1620.

Zijn de toespelingen in *Davids Lofzangh* verholten, des te duidelijker is het gedicht bij Storms vertaling. Des te politieker ook: in termen van de Romeinse geschiedenis worden de afzwering van Philips II en de vestiging van de vrije Republiek gesteld tegenover de terechtstelling van Van Oldenbarnevelt en de dreigende machtsgreep van Maurits:

Wat voordert *Brutus* deughd dat zy den Dwingelanden
 Wt haren zetel ruckt, en breeckt de troonen af,
 En sticht een vryen Staet, nae datse nu den staf
Tarquin gheweldigh heeft ontwonghen t'zijnder schanden:
 Als 't Romulynsche volck zijn eyghen inghewanden
 Gaet rijten met het Stael dat eertijts wonden gaf
 d'Uytheemschen vyand, en gaet draghen na het graf
 d'Erlanghden vrydom met vermenghde en bloed'ghe handen?
 De staet-sucht eens soldaets was veler Helden dood,
 En Roome een hart ghelagh, als 't aensagh en most lijen
 Dat *Caesar* met Laurier omvlochten op zijn Koets
 Keerde uyt de slachtingh van soo braven burgherijen
 Als oyt Italien had ghestooft in haren schoot,
 En won den Scepter met verlies van zoo veel bloeds.⁵⁴

Dit is nog wat anders dan een bedekte afwijzing van de predestinatieleer en een zachtmoedig pleidooi voor vrede, eendracht en verdraagzaamheid, zoals in *Davids Lofzangh* , die op zichzelf toch niet strijdig geacht kunnen worden met een doopsgezinde overtuiging.⁵⁵ De politieke aanval in dit gedicht valt daar veel moeilijker mee te verenigen en vertegenwoordigt in ieder geval in Vondels werk een geheel nieuw moment.

Al met al lijken de jaren 1620–1621 een keerpunt te vormen. In de eerste maanden van 1620 verschijnen nog de drie grote religieuze werken uit z'n doopsgezinde periode: *Hierusalem Verwoest*, *De Heerlyckheyd van Salomon*, en *De Helden Godes des Ouwden Verbonds*. Het zijn ook

⁵³ Kazemier, 'Het beeld van de hekeldichter', p. 323–324. Aan de vraag of ook in de *Hierusalem Verwoest* zelf, en vooral in de opdracht aan C.P. Hooft, eveneens toespelingen zitten, ga ik voorbij. Zie over die discussie: Smit, *Van Pascha tot Noah*, dl. 1, p. 93–95; Meeuwesse, 'Vondels uitbreiding van psalm 122 en C.P. Hooft', p. 239–240.

⁵⁴ *WB-editie*, dl. 2, p. 396. Over de politieke strekking: Van Duinkerken, 'Op den Burgher-krygh der Roomeren', p. 221–226; Smit, *Kalliope in de Nederlanden*, dl. 1, p. 358.

⁵⁵ De Waterlander Dirk Scabaelje publiceert al in 1617 een toneelstuk (*Spel des gheschils tot Athenen*) waarin hij de kerkelijke twisten en de predestinatieleer in bedekte termen hekelt. Zie: Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, dl. 2, 1e helft, p. 61.

de laatste uitgaven waarin hij de zinspreuk 'Door een ist nu voldae' gebruikt.⁵⁶ Waarschijnlijk in het voorjaar komt dan *Op den Burgher-krijgh der Roomeren*,⁵⁷ en in oktober treedt hij af als diaken. Om misverstand te voorkomen: het is niet zo dat Vondels religiositeit af zou nemen, het *Gebedt, Uytgestort tot Godt, over mijn geduerige quijnende Sieckte* van 1621 spreekt dat tegen.⁵⁸ Maar met name vanaf het jaar daarop verdwijnt de toon van religieus-moralistische getuigenis uit zijn werk en neemt de religieus-politieke strijdbaarheid toe. Zo is er in de *Opdraght der Afbeeldinghe van Prins Willems Graf, aen de Staten der Vereenighde Nederlanden* van 1622 alleen sprake van

[...] de Vorst

Die streng als Hercules gemoedigt had sijn borst
Met Dwingelanden haet, en in manhafte tochten
Ter Hellen heeft gedoemt de westersche gedochten,
D'handvesten voorgestreen, en dapper van gemoed
De Vrijheijd en haer recht besegelt met sijn bloed.⁵⁹

Tegenover de Spaanse onderdrukker worden recht en vrijheid gesteld, maar het geloof wordt niet genoemd. Ook de lofdichten op de Du Bartas-vertalingen van respectievelijk Zacharias Heyns (1621) – een van z'n oude vrienden uit de Brabantse kamer⁶⁰ – en Wessel van Boetselaer (1622) – een kennis van Hooft en Huygens⁶¹ – missen, de tweede nog meer dan de eerste, de religieuze toon van de vroegere gedichten, terwijl men die daar toch bij uitstek zou kunnen verwachten.

Het duidelijkst blijkt Vondels nieuwe levenshouding misschien wel uit de gedichten op Erasmus, die eveneens van 1622 dateren en die een directe stellingname betekenen in de polemiek over diens betekenis, die dan aan de gang is tussen zowel remonstranten als humanistisch georiënteerde liberalen enerzijds en contraremonstranten anderzijds.⁶² Het beroep op tolerantie, vrede en redelijkheid, alsmede het centraal stellen van de bijbel als enig fundament van het Christendom in het gedicht *Gedachtenis van Desideer Erasmus, Rotterdammer. aen den heer Peter Schryver*, duiden er op dat Vondel de remonstrantse opvattingen dicht

⁵⁶ Unger, *Bibliographie*, nrs. 91, 98, 99.

⁵⁷ Het gedicht is tegelijk gezet met een drempeldicht van Hooft dat op 13 april gedateerd is. Zie: Crum, 'De relaties van de *Pharsalia*-vertaling van Hendrik Storm met de Amsterdamse admiraliteit', p. 349–352.

⁵⁸ Roose, 'Hemels perspectief bij Bredero en Vondel', p. 444, wijst op de "neerslag van zijn Waterlandse doopsgezindheid" in dit gedicht.

⁵⁹ *WB-editie*, dl. 2, p. 411.

⁶⁰ Worp, *Geschiedenis van den Amsterdamschen schouwburg*, p. 25.

⁶¹ Hooft, *Gedichten*, dl. 1, p. 142–145, 184–185, 360; Huygens, *Gedichten*, dl. 1, p. 161–163, 213–214.

⁶² Hierover: Becker, 'De Rotterdamsche heyligh', m.n. p. 18–23.

genaderd is.⁶³ Zo heet het naar aanleiding van Erasmus' vertaling van het Nieuwe Testament:

Een bron van wysheyd vloeyt wt sijnen mond,
Den gouden tolck van 't heyligh Nieu Verbond.
De lang bewolckte Waerheyd
Herschept haer oude klaerheyd,
Na roestige eeuwen, wt dit Hollandsch Licht.
De Dooling krijght een schaemrood aengesicht. (r. 27–31)

En naar aanleiding van zijn maatschappelijke-morele werken:

Hy sticht vervalle steden
Door Godgeleerde zeden
En tempering van wetten, glad hersmeed
Met syne tong, die diamanten kneed.
Om pays is al syn bidden.
Voorsichtigh houd hy 't midden,
En staerooght op 't Apostolijck gestarnt,
Daer hier Charybd en ginder Scylle barnt. (r. 37–44)

De conclusie luidt:

De redelijksten soecken
Syn schaduw in syn boecken;
Waerop de harteknaeghster Haetennyd
Belachelijck haer stompe tanden slyt. (r. 57–60)⁶⁴

Wederom: het zijn stuk voor stuk geen uitspraken die botsen met doopsgezinde, en zeker niet met Waterlands-doopsgezinde, opvattingen. Het is ook niet zo dat Vondel remonstrant zou zijn geworden.⁶⁵ Maar binnen de religieus-politieke context van die jaren wijzen ze wel op partijkeuze, iets wat trouwens nog zekerder blijkt uit het feit dat hij Vors-tius, de verbannen opvolger van Arminius, in 1622 enige dagen onderdak biedt⁶⁶ en uit de bewoordingen van het *Lyck-dicht* dat hij schrijft als deze in oktober van dat jaar is overleden:

Nu rust hy, die versmaed in ballingschap moest leven;
En bonsde van 't Altaer, den Af-god van Geneven,
Dien grouwel, die 't vergift schenckt uit een goude kroes,
En 't lieflijck aenschyn Gods, afschildert als de Droes. (r. 1–4)⁶⁷

⁶³ Zie: Van Holk, 'From Arminius to arminianism in Dutch theology', p. 29–34. Over Scriverius' betrokkenheid bij de politiek-religieuze twisten van deze jaren, zie: Rademaker, 'Scriverius and Grotius', p. 52–53.

⁶⁴ *WB-editie*, dl. 2, p. 415–417.

⁶⁵ Haentjens, 'Vondel en de remonstranten', p. 44, noemt hem een "medelevende buitenstaander". Zie ook: Leendertz jr., 'Is Vondel remonstrant geweest?', p. 40–55; Tideman, *De stichting der remonstrantsche broederschap*, dl. 2, p. 364–372.

⁶⁶ Zie: Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. 4, p. 829.

⁶⁷ *WB-editie*, dl. 2, p. 426.

En in combinatie met het ontbreken van iedere specifiek doperse geloofsuiting wijzen ze ook, en vooral, op een innerlijke toenadering tot een humanistisch-bijbels protestantisme dat in allerlei opzichten dicht ligt bij de leer van Arminius. Ook waar dat niet in strijd is met wat in het Waterlandse milieu aanvaardbaar werd geacht, is dat nog heel wat anders dan de positief doperse signatuur van zijn vroegere werk. Er is geen sprake meer van het zondebesef, van de nadruk op de ijdelheid van al het aardse en van de directe getuigenis van nederigheid en Godsverlangen, waarvan zijn publikaties tot 1620 doordrongen waren geweest.⁶⁸

Eén-, mogelijk tweemaal, zal Vondel zich later in geschrifte nog uitspreken over een kwestie binnen de Waterlandse gemeente. Dat is in 1626, wanneer hij met het gedicht *Antidotum. Teghen het vergift der Geestdryvers. Tot verdedigingh van't beschreven woord Gods* partij kiest in de twist tussen een van de Waterlandse leraren, Nittert Obbes, en diens collega's, met aan het hoofd Hans de Ries. Hij schaart zich daarmee aan de kant van Jan Gerritsz Hooft, Jan Theunisz, Rutger Willemsz en de boekverkoper en uitgever Jacob Aertsz Calom, de enigen van wie bekend is dat ze Obbes steunden.⁶⁹ Mogelijk gaat ook het *Klinck-dicht* "Die Christenen ontzeit den Christelijken beker" over deze zaak.⁷⁰

Vondels bemoeienis met de rel wijst erop dat hij op dat moment nog wel binding had met zijn vroegere thuisland. De positie die hij kiest echter: de opvatting dat de bijbel als Gods woord de enige grondslag vormt van het geloof, en het verwijt aan de tegenpartij dat die een directe inspiratie van de Heilige Geest boven de schrift zou stellen, wijst weer in remonstrantse en bijbels-humanistische richting en op vervreemding van traditioneel-Waterlandse opvattingen.⁷¹ Of er sprake is geweest van een zekere fractievorming binnen de Waterlandse gemeente van een groepje

⁶⁸ Vondels opvattingen lijken met name dicht in de buurt te liggen van die van De Groot in deze jaren. Zie: Haentjens, *Hugo de Groot als godsdienstig denker*, p. 10–18. Dit wordt niet tegengesproken door het *Ghesang. Tot Lof vande kuische en Godvruchtighe Martelaresse St. Agnes*, het drempeldicht voor Stalpaert van der Wielens *Vrouwelick Cieraet van Sint' Agnes Versmaedt* van 1622. Ook de reformatorische geloofsrichtingen en zeker de remonstranten erkenden de bewijskracht van het lijden der martelaren voor de waarheid en de interpretatie van het evangelie en als voorbeeld voor de gelovigen. Zie: Bangs, *Arminius*, p. 314–315. Uit de aard van het onderwerp van het gedicht volgt uiteraard dat de 'ijdelheid' wel ter sprake komt, maar opvallend is juist dat Vondel dit punt zo weinig benadrukt en volstaat met een algemeen christelijke conclusie: "Heer Iesus geeftse kracht altijd/ Die u geheel ziin toegewiid./ Geeft dat sy op dit voorbeeld merken,/ En wilt haer heilig opset sterken./ En gy die leeft by God verhoogt/ Hoe veel gy met gebeen vermoogt/ Verwerftse segen en genade/ En komtse met uw gunst te stade". (r. 117–124; *WB-editie*, dl. 2, p. 424–425).

⁶⁹ Over de kwestie uitvoerig: Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, dl. 2, 1e helft, p. 143–165; Wijnman, 'Jan Theunisz', p. 80–93.

⁷⁰ Zie: Strengholt, 'Vondels sonnet tegen het misbruik van de kerkelijke ban', p. 188–189.

⁷¹ Zie: Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, dl. 2, 1e helft, p. 48–49; Bangs, *Arminius*, m.n. p. 162–164, 258–263, 314–315.

dat meer naar de vrijzinnige kant neigt? Tenslotte is het Jan Theunisz – van 1617 tot 1619 docent Hebreeuws aan Costers Academie⁷² – die De Ries in het kader van deze ruzie verwijt de remonstranten indertijd in de steek te hebben gelaten.⁷³ En het is Calom, die in deze jaren niet alleen een scheldpamflet van Theunisz tegen De Ries uitgeeft, maar, van 1624 tot en met 1626, ook werk van Vondel en het bundeltje *Minne-plicht ende Kuysheits-Kamp* (1626), waarin werk van Vondel staat tussen, onder andere, gedichten van zijn nieuwe kennissen zoals Hooft, Reael en Anna en Maria Tesselschade Visscher.⁷⁴ Hoe het ook zij, wat Vondel betreft is het *Antidotum* het laatste teken van betrokkenheid bij de Waterlandse gemeente.⁷⁵ Sinds enkele jaren liggen zijn belangrijkste contacten elders, bij Hooft en Reael en bij Hoofts neef Willem Jansz Blaeu, de man voor wiens *Zeespiegel* hij in 1623 *Het Lof der Zee-vaert* schrijft en die vanaf 1626 zijn vaste uitgever zal worden.⁷⁶

1.3.2. De humanistische Vondel

Vondels ontwikkeling van dopers naar humanistisch christendom voltrekt zich parallel met de verschuiving in zijn sociaal-literaire context. Voorzover de gegevens strekken komt hij in 1618 voor het eerst in contact met iemand uit de kring van Hooft. In dat jaar verschijnt er een *Klinck-dicht* van zijn hand voorin het derde deel van *Het Licht der Zee-vaert*, geschreven en uitgegeven door Blaeu.⁷⁷ Daarnaast publiceert hij een *Klinckert* en een *Anagramma* in het eveneens in 1618 door Blaeu uitgegeven *Journal ofte Beschryvinghe van de wonderlicke reyse, ghedaen door Willem Cornelisz Schouten van Hoorn, inde Jaren 1615. 1616. en 1617*. In de uitgave van de Franse vertaling van dit werk, ook in 1618 door Blaeu gepubliceerd, staan bovendien twee door Vondel geschreven Franse epigrammen.

⁷² Wijnman, 'Jan Theunisz', p. 73–74.

⁷³ Wijnman, 'Jan Theunisz', p. 93. Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, dl. 2, 1e helft, p. 164, gelooft niet in zo'n groepsvorming waar Vondel deel van uit maakte, omdat de anderen hem nooit als mede- of tegenstander noemen.

⁷⁴ Zie: Wijnman, 'Jan Theunisz', p. 86; Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, dl. 2, 1e helft, p. 50; Unger, *Bibliographie*, nrs. 106, 107, 112; Molkenboer, 'Vondels drukkers en uitgevers', p. 122–125.

⁷⁵ Dit afgezien van enkele gelegenheidsgedichten in later jaren voor doopsgezinde bekenden, zoals *De Bruyloft van Cana* van 1636 en het gedichtje *Op Cornelis Anslo* van 1641.

⁷⁶ Zie: Molkenboer, 'Vondels drukkers en uitgevers', p. 158–172.

⁷⁷ De eerste druk van het derde deel van *Het Licht der Zee-vaert*, waarin Vondels *Klinck-dicht* voorkomt, is van 1618 (zie: Koeman, *Atlantes Neerlandici*, dl. 4, p. 44–46; een exemplaar is aanwezig in het Scheepvaartmuseum te Amsterdam) en niet van 1621 zoals Leendertz jr. (in: *Het leven van Vondel*, p. 65) en de *WB-editie* (dl. 2, p. 405) vermelden. Evenmin verscheen dit *Klinck-dicht* bij de derde druk van de eerste twee delen van 1613 (Koeman, *Atlantes Neerlandici*, dl. 4, p. 37–39; een exemplaar is aanwezig in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam), zoals De la Fontaine Verwey bij herhaling stelt (in: *In officina Ioannis Blaeu*, p. 3, en 'Willem Jansz Blaeu as a publisher of books', p. 143).

Blaeu, begonnen als uitgever van kaarten en globes en verkoper van nautische werken en instrumenten, was al vanaf 1610 bezig zijn boekhandel en uitgeverij ook in literaire richting uit te bouwen. Tot 1616 geeft hij zelf op dat gebied alleen werk uit van zijn neef P.C. Hooft en zijn vroegere buurman Roemer Visscher. In dat jaar komt hij echter met Scriverius' editie van Daniël Heinsius' *Nederduytsche Poëmata*, een mijlpaal in de ontwikkeling van de Nederlandse renaissance-lyriek.⁷⁸ In de jaren daarna volgen verzameluitgaven met poëzie van Hooft, Anna Roemers, Bredero, Heinsius, de editie van *Apollo*, het spel van Suffridus Sixtinus dat opgevoerd werd bij de opening van Costers Academie in 1617, herdrukken van werk van Cats en, vanaf 1619, een hele reeks uitgaven van klassieke en Neo-latijnse auteurs.⁷⁹ Het is de avant-garde van de nieuwe dichtkunst die we hier bijeen zien, onderling verbonden door allerlei meer of minder hechte persoonlijke relaties, die steeds hun begin lijken te hebben bij Hooft en Anna Roemers Visscher. Zo staat Hooft al in 1615 in contact met Heinsius en Scriverius,⁸⁰ terwijl hij Bredero en Sixtinus kent vanuit de Amsterdamse kamer d'Eglentier en de Eerste Duytsche Academie.⁸¹ Dat hij als bemiddelaar een actieve rol wist te spelen bij het aantrekken van auteurs voor het fonds van zijn neef blijkt uit een brief aan Hugo de Groot van 1616, waarin hij Blaeu aanbeveelt als uitgever.⁸² Anna Roemers is een dikke literaire vriendin van Heinsius en van Jacob Cats.⁸³

Maar wat Vondel betreft moet de kennismaking in omgekeerde richting, vanuit Blaeu gelopen zijn.⁸⁴ Hoe zij elkaar hebben leren kennen is niet geheel duidelijk. Als het waar is dat ook Blaeu aanvankelijk doops-

⁷⁸ Zie: Tuynman, 'Petrus Scriverius', p. 13–20; De la Fontaine Verwey, 'Notes on the début of Daniel Heinsius', p. 301–307. Sellin, 'Daniel Heinsius' *Nederduytsche Poëmata*', heeft aangetoond dat "de eerste editie in druk bestond aan het eind van 1615 en beschikbaar was voor het publiek omstreeks het begin van het jaar 1616" (p. 243).

⁷⁹ Zie: Keuning, *Willem Jansz. Blaeu*, p. 30–37; De la Fontaine Verwey, 'Willem Jansz Blaeu as a publisher of books', p. 144–145.

⁸⁰ Zie Hooft, *Briefwisseling*, dl. 1, nr. 80 (p. 246). Al in 1610 schrijft Hooft een brief aan Heinsius, maar er zijn geen gegevens die erop wijzen dat de daarin uitgesproken wens nader kennis te maken toen al vervuld is, al is dat natuurlijk best mogelijk (*Briefwisseling*, dl. 1, nr. 18, p. 124).

⁸¹ Van Tricht, *Het leven van P.C. Hooft*, p. 78.

⁸² Hooft, *Briefwisseling*, dl. 1, nr. 104 (p. 286).

⁸³ Een dichtwisseling van haar met Heinsius is opgenomen in diens *Nederduytsche Poëmata* en bovendien schreef ze in 1617 een gedicht op zijn huwelijk. Cats draagt de eerste editie van zijn *Maechden-plicht* van 1618 aan haar op. De tweede druk zal in 1622 bij Blaeu verschijnen. Zie Anna Roemers Visscher, *Alle de gedichten*, dl. 2, p. 3–14, 23–26.

⁸⁴ De in de vakliteratuur telkens weer opduikende stelling dat Vondel Blaeu en Hooft zou hebben leren kennen ten huize van Roemer Visscher (Molkenboer, 'Vondels drukkers en uitgevers', p. 154; Molkenboer, *De jonge Vondel*, p. 478; Melles, *Joost van den Vondel*, p. 30; De la Fontaine Verwey, *In officina Ioannis Blaeu*, p. 3; e.a.) is in tegenspraak met de gegevens.

gezind was, ligt het voor de hand de verbinding daar te leggen en dan opent zich het perspectief van een uitgever en een auteur die te zelfder tijd de ontwikkeling van doopsgezinde naar meer vrijzinnige, misschien zelfs remonstrantse sympathieën doormaken. Onwaarschijnlijk is dat niet, al staat Blaeu's doopsgezinde herkomst niet onomstotelijk vast.⁸⁵ Wel duidelijk is, dat Vondel via Blaeu langzamerhand in persoonlijk contact is gekomen met de literaire elite van die dagen en dat die contacten mede berusten op overeenstemming ten aanzien van de politieke gebeurtenissen.

Er zijn geen directe aanwijzingen dat het in 1618 al zover is. De gedichten bij de Blaeu-uitgaven van dat jaar horen wel tot de eerste waarin elke referentie aan zijn religieuze overtuiging ontbreekt, wat in het licht van Vondels overige produktie uit die tijd opvallend is, maar dat kan bepaald zijn door het doel waarvoor ze zijn geschreven.⁸⁶

⁸⁵ De la Fontaine Verwey, 'Willem Jansz Blaeu as a publisher of books', p. 144, stelt dat Blaeu rond 1619 'had been converted from a Mennonite to a Remonstrant'. Belonje en Van Eeghen, 'De familie van de drukker Jan Willemsz Blaeu', p. 84, geven echter als enig argument voor Blaeu's doperse verleden het feit dat diens zuster een fel doopsgezinde echtgenoot huwde, wat natuurlijk niet zoveel zegt. Ten aanzien van zijn bekering tot het remonstrantisme opperen ze, p. 86, op basis van de huwelijken die zijn kinderen later doen, slechts de mogelijkheid. Voorts is bekend dat Blaeu's grootmoeder Anna Jansdr een aanhangster was van Menno Simonsz (Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, dl. 1, p. 474, 477). Dat Willem Cornelisz Schouten, bij wiens *Journal* Vondel een lofdicht schrijft, familie van Vondel zou zijn, zoals door Sterck eerst verondersteld (in: *Oorkonden over Vondel en zijn kring*, p. 18), vervolgens als zeker geponeerd (in: *WB-editie*, dl. 1, p. 829) en daarna weer van een vraagteken voorzien is (in: *WB-editie*, dl. 2, p. 825), is maar de vraag. Familie van Vondel was Laurens Cornelisz Schouten, broer van Gerrit Cornelisz Schouten, beiden zonen van Cornelis Govertsz Schouten (Wijnman, 'Vondel en de Anslo's', p. 173). Willem Cornelisz Schouten had een broer Jan (zie de 'Voor-reden' van het *Journal*, in: *De ontdekkingsreis van Le Maire en Schouten*, dl. 1, p. 142). Een verbinding tussen beide families heb ik niet kunnen vinden. De Hooranse archieven bevatten niets dat een familierelatie tussen Willem Cornelisz Schouten en Vondel zou kunnen bevestigen of tegenspreken (schriftelijke mededeling van drs. W.F.M. Briefbies, archivaris bij de Archiefdienst Westfriese gemeenten te Hoorn, die ik bij dezen nogmaals hartelijk dank voor zijn naspeuringen). Er zijn natuurlijk allerlei mogelijke wegen waarlangs Vondel en Blaeu elkaar kunnen hebben leren kennen. De dichter-uitgever Abraham de Koninck, voorman van de Brabantse kamer, kan bijvoorbeeld de tussenpersoon zijn geweest. Ook van hem zijn in Blaeu's uitgave van Schoutens *Journal* een *Klinck-gedicht* en een *Vierlingh* opgenomen (*De ontdekkingsreis van Le Maire en Schouten*, dl. 1, p. 148). Maar het kan evengoed Vondel zijn geweest, die Blaeu en De Koninck met elkaar in contact heeft gebracht.

⁸⁶ Het enige andere gedicht uit Vondels doopsgezinde tijd waarin dat het geval is, is het gedicht op *De Bruiloft van den Heere Jakob Jakobsz Hinlopen*, eveneens van 1618. Naar aanleiding van dat gedicht merkt mevr. Schenkeveld op dat men voorzichtig moet zijn met het leggen van een verband tussen de "neutraliteit in godsdienstig opzicht en het feit dat Vondel in die periode zich gaat losmaken van zijn doperse milieu en meer aansluiting zoekt bij humanistisch-georiënteerde kringen"; het doel van het gedicht en de levensopvatting van de adressaten kan er even goed een rol bij gespeeld hebben (Schenkeveld-van der Dussen, 'Christus, Hymenaeus of de "Teelzucht"', p. 20-21). Dat geldt uiteraard ook voor de Blaeu-gedichten.

Het *Klinck-dicht op het derde deel van 't Licht der Zeevaart* klaagt over de zeeroverij als enig overgebleven gevaar, nu Blaeu's kaartenboek de veilige vaarroutes heeft opengelegd:

Was nu de Straet gheveeght van overgheven guyten
Die d'Archipelago benouwen vroegh en spae,
En trecken haer ghewin uyt vromer lieden schae,
En terghen Godt, en 't Recht met steelen en vrybuyten:
De Cyperschê handelaer gaf niet twee kop're duyten
Vyt vreeze van 't ghevaer: 't verzeeck'ren bleef haest nae:
De Koopman sliep gherust, terwijl op Gods ghenae
Hy wisselt in Katthoen, en zy zijn zilv're kluyten:
Want ancxt van schipbreuck is van yders hert ghestreecken,
Nu 't *Licht der Zeevaart* blaect, en helder is ontsteecken,
Men vrees'er noch Charybd' noch Scyll', noch plaet, noch banck.
Natuere, die jeloers ancxtvallighlijck ons banden,
Met klippen onder zee, van Turcxzê en Griecxze stranden
Moet dulden, dat wy daer gaen landen vry en vranck.⁸⁷

Men ontkomt niet aan de indruk dat Vondels eigen ervaringen als koopman bij de keuze van het motief een rol hebben gespeeld. Zeeroverij en kaapvaart waren een vloek, met name voor doopsgezinde zeelui en kooplieden, die op grond van hun geloof hun schepen eigenlijk niet mochten bewapenen.⁸⁸ In 1612 was Vondel-koopman er zelf slachtoffer van geweest.⁸⁹

Het beeld van de koopman die, al of niet gerust, thuis slaapt, terwijl zijn handel zich elders afspeelt, zullen we, samen met het motief van de door Blaeu's kaarten beveiligde routes, vijf jaar later weer tegenkomen in *Het Lof der Zee-vaert*. Op een andere manier wijzen ook de Schoutenverzen uit ditzelfde jaar naar dat gedicht vooruit, en wel in zoverre ze iets zeggen over Vondels houding tegenover de Vereenigde Nederlandsche Geoctroyeerde Compagnie, de VOC.

Het is met Blaeu's uitgave van Schoutens *Journal* een ingewikkelde zaak, en in verband met Vondels betrokkenheid erbij valt er niet aan te ontkomen daar iets dieper op in te gaan. In 1614 was door Isaac le Maire, samen met enige kooplieden-notabelen uit Hoorn, de Australische Compagnie opgericht. Doel was een westelijke doorvaart ten zuiden van Straat Magelhães te vinden, het onbekende 'zuidland' te ontdekken en handel te drijven in de wateren tussen Amerika en Azië.⁹⁰ Men wilde zo het monopolie omzeilen van de VOC, die bij haar oprichting in 1602 van de Staten-Generaal het alleenrecht had gekregen van de handel ten oosten van Kaap de Goede Hoop en ten westen van Straat Magelhães.⁹¹ De Staten-Generaal hadden de Australische Compagnie octrooi verleend voor

⁸⁷ *WB-editie*, dl. 2, p. 405.

⁸⁸ Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, dl. 2, 1e helft, p. 37–38.

⁸⁹ Weber, 'Koopman Vondel bestolen', p. 97–100.

⁹⁰ *De ontdekkingsreis van Le Maire en Schouten*, dl. 2, p. 34, 37–38.

⁹¹ *Groot Placaet-Boeck*, dl. 1, kol. 535–536.

zes reizen, onder voorwaarde dat geen afbreuk zou worden gedaan aan het VOC-monopolie, en ook Maurits had een consent-brief gegeven. De expeditie vond plaats in de jaren 1615–1617, onder leiding van Le Maire's zoon Jacques en, voor wat betreft de zeevaartkundige kant, Willem Cornelisz Schouten. Inderdaad werd er een nieuwe westelijke doorvaart ontdekt: straat Le Maire. Maar bij Nieuw Guinea ontstond er een conflict tussen Jacques le Maire, die de ontdekkingsreis door wilde zetten, en Schouten, die het wilde opgeven. De laatste wist zijn zin door te drukken en men zette koers naar Oost-Indië. Daar werden ze op last van de bewindhebbers van de VOC gearresteerd en terug naar Nederland gestuurd. Toen ze in juli 1617 in de Republiek terugkeerden, liet de VOC beslag leggen op de lading en scheepspapieren.⁹²

Op dit punt van de geschiedenis, die uitliep op een eindeloos proces tussen de VOC en de Australische Compagnie, is Blaeu er bij betrokken geraakt. Al in die zelfde maand juli namelijk vroegen de bewindhebbers van de Australische Compagnie, die er achter waren gekomen dat Blaeu bezig was de journalen, kaarten en tekeningen van de reis te drukken, aan de Staten-Generaal om een octrooi op de uitgave daarvan en om een verbod aan Blaeu om een en ander uit te geven. Via de Staten van Holland werd hem dit ook inderdaad verboden.⁹³ Maar in 1618 komt hij toch met een publikatie, wel niet van het officiële journaal, maar van een op naam van Schouten gesteld verslag van de reis.

Dit verslag is een tendentius geschrift waarin de rol van Jacques le Maire zo veel mogelijk wordt gekleineerd en Schouten als de grote man naar voren wordt geschoven. Als zodanig was de uitgave een klap in het gezicht van Isaac le Maire, wiens zoon op de terugreis naar Nederland was gestorven, en er is dan ook gesteld dat de bewindhebbers van de VOC uit haat tegen Le Maire de uitgave zouden hebben gepousseerd.⁹⁴ Inderdaad moet Blaeu Schoutens verslag, of althans diens aantekeningen indirect via de bewindhebbers in handen hebben gekregen. Ook Schoutens papieren waren door de VOC geconfisqueerd, maar in maart 1618 besloot de Amsterdamse kamer van de VOC hem zijn bezittingen terug te geven.⁹⁵ Dat ze daarbij de mogelijkheid van openbaarmaking niet zouden hebben onderkend, valt niet aan te nemen.

Maar de uitgave van Schoutens *Journal* was in ieder geval óók een aanval op het beleid van de bewindhebbers en Heren Zeventien om het VOC-monopolie zo absoluut mogelijk te handhaven. Zowel de opdracht aan burgemeesters, schepenen, en regeerders van de stad Hoorn, ondertekend door Blaeu, als de "Voor-reden. Aen den goetwillighen Leser" getuigen daarvan. In de "Voor-reden" wordt de doorbreking van het VOC-monopolie als doel van de reis zelfs met zoveel woorden benadrukt, waar gesteld wordt dat het er om ging

⁹² *De ontdekkingsreis van Le Maire en Schouten*, dl. 2, p. 34, 38–39, 63–68, 73.

⁹³ *De ontdekkingsreis van Le Maire en Schouten*, dl. 2, p. 73–74.

⁹⁴ *De ontdekkingsreis van Le Maire en Schouten*, dl. 1, p. XXII; dl. 2, p. 35–36, 47–54.

⁹⁵ *De ontdekkingsreis van Le Maire en Schouten*, dl. 2, p. 75.

ofmen niet door eenen anderen wech int voorsz Octroy niet geroert noch verboden, soude moghen comen inde groote Zuydsee, alwaer zy meynden te ontdecken groote ende rijke Landen, [. . .]: ofte soo sulcx nae wensch niet en quame te succederen, datmen als dan langhs de voorsz groote Zuydsee na Oost-Indien soude zeylen, en aldaer seeckerlijck met profijt handelen.⁹⁶

Vooraf deze laatste zin betekent een stellingname in een kwestie die ook op politiek niveau tot een hoogtepunt was gekomen. De opdracht is gedateerd 25 september 1618. Op 29 augustus was Van Oldenbarnevelt gearresteerd, en een van de beschuldigingen tegen hem zal zijn dat hij het monopolie van de VOC had proberen af te zwakken door de Australische Compagnie te begunstigen.⁹⁷ Men hoeft deze beschuldiging niet te geloven, om er uit af te leiden dat in de politieke twisten van die jaren meningsverschillen over het VOC-beleid mede hun rol hebben gespeeld. Van het begin af was er oppositie geweest tegen de monopoliepositie van de VOC.⁹⁸ Blaeu's uitgave van Schoutens journaal lijkt erop te wijzen dat ook binnen de kring van Amsterdamse bewindhebbers op dit punt geen eensgezindheid bestond en dat sommige VOC-bestuurders niet mee wilden gaan met de onverkorte handhaving van het door de VOC geclaimde recht op alleenhandel.

Het is niet onmogelijk dat men ook Vondels aandeel in de uitgave een zodanige, anno 1618 toch wel ver reikende, politieke bedoeling mag toerekenen.⁹⁹ Weliswaar staat er in de gedichtjes zelf niets expliciets over de monopoliekwestie, maar er zijn argumenten aan te voeren dat Vondel ook de hand heeft gehad in de door Blaeu ondertekende "Opdracht". Daarin lezen we:

Of nu *Hoorn* in roem der Zeevaart een voet weeghs haeren naebuyrighen steden *Amsterdam*, *Enckhuysen*, *Rotterdam* of *Middelburgh* wijcken derf, mogen verstandiger oordeelen, want hoe hooghdraghende dese op haeren *Heemskerck*, *Linschoten*, van *Noort*, en *Speilbergh* snorcken: die, hoeft haer niet t'ontsien met haeren grooten *Zee-schout* te proncken, en zoo 't anderen gheoorloft is haren lof te bazuynen, magh *Hoorn* vry op desen gulden horen blasen, dat het vande kleyne tot inde groote Zuydsee ghehoort werde: [. . .]¹⁰⁰

Het is in zoverre een curieuze passage, dat in de prent die in alle vroegste uitgaven van het *Journal* is opgenomen, Magelhães, Drake, Cavendish, Van Noort en Van Spilbergen als voorgangers van Schouten staan afgebeeld. Ook Vondels *Klinckert* speelt met dié namen. Maar vijf jaar eerder hadden inderdaad Amsterdam, Enkhuizen, Rotterdam en

⁹⁶ *De ontdekkingsreis van Le Maire en Schouten*, dl. 1, p. 143.

⁹⁷ De la Fontaine Verwey, 'Willem Jansz Blaeu and the voyage of Le Maire and Schouten', p. 100; Den Tex, *Oldenbarnevelt*, dl. 3, p. 690; Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat*, p. 72.

⁹⁸ Zie: Den Haan, *Moedernegotie en grote vaart*, p. 158-161.

⁹⁹ Dit wordt al gesuggereerd door Van Duinkerken ('Vondel in het voorwerk', p. 185-186) en, stilliger, door De la Fontaine Verwey ('Willem Jansz Blaeu and the voyage of Le Maire and Schouten', p. 100-101).

¹⁰⁰ *De ontdekkingsreis van Le Maire en Schouten*, dl. 1, p. 141.

Middelburg zich beroemd op respectievelijk Jacob van Heemskerck, Jan Huyghen van Linschoten, Olivier van Noort en Joris van Spilbergen, en wel op de prent 'SLANS WELVAREN, waar Vondel zijn *Hymnus, ofte Lof-Gesangh, over de wijd-beroemde scheeps-vaert der Vereenighde Nederlanden* bij had geschreven.¹⁰¹ Dat Vlissingen met Maurits, die daar ook afgebeeld staan, hier zijn weggelaten, zou dan te verklaren zijn uit het feit dat Maurits nu eenmaal geen zeevaarder was.

Hoe dan ook, het lijkt nauwelijks aan te nemen dat Vondel geheel en al onkundig is geweest van de achtergronden en implicaties van de uitgave van Schoutens *Journal*. Een kritische houding tegenover de VOC was ook in overeenstemming met de opvattingen van de doopsgezinden in deze. Het gewapende optreden van de compagnie – aanvankelijk met name tegen Spanje en Portugal gericht, maar steeds meer aangewend om de eigen monopoliepositie ook tegenover anderen te handhaven¹⁰² – schoot vooral hun in het verkeerde keelgat. Al in 1605 had de doopsgezinde Pieter Lyntges, een van de grootste aandeelhouders, zich teruggetrokken, in 1608 volgden de eveneens doopsgezinde Symon Jansz Fortuyn, Jacob Thomasz van Dalen en Cornelis van Campen, en wat later Syvert Pietersz Sem, allen naar hun zeggen vanwege het militaire karakter van de VOC.¹⁰³ In november 1619 zullen de Amsterdamse Waterlanders besluiten dat hun leden geen dienst mogen nemen op bewapende schepen en dat beleggingen in rederijen die zoals de VOC geschut voeren op hun schepen, teruggetrokken moeten worden.¹⁰⁴ Aan zo'n besluit moeten discussies vooraf zijn gegaan waarvan Vondel als diaken niet onkundig kan zijn geweest.

Pas in het licht van de latere ontwikkelingen krijgt Vondels betrokkenheid bij Blaeu's Schouten-uitgave echter het karakter van een positiebepaling die aan het begin staat van zijn langzaam groeiend politiek engagement. Hiervoor heb ik aangewezen dat de eerste tekenen daarvan dateren van 1620. Wat ik nog niet heb behandeld, is wat Blaeu en Hooft daarmee hebben te maken.

Begin 1620 noemt Vondel voor het eerst de namen van de auteurs die Blaeu aan zich had weten te verbinden en wel in de *Ode op de Geboorte van onse Hollandische Sappho Anna Roemers*. Hij schreef dit gedicht voor de uitgave van Roemer Visschers *Zinne-poppen*, die in de be-

¹⁰¹ Zie de beschrijving van de prent in de *WB-editie*, dl. 1, p. 818–819. Overigens kan dit ook wijzen op Abraham de Koninck, die de prent had uitgegeven en van wie, zoals gezegd, ook lofdichten in de uitgave van het *Journal* zijn opgenomen. Al eerder veronderstelde De la Fontaine Verwey, op grond van de stijl, dat Vondel wel eens de auteur van de opdracht zou kunnen zijn ('Willem Jansz Blaeu and the voyage of Le Maire and Schouten', p. 98).

¹⁰² Zie: Den Haan, *Moedernegotie en grote vaart*, p. 101–104, 123–126.

¹⁰³ Den Haan, *Moedernegotie en grote vaart*, p. 66–67, 101; Welcker, 'Het dagelijks brood', p. 200.

¹⁰⁴ Verheus, 'Beleden vrede–omstreden vrede', p. 172.

werking van diens dochter Anna in 1620 bij Blaeu uitkwam.¹⁰⁵ Het feit van een lofdicht, alsmede het feit dat het in gezelschap staat van gedichten van auteurs als Hooft en Cats, zegt nog niet zoveel over persoonlijk contact.¹⁰⁶ Ook de inhoud getuigt van wat wellicht nog niet meer is dan lonken naar de literaire top:

[...] wanneer de Faem zal loven
Vw rijm, en Proze, dat zijn ziel ontfingh van boven,
Als *Grotius* verstomt: als *Cats* zoo bril toekijckt:
Als *Hooft* verwondert staet: als *Heyns* met zijnen *Schryver*
[*tw.* Daniël Heinsius en Petrus Scriverius]
Uw gulde Veerzen leest, en d'een uyt grooten yver
By *Pallas*, d'ander u by *Sappho* verghelijckt: (r. 31–36)

In elk geval draagt het gedicht nog duidelijk het stempel van Vondels dopers geloof, waar het in de slotpassage de lofprijzingen van deze groten stelt tegenover het hemels perspectief:

Maer uytghelezen Maeghd! vermids der grooten gunsten,
En 's levens ydelheyd verdwijnt met alle kunsten
Vergaep u niet aen 'tgeen dat schielick zal vergaen.
Wilt met uw schrand're geest niet hier beneden marren,
Maer altijd hoogher gaen, en zweven nae de starren.
En Hemelwaerts 'tgezicht als een *Sibylla* slaen. (r. 61–66)¹⁰⁷

Eveneens in 1620 echter verschijnt het hiervoor al besproken gedicht *Op den Burgher-krijgh der Roomeren*, waarin Vondel voor het eerst inderdaad politiek partij kiest. Uit de omstandigheden waaronder dit gedicht is gepubliceerd valt op te maken dat hij dan in ieder geval met Hooft in het zelfde kamp zit.

In Lucanus' *Pharsalia*, het epos over de Romeinse burgeroorlog tussen Caesar en Pompeius, wordt de ondergang geschilderd van de, door Pompeius belichaamde, burgerlijke vrijheidsidealen in het oude Rome. Als zodanig heeft het werk in de 16de en 17de eeuw steeds een politieke potentie gehad die op de actualiteit kon worden betrokken.¹⁰⁸ De verschijning van de vertaling van Hendrik Storm onder de titel *Van't Borger Oorlogh der Romeynen*, eerst de eerste zes boeken in 1617 en vervolgens het hele werk in 1620, is op zichzelf dan ook niet te zien als een geheel

¹⁰⁵ In: *WB-editie*, dl. 1, p. 828, veronderstelt Sterck dat het gedicht al in 1619 geschreven kan zijn. Moller, in *WB-editie*, dl. 2, p. 898–899, verwerpt dit. Diens suggestie dat het gedicht zelfs wel van 1621 kan zijn, lijkt me onhoudbaar. Ik houd het op de datum van uitgave van het boekje: 1620.

¹⁰⁶ Dat geldt ook voor de opdracht aan burgemeester C.P. Hooft van *Hierusalem Verwoest*, waarin diens zoon, de dichter Hooft, wordt geroemd. Het is me niet duidelijk waar Smit de uitspraak naar aanleiding van deze opdracht, dat Vondel Hooft nu persoonlijk kende, op baseert (*Van Pascha tot Noah*, dl. 1, p. 95).

¹⁰⁷ *WB-editie*, dl. 2, p. 394, 395. Zie ook: Schenkeveld-van der Dussen, 'Anna Roemers Visscher', p. 10–11.

¹⁰⁸ Daarover: Dörrie, 'Lucan in der Kritik des 16. und 17. Jahrhunderts', p. 166.

waardevrije gebeurtenis. Maar het verband met de politieke situatie in de Republiek wordt beide malen expliciet gelegd door de erbij gevoegde drempeldichten. Daarin wordt, naar het zeggen van W.A.P. Smit, in de uitgave van 1617 het “stormsein” gehesen tegen een dreigende burgeroorlog, en in de uitgave van 1620 een “vrijheidsmanifest” verwoord tegen een nog steeds dreigende dictatuur.¹⁰⁹

De gedichten in de uitgave van 1620 waarin dit laatste gebeurt, zijn, behalve van Vondel, van Hooft, Samuel Coster en Nicolaas van Wassenaer. Ze staan met z'n vieren op een kwart vel, dat pas op het laatste moment is toegevoegd, toen de rest van de uitgave, voorwerk inclusief, al was gedrukt.¹¹⁰ Dat wijst op een geplande actie van dit groepje dichters. Hoe ze met elkaar en met Storm in contact zijn gekomen? De lijn kan lopen via de admiraliteit. Storm draagt in 1620 zijn, bij Michiel Colijn uitgegeven, werk op aan de leden van de vijf admiraliteitscolleges van de Republiek. Hij zelf is advocaat-fiscaal van het Amsterdamse college. Van Wassenaer is daar als arts aan verbonden en Coster zal hem later in die functie opvolgen. Het lid namens de stad Amsterdam van dit Amsterdamse college is Volckert Overlander, die weer familie is van Hooft. De lijn kan, indirect, ook lopen via Blaeu bij wiens Latijnse editie van Schoutens journaal van 1619 Van Wassenaer betrokken is.¹¹¹ Tenslotte had Blaeu zelf in 1619 als eerste van zijn reeks uitgaven van klassieke auteurs een herdruk op de markt gebracht van Hugo de Groot's editie van de *Pharsalia*. En een uitgave in dat jaar, van die tekst, bezorgd door de man die op dat moment op Loevestein voor levenslang gevangen zit, kan ook niet anders worden opgevat dan als een vorm van politiek protest.¹¹²

Blijft de vraag tegen wie het protest precies gericht was. Al in 1611 was Cornelis Pietersz Hooft, de vader van de dichter, die tot en met 1610 herhaalde malen burgemeester was geweest, in het Amsterdamse stadsbestuur in de oppositie gedrongen door een coalitie van calvinisten onder leiding van Reynier Pauw en het duo Frans Hendricksz Oetgens – Barthold Cromhout, twee aan elkaar geparenteerde speculanten van het harde soort. In 1617 breekt deze coalitie en krijgen de calvinisten alleen de overhand, iets wat omgezet wordt in alleenheerschappij nadat ze in 1618 ook in het land aan de macht zijn gekomen en Maurits in verschillende steden, waaronder Amsterdam, hun tegenstanders heeft ‘geremoeverd’.¹¹³ Van het begin af is burgemeester Hooft een verklaard tegenstander van beide groepen,¹¹⁴ maar vanaf 1616 verheft hij zijn stem voor-

¹⁰⁹ Smit, *Kalliopé in de Nederlanden*, dl. 1, p. 333, 339–341, 350–360.

¹¹⁰ De ingewikkelde drukgeschiedenis van het voorwerk is uit de doeken gedaan door Hans Crum in zijn artikel ‘De relaties van de *Pharsalia*-vertaling van Hendrik Storm met de Amsterdamse admiraliteit’, p. 349–353.

¹¹¹ Zie voor dit alles: Crum, ‘De relaties van de *Pharsalia*-vertaling van Hendrik Storm met de Amsterdamse admiraliteit’, p. 354–355.

¹¹² De la Fontaine Verwey, ‘Willem Jansz Blaeu as a publisher of books’, p. 144.

¹¹³ Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat*, p. 49–54, 63–69, 75–77.

¹¹⁴ Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat*, p. 54–58.

al tegen Pauw en de zijnen. Op het niveau van de stedelijke politiek beschuldigt hij hen van onrechtmatige en baatzuchtige machtsusurpatie. Op het niveau van de landspolitiek stelt hij zich nadrukkelijk achter Van Oldenbarnevelt, wiens “rijpheydt van oordeel, wackerheyt, sorchfuldicheydt, eenparicheydt van gemoedt en beleydt van zaecken” hij ook na diens gevangenneming blijft verdedigen, en spreekt hij zich uit tegen de arrestatie van Van Oldenbarnevelt, De Groot en Hoogerbeets en tegen het verzetten van de wet in Amsterdam. Bij dat alles blijft hij Maurits beschouwen als iemand die boven de partijen staat. “Naarmate de crisis verscherpt stelt hij – naar het zeggen van Tuynman, die hier met name op heeft gewezen – nadrukkelijker en dan met naam en toenaam, dat niet Prins Maurits de schuld draagt, maar de vijanden onder de regenten zelf.”¹¹⁵

In feite betekent een dergelijke nadrukkelijke toewijzing van de schuld aan de contraremonstrantse regenten niet zozeer een constatering van de onpartijdigheid van Maurits, als wel een beroep op hem boven de partijen te blijven staan en de eenheid van het land te herstellen. Het is die zelfde stellingname die we ook aantreffen bij Samuel Coster, wanneer die in mei 1618 – dus vlak voor de ‘coup’ – de Prins bij diens bezoek aan Amsterdam in zijn Academie vergast op een aantal vertoningen op teksten van zoon Hooft.¹¹⁶ En het valt aan te nemen dat Hooft jr. zelf er al niet anders tegenover stond. In het licht van dit alles is het opmerkelijk dat van de vier genoemde drempeldichters bij Storms *Pharsalia*-vertaling juist dat van Hooft iedere toespeling op de rol van Maurits vermijdt en alleen spreekt van wetteloosheid, burgeroorlog en vrijheid:

De vrijheid ongewoon in burgerkrijgh te dujren
 Begaf, van die tijdt af wt de beroemde mujren,
 Haer over Rijn, en kreegh in Duitsche taelen smaeck.
 Des sich verheught Lucaen, wiens overvrije dichten
 De machten wetteloos soo spitselijck betichten,
 Met u sijn meester, in des Duitschen vrijheids spraeck. (r. 9–14)¹¹⁷

Daartegenover komt Vondels gedicht duidelijk over, niet alleen als veel explicieter geschreven op de Nederlandse situatie, maar ook als meer gericht tegen Maurits:

De staet-sucht eens soldaets was veler Helden dood,
 En Roome een hart ghelagh, als 't aensagh en most lijen
 Dat *Caesar* met Laurier omvlochten op zijn Koets
 Keerde uyt de slachtingh van soo braven burgherijen
 Als oyt Italien had ghestooft in haren schoot,
 En won den Scepter met verlies van zoo veel bloeds. (r. 9–14)¹¹⁸

¹¹⁵ Voor dit alles: Tuynman, *Bijdragen tot de P.C. Hooft-filologie*, p. 32–49, 86–97, de citaten op p. 91, noot 228, en p. 49.

¹¹⁶ Ook hiervoor: Tuynman, *Bijdragen tot de P.C. Hooft-filologie*, p. 43.

¹¹⁷ Hooft, *Gedichten*, dl. 1, p. 168.

¹¹⁸ *WB-editie*, dl. 2, p. 396.

Maar ook dat kan men, omdat het *expressis verbis* over Caesar gaat en niet over Maurits, opvatten als meer een waarschuwing dan een beschuldiging. Hetzelfde geldt voor de gedichten van Van Wassenauer en Coster, waarin soortgelijke uitspraken over Caesar staan.¹¹⁹

Afkeer van de contraremonstrantse regenten, niet alleen als degenen die het religieus dogmatisme bevorderden, maar als usurpatoren van de politieke macht die de vrijheid geweld aandeden en het land op de rand van een burgeroorlog brachten, afkeer van een, reëel of verondersteld, machtsstreven van Maurits met dezelfde gevolgen, de één moge de accnten anders leggen dan de ander, wat hen verenigt is de oppositie tegen de heersende machtsconstellatie in de jaren 1618 en volgende. Achter die machtsconstellatie liggen, in ieder geval mede, economische belangen en de oppositie op wereldbeschouwelijk en politiek gebied is dan ook verbonden met tegenstellingen op dat niveau. Het is op dit punt dat de VOC weer onze aandacht vraagt.

Een van de twistpunten tussen Van Oldenbarnevelt cum suis enerzijds en de groep van contraremonstrantse regenten met Pauw aan het hoofd anderzijds betrof de positie van de VOC en de oprichting van de WIC. Al vóór 1609 had men zich in kringen van de bewindhebbers van de VOC, waartoe Pauw toen hoorde, verzet tegen het bestand, omdat men vreesde dat het de machtsontplooiing van de compagnie versus Spanje en Portugal in Indië zou belemmeren en, vooral ook, omdat de oprichting van een Westindische Compagnie, die nog veel meer gericht zou zijn op aantasting van Spaanse belangen, erdoor op de lange baan werd geschoven. Het antagonisme bleef ook tijdens het bestand bestaan. Vanaf het moment dat Pauw en zijn coalitiegenoten in 1611 het Amsterdamse stadsbestuur in handen hadden gekregen, domineerden daar de belangen van de bewindhebbers. En in 1618, wanneer de contraremonstranten ook op landelijk niveau de overhand krijgen, is het beleid ten aanzien van de verre vaart één van de factoren die de oorzaak zijn van Van Oldenbarnevelts val. Dat geldt vooral voor de kwestie van de oprichting van de WIC, waar de VOC-bewindhebbers sterk voor geporteerd waren, maar ook, zoals blijkt uit de geschiedenis van de Australische Compagnie, voor de kwestie van het VOC-monopolie zelf.¹²⁰

Tegenover de bewindhebbers stonden echter andere kooplieden, die vooral betrokken waren bij de Europavaart en die vóór alles vrede wensten. Voor zover ze al belangen bij de VOC hadden, was dat als aandeelhouder en ook als zodanig zagen ze weinig heil in militaire avonturen die de kosten alleen maar opjoegen. Als vertegenwoordiger van deze

¹¹⁹ Zie: Crum, 'De relaties van de *Pharsalia*-vertaling van Hendrik Storm met de Amsterdamse admiraliteit', p. 353-354; Smit, *Kalliopé in de Nederlanden*, dl. 1, p. 358.

¹²⁰ Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat*, p. 45-46, 72, 78-79; Den Tex, *Oldenbarnevelt*, dl. 3, p. 643, 690, 768, 776-777; Van Hoboken, 'The Dutch West India Company', p. 48-51; Van Dillen, 'De West-Indische compagnie', p. 146-158.

groep kan C.P. Hoofthoofd worden gezien.¹²¹ Hun standpunt blijft hetzelfde wanneer de agressie van de VOC zich in de loop der jaren en met name vanaf 1615 meer en meer gaat richten tegen een andere indringer in het jachtgebied van de VOC: de Engelse East India Company. Het is dit standpunt ook, dat in Indië in toenemende mate werd ingenomen door, o.a., de gouverneur-generaal Laurens Reael.¹²² Het is niet zo, dat Reael de East India Company niet uit Indië zou willen weren, maar wat hij met alle macht wilde vermijden was een regelrechte oorlogssituatie. Zo schrijft hij in 1616:

[...] dat wy de herde middelen omme d'Engelsen met geweld te verdryven voor als noch niet in 't werck souden stellen, vresende nyet alleen in deze quartieren den oorloge tusschen ons ende haer ons op den hals te haelen, maer oock een sulcken brant te stichten, dat nyet lichtelijck in Europa ende veel minder alhier soude syn te stuyten, [...]¹²³

Het wordt hem niet in dank afgenomen. In Indië is Coen verontwaardigd over dit gebrek aan optreden, iets wat hij in brieven aan de Heren Zeventien en de bewindhebbers duidelijk tot uiting brengt.¹²⁴ In de Republiek keuren de Heren Zeventien Reaels beleid af. Met opmerkelijke snelheid aanvaardden ze zijn ontslagaanvraag en benoemen ze Coen tot zijn opvolger. Hun brief wordt medio 1618 in Indië ontvangen. In maart 1619 vindt de officiële ambtsoverdracht plaats en in januari 1620 is Reael terug in Amsterdam.¹²⁵

Het is de ironie van de geschiedenis dat de contraremonstranten, zodra zij in 1618 aan de macht zijn gekomen, gedwongen zijn om, evenals ten tijde van Van Oldenbarnevelt al was geprobeerd, tot een overeenkomst met de Engelsen over de Indiëhandel te komen. In het licht van de aanstaande hervatting van de strijd tegen Spanje was een slechte verhouding met Engeland wel het laatste dat ook zij konden gebruiken. Al in 1619 wordt er een samenwerkingsverdrag gesloten tussen de beide compagnieën, waar overigens in de praktijk weinig van terecht komt.¹²⁶ Er zijn redenen om aan te nemen dat er op dat moment een tegenstelling ontstaat tussen de contraremonstrantse regenten die betrokken zijn bij het landsbestuur, met name Pauw, en althans een aantal van de bewindhebbers uit de hoek van Cromhout en Oetgens. Maar voor hun tegenstanders moeten binnenlandse contraremonstrantse machtspolitiek en internationa-

¹²¹ Den Haan, *Moedernegotie en grote vaart*, p. 103–106; Tuynman, *Bijdragen tot de P.C. Hoofthoofd-filologie*, p. 50–51.

¹²² Clark en Van Eysinga, *The colonial conferences between England and the Netherlands*, dl. 2, p. 39–40, 123–128; Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 196–202.

¹²³ Geciteerd via: Kiers, *Coen op Banda*, p. 94.

¹²⁴ Kiers, *Coen op Banda*, p. 99–106.

¹²⁵ Kiers, *Coen op Banda*, p. 129–131; Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 202.

¹²⁶ Clark en Van Eysinga, *The colonial conferences between England and the Netherlands*, dl. 2, p. 128–137.

le commerciële machtspolitiek een samenhangend complex hebben gevormd en het is in die sfeer dat Vondel, via Blaeu, via Hooft, Reael heeft leren kennen.

Voor hem kwamen in dit contact alle lijnen van zijn ontwikkeling van de laatste jaren samen. Reael was lid van een uitgesproken remonstrantse familie, zwager en pleegzoon van Arminius en broer van de secretaris van de Amsterdamse admiraliteit Jacob Laurensz Reael, die vanwege zijn actieve remonstrantse opstelling in 1623 door de Amsterdamse kerkeraad in de ban zou worden gedaan.¹²⁷ Zelf had hij in 1610 een voorwoord geschreven bij een boekje ter nagedachtenis van Arminius, *Verclaringhe Jacobii Arminii Saliger Ghedachten*, wat volgens de vroegere gouverneur-generaal Both de reden was geweest dat hij in het vaderland geen carrière had kunnen maken en hem naar diens zeggen ongeschikt maakte voor het gouverneur-generaalschap.¹²⁸ De suggestie van Leendertz dat het wel op zijn voorspraak zal zijn geweest dat Vorstius enige dagen bij Vondel kon onderduiken, lijkt me niet onaannemelijk.¹²⁹ In ieder geval kan Vondel via hem nader kennis hebben gemaakt met de christelijk-humanistische opvattingen die vanaf 1622 zijn werk gaan doordringen. Tezelfdertijd haken Reaels ideeën over het te voeren, en vooral ook het niet te voeren, VOC-beleid aan bij de afkeer van het militaire karakter en de agressieve monopoliepolitiek van de compagnie, die Vondel al vanuit zijn doopsgezinde verleden eigen was.

Het zijn deze ideeën en opvattingen die Vondel in *Het Lof der Zeevaart* zal verwoorden. Het nieuwe literaire milieu waar hij in de loop van de jaren 1620–1622 in terecht komt, is voor hem in ieder geval ook een nieuw politiek milieu geweest. Ook Reael schreef gedichten¹³⁰ en van de samenkomsten met Hooft en Vondel in 1622–1623 weten we niet anders dan dat ze van literair-taalkundige aard zijn geweest.¹³¹ Van Hooft is bovendien bekend dat hij schroomt uitspraken te doen die olie op het politieke vuur zouden kunnen werpen.¹³² Maar dat politiek-maatschappelijke kwesties wel de aandacht hadden, daarvan getuigt onder andere Vondels gedicht.

¹²⁷ Van der Aa, *Biografisch woordenboek*, dl. 6, p. 35–36; Diferee, *Vondel's leven en kunstontwikkeling*, p. 123–131; Winkel-Rauws, *Nederlandsch-Engelsche samenwerking*, p. 54.

¹²⁸ In een brief aan de Heren Zeventien, d.d. 10 november 1614. Zie: *Generale missiven*, dl. 1, p. 36.

¹²⁹ Leendertz jr., *Het leven van Vondel*, p. 73. De mededeling in de *WB-editie*, dl. 2, p. 426, dat Vorstius een zwager van Reael zou zijn, is fout.

¹³⁰ Scheltema, 'Redevoering over de verdiensten en lotgevallen van Laurens Reael', p. 62–68, 80–83, 91–92.

¹³¹ Zie: Brandt, *Het leven van Vondel*, p. 12.

¹³² Van Tricht, *Het leven van P.C. Hooft*, p. 83, 90–91.

1.4. "Het Lof der Zee-vaert" en de VOC-politiek

Niet alleen de houding tegenover de East India Company had Reael in conflict gebracht met Heren Zeventien en bewindhebbers en, vooral, met Jan Pietersz Coen. Minstens even belangrijk was het, met de Engelse kwestie nauw verbonden, probleem van de inlandse handel. Al vanaf 1614 was de VOC begonnen het uitgebreide Aziatische handelsverkeer tussen de eilanden tegen te gaan. Men wilde de specerijen direct van de producenten betrekken, omdat via inlandse handelaren steeds grote hoeveelheden met name aan de Engelsen verloren gingen. En dat betekende weer een inbreuk op de monopoliepositie van de VOC op de Europese markt. De gewelddadige vernietiging van deze Aziatische handel was een aanslag op de hele economische infrastructuur van de archipel, met alle gevolgen van dien, van verpaupering tot en met regelrechte hongersnood. Naarmate de gevolgen duidelijker werden, komen de topleiding van de VOC in de Republiek en Coen aan de ene kant, en Reael en de meerderheid van de Raad van Indië – het advieslichaam van de gouverneur-generaal – aan de andere kant juist ook ten aanzien van deze zaak steeds scherper tegenover elkaar te staan. Reael is hoe langer hoe meer tegen het weren van inlandse en vreemde handelaren.¹³³ In 1615 al verzet hij zich tegen de instructie van de Heren Zeventien dat men de handelsvaart van de Bandanezen moest vernietigen en dat men

[...] d'affliggende eylanden van Pouleway, Pouleron ende andere, die men altsamen niet en kan met forten besetten, nocte sonder forten beletten met den vremden te handelen, mochte destrueren, de menschen in Lontor oft andere eylanden oversetten, ende alle de boomen destrueren, houdende voorts een goet garnisoen, naerdatt alles geëffectueert is, om hunlieden in dwank en ontsicht te houden.¹³⁴

Coen daarentegen is niet alleen een getrouw voorvechter van de beleidslijn van zijn opdrachtgevers, hij heeft zelf ook duidelijke opvattingen over de manier waarop de infrastructurele problemen 'opgelost' zouden kunnen worden: kolonisatie door Europese "vrije luiden", die de plantages zouden moeten leiden en aan wie de lokale handel in handen zou moeten worden gegeven. Deze conceptie, al in 1614 in essentie uiteengezet in een *Discoers aen de E.Heeren Bewinthebberen touscherende den Nederlantsche Indischen staet*, zal een van de hoofdonderwerpen worden van de discussie waarin hij en Reael tegenover elkaar staan.¹³⁵

Nadat Reael vertrokken is naar Nederland kan Coen zijn hardelijnpolitiek onverkort ten uitvoer gaan brengen. Van samenwerking met de Engelsen daarbij – overeengekomen in het al genoemde verdrag van 1619 – komt niets terecht. Zodra duidelijk wordt dat zij niet in staat

¹³³ Zie voor dit alles: Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 207–220.

¹³⁴ Coen. *Bescheiden*, dl. 4, p. 312. Reaels antwoord in: *Generale missiven*, dl. 1, p. 71.

¹³⁵ Het 'Discoers' is afgedrukt in: Colenbrander, *Jan Pietersz. Coen*, p. 451–474. Zie verder ook: Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 227–228.

zijn voldoende schepen en mankracht te leveren om samen met de compagnie de inlandse bevolking te onderwerpen, gaat hij op eigen kracht door met, o.a. op de Banda-eilanden, 'orde op zaken' te stellen.¹³⁶ De irritatie die dit opwekt bij de Engelsen leidt tot een politieke crisis, wanneer in 1622 in Europa bekend wordt dat Coen bij een expeditie naar de Banda-eilanden in 1621 bijna de hele bevolking van het eiland Lontor heeft uitgemoord.¹³⁷

Ook in de Republiek bestaat er, met name bij de aandeelhouders, ongenoegen. Nadat de dividenduitkering van 1620 is tegengevallen, begint er, met een hoogtepunt in 1622, een stroom pamfletten te verschijnen waarin onder andere de geldverslindende uitrustingen worden gehekeld die de bewindhebbers naar Indië hadden gezonden. De bewindhebbers van hun kant verdedigen zich, ook in pamfletten, met een beroep op de noodzaak zich sterk te maken tegen de Engelsen die ondanks het verdrag de VOC zoveel mogelijk afbreuk zouden proberen te doen.¹³⁸

Het gevaar van een open conflict met Engeland en vooral het feit dat het octrooi van de VOC aan het eind van 1622 moest worden verlengd, dwingen de bewindhebbers hun beleid te wijzigen. Het zijn de bewindhebbers van de Amsterdamse kamer van de VOC die, in april 1622, Coen tot de, nieuwe, orde roepen met de woorden:

Als wy de macht by ons selven al hadden, soo denckt dat wy cooplyden sijn, dat veel hooffden veel sinnen maken, dat wy met onse geburige Europische natie hier soo moeten leven, dat wy met deselve niet geheel ende al [...] overhoop en raken, ende meynende d'Indische werelt te conquesteeren, ons cleen gedeelte in de Nederlandtse en verliesen. Wy sijn met ontrent 80 tonnen gouts a deposito lopende beswaert. Ons credit can niet meer lyden. Vele onser participanten contraminieren ons wel gemeynt beleyt. Daer en gebreecken oock geen lieden van staet die deselve de oor leenen. Ons octroy gaet op sijn leste gras. Van 't renoveren oft continueren hebben wy noch cleene sekerheyt [...]

Op ons voorgaende placcaet mogen wy, om hier in geen meer onlust te vallen, soo precies niet staen. Wijst alle crackelen van den hant [...]

Die van Banda hebben een harde straffe over hare voorgaende moorderye, bontbrekinge ende andere ontrouwigheden, tegen d'onse buyten reden begaen, geleden, 't welck wy achten vry wat schricks ende andere tot exempel sal dienen. Laet het eens ende genoegh wesen. Wy hadden wel gewenst, dattet met gematichder middelen hadde connen beslist werden [...]¹³⁹

Alle toentertijd actuele argumenten om het wat voorzichtiger aan te doen worden hier naar voren gebracht: de angst voor een oorlog met Engeland,

¹³⁶ Clark en Van Eysinga, *The colonial conferences between England and the Netherlands*, dl. 2, p. 136-137; Kiers, *Coen op Banda*, p. 146-147.

¹³⁷ Kiers, *Coen op Banda*, p. 149-262.

¹³⁸ Het meest uitvoerige overzicht van deze pamflettenstrijd in: Van Rees, *Geschiedenis der staathuishoudkunde in Nederland*, dl. 2, p. 147-164; een opgave van de pamfletten in: Knuttel, *Catalogus*, dl. 1, 2e stuk, p. 39-41, en, vollediger, in: Asher, *A bibliographical and historical essay*, p. 105-108.

¹³⁹ *Coen. Bescheiden*, dl. 4, p. 537, 538, 539.

de financieel zwakke positie van de VOC, de afloop van het octrooi en de bezwaren van de participanten, alsmede de opstelling van de politieke machthebbers.

Coen vertrekt begin 1623, na ontvangst van deze brief, onmiddellijk naar Nederland, waar hij in september arriveert. Het is daar dat de laatste ronde van de strijd om het beleid van de compagnie wordt uitgevochten. In september en oktober van het jaar 1623 zet Coen, eerst in de vergadering van de Staten-Generaal en vervolgens in die van de Heren Zeventien zijn opvattingen over de kolonisatie van Indië uiteen. De kern van zijn betoog komt neer op het volgende:

Met goede benefitien dienen veel goede lieden, om haer op haer kost ende avontuyr, 'tsy met haer eygen ofte met des Compagnies ende lants schepen, na Indien te transporteren beweecht; 't benefitie, welck haer sonder nadeel ende met groot profijit van de Compagnie gedaen can worden, is d'uytdeelinghe van landen, vruchtboomen ende slaven. Item dat d'inlantschen handel van Batavia op alle quartieren tot de Cape de Bone Esperance ende Japan incluys, lyber ende vry onder behoerlijck reglement ende redelijcke conditien toegelaten worde, [...]

Dewyle voorsz. landen ende inlantsche traffycque een ontelbaere menichte van menschen onderhouden connen, sullen aen haer licht te vinden wesen de middelen, die tot onderhoud van eenige oorloghscheepen, de noodige garnisoenen ende tot betaling van sooveel speceryen, als Europa vertieren can, noodich zijn [...]

Nu moet de Compagnie t'avontuyr staen ende 'tquaetste deel genieten; dan sullen de particulieren de risico loopen ende de Compagnie haar inkomste seker wesen.¹⁴⁰

Puntsgewijs samengevat door de advocaat van de VOC, Boreel, circuleert dit plan in november 1623 bij de kamers van de VOC. Er was nogal wat bezwaar tegen. De scherpste kritiek vindt men wel in een serie marginale aantekeningen bij Boreels stuk,¹⁴¹ waarin onder andere het volgende te lezen valt:

Wil men alle de trafique ende navigatie ende daartoe alle de lantbouwinghe van Indien hebben, waerby souden de Indianen dan leven? Wil men se dootsmyten ofte van honger laten sterven, daermede en waer men oock niet geholpen, want in een ledige zee, op ledige landen ende oock met doode menschen is gantsch geen proffijit te doen [...]

In somma, met macht ende geweld wil men alles uitvoeren ende daermede tewege brengen, dat in India de negotie alsoo wert bedorven, dat de Indianen niet meer en souden handelen; dat d'Engelschen [...] ende ander Europische natien den handel op Indien souden staecken, ende dat de Compagnie deselve alleen mochte becomeen, 't welck soo aengenaem schijnt te wesen, dat men niet soude ontsien alle onrechtvaardige, jae barbarische middelen daertoe by der hant te nemen; maer hoe onsecker dat alles is, hoe veel tijts hiermede zoude verlopen ende off de Compagnie niet wel in soodanigen werck soude mogen blyven steecken ende haerselven ruineeren, is noodich te ondersoecken [...]

¹⁴⁰ Coen. *Bescheiden*, dl. 4, p. 597–598.

¹⁴¹ Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 218, 230–231.

De Compagnie [...] is seer veel gelegen aen de vrientschap, goede genegentheit ende het welvaren van de cleyne handelaers, waermede ende neffens wien sy heeft te negotieeren, [...] maer deselve negotie behoort te blyven aen de Indianen [...], ende men soude daermede winnen haere vrientschap ende te beter connen maecken een groote frequentatie ende t'samencomste van menigerley volckeren in Battavia [...]¹⁴²

De toeschrijving van deze opmerkingen aan Reael is de laatste jaren bestreden en de veronderstelling is geopperd dat niet hij, maar Steven van der Hagen, ten tijde van Reaels gouverneur-generaalschap lid van de Raad van Indië, zo niet de auteur dan toch de inspirator ervan is geweest.¹⁴³ Voor ons onderzoek maakt dat niet zoveel uit. Als één ding duidelijk is, dan is het wel dat Van der Hagen en Reael indertijd in Indië voortdurende dezelfde mening hadden, sterker zelfs: dat Van der Hagen beschouwd kan worden als de drijvende kracht achter Reaels langzaamaan duidelijker positiebepaling zowel ten aanzien van de Engelse als van de inlandse handel.¹⁴⁴

Er kan naar mijn mening geen twijfel aan bestaan dat Vondel in *Het Lof der Zee-vaert* stelling neemt in de strijd der meningen rond het VOC-beleid, en wel vanuit het standpunt van Reael en Van der Hagen. Weliswaar leidde dit conflict pas eind 1623, toen Vondels gedicht al geschreven moet zijn geweest,¹⁴⁵ tot discussie. Maar als persoonlijke kennis van Reael moet Vondel ook voordien zowel van Coens opvattingen en beleid, als van Reaels bezwaren daartegen althans in grote lijnen op de hoogte zijn geweest. Reeds de opdracht aan Reael, in zijn kwaliteit van voormalig gouverneur-generaal en met de aanspreekvorm die hem in die kwaliteit toekwam,¹⁴⁶ wijst in die richting. Beslissend echter lijkt me het feit dat in het begin van het gedicht zelf Reael, wederom in die kwaliteit en nu bovendien voorgesteld als een heilige, aangeropen wordt als schutspatroom ten aanzien van de argumentele inhoud ervan. Die argumentele inhoud komt, na alle heen en weer geredeneer tussen voor- en tegenstem, neer op de uitspraak:

Besoectt vrymoedelijck de veergelegen oorden,
Maer pleegt oprechtigheyt in handel, en in woorden,

¹⁴² Coen. *Bescheiden*, dl. 4, p. 619, 620, 621.

¹⁴³ Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 385, noot 97, geeft een uitvoerige bespreking van deze kwestie. Door de ontdekking van het verslag dat Reael in 1620 uitbracht aan de Staten-Generaal hebben de argumenten die zij aanvoert tegen diens auteurschap en voor dat van Van der Hagen echter hun kracht verloren. Zie: Van Opstall, 'Laurens Reael in de Staten-Generaal', m.n. p. 180-181.

¹⁴⁴ Zie: Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 196-202, 208-218.

¹⁴⁵ Zie noot 17.

¹⁴⁶ Lulofs, *Tekst en uitleg*, p. 1. Zie verder het in deel 2 van deze uitgave gegeven commentaar bij de titel van het gedicht.

Nocht brandmerckt door geweld niet 't Christelijck geloof,
Nocht mest u selven niet op 't vette vanden roof, (r. 417–420)

Alleen op die voorwaarden, zagen we, zal volgens Vondel de zeevaart inderdaad welvaart brengen en zal zij toegejuicht worden door alle volken, de Engelsen en de inlanders inclus:

Ick sieder 't uytheemsch volck handklappen, en haer groeten,
En Mooren swart van huyl neervallen voor haer voeten,
En wenschen mijn Godes geluck, en spoed, en heyl, (r. 453–455)

Het zijn precies de punten die ook de auteur van de marginale aantekeningen, of dat nu Reael, Van der Hagen of nog iemand anders uit hun omgeving is geweest, opwerpt en die de kern vormen van de discussie uit die jaren die neerkomt op de vraag: machtspolitiek of vreedzame handel.

Tegelijkertijd laat deze argumentatie zien dat Vondel zijn eigen vroegere doopsgezinde beginselen inderdaad heeft losgelaten. Nadat hij verwijt van pronkzucht in de eerste helft van zijn gedicht heeft afgewezen, is er nergens meer sprake van de ijdelheid van alle aardse rijkdom en de plicht van de gelovige mens om door middel van actieve naastenliefde zich in dienst te stellen van het hemels perspectief, zoals hij dat in de *Hymnus, ofte Lof-Gesangh, over de wijd-beroemde scheeps-vaert der Vereenighde Nederlanden* zo nadrukkelijk wel had gedaan. Weer kan gesteld worden dat hij ook in *Het Lof der Zee-vaert* dan misschien geen opvattingen formuleert die in strijd zijn met de doopsgezinde beginselen, maar dat hij wel iedere positieve doperse getuigenis achterwege laat. De visie op de inrichting van de schepping waarmee hij zijn stellingname fundeert, ligt in de lijn van de natuurrechtelijke opvattingen die men zowel bij vrijzinnigen als bij de remonstranten van die tijd aantreft. Hij schrijft daarover:

[...] de Grootvorst vande winden,
Om 't menschelijck geslacht door liefde te verbinden,
Elck land te maeyen gaf een sonderlingen oest,
Op datter geenig rijck door oorloogh werd verwoest,
Als elck om sijn gebreck, en nootdruft af te weeren,
Verstond hoe qualijck hy sijn nabuur mocht ontbeeren, (r. 421–426)

Het zijn woorden die direct zijn ontleend aan Hugo de Groot's *Mare Liberum*, dat in 1609 was gepubliceerd en waarvan in 1614 een Nederlandse vertaling onder de titel *Vrye Zeevaert* was verschenen:

Dit leert Godt self door de Natuer, gemerckt hy alles wat tot het leven noodich is, op alle plaetsen niet en wil vande natuer voortgebracht hebben, ende gheeft dat d'een natie d'ander in consten overtreft. Waerom doch? ten zy om dat hy begheert heeft, dat door onderlinghe gebreck ende overvloed der menscheꝝ vrientschap soude onderhouden werden, ende dat een yeder denckende dat hy voor hemselven ghe-noech heeft, daer door niet en soude ongemeynsaem werden? Nu comt d'een natie d'ander natien ghebreck te bate, door Godes rechtvaerdighe instellinghe, [...]¹⁴⁷

¹⁴⁷ De Groot, *Vrye Zeevaert*, cap. 1, p. 1–2.

De opvatting van de natuur als openbaring Gods die uit deze woorden spreekt en die een basisconceptie is van De Groots natuurrechtelijk denken, kan moeilijk beschouwd worden als een doopsgezind beginsel. De Groot daarentegen staat in deze jaren zeer dichtbij de remonstranten.¹⁴⁸ Met diens woorden als sluitstuk valt *Het Lof der Zee-vaert* het beste te karakteriseren als een handelsfilosofische standpuntbepaling, die zich tevens presenteert als een stellingname op het concrete politieke niveau van het VOC-beleid. Als zodanig richt het zich veeleer tot de kooplui, intellectuelen en regenten uit wier midden de meeste overheidsfunctionarissen en VOC-bestuurders afkomstig waren, dan tot de schippers en stuurlui van Blaeu's *Zeespiegel*. Op beide niveaus, handelsfilosofisch en politiek, verwoordt het de opvattingen van degenen die in 1618 in de oppositie gedrongen waren en vormt het een moment in de strijd der meningen, waarvan anno 1623 de uitkomst nog uiterst onzeker was.

1.5. *Het veld van onderzoek rond "Het Lof der Zee-vaert"*

Vanuit het voorgaande zijn een aantal lijnen te formuleren waarlangs het onderzoek zich in de volgende hoofdstukken zal bewegen.

Vanuit de indruk dat Vondel in *Het Lof der Zee-vaert* niet alleen partij kiest in de discussie over het VOC-beleid anno 1623, maar tevens afscheid neemt van zijn eigen vroegere opvattingen over handel en moraal, zal allereerst zijn *Hymnus, ofte Lof-Gesangh, over de wijd-beroemde scheeps-vaert der Vereenighde Nederlanden* uit 1613 bekeken worden. De in dit gedicht uitgedrukte levens- en wereldbeschouwing zal preciezer worden gedefinieerd en worden vergeleken met de visie die Hooft in dezelfde tijd ten aanzien van dezelfde materie formuleert in de rede van de Vecht aan het slot van zijn toneelstuk *Geeraerdt van Velsen*. Daaraan vooraf zal een analyse van de literaire en retorische structuur en een identificatie van de inhoudelijke bronnen van de *Hymnus* moeten gaan.

Vervolgens zal ook *Het Lof der Zee-vaert* eerst literair en retorisch worden gesitueerd en geanalyseerd en op zijn inhoudelijke bronnen worden onderzocht. In vergelijking met de *Hymnus* zal dat leiden tot een nauwkeuriger inzicht in de ontwikkeling van Vondels literaire vakmanschap. Daarnaast zijn deze analyses een voorwaarde om ook van deze tekst de levensbeschouwelijke lading te kunnen identificeren. Op grond daarvan zal het mogelijk zijn exacter dan hiervoor te beschrijven in welke mate Vondel in dit gedicht afstand neemt van zijn vroegere opvattingen en zich schaaft aan de kant van mensen als Hooft en Reael.

In het laatste hoofdstuk tenslotte zal nogmaals de politieke situatie rond 1623, met name wat betreft het VOC-beleid, onder de loupe worden genomen. Dat zal er dan tenslotte toe leiden dat behalve het feit dat *Het Lof der Zee-vaert* een politieke strekking heeft, ook de portee daarvan duidelijk wordt.

¹⁴⁸ Zie: Haentjens, *Hugo de Groot als godsdienstig denker*, p. 9-16.

2 De “Hymnus, ofte Lof-Gesangh, over de wijd-beroemde scheeps-vaert der Vereenighde Nederlanden”

2.1. *Ter inleiding*

Vondel schreef zijn *Hymnus* in de tijd dat hij lidmaat was van de Waterlands-dooptgezinde gemeente in Amsterdam. Hiervoor is gesteld dat het gedicht, wat betreft de opvattingen over zeevaart en handel die eruit spreken, ook inderdaad getuigt van zijn doperse levensovertuiging.¹ Om dit preciezer te kunnen aanwijzen, is het nodig eerst een analyse te geven van de structuur en literaire vormgeving van het gedicht en de bronnen te identificeren die de dichter heeft gebruikt. Bovendien zal dit het mogelijk maken straks bij *Het Lof der Zee-vaert* ook de literaire ontwikkeling te traceren, die Vondel in de tussenliggende tien jaar heeft doorgemaakt.

Het zal blijken dat de *Hymnus* qua vormgeving aansluit bij een recente ontwikkeling in de Nederlandse literatuur, die vooral veroorzaakt is door de invloed van het werk van Du Bartas. Qua inhoud is het gedicht in hoge mate een collage van passages uit allerlei toentertijd gemakkelijk bereikbare wetenschappelijke werken. De eigen inbreng van de auteur zit in de keuze, in de manier waarop dat alles is samengevoegd tot een betoog en in de oordelen die, in de loop van dat betoog en met name aan het slot, geventileerd worden.

Ter scherper omlijning van de levensbeschouwelijke stellingname die in het gedicht besloten ligt, zal op het punt van deze oordelen een vergelijking worden gemaakt met de rede van de Vecht uit Hoofts *Geeraerdt van Velsen*, die eveneens in 1613 werd gepubliceerd. Aangewezen zal worden dat het verschil in beider standpunten samenhangt met twee verschillende moraalfilosofische tradities, die tevens een andere houding impliceren ten opzichte van de maatschappelijk-politieke situatie anno 1613. De analyse van deze verschillen zal het mogelijk maken in de volgende hoofdstukken Vondels levensbeschouwelijke heroriëntatie, zoals die tot uitdrukking komt in *Het Lof der Zee-vaert*, nauwkeuriger te definiëren.

2.2. *Literaire, retorische en inhoudelijke analyse*

2.2.1. *De “Hymnus” en de prent ‘SLANS WELVAREN*

De vroegste uitgave van de *Hymnus* die ons overgebleven is, is die in *De Vernieuwde Gulden Winckel* van 1622, een heruitgave van *Den Gulden*

¹ Zie hiervoor, hfdst. 1, p. 47.

Winckel der Konstlievende Nederlanders (1613), waar een vijftal andere gedichten van Vondel aan toegevoegd zijn.² Vondels relatie met de uitgever, Dirck Pietersz Pers, is dan al geheel of in ieder geval vrijwel beëindigd en het is dan ook de vraag of de dichter met deze uitgave iets van doen heeft gehad.³

De tekst is van aanzienlijk ouder datum. Geeraardt Brandt schrijft daarover:

Niet lang naa 't uitgeven van 't Pascha, in den jaare MDCXIII, schreef hy zyn' eersten Lofzang over de Scheepsvaart der vereenigde Nederlanden, 't welk zyn voorigh dicht merkelyk overtrof.⁴

Ook op grond van de inhoud komt men tot dat jaartal: de in juni 1613 als gouverneur-generaal naar Indië vertrokken Gerard Reynst wordt een behouden aankomst toegewenst (r. 300–304) en er is sprake van de ‘veertigh laer'ge Crijgh’ tegen Spanje (r. 132).⁵ Alle andere historische gebeurtenissen die in de tekst worden genoemd, zijn van vóór juni 1613. Zeker is ook dat de tekst is geschreven bij een prent, die uitgegeven is door Vondels medelid van ‘Het Wit Lavendel’ de boekverkoper Abraham de Koninck en opgedragen aan een aantal admiraliteits-colleges van de Republiek en prins Maurits als admiraal-generaal. Deze prent kan, los van het gedicht, gedateerd worden tussen 1613 en 1615.⁶

Op de gravure (zie dl. 2, afb. 1) ziet men het silhouet van Amsterdam, met daarvoor het IJ vol met schepen. In het midden het jacht van Maurits met de wapens van Zeeland en Vlissingen, en daaromheen schepen die de verschillende provincies vertegenwoordigen, benevens een schip met de vlag van Hoorn en een schip met de Oranje-vlag. Boven dat alles de silhouetten van vier steden, telkens bekroond met een portret: Rotterdam met Olivier van Noort, Enkhuizen met Jan Huyghen van Linschoten, Middelburg met Joris van Spilbergen, Vlissingen als enige niet met een zeevaarder, maar met prins Maurits. In het midden Amsterdam, voorgesteld door haar wapen en de portretten van Barentsz en Heemskerck, en bekroond door drie figuren: een vrouw met een schip, die wel de zeevaart zal symboliseren, geflankeerd door de allegorische voorstellingen van het Oude en Nieuwe Testament. Aan weerszijden van hen zweven gevleugelde figuren, die aan de Faam doen denken, maar die in plaats van de geijkte bazuin een spandoek vasthouden met daarop de portretten van de zeelieden en de silhouetten van hun geboortesteden.⁷

² Unger, *Bibliographie*, nr. 72.

³ In de ‘Verantwoording’ in deel 2 van deze uitgave ga ik wat dieper op deze kwestie in.

⁴ Brandt, *Het leven van Vondel*, p. 10.

⁵ Te Winkel, ‘De oudste gedichten van Vondel’, p. 342–343.

⁶ Abraham de Koninck (exc.), ‘SLANS WELVAREN’. De prent is ontdekt en beschreven door De Vries in ‘Het portret van Willem Barentsen’, p. 114–116. Hij bevindt zich in het prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

⁷ Wat betreft de interpretatie van de twee figuren aan weerszijde van de Zeevaart volg ik Molkenboer, *De jonge Vondel*, p. 229, 244. Zie voor de Faam: Timmers, *Symboliek en iconographie*, nr. 1894.

Rechtsonder de opdracht aan de admiraliteiten van Holland, Zeeland en West-Friesland, en linksonder de opdracht aan Maurits, met diens wapen en de spreuk 'Honi soit qui mal y pense', die hij sinds zijn benoeming in de Orde van de Kouseband door de Engelse koning Jacobus I mocht voeren.

Gegeven de opdrachten is de betekenis van de prent duidelijk. In 1597 waren er, met name om de altijd problematische samenwerking van de gewesten wat betreft het zeewezen te bevorderen, vijf admiraliteitscolleges ingesteld, die hun zetel hadden in respectievelijk Rotterdam (Zuid-Holland), Amsterdam (Noord-Holland), Middelburg (Zeeland), Hoorn en Enkhuizen (beurtelings om de drie maanden, voor West-Friesland), en Dokkum (Friesland). Van deze is het Dokkumse college echter nauwelijks van de grond gekomen. In elk college hadden vertegenwoordigers van verschillende steden en provincies zitting. Elk college was verantwoording schuldig aan de Staten-Generaal en elk college had de admiraal-generaal, in casu Maurits, als voorzitter. Tot de belangrijkste taken hoorden: de verdediging van kusten en havens, de bescherming van de handelsvaart en de visserij, en het heffen en innen van de 'convooien' en 'licenten': de in- en uitvoerrechten die op de handelsvaart geheven werden om de oorlog ter zee te bekostigen.⁸

De op de prent voorkomende steden zijn dus de vestigingsplaatsen van de in de opdracht genoemde admiraliteiten van Holland, Zeeland en West-Friesland. Daarnaast wordt Vlissingen als 'prinsenstad' opgevoerd (Maurits was markies van Vlissingen, vandaar ook de wapens op zijn galei). Hoorn, zusterstad van Enkhuizen, is vertegenwoordigd door een schip. De overige schepen symboliseren de zeven provinciën rond Maurits en vormen zo een beeld van het samenwerkingsverband zoals dat in de admiraliteitscolleges geïnstitutionaliseerd was.

Het verband met deze prent wordt door het gedicht zelf expliciet gelegd:⁹ direct onder de titel staan de woorden "Aenden Goed-jonstigen Aenschouwer", en in de tekst lezen we, wanneer de dichter na een uitvoerige inleiding toekomt aan zijn eigenlijke onderwerp:

Getuygen zuldy zijn vereende Nederlanden!
Wiens voorste Zee-ste'en hier na 't leven afgemaelt,
d'Aenschouwer al verbaest met sijn gesicht bestraelt,
Verbaest, om dat hy so veel Toornen ziet gewassen
Wt laegh versopen Land, uyt Poelen, en Morassen,
't Schat geld-rijck *Amsteldam*, *Rotterodam* 't beroemt,
Enckhuysen 't Haringh-rijck, 't kloeck *Middelborgh* genoemt

⁸ De Jonge, *Het Nederlandsche zeewezen*, dl. 1, p. 193-203; Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, p. 200-202; wat betreft het Dokkumse college, zie: Elias, *Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen*, dl. 1, p. 38.

⁹ De relatie tussen gedicht en prent werd al gelegd door Zuidema, 'Abraham de Coninck', p. 158, en naderhand nogmaals door Te Winkel, 'De oudste gedichten van Vondel', p. 340-342.

Der Zeeuwen beste pand, en *Vlissingh* 't wel gelegen
Om raken af en aen, door d'ongebaende wegen.
In dezer Peerlen kreyts voornamelijcken gants,
Ofte aldermeest bestaet de Zee-vaert deses Lands. (r. 66–76)¹⁰

De afgebeelde zeehelden worden tegen het eind van het gedicht extra onder de aandacht van de lezer gebracht. Er zijn er twee toegevoegd: Houtman en Van Neck, niet toevallig de twee namen die uit de begintijd van de Indië-vaart het minste weg te denken zijn¹¹:

[...] *Houtman, Barentszoon, Speilberg, van Noord, Linschoten, Van Neck, Heems-kercke*, en meer van haer Vlies-ghenoten,
Waer van d'Antipoden begroet zijn op de rij,
Die and're Sterren sien, en Hemel-locht als wy. (r. 325–328)

Belangrijker dan dit alles is echter, dat de hele opbouw van het gedicht voor een groot deel samenhangt met de 'mededeling' van de prent. Na de hiervoor geciteerde verwijzing naar de vijf afgebeelde steden (r. 66–76), volgt een schets van het belang van de zeevaart voor Holland 'in Oorloge en in vrede' (r. 77) vanaf de eerste graven tot en met Philips II (r. 77–124). Daarna komt er een tweede verwijzing naar dezelfde steden, nu niet vanwege hun belang voor handel en visserij als de eerste maal, maar vanwege hun aandeel in de strijd tegen Spanje:

Enchuysen is de Brugh, daer d'eere van Orangien
Langhs over komt te lande, en schut de macht van Spangien,
De Geld-kasse *Amsteldam*, in 't gheven rijck en mild,
't Zeeus *Vlissingen*, van 't Land de grendel oft den schild,
'T vermaerde *Rotterdam*, 't kloeck *Middelburgh*, en d'ander,
Van d'alghemeene saeck voor-standers met malkander. (r. 125–130)

Dat was precies de taak van de admiraliteiten en de admiraal-generaal: boven de afzonderlijke belangen van de provincies uit in onderlinge eendracht te zorgen voor de oorlog op zee en de verdediging van de visserij en de handel.¹² Het verklaart de nadruk die Vondel, niet alleen in de titel, maar het hele gedicht door, legt op de onderlinge verbondenheid: "O Bondigh Nederland!" (r. 1), "vereende Nederlanden!" (r. 66), "De Bondgenooten" (r. 297), "'tVereenighd' Neder-landt" (r. 350).

De rest van het gedicht is vrijwel geheel gebouwd op deze twee basiselementen: zee-oorlog en handel. Koopvaarders, al dan niet bewapend (voor de oorlogvoering gebruikte men koopvaarders die voor de gelegenheid, extra, bewapend werden¹³), en haringbuizen ziet men ook op de prent. En zoals op de prent het jacht van Maurits centraal staat, zo loopt ook in het gedicht de beschrijving van de Nederlandse prestaties ter zee

¹⁰ Ik citeer naar de *WB-editie*, dl. 1, p. 427–445.

¹¹ Zie verderop, hfdst. 2, p. 96.

¹² De Jonge, *Het Nederlandsche zeewezen*, dl. 1, p. 197–198.

¹³ Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, p. 202.

uit op diens lofprijzing, en wel in zijn functie van admiraal, het terrein waarop hij toch waarlijk niet zijn grootste heldendaden heeft verricht:

Naest hem die 't al regeert, voert vander Staten stromen
NASSAU als Admiraal de Breydels en de Toomen, (r. 329–330)

De verdere beschrijving lijkt hier en daar zelfs direct afgestemd op het, door/de schepen der provincie omringde, prinsenjacht op de prent:

[...] elck loopt hem te ghemoet,
Een nieuws-gier soel gheblaes de Vlagghen swieren doet,
De Zee al sachtlijck speelt, en schept een groot behaghen,
Van soo een dapper Held op haren vloed te draghen, (r. 335–338)

Ook Maurits' benoeming in de Engelse Orde van de Kouseband, op de prent door middel van de zinspreuk gereleveerd, ontbreekt niet:

O grooten Capiteyn! O teghen-gift van Spaengien!
'tGheruchte dijnes lofs zy nimmer uytghewischt,
Die t'onsen dienst tot noch u leven hebt verquist,
En door u vroomheydt nu zijt in Sint Ioris Orden
Groot Ridder van de Kroon *Britanniae* gheworden. (r. 354–358)

De 36 regels die hierna nog volgen lijken, evenals de 65 regels waarmee het gedicht begint, weinig met de prent te maken te hebben. Ze vormen de inleiding en het besluit, die conform de toenmalige opvattingen over poëzie, hun eigen, specifiek literaire, kenmerken vertonen. Toch zou juist het laatste gedeelte van het besluit wel weer naar de prent kunnen verwijzen. In het gedicht lezen we daar de vermaning, in het eerste hoofdstuk al geciteerd,¹⁴ om af te zien van alle rijkdom en zich tot God te wenden (r. 371–406). Op de prent zien we, boven het wapen van de "Geld-kasse Amsteldam", de allegorische figuur van de zeevaart geflankeerd door die van het Oude en het Nieuwe Testament. In de vermaning luidt het:

Veel Zeen men vast door-kruyst, veel Hulcken men uyt-reed,
Maer 't Scheepken des gemoeds men heel en al vergheet.
V selven dan ontword, u schatten treed met voeten,
En met den blinden Mol blijft niet in d'Aerde wroeten:
Maer koopt een seker rente, een eeuwich blyvend pand
In 't nieu Ierusalem, der vromen Vaderland: (r. 393–398)

Al met al kunnen we concluderen dat de relatie tussen de prent en Vondels gedicht zeer nauw is. Over de maker van de prent is niets bekend. Van de uitgever Abraham de Koninck, wiens naam onder beide opdrachten voorkomt, weten we dat hij een vaardig dichter en een vroom man was.¹⁵ Er is geen enkele reden om juist Vondel een inbreng bij het ontwerp toe te schrijven.¹⁶ Hij kan evengoed de opdracht hebben gekre-

¹⁴ Zie hiervoor, hfdst. 1, p. 47.

¹⁵ Zuidema, 'Abraham de Coninck', passim.

¹⁶ Zoals Molkenboer, *De jonge Vondel*, p. 230, doet.

gen – of zelf het initiatief hebben genomen – bij de prent een gedicht te schrijven, zoals hij dat ook deed bij een andere door De Koninck uitgegeven prent en voor de door Pers uitgegeven emblemata-bundels.¹⁷ Maar hoe nauw de relatie ook is, dat wil nog niet zeggen dat met de prent ook het hele gedicht is verklaard. Op het punt van de compositie en literaire vormgeving, maar ook op tal van inhoudelijke punten zien we de dichter onafhankelijk van de prent aan het werk.

2.2.2. Rhetorische analyse

De compositie van de *Hymnus* is bepaald door de voorschriften van de rhetorica. Deze discipline van het welspreken had in toenemende mate in de 16de eeuw invloed gekregen op de literatuur, eerst op die in het Latijn, en langzamerhand ook op die in de volkstalen. Niet verbazingwekkend, wanneer men weet dat dit vak op de Latijnse school uitgebreid aan de orde kwam.¹⁸ In 1606 was het meest uitvoerige en meest invloedrijke rhetorica-handboek van de 17de eeuw van de pers gekomen: G.J. Vossius' *Oratoriarum Institutionum Libri sex*.¹⁹ Vondel echter was niet op de Latijnse school geweest. Volgens Brandt begon hij pas in de tijd dat hij de *Hymnus* schreef, of kort daarna, Latijn te leren. De vraag is dan ook waar hij zijn rhetorische kennis vandaan kan hebben gehaald. Er bestond een beknopte rhetorica in het Nederlands: de *Rederijck-kunst*, in 1587 uitgegeven door de Amsterdamse kamer 'In Liefd' Bloeyende' en waarschijnlijk geschreven door Hendrik Laurensz Spiegel. Maar bij analyse van de *Hymnus* krijgt men hier en daar de indruk dat hij er meer van geweten heeft dan hij uit Spiegels boekje kon leren. Misschien moeten we denken aan mondelinge informatie, en zeker heeft het voorbeeld van andere dichters hem op sommige punten geholpen.²⁰

Conform de richtlijnen van de rhetorica begint de *Hymnus* met een inleiding (*exordium*) (r. 1–12), die, in Spiegels woorden "Den hoorder Leerzamigh, Andachtigh ende Ghunstigh" moet stemmen. Geïnformeerd ("Leerzamigh") wordt de toehoorder door kort het onderwerp te noemen, en zijn aandacht wordt gevangen

[...] zo wy int eerst voor gheven.

Te zullen handelen heel zwaar of nieuwe dingen,
Daar t'volck, het land, de stad of hoorders zonderlingen
Veel an gheleghen is, [...] ²¹

¹⁷ Nl. respectievelijk: *Hymnus of Lofzangh vande Christelycke Ridder* bij een prent van David Vinckboons uitgegeven door De Koninck (zie: *WB-editie*, dl. 1, p. 446) en de bundels *Den Gulden Winckel der Konstlievende Nederlanders* en *Vorsteliücke Warande der Dieren*, uitgegeven door Pers (zie: *WB-editie*, dl. 1, p. 266, 500).

¹⁸ Hierover: Kuiper, *Orbis artium*, m.n. p. 1–34; Bot, *Humanisme en onderwijs*, p. 76–82, 175–179.

¹⁹ Zie: Rademaker, *Vossius*, 'Bibliografie', nr. 3.

²⁰ Brandt, *Het leven van Vondel*, p. 10–11. Een overzicht van Nederlandse rhetorica's uit de 16de en 17de eeuw geeft Klifman, *Studies op het gebied van de Vroegnieuw-nederlandse triviumtraditie*, p. 108–110.

²¹ Spiegel, *Rederijck-kunst*, p. 185.

Vondel legt de volle nadruk op dit bijzondere belang van zijn onderwerp voor zijn publiek:

O Bondigh Nederland! die al des werlds percken
Beschaduwde, en door-vlieght met u bepeckte vlercken,
En om den Aerden-kloot met u Meyr-minnen sweeft,
Tot daer Natuere dy haer rijkste schatten geeft,
Gedooght, dat ick al-om den middel mach verbreden,
Waer by den welstant groeyt van u Scheep-rijcke Steden, (r. 1-6)

De informatie over het onderwerp is impliciet, maar was tenslotte al in de titel gegeven. Gunstig stemt de auteur zijn publiek ook door God aan te roepen hem te steunen (r. 7-12). Een dergelijke aanroep (*invocatio*) komt echter meer uit de klassiek-literaire dan uit de strikt rhetorische traditie.²² Vondel kon dit dan ook niet bij Spiegel vinden, maar volgt hier, zoals we verderop zullen zien,²³ op zijn beurt een literair voorbeeld.

Na de inleiding kan het verhaal (*narratio*) volgen, maar met name in de lofprijzing van handelingen blijft dit meestal achterwege en komt het "voorstel" (*propositio*) daarvoor in de plaats: de formulering van de hoofdstelling van het werk.²⁴ Nu kan men in bijna alle rhetorica-handboeken lezen, dat de stelling die men ten aanzien van een bepaald concreet onderwerp wil verkondigen (bijvoorbeeld: de Nederlandse zeevaart is een zegen voor het land), aanzienlijk kan worden versterkt door eerst de algemene geldigheid ervan aan te wijzen (bijvoorbeeld: zeevaart is in het algemeen nuttig).²⁵ Als Cicero en Quintilianus, behandelt ook Spiegel dit punt het meest uitvoerig waar hij het heeft over de rede die tot doel heeft iets aan te raden (de 'deliberatieve' rede):

In des vertellings plaats, komt voortstel met verbreding.
De welcke nimmermeer magh werden na ghelaten,
Als, zomen spreeckt tot Vre, dan valter eerst te praten,
Dat wy ghekomen zyn te spreken nu van vrede,
By menschen stut en stuensel der ghezellchede.²⁶

²² Quintilianus noemt in zijn *Institutio Oratoria* (X.1.48) overigens, met een beroep op Homerus, de 'invocatio' wel als middel de gunst van het publiek te winnen in het 'exordium'.

²³ Zie hierna, hfdst. 2, p. 90.

²⁴ Spiegel, *Rederijck-kunst*, p. 192. Vgl. ook Vossius, *Commentariorum Rhetoricorum Libri sex*, III, pars prior. I, p. 321-323. Hetzelfde geldt trouwens voor de lof van zaken (gebouwen e.d.) en voor de deliberatieve behandeling van al dit soort onderwerpen. Lausberg, die de 'propositio' slechts even aanstipt en dat dan nog in zijn hoofdstuk over de 'narratio' (*Handbuch der literarischen Rhetorik*, dl. 1, par. 289, p. 164), geeft een onjuiste indruk van het belang van dit onderdeel. Dit hangt samen met zijn neiging het narratieve en fictionele karakter van de "literarischen Rhetorik" ten onrechte te overwaarden ten koste van het argumentele karakter. Over dit alles uitvoeriger: Spies, 'Het stadhuis staat op de Dam', p. 167-168, 177-178. Zie ook hfdst. 3, p. 159-160.

²⁵ Zie bijv. Quintilianus, *Institutio Oratoria*, III. v. 9-13, Uitvoeriger hierover: Spies, 'Het stadhuis staat op de Dam', p. 174.

²⁶ Spiegel, *Rederijck-kunst*, p. 194.

Maar ook bij de lofprijzing van handelingen (de ‘demonstratieve’ rede) noemt hij het verschijnsel:

Als, zomen iemand prijst dat hy kan Rederijken,
De nutbaarheid des kunsts, zuldy voor al doen blijken.²⁷

Deze universele uitbouw van de ‘propositio’ (het ‘voortstel met verbreding’) heeft bewijzen, evengoed als de specifieke ‘propositio’ zelf die heeft. Tot de traditionele bewijzen van de lofwaardigheid van kunsten, wetenschappen en vaardigheden horen de ontstaansgronden, waaronder vooral de uitvinders, en de gebruikers.²⁸

Kijken we nu naar de *Hymnus*, dan zien we dat Vondel na het ‘exordium’ inderdaad eerst het nut van de zeevaart in het algemeen gaat aantonen op grond van de ontstaansgeschiedenis en de gebruikers (r. 13–65). Eerst vertelt hij over het ontstaan (r. 13–40):

Doen 't menschelijck geslacht hadde onder zijn bestieren
De Vogelen gebracht, en d'ongetemde Dieren,
Wat rester (riepen zy) dan dat wy eyndlijck mee
Vermeesteren in 't net de Visschen vander Zee? (r. 13–16)

Van de visvangst komt men dan op de handel:

Maer d'onverzaedlijckheyd des menschen niet te vreden
Met nootdruft zynes lijfs, in zijn behoeflijckheden,
Hier mede niet vernoeght, dus by sich selven spreekt:
Wat is 't doch dat ons let? wat is 't dat ons ontbreeckt?
Dat in een vreemd gewest wy elders niet en soecken,
't Gene ons Climaet ontbeert, in d'een oft d'ander hoecken?
Oft zal de schrick des doots, 't woeste op geblasen Meer,
Het ruyschen vande wind, en 't bulderende weer,
Van een so stouten daed ons yzen doen en beven?
Neen! neen! na rijkdom streeft, oft wenscht niet meer te leven, (r. 25–34)

Vervolgens komen de uitvinders aan de orde (r. 41–48):

Elck rept' van stonden aen sijn handen tot den wercke,
d'Een timmert, klutst, en boud een tweede Noahs Arcke,
Een ander stijght om hoogh ten wolcken met de Mast,
Die, maect den Wouwe-steert het roer van achter vast. (r. 41–44)

²⁷ Spiegel, *Rederijck-kunst*, p. 192.

²⁸ Zeer duidelijk wordt dit geformuleerd in de *Praeexercitamina* van Priscianus (p. 436), een werkje dat al in de middeleeuwen erg populair was (zie: Curtius, *Europäische Literatur*, p. 440). Zie ook: Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, dl. 1, par. 247, p. 135. Vossius (*Commentariorum Rhetoricorum Libri sex*, I, v, p. 43) zegt abstracter dat men de eervolheid kan bewijzen op grond van de oorzaken en de ouderdom, en het nut op grond van de gevolgen en het doel dat er mee wordt gediend. Uitvoeriger over de uitvinderstopiek: Curtius, *Europäische Literatur*, p. 530–531, en vooral Thraede, ‘Erfinder II’, kol. 1201–1202.

En tenslotte de gebruikers (r. 49–60):

Van een so nutten kunst, krijght haest de nieuwe maren
Sesostris, de Monarch der oude Egyptenaren:
Die door 't Arabisch Meyr een vlote kielen sleept,
En met zijn Oorlooghs-heyr naer Indus over-scheept, (r. 49–52)

Na de Egyptenaren komen de Tyrrhenen (Etrusken), en na deze de Tyriërs. De conclusie luidt:

[...] en so is voorts verbreyd
Dees vindingh meer en meer, om hare nuttigheyd. (r. 59–60)

Hiermee is het bewijs geleverd voor de algemene stelling, die tenslotte zelf in de volgende bewoordingen wordt geformuleerd:

En wie erkent doch niet den grooten heyl en zegen,
Die hier door werd bereyckt, en lichtelijck verkregen,
Waer sy in zwange raeckt, oft uyt-steeckt hare borst
Werd yder Dorp een Stadt, elck Reeder eene Vorst,
Vruchtrijcke Marckten van onnutte en dorre stranden. (r. 61–65)

Meteen daarop schakelt Vondel dan over op zijn specifieke stelling, de nuttigheid van de Nederlandse zeevaart, en wel met een beroep op de prent en de daarop afgebeelde steden (r. 66–76):

Getuygen zuldy zijn vereende Nederlanden!
Wiens voorste Zee-ste'en hier na 't leven afgemaelt,
d'Aenschouwer al verbaest met sijn gesicht bestraelt, (r. 66–68)

Het blijft de vraag hoe Vondel er toe gekomen is de bewijsvoering van zijn algemene stelling zo keurig volgens de daartoe geëigende topiek te realiseren. Spiegel zegt daar niets over. Wel heeft hij, zoals we dadelijk zullen zien, waarschijnlijk ook hier een literair voorbeeld gehad, maar dat mist toch juist de argumentele coherentie waar Vondels tekst blijk van geeft.

Wat nu moet volgen is de bewijsvoering ten aanzien van het specifieke onderwerp, de *confirmatio* of, in Spiegels woorden, de ‘‘bevestiging’’, het pièce de résistance van een volgens de rhetorische principes opgezet gedicht. Spiegel noemt een heel rijtje punten (‘loci’ of ‘topoi’) die voor een dergelijke bewijsvoering kunnen dienen:

s'Bewerings plaatsen, zijn betaamlyc, nutbaar, wetlyc,
Lichtdoenlyc, nodigh, wis, ondoenlyc en beletlyc.

Een aantal ervan zullen we ook in de *Hymnus* tegenkomen, maar het komt me voor dat de hele opzet van de bewijsvoering in dit gedicht toch meer afgestemd is op een aanbeveling die Spiegel enige regels verderop doet, waar hij zegt:

Boven betaamlyckheid vande natuur of zeden,
Trecktmen bevestiging meest van d'Omstandigheden.
Als, ding, persoon, en plaats, tyd, middel en waarom²⁹

²⁹ Spiegel, *Rederijck-kunst*, p. 192.

Het een sluit het ander trouwens allerminst uit.

De “betaamlyckheid” van de Nederlandse zeevaart op grond van “na-
tuur of zeden” wordt door Vondel aangetoond door middel van een lang
historisch exposé (r. 77–136):

Van ouder tyden staegh in Oorloge en in vrede
Elck deser Steden was een wijd-vermaerde Reede,
Vermids den *Oceaen* goed-jonstigh tot haer vloeyd,
Waer door zy meer en meer allencx sijn aenghegroeyt,
En neffens veel tribuys, niet weynigh luysters gaven
Den Vorstelijcken naem, van haer gehulde Graven, (r. 77–82)

Het hierop volgende overzicht van de meest befaamde Hollandse graven
loopt uit op Karel V en Philips II. Met deze laatste is dan de opstand
geïntroduceerd. Als gezegd, worden op dit punt nogmaals de steden van
de prent genoemd:

Van d’alghemeene saeck voor-standers met malkander.
Meet hun vermoghen af, en reeckent, ick verswijgh
Wat al verslonden heeft de veertigh Iaer’ge Crijgh.
Crijgh, tegens dien Monarch, die waeghde tot den lesten
Wat sijn Thresoor verswolgh van Oosten, en van Westen.
Tot dat hy uytgeput, verpandet, en verschuld,
Ons eynd’lijck met den Hoed der Vryheyd heeft ghehuld. (r. 130–136)

Op ongezochte manier is Vondel zo van het “betaamlyc” terechtgekomen
bij het “nutbaar”: dankzij de handelsrijkdom van de steden is de
vrijheid gewonnen.³⁰

In de volgende passage wordt nu dit laatste punt, de bloei van de Ne-
derlandse zeevaart, verder uitgediept:

Gheduerende den storm der dulle krijghs-rumoeren,
Sy veyligh als voor-heen de stroomen staegh bevoeren,
Dewijle ’t beste deel der Havens op haer zij,
Hun-lieden niets ghebrack, als voor-wind, en ghetij,
Beneffens dat sy Heer van d’onbetuynde hoven
In kloekheyd laghen meest haer vyanden te boven,
Waerom sy af, en aen, nu uyt, nu weder in,
Door-ploeghden ’t vochte veld met voorspoet en ghewin. (r. 137–144)

Er vallen hier twee ‘sub-stellingen’ te herkennen: de Nederlanders gaan
ondanks de oorlog onbekommerd door met varen, en: zij doen dat met
“voorspoet en ghewin”. Daarmee parallel bestaat ook de bewijsvoering
uit twee reeksen ‘case histories’. Dat Vondel hier zijn bewijzen geeft in
de vorm van een beschrijving van concrete gebeurtenissen, is precies in
overeenstemming met wat Spiegel aanraade. Immers, de zinsnede
“d’Omstandigheden. Als, ding, persoon, en plaats, tyd, middel en waar-

³⁰ Dit is trouwens weer in overeenstemming met Vossius’ opmerking dat men de eer-
volheid van iets kan bewijzen op grond van de gevolgen en het doel (zie noot 28).

om'' is in de rhetorica de traditionele manier om aan te geven hoe men concrete gebeurtenissen moet beschrijven.³¹

De eerste reeks 'case histories' (r. 145–188) benadrukt de omvang van de Nederlandse vloot. De eerste van deze gebeurtenissen, 600 Nederlandse schepen in de Sont (r. 145–152), illustreert hoezeer "Sy veyligh als voor-heen de stroomen staegh bevoeren" (r. 138). De twee andere, 2700 weerbare schepen ten tijde van de Armada (r. 153–170) en 3000 schepen voor de Vlaamse kust tijdens de slag bij Nieuwpoort (r. 171–188), illustreren hoe zij "In kloekheyt laghen meest haer vyanden te boven" (r. 142). Met zijn beschrijving van de slag bij Nieuwpoort in de laatste passage gaat Vondel trouwens haast ongemerkt over van de maritieme weerbaarheid op die te velde.

Met een tussentijdse tweede 'invocatio' (r. 189–192) gaat Vondel vervolgens over op meer vreedzame onderwerpen. Eerst komt nog de visserij aan de orde (r. 193–208), en dan volgt de tweede reeks 'case histories' over de heldenfeiten van de handelsvaart en de rijkdommen die deze brengt (r. 209–308). In deze tweede reeks 'case histories' vallen nog een paar andere 'topoi' van de lofprijzing van handelingen waar te nemen. Zo benadrukt Vondel dat de Nederlandse vaart op de beide Indiën "wetlyc" is (r. 216–218) en dat de route daarheen 'bij noorden om' "ondoenlyc" is (r. 219–268), om pas daarna erop uit te komen dat deze vaart uitermate "nutbaar" is (r. 269–308). Het lijkt me niet uit te maken of het toeval hier een handje heeft geholpen, of dat het opzet is.

Hiermee is dan de 'confirmatio' voltooid. Verderop zal ik de bronnen bespreken die Vondel bij dit alles gebruikt heeft. Vanuit het oogpunt van de rhetorische opbouw kunnen we overgaan tot het volgende onderdeel: het "besluit" (*peroratio*).

Overzien we op dit punt Vondels gedicht nog eens, dan zijn er door alle argumentatie heen twee hoofdthema's te onderscheiden: oorlogvoering en handel, weerbaarheid en rijkdom. Ze vormen de twee argumenten voor het nut van de zeevaart. Al in de bewijsvoering van de algemene stelling wordt aan beide aspecten recht gedaan, waar als gebruikers de Egyptische koning Sesostris met zijn "Oorlooghs-heyr" en de handeldrijvende Tyrrhenen en Tyriërs worden genoemd (r. 49–59). In de 'confirmatio' is dit nog veel duidelijker. In het historische overzicht verschuift de aandacht langzamerhand van handelsrijkdom naar opstand, en in de twee reeksen 'case histories' krijgt in de eerste de maritieme weerbaarheid de meeste aandacht, en in de tweede de handelsvaart. In de 'peroratio' nu spitst de afronding zich meer en meer toe op deze twee thema's.

Het "besluit", zo schrijft Spiegel,

[...] sluyt het Vertoogh: dit deeltmen in twe leden
Hertelling, en Ontroernis der Hertstochticheden.

³¹ Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, dl. 1, par. 329 (p. 183) en par. 374 (p. 203).

De ‘hertelling’ (*enumeratio*) vat het bewijs dat in de voorgaande delen van het gedicht geleverd is, kort samen:

Hertelling, het bewijs dat meest treft voor ghemelt
Om wel te doen ghedencken int kort wederstelt.³²

Vondel geeft een dergelijke samenvatting eerst voor de bewijsvoering van wat ik de twee ‘sub-stellingen’ heb genoemd, de omvang van de vloot en de uitbreiding van de vaart over de wereldzeeën (r. 309–328):

Oud Grieken-land treedt voort, treedt voort met u zeylagien,
Maer kinder-spel by onse al dryvende Bosschagien,
Die door ’t ghekrolde blau gaen voeren haren last,
Ghetimmert op een Ree, daer nergens hout en wast,
En jaerlijcks niet te min wel duysent werden stercker,
[...]
Oft ghy verrijsen mocht, hoe soudy u verwond’ren?
Soo onse Sloten ghy soo verre hoorden dond’ren?
So vande Noordsche baeck, ghy saeght den grijsen tsop
Van ’t Oosten tot in ’t Weste ons Krijghs-heyr trecken op? (r. 309–320)

Aan het eind van deze passage geeft hij de namen van de beroemdste zeehelden (r. 325–328), waarmee hij terugkoppelt naar de prent.

In de tweede passage die deel uitmaakt van de ‘enumeratio’ wordt vervolgens de kwestie van de opstand, die in het begin van de ‘confirmatio’ was behandeld, weer opgepakt. Hier wordt, wederom conform de prent, de persoon van Maurits centraal gesteld (r. 329–358):

Naest hem die ’t al regeert, voert vander Staten stromen
NASSAU als Admirael de Breydels en de Toomen,
[...]
Ghelijck als aende Strangh, de Duynen ons ten goeden
Beletten met gheweld den overloop der vloedden,
Wanneer het woeste Meyr uyt sijnen afgrond braeck,
Waer door al ’t leege Land in rep en roere raeckt,
So heeft *Nassouwen* oock (naest God) in onse allarmen,
’tVereenighd’ Neder-landt haer vryheydt gaen beschermen,
Haer palen uytghestreckt, en eynd’lijck door sijn drift
Den vrede toe-ghebracht, ghelijck een rijcke gift. (r. 329–352)

Vergelijkingen, zoals die met Griekenland en met de duinen in deze beide passages, worden door de rhetorici gerekend tot de zgn. affektieve ‘argumenten’. Ze doen immers meer een beroep op het gevoel dan op het verstand van het publiek. Als zodanig horen ze dan ook bij uitstek thuis in de ‘peroratio’, die, omdat de rationele argumenten al in de ‘confirmatio’ zijn gegeven, vooral in moet spelen op de emoties.³³ Van Spiegel kan Vondel dit overigens niet geleerd hebben. Mogelijk heeft hij

³² Spiegel, *Rederijck-kunst*, p. 190.

³³ Zie: Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, dl. 1, par. 257 (p. 143) en par. 400 (p. 200–221).

literaire voorbeelden voor ogen gehad, maar die heb ik niet weten te identificeren.

Veel directer worden de emoties echter bespeeld in het tweede deel van de 'peroratio', dat als speciale functie heeft de "ontroernis der Herts-tochticheden", de zgn. *commotio*. Spiegel, als steeds in navolging van de retorische traditie, wijst erop dat er twee soorten hartstochten zijn, die dan ook twee verschillende soorten functies kunnen vervullen:

Zijn zom lenigh en zacht, die niet zo zeer ontruren,
Maar stemmen over een, met de ghemene zeden,
Ghewoonheid en natuur: die zich al zoetkens sprede
In des hoorders ghemoed, als vriends of maghe-min,
[...]
Zom hevigh ende streng, die t'hert ontroeren krachtigh:
Als toornicheid en rouw, [...]
[...]
Voor om te maken ghunst, achtmen d'eerste de beste,
Maar veeltijds int besluyt, daar bezichtmen de leste:
Om s'oordelaars ghemoed te buyghen of beweghen,
Na dattet ons best past dat hy dan zy gheneghen.³⁴

Het is in dit laatste deel van de 'peroratio' dat Vondel de twee gevolgen van de zeevaart, weerbaarheid en rijkdom, definitief naar voren haalt als de punten waar het uiteindelijk om gaat. Eerst doet hij een beroep op de vriendelijke hartstochten (r. 359-370). Aanhakend bij het thema van de opstand, zoals zojuist in de 'enumeratio' afgerond, roept hij uit:

Bestendigh moet de vrede, O Nederlanders! dueren,
O heymelijcke schrick van uwe Nae-ghebueren!
Een yder u beminde, een yder u begheert,
V Bond-ghenoodtschap is een yder lief en weert, (r. 359-362)

Vervolgens bespeelt hij de "strengere" hartstochten, de toorn en de rouw, om het publiek te bewegen de volgens hem goede houding aan te nemen ten opzichte van de rijkdom die de handel brengt (r. 371-400). De "reeders" die, zoals in de 'propositio' was geponeerd, dankzij de handelswinsten tot "vorsten" worden (r. 64), wacht Gods toorn wanneer zij van hun welvaart geen goed gebruik maken:

Wel aen ghy Bataviers, die als op gouden straten,
Als Vorsten henen treden, wat salt u moghen baten?
Wat batet, oft ghy smaectt soo veel weldaden Gods?
Wanneer ghy die misbruyckt, wellustigh, prat, en trotz?
Soo ghy te hooghe vlieghe, te leege suldy dalen,
Soo ghy den blixem naectt, O wacht u voor sijn stralen!
De straffe in tijds ontlucht, siet 'sHeeren goedheydt aen,
Eer ghy zijn strengheyd voelt, wanneer ghy meynt te staen. (r. 371-378)

³⁴ Spiegel, *Rederijck-kunst*, p. 190.

Hun past rouw om hun zonden:

Van Tyriers, Zydoniers, en van Capernaiten
Door ware boete wordt bekeerde Niniviten.
Worpt alle u Kroonen wech, u purp'ren sluyers scheurt,
En met een droef ghemoedt om uwe zonden treurt. (r. 379–382)

De vermaning eindigt met het beroep een waarlijk christelijke levenshouding aan te nemen, iets wat, zoals gezegd, ook weer verwijst naar de prent.

De zes regels die dan nog volgen, vallen eigenlijk niet meer binnen de aanwijzingen voor de opbouw van een redevoering of een gedicht zoals de rhetorica die geeft. Ze bevatten een persoonlijke geloofsbekentenis van de dichter:

Gedurende o mijn God! dat ick in 's Weerelds krijt
Naer uwen heyl'gen wil mijn broosche leven slijt,
Vergunt my dat ick mach, O Vader alder dingen!
Den uytgebreyden lof van uwe daden singen,
Tot myner zielen heyl, mijn eenigh oogen-merck,
Tot d'Eere dynes Naems, en bouwingh dyner Kerck. (r. 401–406)

Ook hier hebben literaire voorbeelden Vondel geïnspireerd. Maar toch kan hij juist in Spiegels *Rederijck-kunst* een aanwijzing hebben gevonden die een dergelijke persoonlijke slotwending ook rhetorisch lijkt te rechtvaardigen. Tegen het eind van zijn passage over de 'commotio' schrijft deze namelijk:

Maar wildy iemand recht ontroeren int ghemeen,
U woord, ghelaat, en moed, moet stemmen overeen.
Wilt ghy my wenen doen, zelf moety tranen spreyen,³⁵

Een dergelijke opmerking slaat in de rhetorica-boeken op de voordracht³⁶, maar het lijkt me niet onmogelijk dat Vondel – en andere dichters –, waar dit voordrachtsaspect ontbrak, de betrokkenheid van de auteur bewust, of uit misverstand, hebben overgebracht op de tekst door met een persoonlijke wending te eindigen.

Al met al kunnen we concluderen dat de *Hymnus* een schoolvoorbeeld is van een volgens rhetorische richtlijnen gecomponeerd gedicht. Dergelijke gedichten waren er rond 1613 niet veel in het Nederlands gepubliceerd, ook al had de Amsterdamse kamer de toepassing van de rhetorica in de poëzie al in 1587 gepropageerd door de *Rederijck-kunst* uit te geven met het volgende versje op de titelpagina:

³⁵ Spiegel, *Rederijck-kunst*, p. 190.

³⁶ Vgl. Quintilianus, *Institutio Oratoria*, VI.II. 18 en vooral VI.II. 26–28.

Des kunsts: na bolsters bitter smaken,
Gheen nuet is zoet men moetse kraken.³⁷

De voorbeelden die ik op dit punt heb bekeken,³⁸ missen bovendien op één uitzondering na de zo duidelijk argumentele structuur waar Vondels *Hymnus*, met z'n algemene en specifieke 'propositio', z'n zorgvuldig geconstrueerde 'confirmatio', en z'n volgens alle regels der kunst opgebouwde 'peroratio', blijk van geeft.³⁹ Die ene uitzondering is de *Strande, oft Ghedichte van de schelpen, Kinckhornen, ende andere wonderlicke Zee-schepselen, Tot Lof vanden Schepper aller dinghen* geschreven door Philibert van Borsselen.

Er zijn aanwijzingen dat Vondel ook voor de structuur van zijn *Hymnus* naar dit, in 1611 verschenen, gedicht gekeken heeft. Dat geldt met name voor de opbouw van zijn tweeledige 'propositio', al lijkt het, zoals gezegd, waarschijnlijk dat hij wat betreft dat onderdeel ook nog wat extra retorische tips van iemand heeft gehad. Daarnaast moet hij inderdaad Spiegels *Rederijck-kunst*, of wellicht een dergelijk in het Frans geschreven rhetorica-boek, grondig hebben bestudeerd. Wat echter de literaire vormgeving betreft, is hij schatplichtig aan een stroming die sinds kort in de Nederlandse literatuur furore begon te maken en waarvan Van Borsselens *Strande* de tot op dat moment meest geslaagde manifestatie was.

2.2.3. Literaire en inhoudelijke analyse

Hoewel er niet zoveel directe ontleningen zijn aan te wijzen,⁴⁰ staat Vondels *Hymnus* wat betreft de literaire vormgeving duidelijk in het teken van het werk van Du Bartas.⁴¹

De invloed van deze Franse calvinistische dichter op de Noordnederlandse literatuur begint, voor zover de gegevens strekken, rond 1593 wanneer de Zeeuwse predikant Abraham van der Myl een vertaling publiceert van het door de Engelse koning James I geschreven gedicht *Den*

³⁷ Spiegel, *Rederijck-kunst*, p. 181.

³⁸ Te weten: Jan van der Noot, *Lofsang van Braband, Hymne de Braband* (ed. 1580); James (Jacobus) I, *Den Slach van Lepanten*, in de vertaling van Abraham van der Myl (ed. 1593); Cornelis Taemszoon, *Ode. Vaygats, ofte de Straet van Nassau* (ed. 1595 en 1601); Jan van Hout, *Op het Ontzet van Leiden* (ed. 1602); P.C. Hooft, *Op het Bestandt* (ed. 1609); Vondels eigen *W'tvaert en Treur-dicht van Henricus de Groote* (wts. 1610) en Philibert van Borsselen, *Strande* (ed. 1611).

³⁹ Behalve de *Strande* van Van Borsselen vertonen deze gedichten slechts een globale retorische structuur. Met uitzondering van de *Lofsang* van Van der Noot – die trouwens ook in andere opzichten een geval apart is (ik kom daar in hfdst. 3, p. 144 op terug) –, hebben ze bovendien een sterk narratief karakter, dat wil zeggen dat er een 'beeldend' verteld verhaal centraal staat en de argumentatie uit niet veel meer bestaat dan daarop volgende loftuitingen en dankzeggingen.

⁴⁰ Daarop wees al Kalff, 'Bronnen van Vondels werken', p. 29.

⁴¹ Zie: Hendriks, *Vondel en Du Bartas*, p. 73–74; Beekman, *Influence de Du Bartas*, p. 169–172

Slach van Lepanten en daarbij nauw aansluit bij de vertaling die Du Bartas van dit zelfde gedicht had gemaakt. Van der Myl staat in contact met Karel van Mander, blijkens een uitvoerig lofdicht in diens vertaling van Vergilius' *Bucolica en Georgica* van 1597, en het is langs deze lijn dat de bewondering voor Du Bartas zich verbreidt.⁴² Zijn invloed is aanwijsbaar in het werk van de jong gestorven Cornelis Taemszoon van Hoorn.⁴³ Ook Taemszoon stond in contact met Van Mander en schreef een lofdichtje in diens *Bucolica en Georgica*. Van Mander zelf noemt Du Bartas in de opdracht van zijn *Olijf-Bergh ofte Poëma van den laetsten Dag* (1609) en ontleent in dit gedicht ook een enkele passage aan zijn werk.⁴⁴ Even later publiceert Pieter Janssoon Schaghen in de, aanvankelijk door Van Mander gepousseerde, verzamelbundel *Den Nederduytschen Helicon* (1610) onder de titel *Bauw-heers wel-leven* een bewerking van Horatius' *Beatus ille*, die voor een groot deel berust op een bewerking van Du Bartas en daarnaast ook aanleunt bij een vertaling die Van der Myl van dat gedicht had gemaakt en bij diens vertaling van *Den slach van Lepanten*.⁴⁵ Ook hier dus invloed van Du Bartas, van wie Schaghen trouwens in zijn later gepubliceerd *Alcmaar-beleg* (1615) een ware adept zal blijken te zijn.⁴⁶ Het zijn nog maar eerste aanzetten. In 1611 volgt dan Van Borsselen met zijn *Strande* – bij dezelfde uitgever als *Den Nederduytschen Helicon* –, waarin ook een ontlending aan *Den slach van Lepanten* aangewezen is,⁴⁷ maar die toch voor alles getuigt van lezing en verwerking van het werk van Du Bartas zelf.⁴⁸

Het is een nauw kringetje. Zonder een uitvoeriger onderzoek is niet uit te maken of er niet ook andere wegen zijn geweest waarlangs Du Bartas in Nederland bekend is geworden,⁴⁹ maar het lijkt me zeker te zijn dat Vondels belangstelling voor de Franse dichter in het perspectief moet worden gezien van het voorgaande.

Achteraan in de ontwikkelingen liep hij niet. Zijn eerste toneelstuk, *Het Pascha*, dat in 1612 uitkwam, maar eerder geschreven moet zijn, we-

⁴² Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland*, p. 335–336.

⁴³ De *Ode* is gepubliceerd in Jan Huyghen van Linschoten, *Reys-gheschrift* (1595) en naderhand nogmaals onder de titel *Ode. Vaygats, ofte de Straet van Nassau* in diens *Voyagie, ofte Schip-vaert van by Noorden om* (1601).

⁴⁴ Vgl. de slotpassage, waarin het gedicht voorgesteld wordt als een schip dat de veilige haven bereikt (p. 123, 128), met Du Bartas, *Le Triomfe de la Foi*, r. 149–160 (in: *Works*, dl. 2, p. 170–171).

⁴⁵ Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland*, p. 336; Strengolt, *De dichter van "Bauw-heers wel-leven"*, p. 31; Vermeer, "'Bauw-heers wel-leven'", p. 108–114, 119.

⁴⁶ Strengolt, *De dichter van "Bauw-heers wel-leven"*, p. 26–32.

⁴⁷ Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland*, p. 323.

⁴⁸ Zie: Muller, *De dichtwerken van Philibert van Borsselen*, p. 137–158.

⁴⁹ Zo verscheen er in 1609 in Brussel een vertaling van de *Eerste Weke* door Theoderick van Liefvelt, die, naar het oordeel van Dambre, al rond 1596 voltooid zou zijn geweest en invloed zou hebben gehad op Van Borsselens *Strande*. De argumentatie van Dambre vind ik, zowel wat betreft de datum van voltooiing, als wat betreft de veronderstelde invloed echter weinig overtuigend (Dambre, 'Theoderick van Liefvelt', p. 47, 56).

melt al van de ontleningen en hetzelfde geldt voor de daarbij gevoegde, in het Frans gestelde, opdrachtbrief, waarin hij Du Bartas trouwens expliciet noemt.⁵⁰ De grote hausse moet dan nog komen: Van Borssele's *Binckhorst* in 1613 en de herdruk van diens *Strande* in 1614, Daniël Heinsius' *Lof-sanck van Iesus Christus* in 1618,⁵¹ en de vertaling van *De Vaderen* door Vondel zelf in 1616, van de volledige *Wercken* door Zacharias Heyns in de jaren 1616–1628 en van de *Eerste Weeck* door Wessel van Boetselaer in 1622.

Men bewonderde in Du Bartas vooral diens religiositeit en geleerdheid,⁵² en daar mag waarschijnlijk wel aan toegevoegd worden: het rhetorisch-belerende karakter van zijn poëzie.⁵³ Zoals ik dadelijk zal aanwijzen betreft ook de afhankelijkheid van de *Hymnus* van de Du Bartas-traditie juist deze punten: de uitbouw van het gegeven onderwerp tot een rhetorisch gestructureerde argumentatie door het, enerzijds, te plaatsen binnen een wijder historisch kader, gebaseerd op de toenmalige stand van wetenschap, en het, anderzijds, uit te laten lopen op een morele en religieuze vermaning. Binnen de literaire ontwikkelingen van zijn tijd neemt Vondel daarmee geen eerste, maar wel, als ik het goed zie, principiële plaats in, naast de Van Mander van de *Olijf-Bergh* en Van Borssele, aan de kant van het religieus-belerende dichterschap.

Bij het schrijven van zijn *Hymnus* hanteerde Vondel niet alleen literaire voorbeelden, maar gebruikte hij ook allerlei zakelijke bronnen waaruit hij de wetenschappelijke en actuele informatie haalde, die de basis vormt van zijn betoog. Opvallend daarbij is hoe letterlijk hij vaak zijn voorbeelden volgt. In het commentaar bij de tekst in deel 2 geef ik de betreffende plaatsen in extenso weer. Hier volsta ik met een korte behandeling ervan.

Het *exordium* plaatst het gedicht al meteen in een religieus perspectief. Nadat hij de aandacht van de lezer heeft getrokken door hem te informeren over het onderwerp, richt Vondel zich met een aanroep tot God om steun:

En ghy, o Admirael! die op de winden zwiert,
En van 't lazurigh veld de zoute toomen stiert,

⁵⁰ Beekman, *Influence de Du Bartas*, p. 147–159.

⁵¹ Hierover: Smit, *De dichter Revisus*, p. 70–71, 78–79. Vgl. ook bijv. Du Bartas' *Premier Jour* van de *Premiere Sepmaine*, r. 25–26, 66–75, 76–84 (in: *Works*, dl. 2, p. 195, 197) met de *Lof-sanck van Iesus Christus*, r. 1–40, 41–48 (in: Heinsius, *Bacchus en Christus*, p. 206–220).

⁵² Vgl. de woorden van Scriverius in de 'Voor-reden' bij diens uitgave van de *Nederduytsche Poemata* van Heinsius (Heinsius, *Bacchus en Christus*, inleiding, p. 15).

⁵³ Dat geldt bijvoorbeeld ook voor *Den Slach van Lepanten*, waaraan zelfs een rhetorische analyse van de hand van Jacobus vooraf gaat die – in de vertaling van Van der Myl – begint met de woorden "Den aert dan van dit ghedicht is een *Argumentum à minore ad maius*, deur een Poetische ghelijckenisse wat breet verhandelt: [...]" (p. A 2 verso).

Mijn reyse gunstigh zijt: op dat ick met verblyden
Mach aen een goede kust het Ancker laten glyden,
Al-waer ick nau geland, zal mijn beloft voldoen,
En 't heyligh Altaer plat met heeten Wieroock voen. (r. 7–12)

De voorstelling van een gedicht als een zeereis is een bekend literair motief, dat men bij tal van klassieke, middeleeuwse en renaissancistische dichters kan aantreffen. Het werd met name geëigend geacht voor het 'exordium' en de 'peroratio', als momenten in een gedicht waarop de dichter op zijn eigen arbeid reflecteert.⁵⁴ Voor een gedicht over de zeevaart is dit motief natuurlijk extra functioneel. Maar ook Du Bartas hanteert het bij herhaling en het is aan hem dat Vondel het, evenals de voorstelling van God als "Admiraal", ontleent. Daarnaast valt er in de verwoording ook enige invloed van Van Borsselens *Strande* te bespeuren.⁵⁵

Duidelijker is de invloed van Van Borsselen echter in het volgende onderdeel, de *propositio*. We hebben gezien dat Vondel hier een algemene stelling presenteert, met de daarbij horende bewijzen, die het ontstaan van de zeevaart, de uitvinding van de zeevaartkundige technieken en de eerste zeevaarders betreffen (r. 13–60). Die opbouw zal hij in grote trekken ontleend hebben aan Van Borsselens *Strande*. Ook Van Borsselen komt, na het 'exordium', eerst met een verhaal waarin, op vergelijkbare manier als bij Vondel, wordt geschetst hoe de hebzucht van de mensen hen ertoe heeft gebracht goud te gaan delven en de zeeën te gaan bevaaren op zoek naar nieuwe goudmijnen.⁵⁶ Ook bij hem dient dit ter adstructie van een soort "voortstel met verbreding",⁵⁷ al betreft de "verbreding" hier niet een universeel perspectief, maar een tegenstelling waardoor het eigenlijke onderwerp scherper in focus wordt gebracht. Van Borsselen kan deze opbouw op zijn beurt ontleend hebben aan de *Premier Jour* van de *Premiere Sepmaine* van Du Bartas, die het eerst heeft over de heiligheid Gods, alvorens te beginnen over diens schepping, de aarde.⁵⁸

Het betreft hier in beide gevallen alleen een structurele overeenkomst, al lijkt Vondels passage, met zijn schets hoe de mens uit hebzucht er toe

⁵⁴ Curtius, *Europäische Literatur*, p. 138–141, 435, 455; Arbusow, *Colores rhetorici*, p. 102, 106–108.

⁵⁵ Zie: Du Bartas, *Premier Jour* van de *Premiere Sepmaine*, r. 1–2 en *Eden* (*Premier Jour* van de *Seconde Sepmaine*) r. 14–16 (in: *Works*, dl. 2, p. 195 en dl. 3, p. 1). Zie: Beekman, *Influence de Du Bartas*, p. 170; en Kalff, 'Bronnen van Vondels werken', p. 28–29. Kalff noteert daarbij (p. 28): "Echter schijnt Vondel hier niet begrepen te hebben, dat *Du Bartas* het oog heeft op God". Maar Vondel heeft dat best begrepen en bedoelt zelf ook God. Ook Du Bartas hanteert elders wel "Admiraal" voor God (zie: *Works*, dl. 2, p. 268, r. 62). Kalffs vergissing wordt overgenomen in de *WB-editie* (dl. 1, p. 427). Voor r. 8 en r. 9–12 zie ook: Van Borsselen, *Strande*, resp. r. 3 en r. 1288–1293 (Muller, *De dichtwerken van Philibert van Borsselen*, p. 49).

⁵⁶ R. 13–80. In: Muller, *De dichtwerken van Philibert van Borsselen*, p. 15–17.

⁵⁷ R. 81–96. In: Muller, *De dichtwerken van Philibert van Borsselen*, p. 17.

⁵⁸ R. 13–75. In: *Works*, dl. 2, p. 195–197.

kwam de zeeën te gaan bevaren, inhoudelijk aanzienlijk meer op die van Van Borsselen, dan Van Borsselen op Du Bartas. Wel krijgt men, als gezegd, de indruk dat Vondel nog over extra informatie beschikt wat betreft de juiste invulling van zo'n 'propositio' voor zijn onderwerp. Na zijn verhaal over het ontstaan komt hij immers ook nog met een verhaal over de uitvinders en gebruikers van de zeevaart, iets dat bij Van Borsselens onderwerp niet aan de orde was, maar dat van oudsher een obligaat onderdeel was van de lof van kunsten en wetenschappen.⁵⁹ Dat neemt niet weg dat zowel structureel als inhoudelijk de overeenkomsten tussen de *Hymnus* en de *Strande* op dit punt zo groot zijn, dat we moeten aannemen dat Vondel zich direct op Van Borsselens gedicht heeft geïnspireerd. De feitelijke informatie die de basis vormt van zijn algemene stelling heeft Vondel echter ergens anders vandaan en wel uit de wetenschap.

De belangrijkste wetenschappelijke bron van informatie over de uitvinding van de zeevaart en zeevaartkundige technieken was het zevende boek van Plinius' *Naturalis Historia*.⁶⁰ Op de overgang van de 15de en de 16de eeuw werden diens gegevens, aangevuld met data en details uit andere bronnen, door Polydorus Vergilius opgenomen in zijn grote uitvindingen-boek *De Inventoribus Rerum*. Het is uit deze wetenschappelijke best-seller,⁶¹ waarvan in 1612 een Nederlandse vertaling was verschenen, dat Vondel naar alle waarschijnlijkheid zijn kennis heeft geput.⁶² In tegenstelling tot Plinius begint namelijk ook Polydorus het betreffende hoofdstuk met een verhandeling over het ontstaan van de zeevaart uit de hebzucht van de mensen, en dat in bewoordingen die in hoge mate gelijk zijn aan die van Vondel (r. 13–40).⁶³

Toch is er ook een verschil: Vondel noemt expliciet de visserij als eerste vorm van zeevaart en gaat in dat verband in op de oudste primitieve vaartuigen (r. 18–24). Polydorus Vergilius spreekt daar niet over. Vondel heeft dit ontleend aan de *Wtlegginghe en singhevende verclaringhe, op den Metamorphosis Publij Ovidij Nasonis* van Karel van Mander (1604) en heeft daarnaast mogelijk ook de Nederlandse Plinius-vertaling die in 1610 verschenen was, in handen gehad.⁶⁴

In de dan volgende passage, over de uitvinders van zeevaartkundige technieken en de eerste zeevaarders (r. 41–60), volgt hij weer Polydorus. Ook daar vinden we de ark van Noah als het oer-voorbeeld van alle schepen. Ook daar worden de zeilen, de mast, het anker en het roer (vergeleken met de staart van de Wouw) genoemd als de belangrijkste uitvindingen.

⁵⁹ Zie noot 28.

⁶⁰ Plinius, *Naturalis Historia*, VII.LVI, 206–209. Zie: Thraede, 'Erfinder II', kol. 1235.

⁶¹ Zie: Witstein, *Rodenburghs Eglentiers Poëtens Borst-weringh*, p. 42–43.

⁶² Hierover al eerder: Den Haan, 'Nogmaals Vondel en Tomasso Garzoni', m.n. p. 5–11.

⁶³ Polydorus Vergilius, *Waerachtighe Beschryvinghe*, III.15, p. 311–312.

⁶⁴ Van Mander, *Wtlegginghe*, p. 59 recto; en Plinius, *Boecken ende Schriften*, p. 129.

Het is niet onwaarschijnlijk dat Van Mander zijn informatie niet direct uit Plinius heeft, maar uit Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*. Over dit laatste werk kom ik in hoofdstuk 3 uitvoerig te spreken.

gen, de Egyptische koning Sesostrijs als eerste grote zeevaarder, en de Tyrrenen en de Tyriërs als belangrijkste zeevarende volken.⁶⁵ Maar ook hier een aanvulling, in de vorm van een uitweiding over de exploitatie van Sesostrijs (r. 50–54). De informatie is afkomstig uit het werk van de klassieke geschiedschrijver Diodorus Siculus,⁶⁶ maar via welke bron Vondel er aan gekomen is, heb ik niet kunnen achterhalen.

Gezien de gesignaleerde aanvullingen is het niet ondenkbaar dat er een tussenliggende bron is geweest waar Vondel dit alles uit heeft en die zelf teruggaat op Polydorus Vergilius, Diodorus Siculus en Plinius. De overeenkomst met de passage uit Van Manders *Wtlegginghe* zou dan daaruit verklaard kunnen worden. Vooralsnog houd ik het er echter maar op dat Vondel zelf zijn bron heeft aangevuld met wat extra informatie die hij bij zijn lectuur was tegengekomen. Juist door hun exact karakter verhoogden deze toevoegingen het aanschijn van geleerdheid van deze passage, de indruk dat de dichter schreef vanuit de toenmalige stand van wetenschap.

Hetzelfde, aansluiting bij de stand van wetenschap, zien we ook in de *confirmatio*, het historische exposé dat dient om de “betaamlyckheid” op grond van “natuur of zeden” van de Nederlandse zeevaart aan te tonen. Ten bewijze voert Vondel allereerst de roem aan die de Hollandse graven aan de zeevaart te danken zouden hebben (r. 77–96).

Rond 1600 was de beoefening van de nationale geschiedwetenschap in een stroomversnelling geraakt, vooral dankzij het werk van een groepje Leidse geleerden: Janus Douza sr., zijn zoon Janus Douza jr. en Petrus Scriverius. Hun belangstelling gold met name de graventijd.⁶⁷ Wanneer Hugo de Groot in 1610 komt met zijn *Liber de Antiquitate Republicae Batavae* – hetzelfde jaar verschenen onder de titel *Tractaet van de Oudheydt vande Batavische nu Hollandsche Republique* – grijpt hij wat betreft de gegevens over de Hollandse graven terug op hun werk.⁶⁸ Dit laatste boekje is Vondels bron.⁶⁹ In dit geval doet de dichter zelfs niet veel anders dan zijn voorbeeld berijmen. Wel maakt hij een in onze ogen curieus gebruik van zijn voorbeeld. Bij De Groot figureert namelijk het Europese aanzien van de Hollandse graven niet als bewijs van de

⁶⁵ Polydorus Vergilius, *Waerachtige Beschryvinghe*, III.15, p. 315–316. Plinius noemt in dit verband noch Sesostrijs, noch de Tyrrenen. Noah wordt in de Nederlandse Pliniusvertaling wel genoemd (p. 129 in margine).

⁶⁶ I.LV. 1–10. De aantekening bij deze passage in de *WB-editie* (dl. 1, p. 429) dat over een tocht naar Indië van Sesostrijs (Ramses II) niets bekend is, is dan ook onjuist.

⁶⁷ Kampinga, *Opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis*, p. 25–39, 141–152.

⁶⁸ Grotius noemt het werk van Jan van der Does expliciet (p. 26), maar vgl. bijvoorbeeld ook zijn twijfel over het koninklijk zwagerschap van de eerste twee Diederiken met Scriverius’ aantekeningen daarover in diens *Beschrijvinghe van Out Batavien*, p. 108, 116.

⁶⁹ Ik gebruikte de editie uit 1641: *Van de Oudheydt der Batavische, nu Hollandsche Republique*. Hierin p. 33.

aloude handelsrijkdom, maar van de juiste bestuursvorm van het land, die volgens hem bestond uit

[...] de wel ghetemperde eendracht des Vorstes met het Volck, des Volcks met den Vorst, ende van verscheyde Staten onder den anderen.⁷⁰

Maar up-to-date was Vondel met z'n graven in ieder geval wel.

Voor het vervolg van het verhaal: de regeringen van Karel V en Philips II en de opstand (r. 97–124), laat hij het werk van De Groot echter los, hoewel dat daarover ook handelt. Als zegsman hiervoor kiest hij de meest uitvoerige publikatie die tot dan toe over de recente geschiedenis was verschenen, de *Commentarien ofte Memorien vanden Nederlandtschen Staet, Handel, Oorloghen ende Gheschiedenissen van onsen tyden van Emanuel van Meteren*.⁷¹ Ook hier volgt Vondel zijn bron letterlijk.⁷² Alleen op het moment dat de opstand uitbreekt, onderbreekt hij zijn relaas voor een affectief 'argument' in de vorm van een vergelijking:

Dies slachtet Neder-land 't gheterghde Spaensche Ros,
'Twelck voelende sijn kracht, breeckt al sijn toomen los,
Begeeft sich buyten spoors, den Meester mach niet gelden,
En briesschende ghewind den sleutel vande velden,
Den Ridder light vertreen, vermeestert t'sijnder spijt,
De Meester is den Hengst, de Hengst den Meester quijt. (r. 119–124)

Als bijna steeds wanneer Vondel het zakelijke niveau verlaat voor het literaire, grijpt hij ook hier terug op de Du Bartas-traditie. Het beeld van het ongebreidelde paard was sinds Plato in de Westeuropese cultuur stereotiep voor losgeslagen hartstochten.⁷³ Om in Vondels tijd en context te blijven: men vindt het thema bijvoorbeeld in een viertal prenten uit 1550, ontworpen door Maarten van Heemskerck en gegraveerd door Coornhert, en ook in een refrein van Jacob Celosse van 1613:

Ghelijck een moedich Peert, wilt, woest en onbereden,
Onredelijck sich draeght, en niet wil zijn vermant,
Des Breydels sterck bedwang van hem niet is geleden,
Wil blijven onghetemt, van niemant zijn beschreden:
Maer liever hem en sijnen Meester werpt int sant.
Soo ist oock met dien Mensch, die reden noch verstant
En heeft [...] ⁷⁴

⁷⁰ De Groot, *Van de Oudheydt*, p. 33.

⁷¹ Ik gebruikte de tweede, door de auteur erkende druk van 1608. Over de gecompliceerde drukgeschiedenis van dit werk: Van Someren, *Beschrijvende catalogus*, dl. 1, p. 33–39; Fruin, 'De historiën van Emanuel van Meteren', p. 386–391, 406–408; en Verduyn, *Emanuel van Meteren*, p. 178–214, m.n. p. 210. Vgl. ook De Vries, 'De Noordnederlandse geschiedschrijving', p. 462–463; en Brummel, 'Van Meteren als historicus', p. 153–156.

⁷² Van Meteren, *Commentarien*, Boeck 1, p. 9 verso–24 verso.

⁷³ Over deze traditie en zijn neerslag in de Nederlandse literatuur aan het eind van de 16de en het begin van de 17de eeuw: Smits-Veldt, 'Costers Teeuwis de Boer', p. 680–693.

⁷⁴ Veldman, *Maarten van Heemskerck*, p. 70–74; Mak, 'Jacobus Celosse', p. 84.

Maar de woordelijke overeenkomst van de eerste vier versregels van deze passage met Du Bartas' *Vocation* wijst erop dat Vondel ook hier de Franse meester volgt.⁷⁵

De afsluitende regels van dit onderdeel voeren nogmaals de vijf steden van de prent op, nu, als gezegd, met vermelding van hun functie in de strijd tegen Spanje.⁷⁶ Gezien het voorgaande kunnen we wel aannemen dat ook hier het werk van Van Meteren de zakelijke informatie heeft geleverd, al ontbreken woordelijke parallellen en al waren de genoemde feiten – de terugkeer van de Prins van Oranje in de Nederlanden via Enkhuizen⁷⁷ en de financiële noodsituatie van de Spaanse koning⁷⁸ – ook zo wel bekend genoeg.

In het vervolg van de 'confirmatio' is het echter weer vrijwel alles directe Van Meteren-berijming wat de klok slaat. Om de omvang van de Nederlandse macht ter zee aan te geven, noemt Vondel het aantal schepen dat op een gegeven ogenblik de Sont passeerde en de grootte van de vloot die tegen de Spaanse Armada in het geweer werd gebracht (r. 145–170). Van Meteren geeft niet alleen dezelfde gegevens in dezelfde bewoordingen, maar zegt dat alles ook in hetzelfde verband als Vondel.⁷⁹ Hetzelfde geldt voor de daarop volgende passage, over de slag bij Nieuwpoort (r. 171–188). Hier gebruikt hij het tweede deel van Van Meterens werk, dat onder de titel *Belgische ofte Nederlantsche Oorlogen ende Gheschiedenissen de jaren na 1598* behandelt.⁸⁰

De overgang tot de tweede reeks feiten, die de handelsvaart zullen be-

⁷⁵ R. 9–13. In: *Works*, dl. 3, p. 199. Al aangewezen door Beekman, *Influence de Du Bartas*, p. 170–171. Voor de laatste twee regels vgl. *La Judit*, r. 23–26 (in: *Works*, dl. 2, p. 6). Verder wees Molkenboer, *De jonge Vondel*, p. 235, op de inderdaad opmerkelijke overeenkomst van deze passage met het pamflet *Een visioen in den Droom* van 1614 (Knuttel, *Catalogus*, dl. 1, nr. 2107b, p. 410; latere herdrukken: Knuttel nrs. 2175 en 2176, p. 424), waarin de Nederlanden eveneens worden voorgesteld als een paard dat zijn meester heeft afgeworpen "om dat hy den toom al te cort hielde, ende evenwel bloedige sporen gaf, [...]" (p. A 2 recto). Invloed van Vondel, of een gemeenschappelijke bron?

⁷⁶ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 76.

⁷⁷ R. 125–126; vgl. Van Meteren, *Commentarien*, Boeck 3, p. 75 recto.

⁷⁸ R. 133–136; vgl. Van Meteren, *Commentarien*, Boeck 16, p. 73 recto; Boeck 18, p. 144 verso–145 recto.

⁷⁹ Van Meteren, *Commentarien*, Boeck 16, p. 72 recto–verso. De mededeling dat Philips II met de Armada de bedoeling had Engeland te veroveren (vgl. *Hymnus*, r. 156) in Boeck 15, p. 50 recto.

⁸⁰ Van Meteren, *Belgische ofte Nederlantsche Oorlogen*, Boeck 21, p. 47 recto–verso, 51 verso–53 recto. Vondel gebruikte de editie van 1609, de enige waarin tot tweemaal toe meegedeeld wordt dat Maurits zijn leger naar Vlaanderen overscheepte in een vloot van "twee duysent ende acht hondert schepen". De andere uitgaven noemen achthonderd en, de tweede maal, duizend schepen. Over deze editie: Brummel, 'Van Meteren als historicus', p. 57–158.

treffen, wordt gemarkeerd door een literaire kunstgreep, die Vondel wel weer van Du Bartas zal hebben afgekeken,⁸¹ een zgn. *tweede invocatio*:

Al sacht mijn Zangh-goddin, laet uwen yver dalen,
Ghy loopt al veel te wijdt, blijft binnen dijne palen, (r. 189–190)

De overgang zelf wordt gevormd door een lofprijzing van de visserij (r. 193–208). Een directe bron daarvan heb ik niet kunnen vinden. Ik zal deze passage verderop bespreken als ik inga op Vondels opvattingen.

De heldenfeiten van de handelsvaart vertelt Vondel ook weer in navolging van Van Meteren. Dat geldt met name voor de pogingen om langs het noorden een doorvaart naar Indië te vinden, waar dit gedeelte mee begint (r. 209–268). Ook Van Meteren geeft het voorbeeld van de Engelse zeehelden Drake en Cavendish die de wereld omzeilden. In dezelfde opeenvolging als Vondel noemt hij verder: het feit dat de vrije Nederlanden niets meer te maken hadden met de

Pauselicke ende Spaensche Decreten, uytsluytende ander Natien van des Weerelts beseylinghe,

de activiteiten van de Nederlandse kosmografen ten aanzien van de noordoostelijke doorvaart, hun discussie over de ligging van kaap Tabin, die gepasseerd zou moeten worden, en het oude, van Plinius afkomstige, verhaal dat er ooit een 'Indiaan' aangespoeld zou zijn op de Duitse kust (als bewijs dat er een vrije doorvaart moest bestaan), alsmede de twee eerste pogingen die doorvaart ook inderdaad te vinden, beide eindigend in de Straat van Nassau. En weer wijst de woordelijke overeenstemming erop dat Vondel deze, uit velerlei publikaties algemeen bekende, feiten van hem heeft overgenomen.⁸²

Dat geldt ook voor de derde poging een noordoostelijke doorvaart te vinden, de befaamde tocht van Barentsz en Heemskerck, die uitliep op de overwintering op Nova-Zembla (r. 231–268).⁸³ Toch zijn er aanwijzingen dat Vondel hier naast zijn Van Meteren, ook het verslag van Gerrit de Veer van deze reis voor zich op tafel heeft gehad. Het feit dat Nova-Zembla op 76° noorderbreedte ligt (r. 233), dat het schip negen maanden vast zat (van 3 september 1596 tot 13 juni 1597) (r. 264) en dat de zon drie maanden was verdwenen (van 4 november tot begin februari) (r. 256) kan Vondel alleen van hem hebben.⁸⁴ Verder heeft hij zich bij

⁸¹ Du Bartas, *Premier Jour* en *Seconde Jour* van de *Premiere Sepmaine*, resp. r. 76–77 en 369–370 (in: *Works*, dl. 2, resp. p. 197, 236). Vgl. ook Van Borssele, *Strande*, r. 81–82 (in: Muller, *De dichtwerken van Philibert van Borssele*, p. 17).

⁸² Van Meteren, *Commentarien*; over Drake: Boeck 10, p. 191 verso; over Cavendish: Boeck 14, p. 32 recto; over beider verrichtingen als impuls voor de Nederlandse ontdekkingsreizen: Boeck 18, p. 125 recto; over de noordelijke doorvaart: Boeck 18, p. 125 recto en verso. Het citaat op p. 125 recto.

⁸³ Van Meteren, *Commentarien*, Boeck 19, p. 153 verso.

⁸⁴ De Veer, *Van drie Seylagien*, resp. p. 97 (en elders), 67; 130–132; 99. Van De Veers werk verschenen vóór 1613 verschillende uitgaven (De Veer, *Reizen van Willem Barents*, dl. 2, p. LXXXV).

zijn beschrijving van het kruierende ijs waar het schip op vast raakt en van de ontberingen tijdens de overwintering (r. 247–258), alsmede voor wat betreft de karakterisering van de hele onderneming als een tocht “hellenwaert” (r. 234) geïnspireerd op Hoofts rede van de Vecht in de *Geeraerd van Velsen*.⁸⁵

Het kan bevreemding wekken dat Vondel in zijn stuk over de handelsvaart verreweg de meeste aandacht (ca. 50 regels) geeft aan de pogingen om ‘bij noorden om’ een doorgang te vinden. Als ontdekkingsreizen waren ze ongetwijfeld spectaculair, maar enig succes hadden ze niet en bovendien staat hij er zelf op z’n zachtst gezegd sceptisch tegenover. Het lijkt me niet dat dit alleen toe geschreven kan worden aan de retorische aanwijzing dat men ook aan het “ondoenlyc en beletlyc” aandacht kan besteden.⁸⁶ We hebben hier te maken met een van de punten waar het morele oordeel klinkt dat hij zelf, tussen alle aan anderen ontleende informatie door, in zijn gedicht neerlegt. In de volgende paragraaf zal ik dan ook uitvoerig op deze passage terugkomen.

De wel succesvolle handelsvaart wordt vervolgens in vogelvlucht afgedaan: de eerste tocht van vier schepen onder leiding van Cornelis de Houtman via Kaap de Goede Hoop (1595–1597), de dood van De Houtman op diens tweede reis (1599), de succesvolle reis van acht schepen onder leiding van Jacob van Neck (1598–1599 en 1600), de tocht van Olivier van Noort rond de wereld (1598–1601) (r. 269–288). Ook dat alles was, uiteraard, bij Van Meteren te vinden.⁸⁷ Vondel geeft een enkel detail méér.⁸⁸ Maar naarmate de inhoud van het gedicht de tijd waarin het werd geschreven nadert, wordt het minder zinvol naar de bronnen van zijn informatie te zoeken, omdat de auteur zelf dat alles evengoed geweten zal hebben als iedere Amsterdammer in zijn tijd, van de beurs, van de straat, of langs welke orale kanalen dan ook.

De benoeming van Gerard Reynst tot gouverneur-generaal vormt tenslotte de afsluiting van dit onderdeel van het gedicht (r. 299–308). Vondel wenst hem een behouden aankomst in bewoordingen, die refereren aan verschillende bijbelplaatsen waarin sprake is van de zegen Gods die de gelovigen laaft, zoals een boom aan het water.⁸⁹ Zo wordt, voor

⁸⁵ Hooft, *Geeraerd van Velsen*, r. 1676–1687. Ik citeer steeds uit de editie Stoett-De Witte.

⁸⁶ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 81.

⁸⁷ Van Meteren, *Commentarien*, Boeck 19, p. 167 verso–168 recto: de eerste tocht; Boeck 22, p. 23 recto: de reis en terugkeer van de vloot van Van Neck en de dood van De Houtman; Van Meteren, *Belgische ofte Nederlantsche Oorlogen*, Boeck 22, p. 72 recto: de reis van Olivier van Noort (ook in *Commentarien*, Boeck 23, p. 44 verso).

⁸⁸ Nl. het feit dat De Houtman de leiding had van de eerste reis, en het feit dat de reis van Van Neck een winst van 300% op het geïnvesteerde kapitaal opleverde. Dit laatste gegeven wordt ook vermeld door Van Reyd in zijn *Historie der Nederlantscher Oorlogen*, dat echter pas in 1626 uitkwam (Terpstra, *Jacob van Neck*, p. 74). Een vroegere bron ervoor heb ik niet kunnen vinden.

⁸⁹ Zie bijv. Jesaja 44, 3–4 en Jeremia 17, 17–18; vgl. ook Numeri 24, 5; Psalm 1, 2–3; en Ezechiël 24, 26.

het eerst sinds het 'exordium', het religieuze perspectief aangestipt waar het gedicht dadelijk, in de 'peroratio', op zal uitlopen. Ook door het affectieve karakter van de gehanteerde 'argumenten', vergelijkingen immers, vormt deze passage trouwens een overgang naar het volgende gedeelte van het gedicht.

Met de 'confirmatio' is namelijk het zakelijke gedeelte van het betoog voltooid. De feiten zijn op tafel gelegd. Wat rest zijn de conclusies die eruit getrokken kunnen worden en de aanbevelingen en vermaningen die eraan kunnen worden vastgeknoopt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat voor de nu volgende *peroratio* vrijwel geen inhoudelijke bronnen aan te wijzen zijn: het gaat hier niet meer om wetenschappelijk betrouwbare informatie, maar om evaluatie. Directe literaire bronnen heb ik trouwens ook niet gevonden. Wel zijn er natuurlijk zowel zakelijke als literaire referenties, maar die zijn vaak zo algemeen van aard dat het weinig waarschijnlijk lijkt dat ze op directe bronnen teruggaan.

In de *enumeratio* wordt de Nederlandse zeevaart vergeleken met die van de Griekse mythologische figuren Ulysses, Hercules en Typhis (de stuurman van de Argonauten, die op zoek gingen naar het gulden vlies) (r. 315). Eerder had al Cornelis Taemszoon in zijn *Ode. Vaygats, ofte de Straet van Nassau* Jan Huyghen van Linschoten met dezelfde, maar ook nog met andere illustere voorgangers vergeleken.⁹⁰ Gegeven de publicatie van dit gedicht in zowel Linschotens *Reys-gheschrift* (1595), als in diens *Voyagie, ofte Schip-vaert van by Noorden om* (1601), zal Vondel het wel gekend hebben, maar van een woordelijke parallellie is geen sprake. Van de dan volgende mooie beschrijving van het 'spelevaren' van het jacht van Maurits (r. 336–344) en van de vergelijking van diens verdediging van de Nederlanden met de bescherming die de duinen geven tegen de zee (r. 345–350), heb ik helemaal geen parallellen gevonden.

De *commotio* omvat, als gezegd,⁹¹ een oproep tot vrede (r. 359–370) en een vermaning tot een waarlijk christelijke levenshouding (r. 371–400). Het eerste wordt geschraagd door een verwijzing naar het feit dat zelfs Turkije in 1612 een verdrag met de Republiek had gesloten en als teken van welwillendheid Nederlandse slaven had vrijgelaten. Dat was natuurlijk algemeen bekend en trouwens in verschillende pamfletten gepubliceerd.⁹² De vermaning wijst uit naar een hele reeks bijbelplaatsen en naar passages in werken van verschillende doopsgezinde leraren, zoals Menno Simonsz, Lubbert Gerritsz en Dirk Philipsz. Het is met name in deze laatste passage dat Vondel komt met de levensbeschouwelijke stellingname die het sluitstuk vormt van de hele, zo zorgvuldig opgebouwde, argumentele strekking van zijn gedicht. Verderop zal ik daarop ingaan en in dat verband zal ik ook de bijbelplaatsen aanwijzen die hierbij een rol spelen.

⁹⁰ R. 304–312. In: Linschoten, *Voyagie, ofte Schip-vaert*, p. 15–16.

⁹¹ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 85.

⁹² Zie: Heeringa, *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel*, p. 155–156, 186–274 (nrs. 120–138).

Maar al zijn er dan ten aanzien van de zakelijke en literaire inhoud van de ‘peroratio’ – op één uitzondering na, die ik zo dadelijk zal behandelen – geen onmiddellijke voorbeelden aan te wijzen, dat wil niet zeggen dat Vondel hier geen literair voorbeeld voor ogen heeft gehad. Evenals de ‘propositio’ vertoont namelijk ook dit gedeelte van het gedicht wat betreft de structuur een duidelijke overeenkomst met Van Bors-selens *Strande*.

Ook in de *Strande* volgt, na de behandeling van het eigenlijke onderwerp eerst een ‘enumeratio’, waarin de dichter de voor mensen onoverzienbare rijkdom van de zee-populatie benadrukt (r. 1654–1689) en God looft voor zijn schepping (r. 1690–1709), en vervolgens een ‘commotio’ in de vorm van een gebed (r. 1710–1739).⁹³ Het slot van dit gebed volgt Vondel zelfs weer vrij letterlijk (r. 401–406).⁹⁴ De persoonlijke wending van deze laatste zes regels treft men ook bij Van Bors-selen aan, zij het dat het daar minder opvalt omdat het voorgaande bij hem ook al in de wij-vorm is geschreven. Bij Vondel komt deze wending veel abrupter, maar wat dat betreft kan hij zich gesterkt hebben gevoeld door verschillende voorbeelden van dit verschijnsel in het werk van Du Bartas zelf.⁹⁵

Samenvattend kunnen we stellen dat Vondel in zijn gedicht de visuele informatie van de prent: de bloei van de zeevaart van de, onder het teken des geloofs, in de admiraliteiten en onder Maurits samenwerkende gewesten, niet alleen uitbouwt met allerlei informatief materiaal, maar ook plaatst binnen het raam van een argumentatie. Dat laatste doet hij met name in de ‘propositio’, waarin hij de natuurlijke aard schetst van de zeevaart in het algemeen en van de Nederlandse zeevaart in het bijzonder, en in de ‘peroratio’, waarin hij zijn betoog afsluit met een morele en religieuze belering. Daar tussenin geeft hij ook in de informatieve ‘confirmatio’ hier en daar een enkel moreel signaal. Zijn grote literaire

⁹³ Muller, *De dichtwerken van Philibert van Bors-selen*, p. 59–61.

⁹⁴ R. 1732–1739. Hierna volgen bij Van Bors-selen nog 240 regels, direct gericht tot Cornelis van Blyenburch, aan wie de *Strande* opgedragen is. Ze vormen een aparte eenheid die als het ware achter het eigenlijke gedicht is geplakt. Een vergelijkbare uitspraak is ook te vinden in Du Bartas’ *Premier Jour* van de *Premiere Sepmaine*, r. 9–12 (in: *Works*, dl. 2, p. 195) en, vooral, in Van der Myls vertaling van *Den Slach van Lepanten*, waar de dichter bidt:

Dat uwe heylige Geest mijn sinnen wat verlichte,
End’ midden in mijn pen een brant end’ vlamme stichte,
Dat ick mijn selfs verstant, int schrijven van dit werck,
Winn’, end’ so uw’s naems prijs klinck luyt deur s’hemels kerck.
(r. 21–24; p. A 5 recto (foutief gesigneerd B 5))

Bij beiden komt dit echter voor in het ‘exordium’. Vergelijking laat zien dat Van Bors-selen hier *Den Slach van Lepanten* volgt en Vondel op zijn beurt Van Bors-selen. De parallel werd, deels, al opgemerkt door Molkenboer, *De jonge Vondel*, p. 346–347.

⁹⁵ Vgl. bijv. *La Judit*, r. 349–352 (in: *Works*, dl. 2, p. 130) en *Le Triomfe de la Foi*, r. 157–160 (in: *Works*, dl. 2, p. 171).

voorbeelden bij dat alles zijn de *Strande* van Philibert van Borsselen en, algemener, het werk van Du Bartas. Hij haakt daarmee aan bij een recente ontwikkeling die moreel en religieus belerende poëzie op het literaire, en dat wil ook zeggen intellectuele, peil bracht van op de klassieken geënte poëतिक en eigentijdse, maar eveneens in hoge mate op de klassieken gebaseerde, wetenschap.

Bij Vondel is dat alles tweedehands: zijn poëतिक drijft op de aanwijzingen van Spiegel en het voorbeeld van Du Bartas, al of niet via Van Borsselen, en zijn wetenschap is die van de meest voor de hand liggende publikaties. Gegeven zijn opleiding kon dat ook niet anders. Maar wel tekent het zijn ambitie van een literair up-to-date, christelijk dichterschap. Het is op dit laatste punt, een christelijk dichterschap, dat zijn eigen stem klinkt. Want hoeveel voorbeelden hij ook volgt en hoeveel bronnen hij ook gebruikt, de moraal die hij in zijn gedicht uitdraagt is niet die van zijn wetenschappelijke informanten en zijn religie is niet die van Van Borsselen of Du Bartas. In de nu volgende paragraaf zal ik dat preciezer proberen aan te wijzen.

2.3. Morele en religieuze opvattingen

2.3.1. Opvattingen over de oorlog

In de vorige paragraaf heb ik betoogd dat Vondel zijn gedicht rond twee hoofdthema's opbouwt: de oorlogsvoering en de rijkdom van de handel. Het hele gedicht door wordt de argumentatie aan deze beide onderwerpen opgehangen en tenslotte wordt in de 'peroratio' de uiteindelijke belering er geheel op toegespitst. De thema's zelf werden hem gedictieerd door het onderwerp – de functie van de admiraliteiten waaraan de bijbehorende prent was opgedragen – en het materiaal werd geleverd door bekende publikaties. Maar de keuze van dat materiaal en, vooral, de eruit getrokken conclusies geven ons zicht op Vondels eigen opvattingen.

Het thema van de militaire macht ter zee wordt door Vondel voornamelijk, zij het niet uitsluitend, behandeld vanuit de optiek van de strijd tegen Spanje. Eerst schetst hij kort de ontstaansgrond en uitkomst van de opstand, met aan het begin de tirannie van Philips II, "Die 't uyt-heemsch bloed beveeld 's Lands rechten, en geweten" (r. 118), en aan het eind het prijsgeven van de heerschappijpretenties door diens opvolger, die "uytgeput, verpandet, en verschuld, Ons eynd'lijck met den Hoed der Vryheyd heeft ghehuld" (r. 135–136). Het is de algemeen gangbare opvatting zoals die toentertijd in de Republiek gehuldigd werd. Men treft hem niet alleen aan bij Van Meteren en in De Groot's *Tractaet van de Oudheyd* (1610), beide door Vondel als bron gebruikt,⁹⁶ maar ook

⁹⁶ Van Meteren, *Commentarien*, Boeck 1, p. 24 verso; Boeck 16, p. 73 recto; Boeck 18, p. 144 verso–145 recto; De Groot, *Van de Oudheyd*, p. 35–37 en p. 39.

in het *Plakkaat van Verlatinge* (1581)⁹⁷ en talloze andere geschriften.⁹⁸ Vondel geeft dit alles als feiten, zonder er op dit punt in zijn gedicht een expliciet waarde-oordeel aan te verbinden.

Tussen begin en uitkomst van de opstand in staan – met een duidelijke verwijzing naar de prent – Oranje (i.c. Willem I) en de samenwerkende steden (r. 125–130). Dezelfde thematiek dicteert de dan volgende reeks ‘case histories’, die voorbeelden zijn van de maritieme macht van de samenwerkende Nederlanden en van het veldheerschap van die andere Oranje, Maurits. En ook dit alles wordt gepresenteerd als feitelijk.

Pas in de ‘peroratio’ komt Vondel met een oordeel. In het eerste gedeelte daarvan, de ‘enumeratio’, schrijft hij:

Ghelijck als aende Strangh, de Duynen ons ten goeden
Beletten met gheweld den overloop der vloeden,
Wanneer het woeste Meyr uyt sijnen afgrond braeck,
Waer door al 't leege Land in rep en roere raeckt,
Soo heeft *Nassouwen* oock (naest God) in onse allarmen,
'tVereenighd' Neder-landt haer vryheydt gaen beschermen,
Haer palen uytghestreckt, en eynd'lijck door sijn drift
Den vrede toe-ghebracht, ghelijck een rijcke gift.
O onverwonen Prince! O bloeme van Orangien!
O grooten Capiteyn! O teghen-gift van Spaengien!
'tGheruchte dijnes lofs zy nimmer uytghewischt,
Die t'onsen dienst tot noch u leven hebt verquist, (r. 345–356)

Het punt van de vrede wordt er vervolgens in het tweede gedeelte, de ‘‘ontroernis der hertstochticheden’’, nog eens apart uitgelicht en extra benadrukt:

Bestendigh moet de vrede, O Nederlanders! dueren,
O heymelijcke schrick van uwe Nae-ghebueren!
Een yder u beminde, een yder u begheert,
V Bond-ghenoodtschap is een yder lief en weert, (r. 359–362)

Al met al worden hier drie dingen aan de orde gesteld: het recht op verdediging; de centrale rol (‘‘naest God’’) van Maurits; en de opvatting dat oorlogsvoering gericht dient te zijn op het verwerven van vrede. Het zijn de drie criteria voor een rechtmatige oorlog, zoals die al in de middeleeuwen waren ontwikkeld. Men vindt ze het helderst geformuleerd in de *Summa Theologica* van Thomas van Aquino: een oorlog is rechtmatig

⁹⁷ *Placaet van de Staten Generael der Geunieerde Nederlanden: By den welcken, midts de redenen in 't lange in 't selve begrepen, men verklaert den Coningh van Spaegnen vervallen van de Overheyt ende Heerschappye van dese voorsz Nederlanden, ende verbiedt synen Naem ende Zegel in de selve Landen meer te ghebruycken, etc. 26 Iulij Anno 1581.* In: *Groot Placaet-Boeck*, dl. 1, kol. 25–36. Met een vertaling in hedendaags Nederlands ook uitgegeven door Mout, *Plakkaat van Verlatinge*.

⁹⁸ Zie voor de motivering: De Vrankrijker, *De motiveering van onzen opstand*, passim; Geurts, *De Nederlandse opstand in de pamfletten*, p. 139, 147; voor de uitkomst: Van Eysinga, *De wording van het twaalfjarig bestand*, p. 152.

als hij wordt gevoerd door het bevoegd gezag, want het is de taak van de vorst de staat te beschermen tegen buitenlandse vijanden; en voorts als de oorzaak ervan rechtmatig is en als hij is gericht op het verwerven van vrede.⁹⁹ In de 16de eeuw worden deze opvattingen mede onder invloed van de natuurrechtelijke opvattingen van Cicero en Seneca verder ontwikkeld door met name Spaanse juristen. Hun invloed was ook in de Nederlanden zeer groot.¹⁰⁰ In een befaamd boek als de *Politica* van Justus Lipsius van 1589, waarvan in 1590 al een Nederlandse vertaling verscheen, vinden we de thomistisch-ciceroniaanse leer onverkort terug.¹⁰¹ Ook Lipsius noemt de drie zelfde rechtmatigheidscriteria:

[...] zy [*nl.* een oorlog] heeft dese dry rechtveerdighe saken. Den voorstelder, d'oorsake, ende het eynde.

Elk van deze punten werkt hij vervolgens in thomistisch-ciceroniaanse zin uit.

Wat het eerste punt betreft, breidt hij de rol van de vorst, conform de maatschappelijke ontwikkelingen van zijn tijd, uit tot het bevoegd gezag in het algemeen:

Den rechtveerdighe voorstelder is de Vorst selve [...]. Oft immers [...] de gene die in yghelicke vrye ghemeynte in stede van Vorsten sijn.

Dat het bij Vondel Maurits is die centraal staat, berust, dunkt me, op het feit dat die als kapitein- en admiraal-generaal in zaken van oorlog de overheid representeerde.

Aan het tweede punt onderscheidt Lipsius, in overeenstemming met de 16de-eeuwse ontwikkeling van het oorlogsrecht,¹⁰² twee kanten:

Maer de rechtveerdighe oorsake is tveederhande, Vervveeringhe ende Bevechtinge.

Wat de eerste betreft, de verdediging, vervolgt hij:

In vervveeringe, vwie sal daer aen tvijffelen? *Dat en is niet alleene rechtveerdich, maer oock van noode, als het aengedaen ghewelt, met ghewelt wederstaen wort. Dat heeft den geleerden de reden, den ongeleerden den noot, den Heydenen de costuy-me, de wilde dieren de natuere selve geordonneert, op dat zy alrijts alle gewelt, souden mogen met wat hulpe dat sy, van hun lichaem, persooone ende leven afkeeren.*

Bij het cursieve gedeelte van dit citaat verwijst hij in de marge naar Cicero's *Pro Milone*. Wat hier is geformuleerd, is het ciceroniaanse natuurrecht-principe dat uitgaat van één 'wet', die zowel met de natuur als met de rede in overeenstemming is.¹⁰³ Bij Vondel is ditzelfde principe

⁹⁹ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.II.qu.40, art. 1, (dl. 9, p. 501-503); vgl. Reibstein, *Völkerrecht*, dl. 1, p. 138-140; en Russell, *The just war*, p. 258-271.

¹⁰⁰ Reibstein, *Völkerrecht*, dl. 1, p. 287-315.

¹⁰¹ Wansink, *Politieke wetenschappen aan de Leidse universiteit*, p. 132; Oestreich, *Geist und Gestalt*, p. 113.

¹⁰² Zie: Regout, *La doctrine de la guerre juste*, m.n. p. 187, 196-197, 271.

¹⁰³ Reibstein, *Völkerrecht*, dl. 1, p. 18-19.

verwoord in de vergelijking van Maurits met de duinen die, “ons ten goeden” en “met gheweld”, de zeevloed tegenhouden.

Lipsius expliciteert dit natuurlijk recht op verdediging nog met de woorden:

[...] als ghy t'gevelt van u selven, ende van u volc drijft, ende *dat ghy met wapenen de vryheydt, t'Vaderlandt ende u ouders beschermt.*¹⁰⁴

Vondel zegt vrijwel hetzelfde (“Soo heeft *Nassouwen* oock (naest God) in ons allarmen, 'tVereenighd' Neder-landt haer vryheydt gaen beschermen”), maar bij hem staan deze woorden bovendien in het perspectief van wat hij had geponeerd in zijn schets van het ontstaan van de opstand: de aantasting van “'s Lands rechten, en geweten” door Philips II.

Nu betrof een van de punten die de bovengenoemde Spaanse juristen in hun ontwikkeling van het natuurrechtelijk denken naar voren hadden gebracht juist het recht op opstand. De kerngedachte daarbij was, dat het gezag van een vorst berust op een verdrag met zijn volk, waarbij dit laatste vrijwillig zijn oorspronkelijke natuurlijke vrijheid inperkt. Schending door de vorst van de verdragsvoorwaarden en van de onaantastbare natuurlijke rechten van zijn onderdanen, geven deze laatsten het recht in opstand te komen en de oorspronkelijke vrijheid te herstellen. Beide vormen van opstandsrecht (op grond van het natuurrecht en op grond van een verdrag) waren trouwens ook in de middeleeuwen niet onbekend.¹⁰⁵

Deze conceptie nu had groot succes in Frankrijk, waar hij overgenomen wordt door calvinistische denkers.¹⁰⁶ In Nederland vormt hij de basis van de juridische rechtvaardiging van de opstand tegen Philips II.¹⁰⁷ Zo is bijvoorbeeld het *Plakkaat van Verlatinge* geheel vanuit deze opvatting opgesteld,¹⁰⁸ en De Groots *Tractaet van de Oudheydt vande Batavische nu Hollandsche Republique* heeft geen ander doel dan de geldigheid van dit recht voor Holland aan te tonen.¹⁰⁹

We hoeven op dit moment niet in te gaan op de nuance-verschillen tussen de opvattingen van de verschillende denkers over dit onderwerp. Wat hier van belang is, is dat een gerechtvaardigde opstand volk en vorst in dezelfde positie tegenover elkaar plaatst als een volk tegenover een buitenlandse aanvaller en dat het opstandsrecht zo automatisch overgaat in oorlogsrecht. En dat is ook wat we in deze passage bij Vondel zien gebeuren.

¹⁰⁴ Lipsius, *Politica*, p. 178.

¹⁰⁵ Zie: Mout, *Plakkaat van Verlatinge*, p. 20–22 en de daar genoemde literatuur.

¹⁰⁶ Reibstein, *Völkerrecht*, dl. 1, p. 283, 292, 305–308; en Oestreich, *Geist und Gestalt*, p. 170–173. Zie ook: De Vrankrijker, *De motiveering van onzen opstand*, m.n. p. 139–146, 154–156.

¹⁰⁷ De Vrankrijker, *De motiveering van onzen opstand*, p. 51–52, 93–99, 146–147, 156–158; Geurts, *De Nederlandse opstand in de pamfletten*, p. 140–149.

¹⁰⁸ De Vrankrijker, *De motiveering van onzen opstand*, p. 146–147.

¹⁰⁹ Zie de opdracht ‘Aende seer Doorluchtighe Heeren, mijn Heeren de Staten van Hollandt ende West-Vrieslant’, p. 3–4.

Om nu weer terug te keren tot Lipsius: ten aanzien van een aanvalsoorlog (“bevechtinge”) schrijft hij, dat die geoorloofd is

als ghy ongelijk vreket, ende met t’ghemeyne recht van alle natien u goeden vredeyschet.

Is het hieraan dat ook Vondel denkt als hij schrijft dat Maurits niet alleen de Nederlandse vrijheid beschermd heeft, maar ook haar grenzen heeft uitgebreid (r. 351)? Of moeten we bij deze regel eerder denken aan Lipsius’ uitspraak dat er van een rechtmatige verdedigingsoorlog eveneens sprake is als het om de verdediging van de belangen van “medegesellen” – in dit geval dus de Zuidelijke Nederlanden – gaat?¹¹⁰

Wat tenslotte het derde punt betreft: ook Lipsius schrijft, Augustinus en Cicero citerend, dat oorlogvoering gericht dient te zijn op de vrede.¹¹¹ Verderop in zijn boek komt hij op deze kwestie nog eens terug en dan benadrukt hij zelfs het belang van bewapening en oorlogsbereidheid bij het nastreven van vrede:

[...] dese [nl. de wapenen] sijn den rechten vech tot die vrede. *Ist dat wy de Vrede willen genieten*, seght Tullius,¹¹² *men moet oorloge voeren: ist dat wy d’oorloghe willen laten varen, wy en sullen de vrede nimmermeer ghenieten.*

[...]

Dat oude spreekvoort en sal u niet bedrieghen: *Dat de handelinghe van vrede, sal onder de wapenen beter ghelucken* [...]¹¹³

Deze, voor moderne oren bekende, cynische opvatting, valt bij Vondel te beluisteren waar hij de Nederlanders toevoegt:

O heymelijcke schrick van uwe Nae-ghebueren!
Een yder u beminde, een yder u begheert,
V Bond-ghenootschap is een yder lief en weert, (r. 360–362)

Samenvattend kan gesteld worden dat Vondel in alle opzichten in de pas loopt met de opvattingen over het recht van opstand en het oorlogsrecht, zoals die door de rechtsgeleerden en humanisten van zijn tijd waren ontwikkeld. Daar kunnen we nog bij voegen dat de twee dingen die hij in zijn ‘confirmatio’ ten aanzien van de oorlogsvoerenden benadrukt: dapperheid in de krijg en onderlinge eendracht, door Lipsius eveneens voorop worden gesteld, waar die meteen in het begin van zijn hoofdstuk over de oorlog, Polybius citerend, schrijft:

[...] *datter sijn, twee saken, met de welcke alle ghemeyne sake bewaert wort Vromicheyt tegen de vyanden, ende eendracht inde stadt: [...]*¹¹⁴

Al deze overeenkomsten lijken me de veronderstelling te rechtvaardigen dat Vondel in de *Hymnus* inderdaad Lipsius’ *Politica* heeft gevolgd bij

¹¹⁰ Lipsius, *Politica*, p. 179–180.

¹¹¹ Lipsius, *Politica*, p. 181.

¹¹² In de marge verwijst hij naar de *Orationes Philippicae* 7.

¹¹³ Lipsius, *Politica*, p. 250.

¹¹⁴ Lipsius, *Politica*, p. 173–174.

zijn argumentatie ten aanzien van de militaire macht ter zee. De vraag die zich daarbij voordoet is echter, hoe het mogelijk is dat hij deze opvattingen volgt. Juist de doopsgezinden hadden immers, zeker na het eche van Münster, het beginsel van de weerloosheid in hun vaandel geschreven.¹¹⁵

Vooropgesteld zij dat Vondel, gegeven de aan de admiraliteiten en Maurits opgedragen prent, natuurlijk weinig anders kon doen dan over oorlogstaken schrijven. Maar een voldoende verklaring is dat niet: ook in gedichten waarbij een dergelijke directe aanleiding ontbreekt, uit hij zich in deze jaren in positieve zin over de Nederlandse vrijheidsstrijd onder leiding van Oranje. In de *Vergelijkinghe vande verlossinge der kinderen Israels met de vrijwordinghe der Vereenichde Nederlandtsche Provincien*, in 1612 gepubliceerd achter zijn toneelstuk *Het Pascha*, luidt het:

O wonderbaerlijck schickt sich Moyses met Orangien!
De een strijdt voor de Wet, den and'ren slaet de trom,
En vrijt met synen arm het Euangelium;
Den eenen gaet d'Hebreen de roode golven banen,
En d'ander leyt de syn door eenen vloet van tranen,
Al recht door 't gholvigh Meyr van klibber breyn en bloedt;
De Slaven d'een ontslaet en d'ander steeckt den Hoet
Der vrijheyt inde locht, en eyndlijck streckt sich even
Hun vijandts onderghangh te zamen tot den leven. (r. 46–54)¹¹⁶

Hier klinkt zelfs de opvatting door van Oranje als de bevrijder van het geloof, wat veeleer een calvinistisch programmapunt is¹¹⁷ en dat in regelrechte tegenspraak lijkt met Menno's standpunt dat het ware geloof nimmer met het zwaard bevochten mag worden.¹¹⁸

Nu waren Menno's uitspraken in deze met name gericht tegen de sekte der Münsterse wederdopers, die gewapenderhand het Godsrijk op aarde hadden willen brengen. Zijn standpunt ten aanzien van het recht van de overheid om oorlog te voeren, is heel wat minder duidelijk.¹¹⁹ En dat is niet toevallig.

¹¹⁵ Van der Zijpp, *De vroegere doopsgezinden en de krijgsmacht*, p. 5–11.

¹¹⁶ *WB-editie*, dl. 1, p. 263.

¹¹⁷ De Vrankrijker, *De motiveering van onzen opstand*, m.n. p. 76, 118–119; Van Schelven, *Het "heilich recht van opstand"*, p. 14–17, 47–48. Overigens is bij Calvijn zelf over dit recht niets te vinden. Het komt pas later, m.n. na de Bartolomeusnacht in 1572, bij de calvinistische theoretici naar voren (Allen, *History of political thought*, p. 56–58, 320–328).

¹¹⁸ Dyserinck, 'De weerloosheid volgens de doopsgezinden', p. 112–114, 127. Vgl. ook: Van Herwerden, *Bij den oorsprong van onze onafhankelijkheid*, p. 14–15.

¹¹⁹ Dyserinck, 'De weerloosheid volgens de doopsgezinden', schrijft op p. 129: "Aan de overheid kende hij het zwaard der gerechtigheid toe ter beteugeling van den booze, maar ook het zwaard ter verdediging van eigen vaderland tegen oproer en vijandelijken inval." Maar Van der Zijpp acht, in *De vroegere doopsgezinden en de krijgsmacht*, p. 17, diens argumenten niet steekhoudend en stelt: "Menno moge [...] het zwaard der Politie of Justitie in zekere vorm gebillijkt hebben, het oorlogszwaard verwerpt hij absoluut."

Alle doopsgezinde beginselen zijn gericht op de zaligmaking van het individu en zo ook het beginsel van de weerloosheid. Het is de individuele mens die, in het licht van Christus' leer, niet mag doden. De overheid komt in dit verband met name ter sprake in zoverre het individu als ambtsdrager genoopt zou kunnen worden het zwaard te hanteren, wat tot de conclusie leidt dat men zich niet in een overheidsambt moet begeven. Maar dat impliceert niet dat de overheid nimmer oorlog zou mogen voeren, het impliceert alleen dat hij 'van de wereld' is en als zodanig buiten het perspectief valt van de heilsleer.¹²⁰

In de discussie met de gereformeerden spitst deze kwestie zich toe op de betekenis voor de Christen van het Oude Testament in het algemeen en de figuur van Mozes in het bijzonder. Ook de doopsgezinden erkennen dat God de overheid heeft ingesteld en dat deze het zwaard moet hanteren om de bozen te straffen en de verdrukten te verlossen. Dit is de 'wet' van het Oude Testament. Sinds de komst van Christus echter is er een nieuw gebod: niet Mozes, maar Christus is nu Koning. Het zwaard – hoezeer ook een 'ordinantie Gods' – staat buiten deze "volcomenheit Christi".¹²¹ Daartegenover stellen de calvinisten dat het Nieuwe Testament het Oude Testament als het ware onverlet laat en dat het de christelijke plicht is van de overheid het ware geloof, ook met het zwaard, te verdedigen. Zij wijzen de doopsgezinde scheiding tussen wereldlijk en geestelijk rijk, tussen Oude en Nieuwe Testament met klem af.¹²²

De parallel die Vondel in zijn *Vergelijckinge* trekt tussen Mozes en Oranje hoeft dus niet in calvinistische zin opgevat te worden. Gegeven de doopsgezinde onderscheiding tussen 'wereld' en 'gemeente der gelovigen', plaatst hij, juist gezien deze vergelijking, de bevrijdingsstrijd van Oranje op het niveau van het wereldlijk ambt van de overheid die, conform haar door God gegeven taak, de verdrukten verlost. De gelovigen past dankbaarheid tegenover God voor een overheid die hen verdedigt en beschermt, en dat is dan ook de teneur van de *Vergelijckinge*:

Wat rester nu? dan God te vlechten met bescheydt
Den loffelijcken krants van ware dancaerheydt: (r. 69–70)¹²³

Maar dit ontslaat de individuele gelovige niet van de plicht van weerloosheid.

Men vindt het doopsgezinde standpunt duidelijk neergelegd in de *Cor-te Belijdenisse des Geloofs*, die door de Waterlandse leraren Hans de Ries

¹²⁰ Zie over deze kwestie: Wessel, *De leerstellige strijd tusschen gereformeerden en doopsgezinden*, p. 268–309.

¹²¹ Wessel, *De leerstellige strijd tusschen gereformeerden en doopsgezinden*, p. 268–269, 279–280, 304–306.

¹²² Wessel, *De leerstellige strijd tusschen gereformeerden en doopsgezinden*, p. 275–277, 285–288, 299, 301–302; Allen, *History of political thought*, p. 60–61, 87.

¹²³ *WB-editie*, dl. 1, p. 264. Vgl. ook de slotregels van *Op het Twaalfjarige Bestandt der Vereenigde Nederlanden (WB-editie, dl. 1, p. 150)*; zie ook hiervoor, hfdst. 1, p. 43.

en Lubbert Gerritsz in 1610 werd opgesteld.¹²⁴ Artikel 37, ‘Van het Ampt der Wereltlijcker macht ofte Overheydt’, luidt daarin:

De Wereltlijcke macht, ofte Overheydt, is een nootwendighe ordinantie Gods, gheordent ende inghestelt, tot onderhoudinghe van den ghemeynen staet, ende een goedt natuerlijck borgherlijck leven, den goeden tot beschuttinge, den quaden tot straffe. Wy kennen ons schuldich, ende door Godts woordt verbonden de Overheydt te vreesen, eere, ende ghehoorsaemheyt te bewijsen, in alle saken, niet strijdich tegen den woerde des Heeren. Wy zijn ghehouden, God Almachtich voor haer te bidden, voor goede redelijcke overheydt den Heere te dancken, ende haer te geven sonder murmuratie behoorlijcke Chijns, tol ende schattinghe. Dit Ampt der Wereltlijcker macht, en heeft de Heere Jesus in sijnen gheestelijcken Rijcke, de Ghemeynte des nieuwen Testaments, niet gheordent, noch by de Ampten sijner Kercken ghevoecht: Heeft oock sijne Discipulen Leer-jongheren, oft navolgeren, tot wereltlijcke Coningen, Princen, Vorsten, oft Overheden, niet beroepen, noch haer belast oft gheboden, sulcken Ampt aen te grijpen, ofte de werelt in so een wereltsche wijze te regeren: so weynich hy oock aen de lidtmaten sijner Kercken een wet heeft gegeven, die tot sulcken ampt ende regeringhe paste: maer worden deurgaens van hem (die haer met een stemme (uyt den Hemel gehoord) bevolen is te hooren, tot navolginge sijnes onghewapenden levens, ende Cruys draghende voetstappen gheroepen, in wien gheen dinck min is gebleken, als wereltlijcke regeringe, macht ende sweert. Dit alle dan aangemerckt, (ende daer beneven, dat aen het Ampt der wereltlijcker macht, veel ander dinghen vast zijn: als, Oorloghen ofte Krijch voeren, sijn vyanden aen lijf ende goederen te beschadighen, etc. 'Twelck hem met Christi, ende dat afghestorven leven der Christenen, qualijck oft niet voeghen ende schicken wil:) so ist dat wy sodanige Ampten ende bedieningen wijcken: willen hier met nochtans de redelijcke bescheyden Overheydt geensins verachten noch veroordeelen, of minder gestelt hebben, dan sy door den heyligen Geest van Paulo beschreven is.¹²⁵

Alle punten vinden we hierin terug: de overheid als noodzakelijke instelling Gods, zoals beschreven door Paulus in Romeinen 13 (waarnaar in de marge wordt verwezen), met als taak de goeden te beschermen en de kwaden te bestraffen; de dankbaarheid voor een goede overheid; de scheiding van de wereldlijke macht en het geestelijke rijk van Christus en, in aansluiting daarop, de afwijzing van het overheidsambt en -zwaard voor de individuele gelovige.

Iets vergelijkbaars treft men ook al aan bij Thomas van Aquino, die in zijn hoofdstuk over de oorlog, na de formulering van het oorlogsrecht, in een volgend artikel het oorlog voeren aan geestelijken verbiedt, met het argument dat de specifieke taken van een geestelijke daarmee onverenigbaar zijn.¹²⁶ Wat echter bij Thomas als eis gesteld wordt aan een bepaalde groep en zo maatschappelijk ingebed is in diens hiërarchische ordening van standen, is bij de doopsgezinden geworden tot een eis aan elk naar christelijke vervolmaking strevend individu. In dat opzicht staat de doopsgezinde opvatting diametraal tegenover de, eveneens vanuit het

¹²⁴ [Van der Zijpp], ‘Hans de Ries’, p. 331.

¹²⁵ *Corte Belijdenisse des Geloofs*, art. 37, p. 35–37.

¹²⁶ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.II.qu.40, art. 2 (dl. 9, p. 505).

thomisme ontwikkelde, 16de-eeuwse natuurrechtelijke opvatting, waarin, onder invloed van Cicero en vooral ook Seneca, de principes van het Goddelijke juist op het niveau van het aardse en maatschappelijke worden gelegd.¹²⁷ Op dit moment moge deze korte situering van de doopsgezinde positie volstaan. Verderop zal ik in ruimer verband op deze kwestie terugkomen.¹²⁸

Keren we nu terug naar de *Hymnus*, dan kunnen we begrijpen hoe het mogelijk is dat Vondel als doopsgezind gelovige de strijd tegen Spanje toch beschrijft en waardeert in termen van het thomistisch-ciceroniaanse oorlogsrecht. Juist door de scheiding van geloof en wereld bestaat er ten aanzien van die gebieden die geen raakpunt hebben met de zaligmaking van het individu een soort 'vrije ruimte', waarin allerlei wereldlijke opvattingen mogelijk zijn, zonder dat daardoor de doperse geloofsovertuiging geweld wordt aangedaan. Men ziet dat het duidelijkst bij de Waterlanders, die wat dat betreft openstaan voor alle mogelijke culturele en geestelijke invloeden.¹²⁹ Als personificatie van de goede overheid die – "naest God" – de goeden beschermt en de kwaden bestrijdt, is "Nassouwen" niettemin 'van de wereld'. Als zodanig is dan ook het wereldlijk recht van opstand en oorlog op hem van toepassing.¹³⁰ Maar voor Vondel impliceert dat, in tegenstelling tot de thomistisch-ciceroniaanse rechtsfilosofen, *niet* dat door de beantwoording aan die rechtsprincipes ook de Goddelijke wet wordt vervuld. Dàt gebeurt alleen door de individuele vervolmaking en zaligwording, waaraan hij, zoals ik hierna zal aanwijzen,¹³¹ binnen het geheel van zijn gedicht het wereldlijk aspect dan ook ondergeschikt laat zijn.

Rest de vraag of Vondel met zijn uitspraken over de militaire macht en oorlogsvoering van de Nederlanden en, vooral, over de vrede – hoezeer ook in overeenstemming met de opvattingen der geleerden over het oorlogsrecht in het algemeen –, niet ook inspeelt op de concrete politieke situatie waarin de Republiek rond 1613 verkeerde. Er zijn een paar, met elkaar samenhangende, redenen om deze vraag positief te beantwoorden.

Zoals we zagen loopt Vondels argumentatie ten aanzien van dit onderwerp erop uit dat Maurits, als beschermer van de Nederlandse vrijheid, uiteindelijk de vrede heeft gebracht (r. 352). Daarop volgt de lofprijzing

¹²⁷ Zie: Reibstein, *Völkerrecht*, dl. 1, p. 18–19, 289–291; vgl. ook Oestreich, *Geist und Gestalt*, p. 103.

¹²⁸ Zie hierna, hfdst. 2, p. 131.

¹²⁹ Vgl. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw*, p. 460.

¹³⁰ Ook calvinisten hanteren, naast en vermengd met het "heilig recht" van opstand, de natuurrechtelijke opvattingen (Allen, *A history of political thought*, p. 313–331; De Vrankrijker, *De motiveering van onzen opstand*, m.n. p. 145–157; Van Schelven, *Het "heilig recht van opstand"*, p. 27–36). Het verschil met de doopsgezinden ligt niet daarin, maar in de koppeling met het geloof.

¹³¹ Zie hierna, hfdst. 2, p. 130–135.

van Maurits, culminerend in de vermelding van diens benoeming tot ridder in de orde van de Kouseband:

'tGheruchte dijnes lofs zy nimmer uytghewischt,
Die t'onsen dienst tot noch u leven hebt verquist,
En door u vroomheydt nu zijt in Sint Ioris Orden
Groot Ridder van de Kroon *Britanniae* gheworden. (r. 355–358)

Meteen daarna pakt Vondel dan het thema van de vrede weer op met de woorden “Bestendigh moet de vrede, O Nederlanders! dueren” (r. 359).

Nu was juist in de jaren 1611–1612 de vraag of het in 1609 met Spanje gesloten bestand omgezet moest worden in een werkelijke vrede, uiterst actueel. Vanaf 1611 en met toenemende kracht in de lente van 1612 zijn van Spaanse en Franse kant initiatieven daartoe genomen. Hoewel men er van Nederlandse kant niet op ingegaan schijnt te zijn, waren de geruchten erover volgens Van Deursen, die aan deze kwestie een aparte studie heeft gewijd, het gesprek van de dag in herbergen en postkoetsen.¹³² Tégen deze vrede waren Maurits, die juist hervatting van de oorlog hoognodig achtte, en Zeeland, dat zich door het bestand geschaad zag in de winsten van de vaart op West-Indië, de kaapvaart en de handel op de Zuidelijke Nederlanden. Daartegenover waren Van Oldenbarnevelt en de meerderheid van de Staten van Holland vóór. Het is met name deze kwestie geweest die tussen 1610 en 1613 leidde tot de vorming van de anti-Oldenbarnevelt-coalitie, waardoor de raadspensionaris tenslotte in 1618 ten val zou worden gebracht.¹³³

Wat de Zeeuwen betreft: die verlaagden in 1610 eigenmachtig hun overeengekomen aandeel in de algemene lasten met het argument dat alle gewesten behalve zij voordeel hadden van het bestand. Dit resulteerde in jarenlang verbitterd touwtrekken tussen de Staten-Generaal, Holland voorop, enerzijds en Zeeland anderzijds, totdat het weerspannige gewest in maart 1613 het hoofd in de schoot legde.¹³⁴ Men kan zich afvragen of Vondel, waar hij bij voortduring de nadruk legt op onderlinge verbondenheid – “Bondigh Nederland” (r. 1), “vereende Nederlanden” (r. 66), “Van d'alghemeene saeck voor-standers met malkander” (r. 130), “'tVereenighd' Neder-landt” (r. 350) –, deze zaak in het achterhoofd heeft gehad.

Wat Maurits betreft, lijken de toespelingen in het gedicht duidelijker, juist ook omdat tussen het vredethema door de orde van de Kouseband wordt vermeld. Maurits' benoeming in de Engelse kroonorde in februari 1613 werd namelijk opgevat als een zet van de Engelse koning James I tegen Van Oldenbarnevelt en als een poging om via Maurits de Engelse greep op de Nederlandse politiek te versterken.¹³⁵ De suggestie dat Von-

¹³² Van Deursen, *Honni soit qui mal y pense?*, p. 79–86.

¹³³ Van Deursen, *Honni soit qui mal y pense?*, p. 97–98; Den Tex, *Oldenbarnevelt*, dl. 3, p. 99, 121, 183–190, 227.

¹³⁴ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, dl. 3, p. 183–190.

¹³⁵ Van Deursen, *Honni soit qui mal y pense?*, p. 111–113; Schöffner, ‘De crisis van de jonge Republiek’, p. 33.

del hier Maurits en James I als het ware 'inpakt' met de politieke opties van hun tegenspeler Van Oldenbarnevelt wordt nog versterkt door de twee andere politiek geladen gevallen waarop hij, naast de strijd tegen Spanje, in zijn gedicht ingaat. In de 'confirmatio' geeft hij als 'case history' de aanhouding in 1587 door de Deense koning van 600 Nederlandse schepen in de Sont (r. 145–148).¹³⁶ De relatie met Denemarken was actueel door de Zweeds-Deense oorlog van 1611–1613, waarin Nederland Zweden steunde en zo vrije doorgang door de Sont wist te verwerven.¹³⁷ Daarnaast noemt hij in de 'peroratio' nog, als voorbeeld van een op militaire kracht berustende goede verstandhouding, het in 1612 gesloten verdrag met Turkije (r. 365–370).¹³⁸ Juiste deze anti-Deense en pro-Turkse politiek van Van Oldenbarnevelt was weer iets waar met name James I bezwaar tegen had.¹³⁹

Het lijkt me duidelijk dat Vondel in zijn *Hymnus* uitdrukking geeft aan de officiële politieke standpunten van de Republiek, van Van Oldenbarnevelt, in die kwesties die in de jaren 1612–1613 actueel waren. Maar of hij heeft kunnen weten van de tegenstand van Maurits tegen Van Oldenbarnevelts politiek en van de bezwaren en machinaties van James I, lijkt me heel wat minder zeker, zo niet twijfelachtig. Het is niet aan te nemen dat de informatie die wij uit archieven en correspondenties hebben over politieke tegenstellingen toentertijd buiten een kleine kring van direct betrokkenen bekend was. Het is tenslotte ook waar dat Maurits uiteindelijk van de Staten-Generaal toestemming kreeg de benoeming in James' orde te aanvaarden. Uit reverentie voor alle het land bewezen diensten: dat is het beeld dat de tijdgenoot via pamfletten aangeboden kreeg,¹⁴⁰ en niet alle aarzeling en touwtrekkerij die aan die toestemming vooraf waren gegaan.¹⁴¹

Dit alles in het oog houdend, kunnen we, dunkt me, wel zeggen dat Vondel met zijn gedicht inspeelt op de actualiteit, maar niet dat hij bewust stelling neemt in een politiek conflict. Dat de *Hymnus* natuurlijk in feite wel 'opinieerde' ten gunste van een bepaald politiek standpunt, is een andere kwestie.

2.3.2. *Opvattingen over de handel en de visserij*

Ondanks de vooral militaire taak van de admiraliteiten, is in Vondels *Hymnus* het thema van de handelsvaart toch iets zwaarder aangezet dan dat van de militaire macht ter zee. De militaire macht, zo stelt het gedicht, is er dankzij de handel en ook weer, zij het zeker niet uitsluitend,

¹³⁶ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 94.

¹³⁷ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, dl. 3, p. 110–111.

¹³⁸ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 97.

¹³⁹ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, dl. 3, p. 306.

¹⁴⁰ Zie: Knuttel, *Catalogus*, dl. 1, nrs. 2043–2047 (p. 397).

¹⁴¹ Van Deursen, *Honni soit qui mal y pense?*, p. 111–113.

ter wille van de handel.¹⁴² Dit laatste is trouwens wel geheel in overeenstemming met de taakstelling van de admiraliteiten.¹⁴³

Het primaat van de handel komt al direct tot uiting in de ‘propositio’ waarin, in navolging van Polydorus Vergilius, het ontstaan van de zeevaart uit de hebzucht van de mensen wordt geschetst. Eerst vinden zij de visserij uit (r. 13–24) en dan, niet tevreden met de vervulling van hun natuurlijke levensbehoeften (de “nooddrift”), ook de handel:

Maer d'onverzaedlijckheyd des menschen niet te vreden
Met nooddrift zynes lijfs, in zijn behoeftlijckheden,
Hier mede niet vernoeght, dus by sich selven spreeckt:
Wat is 't doch dat ons let? wat is 't dat ons ontbreeckt?
Dat in een vreemd gewest wy elders niet en soecken,
't Gene ons Climaet ontbeert, in d'een oft d'ander hoecken?
Oft zal de schrick des doots, 't woeste op geblasen Meer,
Het ruyschen vande wind, en 't bulderende weer,
Van een so stouten daed ons yzen doen en beven?
Neen! neen! na rijkdom streeft, oft wenscht niet meer te leven, (r. 25–34)

Pas nadat de handelsvaart op gang is, komt, in de persoon van de Egyptische koning Sesostris, de oorlogsvaart ter sprake, maar voor de lezer het weet zit de dichter met de Tyrrenen en Tyriërs weer bij de handel en de welvaart die deze brengt, om dan tenslotte als conclusie te formuleren:

Waer sy in zwange raeckt, oft uyt-steeckt hare borst
Werd yder Dorp een Stadt, elck Reeder eene Vorst,
Vruchtrijcke Marckten van onnutte en dorre stranden. (r. 63–65)

Hoezeer ook ontleent aan Polydorus, een oordeel over de handel wordt hier zeker gegeven, al is het maar dat handel dan wel nuttig, maar, in termen van moraal, toch zo eervol niet is.¹⁴⁴

In de ‘peroratio’ trekt Vondel zijn morele conclusie uit deze opvatting. Aanhakend bij de uitspraak dat de handel van “elck Reeder eene Vorst” maakt, roept hij daar tot de Nederlandse kooplui:

Wel aen ghy Bataviërs, die als op gouden straten,
Als Vorsten henen treden, wat salt u moghen baten?
[...]
Worpt alle u Kroonen wech, u purp'ren sluyers scheurt,
En met een droef ghemoedt om uwe zonden treurt.
Vwe ooren open sluyt voor 't luyd gheschrey der armen,
En treckt goetwilligh aen een hertelijck ontfarmen. (r. 371–384)

Tussen ‘propositio’ en ‘peroratio’ in heeft hij dan inmiddels de uit de algemene stelling getrokken conclusie op de Nederlanden toegepast (“Getuygen zuldy zijn vereende Nederlanden!” (r. 66)) en daarvan in de ‘confirmatio’ ook de bewijzen gegeven. Dat laatste doet hij in zijn ex-

¹⁴² Zie m.n. r. 77–84, r. 109–110, r. 131–132 en r. 297–308.

¹⁴³ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 75.

¹⁴⁴ Zie ook hiervoor, hfdst. 2, p. 91.

posé van de Nederlandse geschiedenis en vooral in de tweede reeks 'case histories', waarin aan de hand van de verre vaart de winstgevendheid van de handel wordt aangetoond. Vóór deze 'case histories' gaat hij, in overeenstemming met de in de algemene stelling geschetste historische ontwikkeling van de mensheid, even in op de visserij.

Vondel waardeert de visserij positief als middel om in de natuurlijke levensbehoeften te voorzien, zowel van de bevolking als van de vissers zelf:

[...] O wat een gulden neeringh!
En voedsel brengh ons toe de Coninghlijcke Heringh,
Hoe menigh duysent ziel by desen handel leeft,
En winnende sijn brood, God danck en eere gheeft. (r. 197–200)

Wat de handel betreft ligt de zaak ingewikkelder. Vondel belicht dit punt in de 'case histories' alleen vanuit de Indiëvaart, maar voordat hij ingaat op de geslaagde tochten van De Houtman en Van Neck via Kaap de Goede Hoop en op de wel iets minder succesvolle, maar toch altijd nog positief te waarderen tocht van Olivier van Noort door Straat Magelhães, beschrijft hij uitvoerig de mislukte pogingen om een doorvaart naar Indië te vinden langs het noorden en met name de laatste daarvan, die van Barentsz en Heemskerck die eindigde met de overwintering op Nova-Zembla (r. 219–268). Alleen al door zijn uitzonderlijke omvang springt deze passage eruit, maar bovendien wekt de erin opgenomen beschrijving van de reactie van moeder Natuur op deze onderneming (r. 239–246) de indruk dat Vondel er bedenkingen tegen had en het van belang vond die in dit gedicht ook naar voren te brengen. Pas daarna komt de succesvolle Indiëvaart aan de orde, waarbij inderdaad de volle nadruk ligt op de rijkdom die deze brengt (r. 277–294). Maar – en althans op het eerste gezicht in tegenspraak met de visie op het ontstaan van de zeevaart uit de begeerte en met de vermaning in de 'peroratio' – hier geen negatieve waardering. Integendeel, zelfs het gewapende optreden tegen de Spaanse pogingen deze handel te beletten, passeert zonder spoor van kritiek (r. 297–302), hoewel daartegen juist in doopsgezinde kringen bezwaren bestonden.¹⁴⁵ Tenslotte wordt, als over de visserij, ook over de VOC "des Heeren zegen" afgesmekt (r. 303–308).

Al met al vallen er in Vondels argumentatie ten aanzien van de handel vier probleemvelden te onderscheiden, die deels samenhangen. Ten eerste wat betreft herkomst en status van de handelsfilosofische visie, zoals die in de 'propositio' en in de 'peroratio' tot uitdrukking komt. Direct daarbij aan sluit de vraag, hoe de opmerkingen over de Indiëvaart en de VOC daarmee te rijmen vallen. Enigszins los daarvan staat de kwestie van Vondels houding ten opzichte van de noordelijke doorvaart. En tenslotte is er dan nogmaals de vermaning in de 'peroratio', maar nu als uitdrukking van een typisch dopers-religieuze levensopvatting waarin, zoals zal blijken, al het voorgaande ingebed wordt.

¹⁴⁵ Zie: Welcker, 'Het dagelijks brood', p. 200; en hiervoor hfdst. 1, p. 59.

Om met het eerste te beginnen. De opvatting dat de zeehandel in de allereerste plaats samenhangt met hebzucht was in de klassieke oudheid wijd verbreid,¹⁴⁶ maar het waren vooral de uitspraken van Aristoteles daarover die, via Thomas van Aquino, in de middeleeuwen bekendheid kregen. Aristoteles onderscheidt in zijn *Politica* twee manieren van goederenverwerving. De ene is gericht op de vervulling van de levensbehoeften van gezin en gemeenschap en in dat verband noemt hij beroepen als veehoeder, landbouwer, visser, vogelvanger en jager. De 'rijkdom' door deze bezigheden geproduceerd is per definitie begrensd door de natuurlijke behoefte. De andere manier daarentegen is gericht op het verzamelen van financiële rijkdommen en die kent geen begrenzing.¹⁴⁷ Het ontstaan van deze laatste manier nu koppelt Aristoteles aan de ontwikkeling van de handel. Zolang handel niet meer was dan simpele goederenruil werd ook hij gedicteerd door de behoefte en was hij 'natuurlijk', maar toen het geld eenmaal was uitgevonden werd hij een middel om limietloos rijkdommen te accumuleren. Het is deze handel die, volgens Aristoteles, niet met de natuur in overeenstemming is en daarom dan ook terecht een slechte naam heeft.¹⁴⁸

Thomas neemt Aristoteles' onderscheiding van natuurlijke en onnatuurlijke rijkdom over, en ook bij hem ligt de kern van het verschil in het doel: vervulling van levensbehoeften tegenover rijkdom vergaren om zichzelf wille. Parallel daarmee onderscheidt hij dan ook een natuurlijke begeerte, die begrensd wordt door zijn vervulling, zoals eten en drinken, en een onnatuurlijke begeerte, als naar rijkdom, die altijd méér wil. Eigenlijk, zo zegt hij – en ook daarvoor verwijst hij naar Aristoteles¹⁴⁹ –, is het zo dat men in het laatste geval iets wat een middel is, aanziet voor het doel. Want zij die rijkdommen begeren met het oog op hun levensbehoeften begeren een eindige hoeveelheid, immers zoveel als voor de vervulling daarvan nodig is.¹⁵⁰

Deze laatste opmerking, bij Thomas nadrukkelijker geformuleerd dan bij Aristoteles, krijgt een bijzonder gewicht wanneer hij verderop in zijn werk over de handel komt te spreken. Zich wederom baserend op hetzelfde caput van Aristoteles en, als die, aanhakend bij het verschil tussen natuurlijke en onnatuurlijke rijkdom, onderscheidt hij ook natuurlijke en onnatuurlijke handel. De laatste is handel in eigenlijke zin: om winst. Hij formuleert zijn conclusie echter iets genuanceerder dan Aristoteles:

Daardoor zit er aan handel, op zichzelf beschouwd, iets onwaardigs, in zoverre het, in de aard der zaak, geen deugdzaam of noodzakelijk doel impliceert.

¹⁴⁶ Zie: Heydenreich, *Tadel und Lob der Seefahrt*, m.n. p. 32–45; De Saint-Denis, *Le rôle de la mer dans la poésie latine*, p. 294–314, 357.

¹⁴⁷ Aristotle, *Politics*, I.III. 4–5 (p. 34–35) en I.III. 10 (p. 38–39).

¹⁴⁸ Aristotle, *Politics*, I.III. 11–17 (p. 38–45) en I.III. 23 (p. 50–51).

¹⁴⁹ Aristotle, *Politics*, I.III. 17 (p. 44–45).

¹⁵⁰ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.I.qu.2, art. 1 (dl. 6, p. 18–19) en II.I.qu.30, art. 4 (dl. 6, p. 354–355).

Maar dan voegt hij iets toe:

Niettemin duidt winst, die het doel is van handel, hoewel het in de aard der zaak niet iets deugdzaams of noodzakelijks impliceert, niet, op zichzelf beschouwd, op iets dat zondig of tegengesteld aan de deugd is: daarom is er niets dat verhindert dat winst gebruikt wordt voor een noodzakelijk of zelfs deugdzaam doel, en zodoende wordt handel wettig. Zo kan bijvoorbeeld iemand de gematigde winst die hij door middel van de handel tracht te maken, bestemmen voor het onderhoud van zijn gezin, of voor de ondersteuning van de behoeftigen; of hij kan handeldrijven met het oog op een of ander publiek belang, bijvoorbeeld wanneer het zijn land ontbreekt aan levensbehoeften, en winst nastreven, niet als doel, maar als betaling voor zijn inspanning.¹⁵¹

Thomas' opvatting komt er dus op neer dat de eigenlijke handel – in tegenstelling tot de natuurlijke handel die direct gericht is op de vervulling van materiële levensbehoeften – weliswaar gericht is op winst, maar dat de wijze waarop van die winst gebruik wordt gemaakt toch ook deze handel kan rechtvaardigen, en wel wanneer hij, in plaats van doel op zichzelf te zijn, een middel is tot iets goeds.¹⁵²

Het is deze thomistisch-aristotelische visie die in hoge mate richtinggevend is geweest voor het denken over handel en handelsmoraal in de late middeleeuwen, met name in Noordwest-Europa. Als kroongetuige voor Nederland kan Coornhert opgevoerd worden, die in zijn *Zedekunst dat is Wellevenskunste*, voor het eerst gepubliceerd in 1586,¹⁵³ dezelfde onderscheiding opvoert tussen natuurlijke inkomsten en beroepen, en beroepen die op winst gericht zijn:

De natuurlycke zyn d'edelste ende eerlyxte, als d'ackerbouw, jachte, voghelrye of vischerye. D'ander twee zyn opt ghewin, te weten d'avontuurlycke, als komanschap of renten vreemd van bedrogh ende woecker, ende de kunstighe handwercken, [...]¹⁵⁴

De nadere onderscheiding binnen de laatste categorie hoeft ons hier niet bezig te houden. Belangrijker in dit verband is dat ook bij Coornhert, als

¹⁵¹ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.II.qu.77, art.4: "Hence trading, considered in itself, has a certain debasement attaching thereto, in so far as, by its very nature, it does not imply a virtuous or necessary end. Nevertheless gain which is the end of trading, though not implying, by its nature, anything virtuous or necessary, does not, in itself, connote anything sinful or contrary to virtue: wherefore nothing prevents gain from being directed to some necessary or even virtuous end, and thus trading becomes lawful. Thus, for instance, a man may intend the moderate gain which he seeks to acquire by trading for the upkeep of his household, or for the assistance of the needy: or again, a man may take to trade for some public advantage, for instance, lest his country lack the necessaries of life, and seek gain, not as an end, but as payment for his labour." (dl. 10, p. 327-328).

¹⁵² Gilson, *Le thomisme*, p. 450-451.

¹⁵³ Coornhert, *Zedekunst*, 'Inleiding', p. VII. Het werk werd herdrukt in 1596 en in 1612 opgenomen in het eerste deel van de *Wercken* van Coornhert ('Inleiding', p. XXVII-XXVIII).

¹⁵⁴ Coornhert, *Zedekunst*, III.v.39 (p. 184).

bij Thomas, de morele waardering van de handel afhangt van de vraag wat er met de winst wordt gedaan.

Hij zet dat uiteen in een werkje, speciaal gewijd aan *De Coopman*: “Aenwijsende d’oprechte conste, om Christelijck ende met eenen gelijcken moede in ’t winnen ende verliesen, Coophandel te drijven”, uitgekomen in 1580.¹⁵⁵ Hij schrijft daar:

Daer zijn menschelijke wercken die van selfs goet zijn, die van selfs quaet zijn, ende die van selfs noch goet noch quaet en zijn, maer sodanich als de werckman.

De handel hoort tot de laatste categorie:

Die Coopmanschap en is dan van selfs goet noch quaet, maer soo die Coopman is: Dat’s met een goet Coopman goet, maer met een quaet Coopman quaedt.

Het goede dat een koopman doet, ligt in het maatschappelijk belang van zijn bedrijf:

Hy haelt nodighe ende nutte waren uyt vreemde landen, ofte hij bestelt den arbeytslyuden stof ende gelt om nodige ende nutte dinghen te maken, die hy dan vervoert, of doet vervoeren, of vercoopen in vreemde landen.

En wat de winst betreft, die mag hij gebruiken voor het levensonderhoud van hemzelf en van zijn gezin en voorts om de armen bij te staan:

Want dese onse Coopman dat ghewonnen niet en bewaert om zijne kisten, maer om den ydele buycken vande rechte Armen te vullen, oock om zijn selfs ende zijnes Huysgesindes nootdruft daer af te nemen: [...]¹⁵⁶

Natuurlijk gaat Coornhert in zijn boekje veel uitvoeriger in op de verschillende aspecten van koophandel en koopmanschap dan Thomas doet in het ene caput dat die daaraan wijdt, maar de kern van zijn betoog komt op hetzelfde neer. Hoogstens kan men zeggen dat hij misschien iets meer dan Thomas de maatschappelijk positieve kant van handeldrijven en winstmaken onderstreept, evenals trouwens de morele eisen waaraan de koopman moet voldoen wil het goed zijn. In zijn *Zedekunst* vat hij de essentie in één alinea samen:

Daarom moet zyn ooghe daar op zyn dat, ghelyck hy gheen eerlyck ghewin en verzuymt daar hyze magh bekomen, alzo mede niet en laat verdoen in zynen huyze boven nootdruft na zynen state, maar altyd eer wat minder, met afsnoeying van alle onnodighe kosten, om zulk selfs ter nood te moghen verteren met zynen ghezinde, of den naasten in zynen nood (behoevet die meer dan hy) te moghen mildelyck mede deelen, zo dat hy niet en zy een doorslag of ghierigh, maar een oprecht, mild man.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Zie voor de datering: *Bibliotheca Belgica*, dl. 1, p. 703, C.46. Ik gebruikte de editie die in 1620 uitkwam in Norden (*Bibliotheca Belgica*, dl. 1, p. 704, C.47).

¹⁵⁶ Coornhert, *De Coopman*, Resp. p. 6, 8, 53, 126–127.

¹⁵⁷ Coornhert, *Zedekunst*, III.v. 47 (p. 185–186). Ik laat het probleem van Coornherts bronnen buiten beschouwing, maar opgemerkt zij wel, dat hij deze visie niet ontleend heeft aan enige klassieke bron, nòch aan Valerius of Foxius (zie: Kuiper, *Orbis artium*, p. 266–267, 294–295, 319, 323–342).

Het zal duidelijk zijn dat de algemene handelsfilosofische visie die in de *Hymnus* tot uitdrukking komt, geheel past binnen de hiervoor geschetste thomistisch-aristotelische traditie. Ook Vondel verklaart het ontstaan van de handel uit begeerte naar méér rijkdom dan vervulling van de natuurlijke levensbehoeften vereist (r. 25–34). Dat hij voor de verwoording gebruik maakt van het werk van Polydorus Vergilius doet daar natuurlijk niets aan af. Ook hij benadrukt het ‘natuurlijke’ karakter van de visserij (r. 13–24). Ook hij komt tenslotte met de vermaning de gewonnen rijkdom vooral te besteden aan de behoeftigen (r. 370–384). We mogen daarom, dunkt me, wel aannemen dat het ook bij Vondel dit juiste doel is dat, in de meest letterlijke zin, het middel heiligt.

Het morele gedrag van de individuele koopman rechtvaardigt achteraf zijn op winst gericht bedrijf. Verderop zal ik aanwijzen dat dit morele gedrag zowel bij Coornhert als bij Vondel gedefinieerd wordt vanuit het geloof. Bij hen wordt wat betreft de handel de scheiding tussen wereld en geloof, die ik hiervoor bij het probleem van de weerloosheid signaleerde,¹⁵⁸ als het ware uiteindelijk verzoend in de persoon van de gelovige koopman. Er ligt hier een duidelijk verschil met de oudere en meer radicale doperse stellingname, die veel kritischer tegenover de handel was en die men vooral aantreft bij Zwitserse en Duitse doopsgezinden.¹⁵⁹ In Nederland overheerst al vroeg de meer thomistische visie. Reeds Menno Simonsz onderscheidt met nadruk de ‘rechtvaardige’ van de ‘onrechtvaardige’ kooplieden als hij schrijft:

De onrechtveerdige Kooplieden en Kramers (ick segge de onrechtveerdige, want die rechtveerdigh ende vroom zijn, en meyne ick niet) met alle die, die met gierigheyt omgaen, ende daer door haer neeringe drijven, staen oock soo nae dat vervloekte gewin, dat sy Godt gantsch van haren herten uytshuyten.

Bij hem ligt de nadruk nog op het moreel gevaarlijke van de handel, iets dat onderstreept wordt door de opmerking in de marge:

Hoewel de Koopmanschap, in haer selven niet onrecht en is, soo is sy evenwel een seer periculoose neeringe.¹⁶⁰

Ook in de ‘‘Artijckelen des Geloofs’’, in 1591 in Duitsland opgesteld en in de jaren daarna basis geworden voor verschillende Nederlandse doopsgezinde gemeenten,¹⁶¹ wordt nog bezorgd gesproken over ‘‘de groote vryheydt der Koopmanschappen’’.¹⁶² Maar inmiddels namen, vooral in de Hollandse en Zeeuwse steden, veel doopsgezinden actief en met succes

¹⁵⁸ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 107.

¹⁵⁹ Zie: Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw*, p. 454; Sommer, ‘Peter Rideman and Menno Simons on economics’, p. 213; Klassen, *The economics of anabaptism*, p. 42, 89.

¹⁶⁰ Menno Simons, ‘Van het rechte Christen Geloove’. In: *Opera*, p. 99. Vgl. Sommer, ‘Peter Rideman and Menno Simons on economics’, p. 215–216.

¹⁶¹ Zie: *Documenta reformatoria*, dl. 1, p. 73.

¹⁶² ‘De Artijckelen des Geloofs in ’t Concept van Ceulen, van den eersten Mey, Anno 1591’. In: *Documenta reformatoria*, dl. 1, p. 74.

deel aan handel en visserij en de daarmee verbonden takken van industrie. Naast het boerenbedrijf waren er trouwens voor hen nauwelijks andere mogelijkheden.¹⁶³ Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de waarschuwingen tegen de handel als zodanig verstommen en de volle nadruk komt te liggen op de hantering van de gewonnen rijkdommen door het individu.

Het is op dit punt dat de opvattingen van Coornhert over de handel aansluiten bij de doopsgezinde leer en levenspraktijk. Trouwens, ook verder staat Coornhert in ethisch opzicht dicht bij met name de Waterlandse doopsgezinden. Hij was een goede vriend van hun leraar Hans de Ries, die volgens Kühler in moraalfilosofisch opzicht zelfs zijn volgeling kan worden genoemd.¹⁶⁴ Het is dan ook aannemelijk dat ook Vondel zich wat betreft zijn handelsfilosofische opvattingen op hem heeft geïnspireerd. Maar tegelijkertijd moeten we niet vergeten dat hij met die opvattingen staat in de hele thomistisch-aristotelische traditie, die ook langs allerlei andere wegen op hem kan hebben ingewerkt.

Hoe dat ook zij, in ieder geval staan ook wat betreft de handel Vondels opvattingen tegenover zowel die van het calvinisme, als die van het natuurrechtelijke denken. Voor het calvinisme bestaat er een vrijwel totale scheiding van wereld en geloof, maar zònder dat dit leidt tot een onderscheid tussen het handelen 'vanuit de wereld' en het handelen 'vanuit het geloof'. De mens heeft juist de plicht de materiële mogelijkheden van het aardse – immers de schepping Gods – optimaal te verwezenlijken. Hij kan daaraan echter geen indicatie ontleen voor zijn heil 'sub specie aeternitatis', en omgekeerd zijn er ook nauwelijks religieus gedefinieerde inperkingen van dit aardse handelen anders dan dat het niet ten nadele mag strekken van het ware geloof en de ware kerk. Het morele criterium voor het handelen in de wereld is het maatschappelijk nut en het is de wereldlijke overheid die ter zake de hoogste autoriteit is. De ethisch-religieuze component is een zaak tussen het individu en God en geeft geen richting aan het aardse bedrijf. En ook van een rechtvaardiging van het aardse handelen vanuit een religieus gedefinieerd moreel gedrag van het individu is geen sprake.¹⁶⁵ Daartegenover worden, zoals ik hiervoor al stelde,¹⁶⁶ in de natuurrechtelijke opvatting zoals die in de 16de eeuw met name in Spanje werd ontwikkeld, de principes van het Goddelijke en daarmee van het ook in religieus opzicht moreel juiste

¹⁶³ Hierover vooral: Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 149–150, 155–156. Vgl. ook hfdst. 1, p. 45–46.

¹⁶⁴ Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw*, p. 362, 394. Vgl. ook Bonger, *Coornhert*, p. 130–134, waar ook ingegaan wordt op de, in ons verband niet ter zake doende, meningsverschillen tussen Coornhert en de Waterlandse gemeente.

¹⁶⁵ Beins, 'Die Wirtschaftsethik der calvinistischen Kirche der Niederlande', m.n. p. 89, 92–100, 115–116, 122–124; Riemersma, *Religious factors in early Dutch capitalism*, p. 70, 74–75, 81–84.

¹⁶⁶ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 107.

handelen, juist gelegd in de natuurlijke aard van de schepping. De mens heeft inzicht in deze principes op grond van zijn natuurlijke rede, zonder daartoe een religieuze inspiratie of een religieus dictaat te behoeven.¹⁶⁷ In Nederland lag deze opvatting ten grondslag aan Hugo de Groot's *Mare Liberum*, dat in 1609 was verschenen.¹⁶⁸

We kunnen concluderen dat de algemeen filosofische visie ten aanzien van de handel zoals die in de *Hymnus* is verwoord, de uitdrukking is van een – als zodanig van andere opvattingen te onderscheiden – Coornhertiaans-doperse levensbeschouwing, al zal dit nog duidelijker worden wanneer ik verderop in zal gaan op de specifiek religieuze aspecten van de vermaning in de 'peroratio'. De vraag is nu in hoeverre de concrete opmerkingen die in het gedicht worden gemaakt over de Nederlandse zeevaart daarmee in overeenstemming zijn.

Zoals gezegd, begint Vondel zijn reeks concrete voorbeelden met een passage gewijd aan de visserij, en wel met name de haringvangst (r. 193–208). Uit iedere regel spreekt de opvatting dat dit een 'natuurlijke' nering is, gericht op de vervulling van levensbehoeften in plaats van op winst. En in de slotregels herkennen we Coornherts opmerking dat de natuurlijke beroepen ook "d'edelste ende eerlyxte" zijn, waar de dichter schrijft:

Den Hemel zegen u, vermids ghy soo goedt-aerdigh
Ws Lichaems nootdruft wint onnoosel en rechtvaerdigh,
En vanden lieven God met danckbaerheydt ontfanght
'Tzy weynigh, ofte veel, wat ghy in't garen vanght. (r. 205–208)

Toch geven de laatste twee regels van dit citaat uitdrukking aan nog een extra morele categorie. De toegesproken vissers zijn niet alleen de zegen des Hemels waard op grond van de aard van hun beroep, maar ook op grond van hun eigen religieus-morele instelling: zij zijn God dankbaar ongeacht of zij veel of weinig vangen. Het is juist dit 'extra', de gerichtheid op God, die de passage zijn Coornhertiaans-doperse signatuur geeft. Zo schrijft Coornhert over de "Ghelyckmoedicheyd":

Nu weet de verstandighe dat God zynre zorghe draaght, dat zo wel armoede als ryckdom, ziekte als ghezondheyd vanden Heere komen. Ende weet boven dien dat God hem altyd 'tgheen hem nutste is toeschickt [...]

¹⁶⁷ Reibstein, *Völkerrecht*, dl. 1, m.n. p. 334, 337–339, 351–354.

¹⁶⁸ Met name geformuleerd in de opdracht 'Ad principes populosque liberos orbis christiani'. Voor de datering zie: Ter Meulen-Diermanse, *Bibliographie Grotius*, nr. 541. De Nederlandse vertaling verscheen in 1614 onder de titel *Vrye Zeevaert*. Een en ander neemt overigens niet weg dat ook de natuurrechtelijke opvatting duidelijk beïnvloed is door thomistisch-aristotelische concepties (zie: De Roover, *La pensée économique des scolastiques*, p. 38–39; vgl. ook p. 106–107). Men zou kunnen zeggen dat de 'natuurlijke' aspecten van het thomisme hier ahw. verzelfstandigd verder ontwikkeld worden, terwijl dat in het meer spirituele denken van de 16de eeuw, zoals dat van Coornhert en de doopsgezinden, gebeurt met de ethisch-religieuze aspecten (zie ook hierna, hfdst. 2, p. 131).

Zo heeft dan de verstandighe mensche niet alleen een ghelycke moedt in allen toevallen, [...], maar hy heeft daar by oock een stadighe vrueghde, [...], ende een ware voorsmake hier inder tyd vande eeuwighe zalicheyd, [...]¹⁶⁹

En in een brief van Lubbert Gerritsz, leraar van de Waterlandse gemeente, lezen we, als directe uitdrukking van deze dankbaarheid, de woorden:

O Lieve Heere barmhertighe Hemelsche vriendelijcke Vader, nae dien ghy ons dese tijdtlijcke dingen soo rijckelijcken tot onse noodruft verleent hebt, onse harte daer mede verblijt, onse lichaem sterckt, daer uyt wy uwe liefde ende goedtheydt tot onswaert bekennen, hoe sal onse herte hem dan verblijden, als wy by u te huys in onse Hemelsche Vaders-lant sullen komen, [...]¹⁷⁰

Natuurlijk kan men moeilijk stellen dat de twee versregels van Vondel, los genomen, eenduidig naar deze context uitwijzen. Maar dat kan men wel wanneer men daarbij betreft dat Vondel al begonnen was de betreffende vissers te karakteriseren als “Oprechte Zebedeen! [...] Die Petrum volgt op 't spoor” (r. 201–203). De vergelijking met de apostels Johannes en Jacobus, zonen van Zebedeüs en eveneens vissers, duidt meer aan dan alleen een overeenkomst van beroep. De opvatting dat Christus' kerk hier op aarde gebouwd wordt door hen die hun geloof ook in hun levenswijze waar maken, is een van de meest karakteristieke doopsgezinde geloofspunten.¹⁷¹ In deze zin zijn Vondels vissers inderdaad ‘apostelen’. Waarschijnlijk heeft Vondel trouwens in deze passage ook nog op een veel directer wijze aan zijn geloofsgenoten gedacht. Juist de haringvisserij werd namelijk voor een goed deel door doopsgezinden bedreven en bijvoorbeeld niemand minder dan Hans de Ries had daar zijn geld in belegd.¹⁷²

De handel heeft, zoals we bij Coornhert zagen, als “avontuurlyck” en “opt ghewin” gericht bedrijf niet de inherente morele kwaliteit die de visserij kenmerkt. Alles hangt er van af hoe men de winst hanteert. Doet men dat goed, dan is ook de handel goed, en dat impliceert weer dat de goede koopman “gheen eerlyck ghewin en verzuymt daar hyze magh bekomen”. Het is dit laatste principe dat we ook terugvinden in de voorbeelden van de Nederlandse handelsbloei die Vondel in zijn *Hymnus* geeft. Het andere principe: dat men die winst dan ook op de juiste wijze moet gebruiken, komt pas aan de orde in de vermaning aan het eind van het gedicht.

Wanneer we de uitweiding over de pogingen een noordelijke doorvaart te vinden nog even buiten beschouwing laten, dan ligt inderdaad alle nadruk in de passages over de Nederlandse handel op de rijkdom die deze brengt. Dat is al meteen het geval aan het begin, waar Vondel, in navol-

¹⁶⁹ Coornhert, *Zedekunst*, V.v.54–55 (p. 357–358).

¹⁷⁰ Gerritsz, *Sommighe Christelijcke Sendt-Brieven*, nr. 16, p. 437.

¹⁷¹ Zie hierna, hfdst. 2, p. 135.

¹⁷² Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 149; Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw*, p. 455.

ging van Van Meteren, vertelt hoe de successen van Drake en Cavendish de Nederlanders inspireerden tot hetzelfde ondernemen:

De Bondgenooten oock begonden te verlangen,
Om op een goede hoop van winninge aen te vangen
't Geen hun nabuyrigh volck nu meermaels had bestaen, (r. 213–215)

Maar er is ook nog een ander punt dat Vondel hier, eveneens in navolging van Van Meteren, aanstipt: het recht op deze handel tegenover de, op een pauselijk decreet berustende, Spaanse pretenties op mondiale maritieme alleenheerschappij:

Te meer, dewijl zy vranck, en niemand onderdaen,
Niet hadden om te sien na 's Roomschen Paus Statuyten,
Dewelcke af-gunstigh haer van d'Indi vaert uytsluyten. (r. 216–218)

Beide punten krijgen evenveel aandacht wanneer Vondel, na de noordvaart behandeld te hebben, terugkomt op de succesvolle handel.

Wat de rijkdom betreft: de vaart op Oost-Indië bracht met de reis van Van Neck een winst van vier op één (r. 283), en die op de West, gestart met de reis van Van Noort, was volgens Vondel al even profijtelijk:

Ick swygh hoe dickmael 't weste ontblood is van Gesteente,
Van Peerlen, en van Goud, tot welstand der Gemeente. (r. 289–290)

De hele sfeer van deze passage staat niet alleen ver af van de oude doperse achterdocht tegen handel en rijkdom, maar – ondanks de nadruk op het feit dat een en ander dient “tot welstand der Gemeente” – ook van de teneur van het werk van Coornhert die, schrijvend vóór de periode van de verre vaart, toch veel meer denkt in termen van goederen en grondstoffen, dan van pure winstmakerij.¹⁷³ Ik signaleer dit, omdat het ons met de neus drukt op het feit hoezeer opvattingen, afkomstig uit een vroegere periode, ingevuld worden vanuit de eigen realiteit. Die realiteit was dat veel doopsgezinden hoorden tot de pioniers van de verre vaart en als beleggers of werknemers deelnamen in de verschillende ondernemingen daarvan, en weldra ook in het samengebundelde lichaam: de *Vereenigde Nederlandsche Geoctroyeerde Oostindische Compagnie*.¹⁷⁴

Zonder problemen bleef deze deelname overigens niet en daarmee kom ik op het tweede punt: de houding tegenover de Spaanse vijand in de beide Indiën. In 1493 had de toenmalige paus Alexander VI, om strijd tussen beide landen te voorkomen, de wereld verdeeld in een – volgens de juridische conceptie van de betreffende bul – Spaans en Portugees leengebied.¹⁷⁵ De daaraan ontleende soevereiniteitsaanspraken waren met de verovering van Portugal in 1580 overgegaan op de Spaanse kroon alleen. Juridisch verzet tegen deze conceptie kwam er van alle kanten: uit de hoek van de al bij herhaling genoemde Spaanse natuurrechte-

¹⁷³ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 114.

¹⁷⁴ Zie: Verheus, ‘Beleden vrede–omstreden vrede’, p. 171; Welcker, ‘Het dagelijks brood’, p. 200.

¹⁷⁵ Reibstein, *Völkerrecht*, dl. 1, p. 267–278.

lijke school, even later van Engelse kant, en, last but not least, uit Nederland en wel vooral bij monde van Hugo de Groot, wiens *Mare Liberum* (1609) helemaal aan deze kwestie gewijd is.¹⁷⁶ Daartegenover had de Spaanse koning al in 1605 in een plakkaat zijn souvereiniteit nog eens benadrukt en aan alle buitenlanders de handel in Oost- en West-Indië verboden.

De VOC stelde zich ten tijde van haar oprichting in 1602 in deze kwestie defensief op, althans officieel, want op de achtergrond speelde de wens om door middel van dit lichaam ook de oorlogvoering een nieuwe impuls te geven zeker mee. Weldra, en vooral na 1605, gaat de oorlogstaak echter een steeds groter rol spelen.¹⁷⁷ Als dit duidelijk wordt, trekt, in 1605 en 1608, een aantal belangrijke doopsgezinde deelnemers zich om die reden terug.¹⁷⁸

Ook Vondel noemt het militaire optreden van de VOC en opvallend is hoezeer hij de volle nadruk legt op het defensieve karakter ervan:

Castilien swelt van nijd, dat so een rijke Leen
Als 't gulden *Indus* is, schier yeder word gemeen:
Dat deze goude Thuyn in d'aldersoetste luchten
Ons in den schoot verleent so veelderhande vruchten:
Dies schat noch moeyt en spaert, om sluyten eens op 't lest
Den draey-boom vande vaert van Oosten, en van West.
De Bondgenooten hier niet weynich op en letten,
Maer d'Eylanden alsins met wapenen besetten,
Tot welcken eynde oock nu (om zijn ervarentheyd)
Den kloecken *Geeraert Reyns* gegeven is 't beleyd (r. 291–300)

Om misverstand te voorkomen: De Groots traktaat, dat in het Latijn gepubliceerd was en waarvan pas in 1614 een Nederlandse vertaling zou verschijnen,¹⁷⁹ hoeft hij niet gekend te hebben om tot deze redenering te komen. Voor zover hij de kwestie van de pauselijke bul, het handelsverbod van de Spaanse koning en de bezetting van de Indische eilanden door de VOC niet zelf kende uit plakkaaten en verhalen, heeft hij het allemaal kunnen lezen bij Van Meteren.¹⁸⁰ Van de argumentatie die De Groot geeft over het recht op vrije zeevaart is in de *Hymnus* niets terug te vinden.

Merkwaardig kan het echter lijken dat Vondel, in tegenstelling tot zijn hierboven genoemde geloofsgenoten, geen enkele kritiek laat horen op het VOC-optreden. Mogelijk waren de Waterlanders wat dit betreft een tijd lang coulanter dan andere doopsgezinde richtingen. Pas in 1619 zou deze gemeente beleggingen van haar leden in de VOC afkeuren omdat

¹⁷⁶ Reibstein, *Völkerrecht*, dl. 1, p. 396–413; De Pauw, *Het Mare Liberum*, p. 10–24.

¹⁷⁷ Den Haan, *Moedernegotie en grote vaart*, p. 100–104.

¹⁷⁸ Welcker, 'Het dagelijks brood', p. 200; Den Haan, *Moedernegotie en grote vaart*, p. 66, 101; zie ook hfdst. 1, p. 59.

¹⁷⁹ Zie noot 168.

¹⁸⁰ Van Meteren, *Belgische ofte Nederlantsche Oorlogen*, Boeck 25, p. 195 recto, en Boeck 26, p. 213 recto–214 recto.

dit lichaam wapens gebruikte ook waar geen sprake was van zelfverdediging.¹⁸¹ Dit wekt de indruk dat tot die tijd in deze kring een defensief verweer toch wel aanvaardbaar werd geacht. Mogelijk speelde daarbij mee dat de VOC als semi-overheidsinstelling ook inderdaad het recht had gekregen in de door haar geëxploiteerde gebieden het 'zwaard van de overheid' te voeren.¹⁸²

Hiervoor zagen we dat er in de opvattingen van Coornhert wat betreft de morele aanvaardbaarheid van de handel twee aspecten te onderscheiden zijn: het maatschappelijk nut en de wijze waarop de individuele koopman handelt met de door hem gemaakte winsten. Van deze twee is het laatste aspect – zowel bij hem als bij Vondel gedefinieerd vanuit het geloof – het beslissende.¹⁸³ Als gezegd komt dat in de *Hymnus* als sluitstuk, wanneer alles wat samenhangt met de 'wereld' afgehandeld is. Evenals het thema van de militaire macht ter zee, eindigt de behandeling van het thema van de handelsbloei dan ook voorlopig met het aspect van het maatschappelijk nut. Reynst is naar Indië gezonden:

[...] om d'Indische Quartieren
Ten besten van 't gemeen verstandigh te bestieren, (r. 301–302)

Dat de gunst van de Hemel daarover afgesmeekt wordt (r. 303–308), is met het wereldlijk karakter ervan niet in tegenspraak. Ook de 'wereld' is onderworpen aan Gods bestier. Of, om de *Corte Belijdenisse des Geloofs* nogmaals aan te halen:

De Wereltlijcke macht, ofte Overheyt, is een nootwendighe ordinantie Gods, gheordent ende inghestelt, tot onderhoudinghe van den ghemeynen staet, [...]¹⁸⁴

Wat hierna, bij wijze van 'enumeratio' nog volgt is slechts de lof van de ondernemende zeehelden die dat alles mogelijk hebben gemaakt en

Waer van d'Antipoden begroet zijn op de rij,
Die and're Sterren sien, en Hemel-locht als wy. (r. 327–328)

2.3.3. De noordelijke doorvaart

Die antipoden moeten eind 16de, begin 17de eeuw nog tot de verbeelding hebben gesproken. Het begrip kwam uit de klassieke oudheid en eveneens uit de oudheid kwam de opvatting dat zij principieel onbereikbaar zouden zijn. De mens zou de evenaar en de polen niet kunnen passeren, de eerste vanwege de extreme hitte, de beide andere vanwege de extreme kou.¹⁸⁵ Bovendien zou de oost-west-doorvaart belemmerd worden door twee oceanische stromingen die van pool tot pool liepen. Deze opvatting was met name via de *Somnium Scipionis* van de laat-klassieke au-

¹⁸¹ Verheus, 'Beleden vrede-omstreden vrede', p. 172.

¹⁸² Zie het octrooi artikel 35–37, in: *Groot Placaet-Boeck*, dl. 1, kol. 536–537.

¹⁸³ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 114.

¹⁸⁴ *Corte Belijdenisse des Geloofs*, art. 37, p. 35.

¹⁸⁵ Zie bijv. Plinius, *Naturalis Historia*, II.LXVIII.172.

teur Macrobius (ca. 400) in de middeleeuwen wijd verbreid,¹⁸⁶ en kreeg nog een extra impuls toen in de 15de eeuw de *Geographia* van Ptolemaeus (ca. 85–161) bekend werd.¹⁸⁷ Vanwege deze onbereikbaarheid ontkenen trouwens sommige kerkvaders het bestaan van tegenvoeters, die immers ten principale van de christelijke verlossingsboodschap uitgesloten zouden zijn, wat ondenkbaar was.¹⁸⁸

Met een zekere triomf vermelden allerlei 16de-eeuwse auteurs dat de recente ontdekkingsreizen bewezen hebben dat de antipoden niet alleen bestaan, maar ook bereikbaar zijn. Als voorbeeld noem ik Petrus Messia, wiens *Verscheyden Lessen [...] waer inne beschreven worden de weerdichste geschiedenissen alder Keyseren, coninghen, ende loflijcker mannen* in 1587 in een Nederlandse vertaling verscheen. Hij schrijft naar aanleiding van de tocht om de aarde van Magelhães:

[...] Ende is om de waerheyt te segghen, eene sake daer aen veel wijse mannen in voorleden tijden hebben ghetwijfelt, te weten oft oock sulcx doenlijck ende moghelijck ware. Also dat om onse propooste hier mede te besluyten, tgunst daer van wy te voren spraken, ghy wt deser oorsake [*nl.* de tocht van Magelhães, *ms*] moet ghelooouen, te weten, dat de ghene die daer wonen op d'ander zijde vander Aerden, ende wy noemen *Antipodes*, aldaer oock wonen ende verkeeren gelijk als wy hier doen, [...]

Hij disculpeert het ongeloof in tegenvoeters van de kerkvaders Augustinus en Lactantius dan ook met een verwijzing naar de geografische onkunde van hun tijd:

[...] dewijle men in ouden tijden ghewoon was, jae dat ooc vele dese opinie hadden; dat het onmoghelijck ware den *Equinoctiael circkel* te passeren, [...]. Ende omdat het te dier tijt eene dolinghe was, daervan wy nu het contrarie van dien weten, ende door d'experientie hebben ervaren: [...]¹⁸⁹

Ik vermeld dit alles niet louter om Vondels uitspraak over de antipoden in perspectief te plaatsen, maar vooral omdat het ervaringsfeit dat de evenaar wel kon worden gepasseerd, weldra zou worden aangevoerd als argument om ook naar een noordelijke doorvaart te zoeken.

Al in 1584 was de Zeeuwse koopman Balthasar de Moucheron, in overleg met de geograaf Gerard Mercator en aanhakend bij resultaten van Engelse ontdekkingsreizigers, tot de conclusie gekomen dat het mogelijk moest zijn via Noord-Rusland naar China en Indië te varen. De door hem gefinancierde tocht die kant op had geleid tot handelscontacten met

¹⁸⁶ Zie: Wright, *The geographical lore of the time of the crusades*, p. 18–19, 56–57, 156–157; Macrobius, *Commentary on the dream of Scipio*, 'Introduction', p. 19–20, 48–49, 74–75, 200–206, 214–215.

¹⁸⁷ Schmithüsen, *Geschichte der geographischen Wissenschaft*, p. 60.

¹⁸⁸ Wright, *The geographical lore of the time of the crusades*, p. 56; vgl. *De verscheyden Lessen Petri Messiae*, p. 708–709.

¹⁸⁹ *De verscheyden Lessen Petri Messiae*, p. 705, 709. Zie ook in Van Mander, *Den Grondt der Edel Vry Schilderconst*, dl. 2, p. 572, de aantekening van Miedema.

Rusland, maar daar was het vooralsnog bij gebleven.¹⁹⁰ Maar in 1593 lanceert hij het plan opnieuw en bij die gelegenheid bleef het niet bij een privé-initiatief. Niet alleen Prins Maurits en de Staten van Zeeland, ook de stad Amsterdam en de Staten van Holland hadden belangstelling, wat er in resulteerde dat de te ondernemen ontdekkingsstocht een regerings-aangelegenheid werd, tenslotte besloten op het niveau van de Staten-Generaal.¹⁹¹

Inmiddels was er echter ook een conflict ontstaan. Tegenover De Moucheron, die steunde op de opvattingen van Mercator, stelde de Amsterdamse dominee-zeevaartkundige Petrus Plancius, en met hem de Amsterdamse geïnteresseerden, dat de route niet via het noorden van Rusland, maar nog veel noordelijker, boven Nova-Zembla langs, gezocht zou moeten worden. Mercator ging uit van de oude opvatting dat de noordpool omringd zou zijn door vier grote eilanden met nauwe doorgangen die men niet zou kunnen passeren. Plancius daarentegen geloofde in een open poolzee en achtte juist de doorvaart benoorden Rusland te nauw. De uiteindelijke instructies die de Staten-Generaal voor de onderneming uitvaardigden, vormden een compromis: de Zeeuwse en Noordhollandse schepen zouden de route langs de noordkant van Rusland nemen, en de Amsterdamse schepen zouden ten noorden van Nova-Zembla hun geluk beproeven.

De tocht van 1594 heeft inderdaad volgens deze instructie plaatsgevonden: de Amsterdamse schepen kwamen ten noorden van Nova-Zembla tot op 78° en de andere schepen bereikten via een nauwe doorgang, die ze Straat Nassau noemden (tegenwoordig: Jugorstraat), de Karische zee en dachten dat daarmee de open doorgang tot China voor hen lag. Verder ging het dat jaar niet. Algemeen achtte men de bevaarbaarheid van de route naar de Karische zee bewezen en het jaar daarop ging men nu eensgezind die kant op. Maar die reis werd een mislukking: te laat vertrokken, kwam men niet verder dan Straat Nassau. Mede doordat in datzelfde jaar 1595 de vaart naar Indië via Kaap de Goede Hoop was gestart, verloren de meeste deelnemende steden en kooplieden daarna hun belangstelling. Alleen Plancius en de Amsterdamse kooplieden, gesterkt in hun mening dat de noordelijke route de juiste was, zetten door en financierden een derde tocht: die van Barentsz, Heemskerck en De Rijp.¹⁹²

Plancius' opvatting over de noordelijke route was sinds 1594 waarschijnlijk geëvolueerd. In ieder geval was hij van mening dat men niet te dicht onder de kust moest varen, omdat men juist daar last zou hebben van ijsvorming, terwijl dat in volle zee, door de golfslag en het zoutgehalte van het water, veel minder het geval zou zijn. Bovendien achtte hij het mogelijk dat het dichterbij de pool warmer zou zijn dan zuidelijker,

¹⁹⁰ De Stoppelaar, *Balthasar de Moucheron*, p. 30-33.

¹⁹¹ De Stoppelaar, *Balthasar de Moucheron*, p. 94-102.

¹⁹² De Stoppelaar, *Balthasar de Moucheron*, p. 103-104, 121-127; De Veer, *Reizen van Willem Barents*, dl. 2, Inleiding, p. XVI-XVII, XLII; Burger, 'De deurvaert by Noorden om', p. 50-52.

een opinie die gesteund leek te worden door het feit dat men op Groenland, op 80°, gras aantrof en op Nova-Zembla, op 76°, niet. Barentsz ging dus, door langs Nova-Zembla te varen, tegen Plancius' mening in, terwijl De Rijp, die zich afscheidde om door open zee naar 80° te koersen, wel handelde volgens diens opvatting. Nog jaren later zal Plancius dit Barentsz kwalijk nemen, terwijl ook De Veer in zijn verslag van de reis duidelijk laat merken dat Barentsz' optie onjuist was geweest.¹⁹³

De mislukking van ook deze laatste tocht maakte voorlopig een eind aan het zoeken naar een noordelijke doorvaart. Maar de voorstanders bleven hameren op de noodzaak van verder onderzoek. Dat geldt zowel voor Gerrit de Veer, die de twee laatste reizen meemaakte en die een voorstander van Plancius' poolroute is, als voor zijn tegenstander Jan Huyghen van Linschoten, een van de leiders van de schepen die in 1594 en 1595 de weg langs Noord-Rusland zochten. Beiden wijzen op de ervaringen aanzien van de evenaar, die vroeger ook als een absolute grens werd gezien:

Achtende dat Godt hem, als tot een scheid-pael gheset hadde, tusschen onse en d'ander Weerelt: [...]. Nochtans heeft de tijdt en ondersochtheyt t'selve licht ghemaeckt, jae de sake soo verre ghebracht, dat men huyden sijn voorby-vaert weynich achten.¹⁹⁴

Actueel wordt de kwestie echter pas weer vanaf 1609. In dat jaar deed Hudson, in opdracht van de VOC, een poging en in 1611–1612 was het Jan Cornelisz. May die er, in opdracht van de Amsterdamse admiraliteit, nog eens op af ging. In beide gevallen was het weer Plancius die de instructie opstelde.¹⁹⁵

Het is de discussie rond deze laatst genoemde poging die verklaart waarom Vondel in zijn *Hymnus* zo uitvoerig aandacht besteedt aan de tocht van Barentsz van 1596. Als gezegd stond de tocht van 1611–1612 onder de directe verantwoording van de Amsterdamse admiraliteit.¹⁹⁶ Dit feit alleen al doet begrijpen waarom Vondel in zijn gedicht aan de noordvaart als zodanig meer aandacht wijdt dan aan de reizen naar de West en naar de Oost, waar de admiraliteiten eigenlijk niets mee van doen hadden. Maar bovendien leidde deze tocht tot een hernieuwde discussie over de mogelijkheid van de noordelijke doorvaart überhaupt, en van Plancius' poolroute in het bijzonder. En wat dat betreft waren de ervaringen van Jan Huyghen, Barentsz en Heemskerck nog steeds exemplarisch.

Een en ander blijkt uit het voorwoord "Tot den Leser" dat de boek-

¹⁹³ De Veer, *Reizen van Willem Barents*, dl. 2, Inleiding, p. xvii–xx; vgl. ook De Veer, *Van drie Seylagien*, Opdracht, p. xxvi, en p. 3–4, 55.

¹⁹⁴ Linschoten, *Voyagie*, Opdracht p. 3–7, citaat op p. 6; vgl. ook De Veer, *Van drie Seylagien*, p. 1–3, m.n. p. 2. Een zelfde uitspraak ook bij Pontanus, *Historische Beschrijvinghe der Coop-stadt Amsterdam*, p. 178.

¹⁹⁵ *De reis van Jan Cornelisz. May*, Inleiding, p. xxiv–xxv, xxxvi–l.

¹⁹⁶ Zie: *De reis van Jan Cornelisz. May*, Inleiding p. xxxvii–xliv.

verkoper Hessel Gerritsz schreef bij de door hem in 1612 uitgegeven vertaling van een werkje van Isaac Massa: *Beschryvinghe vander Samoyeden Landt*. We lezen daar:

Doch also de Weygats [Straat Nassau, *ms*] des Somers weynich tijt open of ontdoyt is, alst blijkt by de twee tochten die J. Huygen ende W. Barentsz. derwaert gedaen hebben, so en soude dese opsoeckinge niet licht om doen zijn, want t'schijnt dat de natuer ons de koude ende t'ijs daer tot vyanden gestelt heeft om onse begeerte te bedwinghen: maer onaengesien al d'exempelen van so treflicke personen, als W. Barentsz. J. Heemskerck ende J. Huyghen, [...]: so hebben eenige som onervaren vermete menschen haer verstout, de E.H. Raden ter Admiraliteyt, ende de H.M. Staten te versoecken, om bestellinge op nieu te becomen, nae 't noordoosten boven nova Sembla om te seylen, stoutlick affirmerende van de hoochte van 72 gr. noordlic, om de lange dagen, langs hoe warmer te zijn: [...]¹⁹⁷

Gerritsz gelooft in geen van beide routes. Maar wat vooral opvalt is het moreel geladen oordeel dat hij daaraan verbindt: de natuur heeft kou en ijs in de weg gesteld om de begeerte van de mensen te bedwingen. Kijken we naar Vondel dan zien we dat ook hij een soortgelijke uitspraak doet.

Vondel ontleent de zakelijke gegevens over de drie noordvaarten van de jaren '90 aan Van Meteren en De Veer.¹⁹⁸ Maar aangeland bij de derde reis – de enige waar hij uitvoerig op ingaat – voegt hij aan die zakelijke gegevens een paar duidelijk evaluatieve passages toe. Op die reis, zo schrijft hij, daalt Willem Barentsz

[...] ter hellen-waert, daer nergens menschen stappen,
Daer hem *Corneliszoon* in nood, en lijfs gevaer
Om al des weerelds schat geensins wil volgen naer,
Dan *Barentzoon* (die niet vind raedsaem, zich te wenden)
Tot Nova-zembla toe, verzeylt aen 's Weerelds enden. (r. 234–238)

¹⁹⁷ Massa, *Beschryvinghe vander Samoyeden Landt*, 'Tot den Leser', p. 6. Die exemplarische betekenis blijkt ook uit het hoofdstuk dat Pontanus in zijn *Historische Beschryvinghe der Coop-stadt Amsterdam* (Latijnse editie 1611, Nederlandse vertaling 1614) laat volgen op zijn beschrijving van de drie reizen en dat het volgende opschrift heeft: "Wordt voorgecomen de tegenvorpinge der gener die dese ondersoeckingen van te vaeren door het Noorden al te svaer maken; ende met eenen vordt middel voorgelagen, vvelck schijnt den aldersekersten ende gereetsten om de sake te volvoeren, daer by gevoecht een corte verghelijckinge van alle de navigatien die tot noch toe in die costen versocht zijn." (cap. 23, p. 178).

¹⁹⁸ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 95. Dat geldt ook voor de uitspraak: "Geswyge datmen hier soude ergens loof, oft Fruyten Wt onses Moeders schoot zien groeijen, ofte spruyten." (r. 261–262). Vgl. De Veer, *Van drie Seylagien*, waar die, in aansluiting bij de opvatting van Plancius schrijft: "dat oock op de voorsz. 80. graden [*nl.* op Groenland] in Iunio vroech inden somer, lover ende gras wies, ende gras etende dieren waren, daer ter contrarie op 76. gr. [*nl.* op Nova-Zembla] in Augusto, opt heetste vande somer lover noch gras was, noch eenige gras eetende beesten ghevonden zijn gheweest." (Opdracht, p. xxvi).

En hij voegt daar aan toe:

Natuere word beroert, sal ick dan gantsch verkracht
(Seght sy) ten lesten zijn van 't menschelijck geslacht?
Zal dan een sterflijck dier de palen over-springen,
Die eenmael heeft ghestelt de Moeder aller dingen?
Zal dan geen plaetse zijn op 's Werelds aengezicht
Daer desen woesten hoop zijn zoolen niet en licht,
Natuere sal vele eer, vele eer als dit ghedoogen
Geheel ontwapent zijn van alle haer vermogen. (r. 239–246)

Waar beiden, Hessel Gerritsz en Vondel, in overeenstemmen is de opvatting dat de natuur een principiële grens heeft gesteld aan de menselijke exploratie-zucht. Die opvatting was allerminst nieuw.¹⁹⁹ Au fond impliceert hij zelfs een terugrijpen op de middeleeuwse opvatting dat er onpasseerbare zones zouden zijn, zij het nu beperkt tot het noordpoolgebied.

Hoezeer ook Vondel inderdaad aan deze opvatting een moreel oordeel verbindt blijkt, duidelijker dan uit de *Hymnus*, uit een gedichtje in de *Vorstellicke Warande der Dieren* van 1617. Daarin spreekt hij van

[...] zonderlingen
Die zich aenmeten meer als Menschelijcke dinghen.
Gelijck dat zotte volck dat met een ydel hoop
Een vaert langs t'*Noorden* zoekt, spijt der natueren loop:
Dat met een eycken planck, o stoute Zee-gezellen!
Drijft door 't bergachtigh ys gelijck als nae der hellen.
En blijfter al een schip int *Noorden* voor den tol
Ghelijck een toren staen, zy varen even dol.²⁰⁰

We stuiten hier op de middeleeuwse opvatting dat het een kwestie van zondige hoogmoed is wanneer de mens meer nastreeft dan waartoe hij gegeven zijn natuur in staat is. Zo schrijft Thomas van Aquino:

[...] in alle natuurlijke dingen is het zo, dat elke handeling in overeenstemming is met het vermogen van het handelende subject en evenmin probeert een natuurlijk subject ooit iets te doen dat zijn mogelijkheid te boven gaat. Vandaar dat het slecht en zondig is, want in tegenspraak met de natuurlijke orde, dat iemand zich aanmatigt iets te doen dat boven zijn vermogen is: en dat is wat bedoeld wordt met vermetelheid, [...]

¹⁹⁹ Toespelingen erop treft men aan in de hiervoor al genoemde *Ode. Vaygats, ofte de Straet van Nassau* (1595) van Cornelis Taemszoon, r. 45–100 (In: Linschoten, *Voyagie*, p. 9–10); en in een curieus boekje van een zekere Mattys Sijverts Lakeman: *Een Tractaet, seer dienstelijck voor alle Zee-varende Luyden* (1597), m.n. 'Het 7. Capittel', p. A4 recto-verso. Over dit laatste werkje: Burger, 'Een tractaet [enz.]'.

²⁰⁰ Nr. 21. In: *WB-editie*, dl. 1, p. 559. De geciteerde regels komen niet voor in de Franse voorbeeldtekst: *Esbatement Moral, des Animaux*. Hierop werd al gewezen door Kalff, 'Bronnen van Vondels werken', p. 35. Met het oordeel van Molkenboer (*De jonge Vondel*, p. 407–408), dat het hier gegeven negatieve oordeel afwijkt van dat in de *Hymnus*, omdat daar met meer waardering over de pooltochten zou worden gesproken, kan ik niet meegaan.

En verderop benadrukt hij nog eens:

Het is tegengesteld aan de nederigheid om naar grotere dingen te streven door te vertrouwen op eigen vermogens: [...] ²⁰¹

Wat bij Thomas zondig wordt genoemd, moge bij Vondel zijn afgezwakt tot zonderling, dat neemt niet weg dat de afkeuring van het zich aanmeten van “meer als Menschelijke dinghen” ook in Vondels gedichtje duidelijk aanwezig is. In de *Hymnus* van vier jaar eerder ligt hetzelfde negatieve oordeel gegeven in de uitspraak van “Natuere”, direct gevolgd door de mislukking van Barentsz’ laatste noordvaart. ²⁰²

Het lijkt me niet onwaarschijnlijk dat Vondel met dit alles inderdaad aanhaakt bij de bezwaren die Hessel Gerritsz naar voren had gebracht tegen de expeditie van 1611–1612. Maar belangrijker is misschien wel dat zij, en met name Vondel, met hun argumentatie diametraal staan tegenover die van een Van Linschoten en een De Veer, die juist pleiten voor open onderzoek, onbelemmerd door a priori geponeerde onmogelijkheden. De Veer zegt het kort en krachtig zó:

Want niet de gene die yet dat onmogelijck schijnt bestaet is te laecken: maer die ghene die deur dattet onmogelijck schijnt, gants niet bestaen wil, belet deur zijn traecheyt. ²⁰³

Rest Vondels opmerking dat Barentsz op zijn laatste tocht “daeld ter hellen-waert” (r. 234). Al in de klassieke oudheid bestond de opvatting dat de ingang van de onderwereld zich in de noordelijke poolzee zou bevinden, en ook in de christelijke middeleeuwen is het noorden vaak verbonden met de noties duivel en hel. ²⁰⁴ Van twee kanten wordt deze globale notie in de loop van de middeleeuwen verder toegespitst. Ten eerste is er de opvatting – in de 12de eeuw uitgewerkt op basis van meningen van Macrobius en Paulus Diaconus (8ste eeuw) – dat de vier grote zeestromen die de aarde omcirkelen, in de buurt van de noordpool door een reusachtige draaikolk naar het binnenste van de aarde gezogen zouden worden. ²⁰⁵ Men treft deze opvatting nog aan op de wereldkaart

²⁰¹ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.II.qu.130, art. 1: “[...] it is established throughout all natural things, that every action is commensurate with the power of the agent, nor does any natural agent strive to do what exceeds its ability. Hence it is vicious and sinful, as being contrary to the natural order, that anyone should assume to do what is above his power: and this is what is meant by presumption, [...]” (dl. 12, p. 269) en II.II.qu.161, art. 2: “It is contrary to humility to aim at greater things through confiding in one’s own powers: [...]” (dl. 13, p. 219). Vgl. ook: Gilson, *Le thomisme*, p. 415–416, en Verbeke, ‘De mens als “grens” volgens Aquinas’, p. 223.

²⁰² Ook verder zijn de overeenkomsten tussen het gedichtje en de betreffende passage van de *Hymnus* trouwens opvallend groot.

²⁰³ De Veer, *Van drie Seylagien*, p. 3. Vgl. ook Linschoten, *Voyagie*, Opdracht p. 5–6.

²⁰⁴ Zie resp.: Wachsmuth, ΠΟΜΠΗΜΟΣ Ο ΔΑΙΜΩΝ, p. 214–215, 217; Wright, *The geographical lore of the time of the crusades*, p. 153; en *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, dl. 4, s.v. ‘Hölle’ (art. van Winkler), kol. 223.

²⁰⁵ Wright, *The geographical lore of the time of the crusades*, p. 61, 194.

van Mercator van 1569,²⁰⁶ en Ortelius refereert eraan in zijn *Theatre, oft Toonneel des Aerdt-bodems* van 1571 met de woorden:

Oock meynen sommige, dat recht onder de Noortsterre de Zee daer van alle syden te gader loopende als in eenen afgrondt versterft, oft insinckt, ende nemmermeer weder wterwaerts en vloeyt.²⁰⁷

Dat deze opvatting, onder andere door de cartografische activiteiten van Plancius,²⁰⁸ in de jaren '90 verlaten was blijkt uit de Latijnse editie van Ortelius' werk van 1603, waarin deze opmerking niet meer voorkomt.²⁰⁹

Daarnaast circuleerde al vanaf de 9de eeuw de opvatting dat in de Hekla op IJsland een ingang zou zijn naar het vagevuur. Dit sloot aan bij de klassieke opvatting dat met name vulkanen toegang zouden geven tot de onderwereld.²¹⁰ Vooral via de *Gesta Danorum* van Saxo (ca. 1200) werd deze opvatting in Europa populair, een populariteit die zijn hoogtepunt bereikte nadat in 1555 de *Historia de Gentibus Septentrionalis* van de Zweed Olaus Magnus verschenen was.²¹¹ In Nederland verwijst Ortelius in 1571 al naar Magnus wat dit betreft.²¹² Het werkje van Magnus verscheen rond 1596 in Nederlandse vertaling en daarin luidt het over IJsland:

Ende onder ander, soo isser een seer hooge steenrootse die tot in die Zee comt, die altyts staet en brandt ghelijck die berch Ethna doet. Ende die vanden lande laten hen duncken dat daer het vaghevier is, daer die sielen ghepynicht ende ghesuyvert worden.²¹³

Ongeveer tezelfder tijd begint het thema op te duiken bij Nederlandse schrijvers: eerst bij Taemszoon in zijn *Ode. Vaygats, ofte de Straet van Nassau* (1595 en 1601), even later in Van Manders *Schilder-Boeck* (1604).²¹⁴

²⁰⁶ Mercator, *Map of the world* (1596): Van 't Hoff, 'Introduction', p. 61.

²⁰⁷ Ortelius, *Theatre, oft Toonneel des Aerdt-bodems*, nr. 1, en uitgebreider nr. 45.

²⁰⁸ Zie: Burger, 'De poolreis van 1596', m.n. p. 275–278; vgl. ook Keuning, *Petrus Plancius*, p. 109–110.

²⁰⁹ Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, 1603.

²¹⁰ Zie: Pauly-Wissowa, dl. 10, s.v. 'Katabasis' (art. van Ganschinietz), m.n. kol. 2380–2387.

²¹¹ Wright, *The geographical lore of the time of the crusades*, p. 225; en vooral Maurer, 'Die Hölle auf Island', p. 256–261 en Thoroddsen, *Geschichte der Isländischen geographie*, dl. 1, m.n. p. 9–10, 60–62, 120–125, 140–146.

²¹² Ortelius, *Theatre, oft Toonneel des Aerdt-bodems*, nr. 45. Over de relatie Ortelius-Magnus: Brandmair, *Bibliographische Untersuchungen über Entstehung und Entwicklung des Ortelischen Kartenwerkes*, p. 84.

²¹³ Olaus de Groote, *De wonderlijcke Historie vande Noordersche Landen*, p. 22 recto-verso. Voor de datering zie: Moes-Burger, *De Amsterdamsche boekdrukkers*, dl. 2, nr. 363 (p. 132). Hierin wordt gesproken van: vermoedelijk 1596. Dat het werkje eerder verscheen, vóór Taemszoon's *Vaygats*, lijkt me niet uitgesloten.

²¹⁴ Resp. Taemszoon, *Ode. Vaygats*, r. 67–68 (in: Linschoten, *Voyagie*, p. 10); en Van Mander, *Wilegginghe*, p. 31 verso. Hoewel Moes de Nederlandse vertaling van Olaus Magnus op 1596 stelt, lijkt het me niet onwaarschijnlijk dat Taemszoon zijn informatie

Het lijkt me dat deze mythe, samen met de draaikolk-theorie, de grondslag heeft gevormd voor de uitspraak dat Barentsz en de zijnen “hellen-waert” gingen, ook al ligt IJsland een heel eind van Nova-Zembla af.²¹⁵ De eerste die in deze bewoordingen over Barentsz’ onderneming schrijft, is Pontanus in zijn geschiedenis van Amsterdam, de *Rerum et Urbis Amstelodamensium Historia*, van 1611, weldra gevolgd door Hooft in de *Geeraerd van Velsen*, die in 1613 uitgegeven werd.²¹⁶

Behalve het thema van de hellevaart is er nog een enkele andere aanwijzing dat de passages over het Nova-Zembla-avontuur in de *Hymnus* en in de *Geeraerd van Velsen* niet onafhankelijk van elkaar tot stand gekomen zijn.²¹⁷ We mogen wel aannemen dat Vondel op dit punt Hooft volgt, want de Nederlandse vertaling van Pontanus’ werk verscheen pas in 1614.²¹⁸ Maar naast overeenstemming is er ook verschil tussen beide passages. Bij Vondel wordt de uitspraak dat Barentsz “daeld ter hellen-waert” gevolgd door de hiervoor behandelde woorden van “Natuere”, waaruit de onmogelijkheid van de hele onderneming spreekt. Gegeven de expliciete afkeuring die hij later over de noordvaart uitspreekt, lijkt het me waarschijnlijk dat het noemen van de hel ook hier een zeker moreel oordeel includeert.

Hoofts evaluatie is anders gekleurd. Hij geeft zijn oordeel in de vorm van een vergelijking met de tocht naar de onderwereld van Hercules, zoals die voorkomt in de *Hercules Furens* van Seneca:

Voorwaer Alcmenaes soon en heeft sich noyt vermeten
 Soo onvertsachden daedt; al heeftmen uytghekreten
 Dat hy 't volck onderaertsch deed beven van ontsach,
 En sleypte Cerberus gheketent voor den dach.²¹⁹ (r. 1688–1691)

daaruit heeft, ook al zou zijn *Ode. Vaygats* eerder verschenen zijn. Taemszoon stond in nauw contact met uitgever Cornelis Claesz en kan de vertaling gemakkelijk al voor de publikatie in handen hebben gehad (zie: Burger, ‘De historie van het groote rijk van China’, p. 126–128 en idem, ‘Het Caert-thresoor’, p. 80).

²¹⁵ Slechts eenmaal ben ik de directe mededeling tegengekomen dat de hel onder de noordpool zou zijn en wel in Lakemans *Tractaet*, p. A3 verso, waar sprake is van “S. Patricius Vaghevyer [...], dat onder die Noordt pole leydt: [...]”.

²¹⁶ Pontanus, *Rerum et Urbis Amstelodamensium*, fol. 137 recto; Hooft, *Geeraerd van Velsen*, r. 1681 en 1687. Dat Hooft in zijn toneelstuk op verschillende plaatsen Pontanus heeft nagevolgd, is aangewezen door Van Wel, ‘Hoofts Geeraerd van Velsen’, m.n. p. 358–360.

²¹⁷ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 96.

²¹⁸ Onder de titel: *Historische Beschrijvinghe der Coop-stadt Amsterdam*. In theorie zou de *Hymnus* van 1614 kunnen zijn: het bericht van de behouden aankomst van Reynst in Indië zal namelijk niet vóór dat jaar in Nederland ontvangen zijn (zie hiervoor, p. 74). Maar in dat geval is de *Geeraerd van Velsen* zéker eerder dan de *Hymnus* gepubliceerd. Als steeds, ga ik er ook hier vanuit dat Vondel in 1613 geen Latijn kende (zie hiervoor, p. 78). Ik heb geen enkele aanwijzing gevonden van het tegendeel.

²¹⁹ Vgl. Seneca, *Hercules Furens*, r. 46–48 en r. 762–829.

Hercules is bij uitstek degene die wèl de door de natuur gestelde begrenzungen weet te doorbreken.²²⁰ Ik kan me dan ook moeilijk voorstellen dat Hooft met deze vergelijking een soortgelijke principiële afwijzing van de noordvaart bedoeld kan hebben als ik bij Vondel signaleerde. Wat hier wordt gezegd is, dunkt me, veeleer in de geest van Van Linschoten en De Veer: lof voor degenen die niet schuwen “yet dat onmogelijck schijnt” te ondernemen. Misschien zelfs is het in dit verband significant dat Hooft, minder beslist dan Vondel, bij herhaling spreekt van “*ghelijck als inden hel*” (curs. v. mij, *ms*).²²¹

2.3.4. Vondel als doopsgezind gelovige

Wanneer we op dit punt terugblikken, dan kunnen we stellen dat Vondel in zijn *Hymnus* steeds, of het nu de oorlogvoering, de Indiëvaart, of de noordvaart betreft, inspeelt op kwesties die rond 1613 actueel waren. De opvattingen waarvan hij daarbij blijk geeft, lopen – met uitzondering dan misschien van die over de noordvaart – in politiek en maatschappelijk opzicht aardig in de pas met de feitelijke ontwikkelingen. Maar in *filosofisch* opzicht zijn ze in hoge mate traditioneel. Zijn uitspraken over opstand en oorlogvoering en over rijkdomverwerving door middel van de handel sluiten aan bij de maatschappelijke realiteit van zijn dagen. Maar de werkelijk nieuwe elementen die in het denken daarover zowel van calvinistische als van natuurrechtelijke kant ontwikkeld waren, pakt hij niet op. Dat geldt het sterkst voor zijn opvatting over de noordvaart die getuigt van een nogal ouderwets geografisch bewustzijn, en vooral ook van een verouderde – of in ieder geval snel verouderende – mentaliteit waarin het ‘onmogelijke’ nog geen uitdaging vormde voor de menselijke exploratiedrang. Maar het geldt ook voor zijn opvattingen over oorlogvoering en handel die, ook waar ze aansluiten bij de toenmalige stand van wetenschap en filosofie, toch eerder thomistisch dan ciceroniaans of calvinistisch van karakter zijn.

De reden daarvan ligt in de aard van zijn *religieuze* opvattingen. Niet dat die op zichzelf beschouwd als traditioneel aangemerkt kunnen worden. In tegendeel: de bij uitstek op het individuele leven gerichte spiritualiteit, waarvan het doperse christendom een van de meest markante uitdrukkingsvormen is, maakt evengoed deel uit van het complex van geestelijke vernieuwingen dat zo kenmerkend is voor de tweede helft van de 16de eeuw, als de ontwikkelingen op het terrein van de wereldlijke fi-

²²⁰ Dat geldt niet alleen voor de onderwereld, maar ook voor de ‘hete zône’ (*Hercules Furens*, r. 235–238). Ook bij Horatius komt Hercules in deze functie voor en daar zelfs in directe vergelijking met de zeevaart (*Oden* I.3). Van het negatieve morele oordeel dat Horatius daaraan verbindt, is bij Hooft echter geen sprake, integendeel. Seneca is positief, iets wat door Heydenreich wordt verbonden met diens ‘rationalistisch vooruitgangs’-denken (*Tadel und Lob der Seefahrt*, p. 54).

²²¹ R. 1687; ook in r. 1681: “Ghelijck ter hellen, [...], sullen trecken”.

losofie.²²² Maar juist in de mate waarin deze spiritualiteit het aardse leven aan zich onderwerpt, stelt het ook de grenzen aan het denken erover. Men kan zeggen dat Vondel zóver meegaat met de acceptatie van het oorlogsrecht en van het recht op rijkdomverwerving door middel van de handel als op grond van zijn religieuze opvattingen mogelijk was, maar ook niet verder dan dat. Tegenover de natuurrechtelijke en calvinistische opvattingen – waarvan het nieuwe nu juist is dat het handelen in de wereld, ook van het individu, aan een wereldlijke normativiteit onderworpen is – stelt hij een Goddelijke norm. Het recht op oorlogvoering geldt slechts voor de wereldlijke overheid, en wat de verwerving van rijkdom betreft: hoezeer ook geoptimaliseerd door menselijke ondernemingszin en wereldlijke rechtsprincipes, het individu blijft onderworpen aan de eis van onthechting en heeft dat waar te maken in zijn gedrag.²²³ Deze onderschikking van het aardse aan het Goddelijke vinden we ook in het thomisme. Het grote verschil met de opvattingen van Thomas ligt er echter in, dat deze aan het aardse toch ook een eigen normativiteit toekent, hoezeer ook aangevuld door en ondergeschikt aan de Goddelijke wet. Het 16de-eeuwse spirituele denken heeft veel meer de neiging de Goddelijke wet als enige norm te zien waaraan ieder mens heeft te voldoen wil hij de eeuwigheid beërven.²²⁴

Vondel formuleert deze norm in de ‘peroratio’ van zijn gedicht en plaatst daarmee al het voorgaande, dat immers betrekking heeft op de ‘wereld’, uiteindelijk binnen het perspectief van zijn doperse geloofsovertuiging. Het is hier dat de ‘les’ gegeven wordt met betrekking tot het gepresenteerde materiaal. Wat de inhoud betreft, komt deze les neer op een religieuze vermaning: de hovaardigen misbruiken de weldaden Gods, in plaats van, in het besef van diens wrake, boete te doen, zich aan het aardse te onthechten en hun rijkdommen aan de armen te geven, om zo Gods kerk op aarde te helpen bouwen en voor zichzelf een plaats te verwerven in de hemel (r. 371–400).

Er valt hier heel wat te herkennen dat ook door Thomas is geformuleerd. In diens conceptie wordt de mens gericht op de bovennatuurlijke

²²² Van Gelder, *The two reformations*, p. 249–251; Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, p. 169–172, 192–193, 252–253.

²²³ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 105, 115.

²²⁴ Zie: Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, I.qu.1, art. 1 (dl. 1, p. 1–3), II.I.qu.19, art. 4 (dl. 6, p. 239), en m.n. II.I.qu.61, art. 5 (dl. 7, p. 145), II.I.qu.62, art. 1 (dl. 7, p. 148) en II.I.qu.91, art. 2, 3 en 4 (dl. 8, resp. p. 11–12, 14, 15). Eén citaat: “[...] And indeed if man were ordained to no other end than which is proportionate to his natural faculty, there would be no need for man to have any further direction on the part of his reason, besides the natural law and human law which is derived from it. But since man is ordained to an end of eternal happiness which is inproportionate to man’s natural faculty, [...] therefore it was necessary that, besides the natural and the human law, man should be directed to his end by a law given by God” (II.I.qu.91, art. 4; dl. 8, p. 15). Vgl. ook: Dankbaar, ‘Twee Reformaties?’, p. 237; en, in het perspectief van de ontwikkelingen vanuit de late middeleeuwen, vooral ook Skinner, *The foundations of modern political thought*, p. 22–26.

gelukzaligheid doordat hij het Goddelijk licht ontvangt, waaruit achtereenvolgens de drie theologische deugden, geloof, hoop en liefde voortvloeien: geloof in Gods waarheid, daaruit voortkomende de hoop op vereniging met God, en vervolgens de realisering daarvan in de liefde tot God die de bron is van alle deugden.²²⁵ Op wereldlijk niveau manifesteert de liefde tot God zich als liefde tot de naaste.²²⁶ De liefdesband tussen de mensen, zich uitend in onderlinge zorg en naastenliefde, vormt de geestelijke inhoud van Gods kerk op aarde.²²⁷ Voor het individu betekent dit dat de begeerte naar aardse rijkdom wordt losgelaten en dat er geïnvesteerd wordt in de hemel.²²⁸ Ongelimiteerde begeerte naar rijkdom daarentegen en trots op aardse goederen, zich met name manifesterend in pronkzucht, is een kwestie van tegen God gerichte hoogmoed en als zodanig bron van alle zonden.²²⁹

In essentie is dit dezelfde gedachtengang als men aantreft in de werken van Coornhert en van doopsgezinde voorgangers als Menno Simonsz, Dirk Philipsz en, een generatie later, Lubbert Gerritsz, met dien verstande echter dat bij hen een veel groter nadruk dan bij Thomas ligt op de wrake Gods en op boetedoening en onthechting als voorwaarden om de liefde Gods te kunnen bereiken. Dit hangt natuurlijk samen met de hiervoor gesignaleerde afwending van het aardse van het spirituele denken in vergelijking met het thomistische denken. Coornhert beschrijft op verschillende plaatsen in zijn werk hoe de mens trapsgewijs kan opklimmen tot een waarlijk christelijk leven: de principiële onvervulbaarheid van de aardse begeerte leidt tot een eerste inzicht in Gods bedoeling met de mens, waarop angst voor diens straf de mens ertoe brengt zijn leven te beteren; daarna volgt een diep besef van eigen zondigheid en boetedoening waaruit de nieuwe mens, die God lief heeft, wordt herboren; deze liefhebbende mens kan zich dan geleidelijk in deugdzaamheid en liefde tot de naaste verder vervolmaken.²³⁰ In zijn *Opfferste goedts Nasporinghe* formuleert hij het als volgt:

So ist dan *des menschen goedt* te noemen, dat hy tot het algemeene licht der genaden sijn ooghen opent, sijn quaatheyd met treuren aanschout, de beschamende waarheyd aan-neemt, sijn bekende quaadtheyd vyandelijcken haat, manlijcken doodet,

²²⁵ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.I.qu.62, art. 1. 3 en 4 (dl. 7, p. 148, 152–153).

²²⁶ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.II.qu.25, art. 1 en qu.26, art. 2 en 3 (dl. 9, p. 308, 333–335).

²²⁷ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.II.qu.183, art. 2 en qu.184, art. 1 en 3 (dl. 14, p. 147, 153, 158).

²²⁸ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.II.qu.161, art. 5 (dl. 13, p. 227), met de verwijzing naar Mattheus 6,19–20, waaraan ook Vondel refereert (r. 397–398): “Lay not up to yourselves treasures on earth [...] but lay up to yourselves treasures in heaven.”

²²⁹ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.I.qu.77, art. 4 en qu.84, art. 1 (dl. 7, p. 366, 432), II.II.qu.130, art. 2 en qu.132, art. 3 (dl. 12, p. 271, 283), en II.II.qu.169, art. 1 (dl. 13, p. 306).

²³⁰ Becker, ‘Coornhert, de 16de-eeuwsche apostel der volmaakbaarheid’, p. 66–69; Bongers, *Coornhert*, p. 190–192.

ende gantschelijcken verlaat. [...]. Dat hy in 't lichte Godes sijn licht, namentlijk Christum siet, sijn goetheyt kent, dat van herten begeert, na wensche verkrijght, ende alsoo door 't hebben ende een worden met het ware goet, oock selve goet wordt.²³¹

Ook bij Thomas valt een zekere trapsgewijze ontwikkeling te signaleren,²³² maar waar bij hem eerst het geloof komt en dan de hoop, begint de ladder bij Coornhert omgekeerd en dan niet met hoop, maar met onvrede, angst en berouw, om pas vervolgens tot het ware geloof en vandaaruit tot liefde te komen.

Eenzelfde conceptie treffen we, onafhankelijk van Coornhert, ook aan bij doopsgezinden, zij het minder ver uitgewerkt.²³³ Ook Menno Simonsz, Dirk Philipsz en andere doopsgezinde leraren onderscheiden angst en boetedoening, wedergeboorte in het geloof, en vandaaruit liefde tot God geconcretiseerd in een leven van deugdzaamheid en naastenliefde.²³⁴ Wat bij hen ontbreekt is de onvrede volgend uit de onvervulbaarheid van aardse begeerte – bij Coornhert een essentieel element in zijn opvatting van de natuurlijke dispositie van de mens tot het goede –, en de langzame verdere groei van de herboren mens tot vervolmaking.

In alle opzichten volgt Vondel in zijn 'peroratio' de doopsgezinde leraren. Dit blijkt niet alleen uit de opbouw, die een identieke opeenvolging laat zien van straf voor het hoogmoedig gloriëren in aardse goederen (r. 371–378), boetedoening en bekering (r. 379–382), en liefde tot God en de naasten (r. 383–390), waarna een klemmende vermaning de 'les' besluit (r. 391–400), maar vooral ook uit de schriftuurlijke bewoordingen. Vrijwel de hele passage bestaat uit een aaneenschakeling van bijbelplaatsen, op dezelfde manier als men in de geschriften van bijvoorbeeld Menno Simonsz, Dirk Philipsz en Lubbert Gerritsz kan waarnemen.²³⁵ In het commentaar bij de tekst in deel 2 citeer ik de parallelle bijbelplaatsen en passages uit de werken van de doopsgezinde leraren waaruit dit

²³¹ In Coornhert, *Wercken*, dl. 1, fol. 337 recto–352 verso; citaat op p. 340 verso.

²³² Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.I.qu.62, art. 3, 4 (dl. 7, p. 152–153).

²³³ Ik laat hier uiteraard de duidelijke verschillen die er op andere punten tussen Coornhert en de doopsgezinde voorgangers bestaan buiten beschouwing. Met name van het hele complex van klassieke – m.n. ciceroniaanse – en humanistische moraalfilosofische opvattingen die Coornhert in zijn ethica integreert (zie: Coornhert, *Zedekunst*, 'Inleiding', p. xx–xxii) valt bij de genoemde doopsgezinde auteurs geen spoor te ontdekken. Zie ook noot 157.

²³⁴ Zie: Keeney, *The development of Dutch anabaptist thought and practice*, p. 115. De expliciete indeling in drie als zodanig onderscheiden trappen, die volgens Keeney bij Menno en Dirk zou voorkomen, heb ik in hun werk echter niet gevonden. Voor de leerstellige achtergronden van deze opvatting, zie: Voolstra, *Het woord is vlees geworden*, passim, m.n. hfdst. 5 'Die Hemelsche gheboorte ende nieuwe creatuer'; vgl. ook: Drewes, 'Het interpreteren van godsdienstige spelen van zinne', p. 36–37, 53.

²³⁵ Vergelijk bijvoorbeeld *Hymnus*, r. 379–382 met Mattheus 11, 22–23, Lucas 10, 14–15, Jonas 3, 1–6 en Lucas 11, 30–32; *Hymnus*, r. 383–390 met I Koningen 9, 27–28, I Korinthen 3, 16 en Mattheus 13, 45–46; en *Hymnus*, r. 391–400 met Mattheus 16, 26 en 6, 19–20, en Openbaring 21, 2–4.

blijkt. Directe, letterlijke ontleningen aan deze laatsten heb ik niet gevonden (wat niet wil zeggen dat ze niet voorkomen). Maar zowel inhoud als zeggingsplaatsen Vondels 'peroratio' onmiskenbaar binnen de doopsgezinde traditie.

Het is deze doperse vermaning die Vondels invulling vormt van het religieuze perspectief, dat op de prent van Abraham de Koninck door de allegorische voorstellingen van het Oude en het Nieuwe Testament wordt aangegeven.²³⁶ Zo heeft hij dan met het uitzicht op een "soete en stille haven" (r. 400) voor de Christelijk levende mens, zelf met zijn gedicht de "goede kust" bereikt waar hij in zijn 'exordium' God om had gebeden.²³⁷

Mijn reyse gunstigh zijt: op dat ick met verblyden
Mach aen een goede kust het Ancker laten glyden, (r. 9-10)

De 'les', in de zin van een rhetorisch opgezet betoog, is hiermee afgerond. Wat rest is de persoonlijke slotwending, de belijdenis tot een Christelijk dichterschap die de realisatie vormt van de in het 'exordium' uitgesproken belofte.²³⁸

Al-waer ick nau geland, zal mijn beloft voldoen,
En 't heyligh Altaer plat met heeten Wieroock voen. (r. 11-12)

Inhoudelijk vormen deze regels als het ware de bekrachtiging van de voorgaande vermaning: ze getuigen van de waarlijk Christelijke levenshouding waartoe daar werd opgeroepen. Hun functie is niet alleen dat ze de geloofwaardigheid van de 'vermaner' versterken (een rhetorisch principe), maar vooral ook, dunkt me, de toegesprokenen een uitzicht te bieden op het bekeerde leven.²³⁹

Zoals ik hiervoor al heb aangewezen, is deze passage ontleend aan Van Borselen. Toch spreekt juist hier, waar Vondel van zijn calvinistisch voorbeeld afwijkt, de doopsgezinde gelovige. Van Borselen heeft het, evenals zijn voorbeeld *Den Slach van Lepanten*, slechts over Gods lof en eer, en met diens "Kerck" bedoelt hij de schepping:

[...] dat ick dyn lof verconde
Tot aen des Werelds eynd, end met een vollen monde
Dyn heerlickheyd verbreyd', end dyner handen werck
Doe klincken over al door s'Hemels hooge Kerck,²⁴⁰

Bij Vondel gaat het veel meer ook om de individuele heiliging en om de "bouwingh dyner Kerck", waarmee dan bij hem de gemeenschap van ware christenen wordt bedoeld:

²³⁶ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 74.

²³⁷ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 89-90.

²³⁸ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 98.

²³⁹ Ik dank drs. P. Visser, die mij hierop opmerkzaam maakte.

²⁴⁰ *Strande*, r. 1734-1735. In: Muller, *De dichtwerken van Philibert van Borselen*, p. 61.

Gedurende o mijn God! dat ick in 's Weerelds krijt
Naer uwen heyl'gen wil mijn broosche leven slijt,
Vergunt my dat ick mach, O Vader alder dingen!
Den uytgebreyden lof van uwe daden singen,
Tot myner zielen heyl, mijn eenigh oogen-merck,
Tot d'Eere dynes Naems, en bouwingh dyner Kerck. (r. 401-406)

Dit zijn typisch doopsgezinde geloofspunten, die in de Waterlandse geloofsbelijdenis van 1610 als volgt zijn geformuleerd:

De Mensche aldus van God door Christum weder-gheboren ende gherechtveerdicht zijnde, leeft door de liefde [...] met lust en vreuchde in alle goede wercken, in de Wetten gheboden ende zeden, hem van Godt door Christum gegeven, [...]

Sodanige gheloovighe ende weder-gheboren Menschen in verscheyden eynden der werelt verstroyt, zijn de ware gemeente Gods ofte de kercke Jesu Christi op ter Aerden, [...]²⁴¹

Het zijn ook punten waarop het doopsgezinde christendom duidelijk in botsing komt met het calvinisme dat, naast volmondige acceptatie van de materiële wereld als Gods schepping, van vervolmaakbaarheid van de mens en van een kerk als gemeenschap van wedergeborenen niets wil weten.²⁴²

2.4. De "Hymnus" en de rede van de Vecht in de "Geeraerd van Velsen"

Zo geeft Vondel, als waardig opvolger van de eveneens doopsgezinde Van Mander,²⁴³ in zijn *Hymnus* zijn eigen, doopsgezinde invulling aan de jonge, op het werk van Du Bartas geënte, traditie van christelijk belerend dichterschap. Zoveel als vanuit zijn doperse geloofsovertuiging mogelijk is, haakt hij aan bij de maatschappelijke, wetenschappelijke en filosofische ontwikkelingen van zijn tijd, maar verder dan de grenzen die zijn geloof daaraan stelt, gaat hij niet. Integendeel, uiteindelijk wordt alles geplaatst binnen het perspectief van de 'wedergeboren mens'. Trouwens, de functie van de 'peroratio' binnen de rhetorische structuur van een tekst is zodanig, dat Vondels slotpassus inderdaad, binnen de door hem gehanteerde literaire techniek, beschouwd moet worden als culminatiepunt van het gedicht.²⁴⁴

²⁴¹ *Corte Belijdenisse des Geloofs*, art. 23, 24, p. 24-25.

²⁴² Zie: Keeney, *The development of Dutch anabaptist thought and practice*, p. 70, 152; Wessel, *De leerstellige strijd tussen gereformeerden en doopsgezinden*, p. 8-14; Allen, *History of political thought*, p. 61-62, 68; Beins, 'Die Wirtschaftsethik der calvinistischen Kirche der Niederlande', p. 89-90, 92; Becker, 'Coornhert, de 16de-eeuwsche apostel der volmaakbaarheid', p. 62. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat het calvinisme traditioneel christelijke deugden als naastenliefde, eenvoud en nederigheid zou afwijzen. Integendeel, ook vanuit de calvinistische geloofsleer zijn het toetsstenen van christelijk leven, maar dan met dien verstande dat men er geen indicatie aan kan ontleen ten aanzien van uitverkiezing en zaligheid.

²⁴³ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 88-89.

²⁴⁴ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 85.

Deze positie van doopsgezind dichter, door hemzelf uitdrukkelijk bele-
den in de laatste regels van zijn gedicht, zal Vondel nog jaren lang blij-
ven innemen. Zo kan in 1617 Theodoor Rodenburgh spreken van

[...] die waerden Godvreesende, en stichtelik-kunst-lievende *Ioost van de Vondel*,
wiens werken bij alle gezonde oordelaers lof waerdich gheacht moeten werden, ver-
mids hy zijn rymerijen besteed in godzalighe stoffen, [...] ²⁴⁵

Pas in de jaren 1620-1622 zal daar onder invloed van contacten met
Hooft c.s. verandering in komen, en *Het Lof der Zee-vaart* zal het eerste
grote gedicht zijn dat daarvan getuigt. Om de portée van deze levensbe-
schouwelijke heroriëntatie in het oog te krijgen, is het nuttig eerst de
verschillen die er in dat opzicht rond 1613 tussen Hooft en Vondel
bestaan, te beschrijven. Een goed aangrijpingspunt daartoe biedt de hier-
voor al een paar maal genoemde rede van de Vecht in Hoofts *Geeraerdts
van Velsen*.

Naar aanleiding van de 'hellevaart' van Barentsz heb ik er op gewezen
dat Vondel Hoofts toneelstuk gekend moet hebben.²⁴⁶ Maar ook afgezien
daarvan vertoont de rede van de Vecht, waar de betreffende noordvaart-
passage in voorkomt, dusdanige overeenkomsten met Vondels *Hymnus*
dat beide teksten inderdaad vergelijkbaar zijn. J.W. Muller vraagt zich
op grond daarvan zelfs af of "wij hier, bij gelijkheid van onderwerp en
misschien ook invloed in de bewerking, toch een bewuste, opzettelijke
tegenstelling in strekking en epiloog (mogen) aannemen?"²⁴⁷ Een bevesti-
gend antwoord op deze vraag is moeilijk met zekerheid te geven, te meer
daar de overeenkomst tussen beide teksten toch vooral berust op hante-
ring van dezelfde soort retorische principes en van deels hetzelfde *type*
– maar, afgezien van de noordvaartpassage, niet hetzelfde – materiaal.
Maar dat maakt de gesignaleerde tegenstelling niet minder illustratief.

In zijn rede tot de Rey van Aemstellandsche Jofferen aan het slot van
de *Geeraerdts van Velsen* schetst de stroomgod van de Vecht de groei van
de stad Amsterdam in de eeuwen die volgen na de rampzalige gebeurte-
nissen waar het stuk over gaat. Na een korte inleiding (r. 1478–1497),
wordt eerst de ontwikkeling van de stad van de 14de tot de 16de eeuw
aangestipt (r. 1498–1511). Vervolgens komt de oorlog tegen Spanje en
de opbloei van de Hollandse en Zeeuwse zeevaart aan de orde
(r. 1512–1607), uitmondend in een oproep tot eendracht en vertrouwen:

²⁴⁵ In de opdracht van diens *Hertoginne Celia*. Geciteerd via de *WB-editie*, dl. 1, p. 821
(‘Aanteekeningen’ van H.W.E. Moller).

²⁴⁶ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 96 en 129.

²⁴⁷ Muller, ‘Over navolging in de 17de eeuw’, p. 193–194, citeert op p. 194. Vgl. ook Te
Winkel, ‘De oudste gedichten van Vondel’, p. 344, die Vondels *Hymnus* “een goede
tegenhanger” noemt van de rede van de Vecht. Muller wijst in een noot bij de betref-
fende passage ook op het “gelijksoortig, in zoo menig opzicht tot vergelijking uit-
noodigend gedicht: ‘Lof der Zeevaart’”, en roept dan uit: “Welk een ommekeer!”
(p. 194). In feite geeft hij daarmee de driehoeksverhouding *Hymnus* – rede van de
Vecht – *Lof der Zee-vaart*, waar ik mijn vergelijking op baseer, al aan.

Ghy volcken van een bloedt, houdt Eendracht met u beyden:
Vertrouwt u Godt, uw saeck, uw Vorst: hy sal beleyden
Uw rotten streng, te veld; uw vlooten trots, ter Zee:
En kneusen 't woest gheweldt; en helpen ons aen vree. (r. 1608–1611)

Pas daarna komt de spreker terug op Amsterdam: de stormachtige groei van de stad in de laatste jaren, de handel, de oost- en noordvaart en, wederom, de oorlog ter zee (r. 1612–1707), ook dit alles uitlopend op een directe aanspraak:

Soo mannen harten, soo, soo moeden van vermoghen.
Dat's in zijn croon, den Vorst des ondergangs ghevlooghen;
En, van 't vermetel hoofd, de pracht ghemaect tot schandt.
Soo seyndtmen 't oorloch uyt: en haeldmen vreed' in 't landt. (r. 1708–1711)

Tot zover berust de overeenkomst met de *Hymnus* eigenlijk alleen op het feit dat beide teksten zowel de oorlog tegen Spanje als de handel tot onderwerp hebben, een zo voor de hand liggende stof dat het niets zegt. Afgezien van de noordvaartpassage zijn er tussen Hoofts, goeddeels op Pontanus' stadsgeschiedenis gebaseerde,²⁴⁸ tekst en Vondels *Hymnus*, die wat dit materiaal betreft teruggaat op Van Meteren, geen feitelijke parallellen. Waarin beide teksten, tot op dit punt, wèl overeenstemmen is de visie die eraan ten grondslag ligt: de historische ontwikkeling vanaf de graventijd, de opstand en de opbloei van de handel tijdens de opstand, en vooral ook de nadruk op eendracht onder Maurits en op oorlog als middel om vrede te bereiken. Hiervoor heb ik aangewezen dat dit alles beantwoordt aan in die tijd algemeen geaccepteerde opvattingen. Weinig verbazingwekkend dus dat beide auteurs tot gelijksoortige uitspraken komen.

Maar na dit punt worden de overeenkomsten opvallender en de verschillen veelzeggender. De stroomgod is inmiddels aangeland bij de 'peroratio' van zijn rede. De 'enumeratio', al begonnen met de hierboven geciteerde verzen over de oorlog, zet hij nog even voort voor wat betreft de door de handel veroorzaakte bloei van de stad:

O voorspoed spoedich, des my 't wonder doet verstommen;
Dat ghy soo flux, o stadt! sult wesen opgheklommen,
En hebben u gheset, in sulcken hoochte, daer
Soo meenich, te vergheefs, nae steyghert duysent jaer! (r. 1712–1715)

En dan komt ook hij, als Vondel, tot de 'commotio' met de bedoeling – ik herhaal nog eens Spiegels woorden – "Om s'oordelaars ghemoed te buyghen of beweghen, Na dattet ons best past dat hy dan zy gheneghen."²⁴⁹

Kwam Vondel in dit onderdeel nog even terug op de vrede alvorens zich verder helemaal te richten op de afwijzing van materiële rijkdom en

²⁴⁸ Zie: Van Wel, 'Hoofts Geeraerd van Velsen', p. 358. Waar Van Wel niet op wijst is dat met name Pontanus' 'Voor-reden' aan schout, burgemeesters en schepenen van Amsterdam (p. * 2 recto–* 4 verso) overeenkomt met de rede van de Vecht.

²⁴⁹ Spiegel, *Rederijk-kunst*, p. 190. Zie ook hiervoor, hfdst. 2, p. 85.

verkondiging van zijn doperse leer van onthechting en naastenliefde, Hooft gaat meteen door op de gevaren van rijkdom en winstbejag. Niettemin is de structurele overeenkomst tussen beide teksten hier evident. En dat niet alleen, ook inhoudelijk is er een zekere parallellie. Men herinnert zich dat Vondel zijn 'commotio' begint met het aan de kaak stellen van het hoogmoedig gloriëren in aardse goederen en dat hij daarbij uitroept:

Soo ghy te hooghe vlieght, te leeghe suldy dalen,
Soo ghy den blixem naeck, O wacht u voor sijn stralen!
De straffe in tijds onvlucht, siet 'sHeeren goedheydt aen,
Eer ghy zijn strengheyd voelt, wanneer ghy meynt te staen. (r. 375–378)

Hooft hanteert vrijwel dezelfde beeldspraak waar hij schrijft:

Men bidd' de Maeticheyd dan maer, dat zy te vreden
Zy, u te blyven bij, in uw gheluckicheden,
En vestigh' uwen stoel: Want nerghens is soo veyl
Den onverwachten val, als op de toppen steyl;
Soo slibbrich staen, als op den cruyn; soo te bedincken
Het gyben, als voorwind, en soo ghereedt het sincken.
Ghelijck ick sie, uyt wenst tot weelde, te ghemoedt
Al wat verbasterings der ouwde zeeden goedt;
En, om het snood ghewin, in last de goede wetten. (r. 1716–1724)

Nu hoeft noch de structurele, noch de inhoudelijke parallellie te wijzen op ontlening, al zijn de overeenkomsten hier wel erg suggestief. Tenslotte berust de structurele gelijkenis op een bekend rhetorisch principe. En wat de inhoudelijke kant van de zaak betreft: het thema van het 'wanckelbaer geluck', de grilligheid van de fortuna, en daarmee het motief van 'wie het hoogst vliegt valt het diepst, c.q. het eerst', is zo algemeen gangbaar in die tijd, dat ook aan deze overeenkomst geen bewijs van beïnvloeding valt te ontlenen.²⁵⁰ Aan de andere kant lijkt het haast ondenkbaar dat Vondel, gegeven het feit dat hij Hoofts tekst moet hebben gekend, daaraan niet tenminste teruggedacht heeft bij het schrijven van zijn slotpassage.

Hoe het ook zij, de gelijkenis doet ook het verschil des te duidelijker in het oog springen. Immers, waar Vondel dreigt met de straf Gods, is er bij Hooft sprake van maatschappelijke gevolgen: achteruitgang van de zedelijkheid en aantasting van het recht. Het is dit verschil dat nu verder ook de rest van beider teksten – het gedeelte waarin de lezer bewogen moet worden "na dattet ons best past dat hy dan zy gheneghen" – bepaalt. Tegenover Vondels op het individu gericht, religieus vermaan, staat bij Hooft een maatschappelijk-politieke filippica:

²⁵⁰ Melissen, 'De heedendaagse Goude-eeuw', m.n. p. 39–41; Witstein, *Bredero's ridder Rodderick*, p. 9–10, 15–19. Vgl. Lipsius, *Twee Boecken vande Stantvasticheyt*, m.n. p. 85–86; en vooral diens *Politica*, p. 254: "Vreest so veel te meer, op dat ghy niet, hoe ghy hooger verheven sijt, so veel te leeger en vallet."

Doch sullen daer de beste' haer voorgang teghen setten,
 Uytblinckende' als in goudt het heldere ghesteent:
 Soo dat daer schaemroodt door de goedighe ghemeent
 Sal raecken omtesien, en rouw haer hart te roeren,
 En volghen op het licht dat d'Overheden voeren.
 Oft oock, o groote stadt! u eenich misverstaen,
 Tot altenauwen voet, van heerschen socht te raën,
 Waer op licht waere, dat weer Tyranny insloope;
 Niet edel Hoofftack, niet Croondraechster van Europe.
 Houdt vry der volcken toom wel staedich inder handt:
 Maer voor het uysterst schroom den teughel, met verstandt
 Van wicht, den breydel rept, wat styver oft wat sachter.
 Te ruym dat struyckelt vaeck, en al te cort leydt achter.
 In vryheyt ordentlijck uw burghery laet treên,
 Recht tusschen dienstbaerheyt en wetteloosheyt heen.
 Soo groeydt, soo bloeydt, so wast, o rechterhandt der Staeten,
 In mooghentheyt, gheluck, en tal van ondersaeten. (r. 1725–1741)

Vanuit een identieke probleemstelling – het toenmalige ‘Wirtschaftswunder’ – komen beide auteurs tot principieel verschillende oplossingen. Dat verschil valt niet te verklaren vanuit een essentieel andere functie van de betreffende teksten, want prentdicht of toneelstuk, beide richten zich tot de openbare mening; noch vanuit een essentieel ander onderwerp, want “scheeps-vaert der Vereenighde Nederlanden” of Amsterdam, beide zijn maatschappelijke grootheden. Wat het onderscheid veroorzaakt, is het verschil in levensbeschouwing.

De ideeën die Hooft hier uitspreekt zijn stuk voor stuk terug te vinden in Lipsius' *Politica*. Dat geldt voor de opvatting dat rijkdom en weelde leidt tot zedelijke achteruitgang en aantasting van het recht (r. 1722–1724), zo goed als voor de opvatting dat de overheid, als beste in deugd, het voorbeeld dient te zijn waarnaar de rest van de bevolking zich richt (r. 1725–1729) en de opvatting dat te grote heerszucht vermeden moet worden (r. 1730–1739).²⁵¹ Belangrijker dan deze waarneming is

²⁵¹ Zie bijvoorbeeld Lipsius, *Politica*, respectievelijk p. 141–142: “*De verweende rijckdommen, hebben deur een schandelicke overdaet d'eeuwen bedorven.* Iuven.Sat.16 [...] *Want waer de begheerlickheyt van rijckdommen is ingetreden, daer en hebben noch onderwijs, noch goede consten geen macht genoech:* [...] Sallust. ad Caes.”; p. 36: “*Sodanich als de Vorsten sijn in een Ghemeynte, sulcx pleghen ooc alle ander Borghers te wesen. De werelt voegt haer na d'exempel van den Vorst.* Cicer. in Epist; Claud.3. Cons.Honor.”; p. 42: “*Dat hy niet en dencke op Heerschappye ende slaven, maer dat hy een regeerder is, ende zy Borghers: Ende dat hy Ghenade ende Rechtveerdicheyt wil doen.* Tacit.12.Ann.”; p. 43: “[...] *Dat de Rechtveerdicheyt niet qualic en neme, dat onsen Vorst niet hart by haer en blijft staende: VWant dat en soude niet moghen vesen sonder een Peste ende verdervenisse van het menschelick geslachte.*”; en p. 98: “[...] *Maer ghy sult die [nl. ‘saechtmoedicheyt’] oock laten blijcken inde Heerschappye: op dat zy stille ende sacht sy, [...] Dit coemt uyten aert vanden menschen, die noch geheele slavernye, noch ghebeele vryheyt connen verdraghen.* Tacit.I.Hist.” Over de invloed van Lipsius' *Politica* op Hooft: Veenstra, *Bijdrage tot de kennis van de invloeden op Hooft*, p. 187, 197–208.

echter het feit dat hij kiest voor een 'politieke' moraal. Begeerte naar rijkdom en weelde, met in hun kielzog heerszucht en tirannie, worden door hem niet – of niet in de eerste plaats – gezien als bedreigingen van het individuele zieleheil van de betrokkenen, maar als een gevaar voor de samenleving. En de remedie ligt dan ook niet in de boetedoening, onthechting en naastenliefde van ieder individu afzonderlijk, maar bij de "Overheden", die bij uitstek degenen horen te zijn die hun hartstochten door de rede weten te matigen.²⁵²

Het is niet nodig hier dieper in te gaan op de inhoud van de door Hooft gehanteerde politieke filosofie. In algemene zin kan worden gesteld dat hij aanhaakt bij het complex van natuurrechtelijke en neo-stoïsche, ciceroniaans-senecaanse concepties, waarvan hiervoor al meerdere malen sprake is geweest en dat in de decennia rond de eeuwwisseling in de kringen van het Noordnederlandse humanisme en de zich daarop oriënterende dichters snel in betekenis toenam.²⁵³ Maar tegelijkertijd raakt hij met zijn politieke moraal ook aan de werkelijke politiek en dat is iets wat, juist omdat het zo verschilt van wat Vondel doet, nog wel een korte uitweiding verdient.

Hiervoor heb ik aangewezen dat Vondel in de *Hymnus* wel bij herhaling inspeelt op de concrete politieke situatie rond 1613, maar dat er geen reden is te veronderstellen dat hij daarbij bewust stelling neemt ten aanzien van politieke conflictpunten.²⁵⁴ Iets anders dan weerklank van het officiële beleid valt bij hem niet te beluisteren, en waar hij gaat vermanen is dat 'jenseits' van elk politiek bereik. Een andere houding zou vanuit zijn doopsgezinde overtuiging – die stelt dat men de overheid gehoorzaamheid verschuldigd is, maar deze verder als 'van de wereld' ter zijde laat liggen²⁵⁵ – ook nauwelijks denkbaar zijn. Hooft daarentegen komt, vanuit zijn wereldbeschouwing, met zijn moraal juist uit bij de overheid. De kans dat er, waar hij gaat vermanen, ook een concrete politieke toepasbaarheid is, ligt dus al in de aard van zijn wereldbeschouwing gegeven. In het geval van de rede van de Vecht is die toepasbaarheid er ook in feite.

Een jaar tevoren, in 1612, waren in de Amsterdamse vroedschap voor het eerste stemmen opgegaan tegen de "eigensoeckelyckheid" van leden van de stadsregering, die zich op voorhand in bezit hadden gesteld van terreinen die bestemd waren voor stadsuitbreiding. Onder die stemmen was vooral die geweest van Hoofts vader, Cornelis Pietersz Hooft, vroedschapslid en voormalig burgemeester, die ook de komende jaren niet zou

²⁵² Hierover: Veenstra, *Ethiek en moraal bij P.C. Hooft*, p. 17–18, 51–52, 59–60, 67.

Vgl. ook Witstein, *Bredero's ridder Rodderick*, p. 15–19.

²⁵³ Hiervoor, hfdst. 2, p. 107, 116–117. Zie: Oestreich, *Geist und Gestalt*, p. 13–18, 38–41, 53–54. Oestreich wijst bij herhaling op de nauwe verwantschap van het neo-stoïsche denken van Lipsius en het 16de-eeuwse natuurrechtelijke denken (vgl. o.a. p. 54, 103, 107).

²⁵⁴ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 109.

²⁵⁵ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 106. Vgl. ook Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, dl. 2, 1e helft, p. 55–56.

ophouden te ageren tegen de baatzucht van de betreffende heren en met name van Oetgens. Daarnaast was er, zeker vanuit de optiek van de Hoofds, alle reden de zittende burgemeesters van heerszucht te betichten, gegeven de manier waarop ze bij voortduring hun eigen clan in, en de oppositie, Hooft sr. voorop, uit de stadsregering wisten te werken.²⁵⁶ Later zal C.P. Hooft hen er inderdaad van betichten te “trachten nae een Oligarchia, Septemuiratum ofte andere dyergelijcke maniere van Regieringe”.²⁵⁷ Dat is in 1616, maar zullen binnenshuis woorden van gelijke strekking niet al veel eerder gevallen zijn? Heerszucht kon de zittende burgemeesters trouwens ook verweten worden inzake het bestuur van de stad – vooral wat de godsdienst betreft –, en inzake het optreden van Amsterdam in de Staten van Holland en tegenover de generaliteit.²⁵⁸

Het lijkt me ondenkbaar dat Hooft bij het schrijven van de slotregels van de rede van de Vecht dit alles niet in het achterhoofd zou hebben gehad. En binnen het milieu waarvoor zijn stuk geschreven en opgevoerd is, de Amsterdamse kamer ‘In Liefd’ Bloeyende’, moeten de toespelingen door menigeen zijn begrepen. In die zin is de rede van de Vecht niet alleen een maatschappelijke, maar ook een politieke tekst te noemen: een tekst die stelling neemt in een conflict op overheidsniveau. Op vergelijkbare wijze zal tien jaar later Vondel met *Het Lof der Zee-vaert* ook stelling nemen. Maar in die tijd zal zijn levensbeschouwing dan ook heel wat dichterbij die van Hooft staan dan het geval was in 1613.

2.5. Van ‘Hymnus’ naar ‘Het Lof der Zee-vaert’

Het valt niet te ontkennen dat er tussen de *Hymnus* en *Het Lof der Zee-vaert* een zekere verwantschap bestaat, niet alleen structureel, maar op een enkel punt ook inhoudelijk.²⁵⁹ Verder dan het later, verbeterend oppakken van een enkele passage gaat de parallellie echter niet. Er zou dan ook weinig reden zijn om in een studie over *Het Lof der Zee-vaert* zo uitvoerig in te gaan op de *Hymnus*, ware het niet dat er argumenten aan te voeren zijn dat Vondel bij het schrijven van zijn latere gedicht toch wel, maar dan op een andere manier, naar de *Hymnus* terugwijst. Een niet onbelangrijk gedeelte van *Het Lof der Zee-vaert* is namelijk gewijd aan een weerlegging van de opvattingen die hij indertijd in zijn *Hymnus* naar voren had gebracht.

Dat Vondel in later tijd de *Hymnus* ook als poëzie verwierp is waarschijnlijk. De opname in de in 1622 bij Pers uitgekomen bundel *De Ver-*

²⁵⁶ Van Gelder, *De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft*, p. 10–14; Elias, *Geschiedenis regentenpatriciaat*, p. 49–54, 63–66; Tuynman, *Bijdragen tot de P.C. Hooft-filologie*, p. 32, 41, en de noten 174, 175, 234. Zie ook hiervoor, hfdst. 1, p. 61.

²⁵⁷ C.P. Hooft, *Memorien en adviezen*, dl. 1, p. 71.

²⁵⁸ Elias, *Geschiedenis regentenpatriciaat*, p. 53–57, 61–62, 72–73.

²⁵⁹ Een zeer oppervlakkige vergelijking maakte Van Dieren, ‘Lof der zeevaart’. Voordien had Diermanse, ‘Vergelijking tusschen Vondel’s Hymnus ... over de ... Scheeps-vaert en zijn Het Lof der Zee-vaert’ beide teksten al uitvoerig met elkaar geconfronteerd.

nieuwde Gulden Winckel heeft wellicht buiten zijn medeweten plaatsgevonden.²⁶⁰ Dat hij het er niet mee eens is geweest, zou mogelijk op te maken zijn uit het feit dat het gedicht niet voorkomt in de eerste verzameling van zijn poëzie, de *Verscheide Gedichten* van 1644, een bundel waarvan hij zelf schrijft:

Ick vervvorp oock al vvat, onder boven gemelde gedichten niet begrepen, oit door my ontijdigh voortgebroght, en op pappier gekrabbelt, van mijnen vrient Pers, of iemand anders uitgegeven, den dach onvvaardigh, en den nacht der vergetenisse toegedoemt zy.²⁶¹

Daar staat tegenover dat het gedicht wel is opgenomen in de bundel *Poëzy* van 1650. Maar van deze bundel – waar Vondel bij betrokken is geweest, zij het in een laat stadium – zegt hij zelf dat er jeugdwerk in staat dat hij liever niet herdrukt had gezien.²⁶² De *Hymnus* is daar geplaatst in de rubriek “Oude Rymen” en zal dus wel tot het genoemde jeugdwerk behoren.²⁶³

Met dit alles zijn we ver voorbij de tijd geraakt waarin *Het Lof der Zee-vaert* werd geschreven. Of Vondel ook in 1623 van de *Hymnus* niets meer wilde weten, blijft de vraag, al lijkt het me nauwelijks aan te nemen dat hij van een gedicht dat hij nog als volwaardig erkende een hele passage opnieuw gebruiken zou. Maar hoe dat ook zij, de analyse van *Het Lof der Zee-vaert* zal moeten uitwijzen hoe ver Vondel in 1623 de *Hymnus*, niet alleen in ideëel, maar ook in poëtisch opzicht achter zich heeft gelaten.

²⁶⁰ Unger, *Bibliographie*, nr. 72, p. 24. Zie ook Becker in zijn inleiding bij de fotomechanische uitgave van *Den Gulden Winckel*, p. XXII. Vgl. dl. 2, ‘Verantwoording’.

²⁶¹ ‘Vondel aen zijnen afwezenden Vrient’. In: *Verscheide Gedichten*, p. 405–406. Zie hierover ook dl. 2, ‘Verantwoording’.

²⁶² Vgl. ‘De dichter Aen zijnen Vrient’, In: *Poëzy-1650*, p. * 7 recto. Unger, *Bibliographie*, nr. 72, p. 24, noot 3. De uitgave in *Poesy* dl. 2, 1647, laat ik buiten beschouwing, omdat deze bundel buiten Vondel om tot stand gekomen is. Zie hierover ook dl. 2, ‘Verantwoording’.

²⁶³ *Poëzy-1650*, p. 599–610.

3 ‘‘Het Lof der Zee-vaert’’

3.1. *Ter inleiding*

In het nu volgende hoofdstuk zal ik aanwijzen dat Vondel met *Het Lof der Zee-vaert* als eerste in Nederland aansluit bij een door Ronsard geïnaugureerde traditie van beschouwende hymnen. Daarnaast maakt hij zowel voor wat betreft de literaire en retorische compositie van zijn tekst, als voor wat betreft de inhoud gebruik van de humanistische stand van wetenschap, zoals die in de 16de eeuw was ontwikkeld. Dat was mogelijk omdat hij, zoals we van Brandt weten, inmiddels Latijn had geleerd. Brandt voegt er aan toe dat hij

met der tydt [begost] de Latynsche Poëten te leezen, te verstaan, en op de geestige en krachtige uitdrukkingen van hunne edele gedachten, en ryke vonden lettende, die by zich zelve t’overweegen.¹

Inderdaad treffen we de neerslag van deze lectuur, en met name van Ovidius’ *Metamorfosen* en Vergilius’ *Aeneis*, bij voortdoring in *Het Lof der Zee-vaert* aan. Maar het aandeel van de humanistische geleerdheid in de ontwikkeling van zijn literair vakmanschap moet minstens zo belangrijk worden geacht.

Er is wat dat betreft geen principieel verschil met zijn literaire ambities ten tijde van de *Hymnus*. Alleen is zijn kennis op deze gebieden nu niet meer tweedehands. Relaties als Hooft en Reael zullen naar aan te nemen valt hulp hebben geboden,² maar uit alles blijkt dat hij zijn wetenschappelijke bronnen ook zelf heeft bestudeerd.

Wel principieel verschillend van de *Hymnus* is de ideologische lading van het gedicht. Ook hier geldt dat deze pas op grond van een literaire en retorische analyse en na identificatie van de gebruikte inhoudelijke bronnen, vast te stellen is. Daarbij zal blijken dat Vondel zich op alle punten los gemaakt heeft van zijn vroegere opvattingen. Op het gebied van de natuurwetenschappen heeft de oude, behoudende mening plaats gemaakt voor een mentaliteit van technologische vooruitgang. Op het gebied van de handelsfilosofie en de moraal is de doperse leer van naastenliefde en onthechting vervangen door een neostoïsche conceptie van rationele deugdzaamheid en door een natuurrechtelijke opvatting van de verhoudingen tussen de mensen. Deze levensbeschouwelijke heroriëntatie

¹ Brandt, *Het leven van Vondel*, p. 11.

² Zie hiervoor, hfdst. 1, p. 65.

gaat bovendien gepaard met een politieke stellingname. Met dit alles schaart Vondel zich aan de kant van degenen met wie hij vanaf het begin van de jaren '20 in contact is gekomen: Pieter Cornelisz Hooft en Laurens Reael.

3.2. *Litteraire en rhetorische analyse*

3.2.1. *De literaire traditie*

In het eerste hoofdstuk heb ik aangewezen dat Vondel in *Het Lof der Zee-vaart* op een verhalend stramien, dat te karakteriseren valt als 'de geschiedenis van een koopvaardijchip', een betoog presenteert waarin argumenten vóór en tegen de zeevaart elkaar afwisselen, totdat tenslotte de voorwaarden waaronder deze te beschouwen is als een lofwaardige zaak naar voren gebracht kunnen worden.³ Met deze structuur sluit hij aan bij een traditie die, althans waar het de literatuur in de volkstalen betreft, begint bij Ronsard.

In 1555 en 1556 was Ronsard gekomen met twee bundels, voornamelijk in alexandrijnen geschreven, *Hymnes*. Ze bevatten sterk verhalende, epische gedichten op mythologische en historische personages, en meer beschouwende gedichten over onderwerpen uit de natuur en de filosofie. Zijn belangrijkste voorbeeld voor wat betreft deze laatste groep waren de *Hymni Naturales* uit 1497 van de Neolatijnse dichter Marullus. Maar hun specifieke vorm van paarsgewijs rijmende alexandrijnen of vijfvoetige jamben, een rhetorische structuur en mythologische vergelijkingen danken ze toch aan Ronsard. Het genre sloeg aan en in de tweede helft van de 16de en de eerste jaren van de 17de eeuw verschijnt er in Frankrijk een hele reeks van dit soort gedichten.⁴

In Nederland blijft de invloed van deze hymnen-traditie lange tijd minimaal. Rond 1578 had Jan van der Noot zich met zijn *Lofsang van Brabant, Hymne de Brabant* geïnspireerd op Ronsards *Hymne de France* van 1549, een voorloper van de *Hymnes* van 1555.⁵ Daarna had tegen het jaar 1600 Karel van Mander met zijn *Kerck der Deucht* Ronsards *La Vertu Amoureuse* (1560) geïmiteerd, een gedicht dat nauw verwant is met de filosofische hymnen.⁶ Maar over het algemeen heb ik de indruk dat in deze jaren, in ieder geval in Noord-Nederland, de invloed van Du Bartas op dit soort geleerde poëzie die van Ronsard ver overtreft, al is het wel zo dat de *Premiere Sepmaine* zelf weer zijdelings met de hymnen-traditie in verband kan worden gebracht.⁷ Pas in 1616 introduceert Heinsius met de publikatie van zijn *Hymnus oft Lof-sanck van Bacchus* de

³ Zie hiervoor, hfdst. 1, p. 33–38.

⁴ Ronsard, *Oeuvres complètes*, dl. 8: Laumonier, 'Introduction', p. VIII–XXIII; zie ook Chamard, *Histoire de la Pléiade*, dl. 2, p. 175–206, en Weber, *La création poétique*, dl. 1, p. 478–522.

⁵ Van der Noot, *Lofsang van Brabant*: Zaalberg, 'Inleiding', p. XVI–XXI.

⁶ Van Mander, *De Kerck der Deucht*: Miedema, 'Inleiding', p. 24.

⁷ Ronsard, *Oeuvres complètes*, dl. 8: Laumonier, 'Introduction', p. XXII.

mythologische epische hymne en zeven jaar later volgt dan met *Het Lof der Zee-vaert* de eerste beschouwende.

Vondels afhankelijkheid van deze traditie blijkt vooral ook uit een paar specifieke overeenkomsten met bepaalde Franse hymnen. Zo is het allegorische pronkbeeld, dat hij aan het eind van zijn betoog ter ere van de zeevaart opgericht wil zien op de rede van Texel (r. 434–456), geïnspireerd op een soortgelijke voorstelling van “Monarchie” in de conclusie van de *Hymne de la Monarchie* (1567) van Robert Garnier.⁸ Daarnaast valt ook in de *Hymne de la Monarchie* wel iets te bespeuren van een argumentatie vóór en tegen. Ook in andere gedichten uit de Franse hymnen-traditie treft men sporen aan van een dergelijk discussiepatroon, zo bijvoorbeeld in Ronsards *Hymne de la Mort* (1555), Du Bellay’s *Hymne de la Surdité* (1558) en De Baïfs *Hymne de la Paix* (1573). Maar verreweg het duidelijkst is dat toch het geval in Ronsards *Hymne de l’Or* (1555), die voor een groot deel gebouwd is op de tegenstelling tussen armoe en rijkdom.

De argumentele structuur van de *Hymne de l’Or* heeft van de kant van de Franse literatuurhistorici wel enige aandacht gekregen. In 1966 zag Jean-Claude Margolin in dit “débat pseudo-scolastique” en de uit de opgeworpen tegenstellingen resulterende “ton d’ironie” een aanwijzing, dat men te maken zou hebben met een ironische ‘declamatio’ in de trant van Erasmus’ *Lof der Zotheid*.⁹ En enige jaren later wees Alex L. Gordon op het feit dat kort voor de *Hymnes* van 1555 een hele bundel zogenaamde ‘paradoxale declamatio’s’ van de hand van Charles Estienne was verschenen: *Paradoxes, ce sont propos contre la commune opinion: debatus en forme de Declamations forenses: pour exercer les ieunes esprits, en causes difficiles* (1553), waarin onder meer het thema van de dood wordt behandeld.¹⁰

Nu hebben we bij dit alles te maken met verschillende soorten onderwerpen: ernstige, komische en dubieuze, een onderscheiding die men bijvoorbeeld geformuleerd vindt in de *Poetices Libri septem* van Julius Caesar Scaliger (1561). In het derde hoofdstuk van deze poëtica worden, onder meer, de verschillende dichtsoorten aan de orde gesteld, waaronder de ‘laudationes’, de lofprijzingen. Scaliger noemt vier mogelijke typen: de lof van edele, lofwaardige zaken (‘endoxa’), de lof van onedele zaken (‘adoxa’), de lof van zaken die ter discussie staan (‘amphidoxa’), en de lof van zaken die over het algemeen als niet lofwaardig worden beschouwd (‘paradoxa’).¹¹ Over de ‘amphidoxa’ zegt hij dat ze de discussie tussen de beide standpunten bevatten; als onderwerpen noemt hij de lof van de monarchie, van de oorlog en van de zeevaart. En als typisch on-

⁸ Zie in dl. 2 het commentaar bij r. 429–456.

⁹ Margolin, “L’Hymne de l’Or” et son ambiguïté, p. 291.

¹⁰ Gordon, *Ronsard et la rhétorique*, p. 70.

¹¹ Scaliger, *Poetices Libri septem*, III.118, p. 164. Dit is de normale rhetorische indeling, zie: Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, dl. 1, par. 64 (p. 56–60).

derwerp voor een paradoxale lofprijzing noemt hij de dood.¹² Al deze verschillende typen hebben gemeenschappelijk dat hun structuur afkomstig is uit de rhetorica. Er is wat dat betreft geen verschil of ze nu op ironische wijze triviale of paradoxale onderwerpen behandelen, zoals de *Lof der Zotheid*, of dat ze volstrekt ernstig zijn.¹³

Wat de Franse hymnen van Ronsard en zijn navolgers vooral doet verschillen van andere laudatieve gedichten, is hun literaire vormgeving. Voor Ronsard bestaat het verschil tussen een rijmer ('versificateur') en een dichter ('poète') er vooral uit, dat de dichter gebruik maakt van de verbeelding en de mythologie:

Car la fable et fiction est le subject des bons poëtes, qui ont esté depuis toute memoire recommandez de la posterité: et les vers sont seulement le but de l'ignorant versificateur, [...] ¹⁴

Daarbij komen dan nog beschrijvingen, waarbij vooral Vergilius als voorbeeld wordt aangevoerd, en stilistische kwaliteiten.¹⁵

Het zijn deze zelfde kenmerken die ook in Nederland gedichten als Van Manders *Kerck der Deucht*, Heinsius' *Lof-sanck van Bacchus* en Vondels *Het Lof der Zee-vaert* zo duidelijk onderscheiden van andere vormen van laudatieve literatuur. Zo schreef Coornhert een *Hymnus oft Lof-zang van 't Goudt* en, in 1567, een *Lof van de Ghevanghenisse*.¹⁶ In 1614 wordt er in Roemer Visschers *Brabbeling* een heel reeksje van dergelijke lofdichten gepubliceerd van Visscher en Spiegel op zowel ernstige, als dubieuze en komische onderwerpen: *T' Lof van Rethorica*, *Het Lof van een Blaeuwe Scheen*, *T' Lof van de Mutse* (alle drie van Visscher) en *Het Lof van Dansen* (van Spiegel).¹⁷ En in respectievelijk 1613 en 1614 schreef Bredero een *Lof van de Rijckdom* en een *Lof van de Armoede*.¹⁸ Ook in deze gedichten kan men een rhetorisch discussie-patroon signaleren. Maar niet alleen vertonen ze, met uitzondering alleen van de *Hymnus oft Lof-zang van 't Goudt*, een aan de rederijkerspoëzie herinnerende

¹² Scaliger, *Poetices Libri septem*, III.118, p. 164: "[...] ἀμφιδοξία autem quae dubitationem, et disceptationem vtrinque capiunt. Veluti Monarchiae laudatio, belli, nauigationis. Παράδοξα verò quae praeter vulgi opinionem, vt mortem siquis laudet, [...]"

¹³ Hierover: Miller, 'The paradoxical encomium', m.n. p. 145-152.

¹⁴ Uit de *Abbrégé de l'Art Poétique François*, geciteerd via Franchet, *Le poète et son oeuvre*, p. 32.

¹⁵ Francet, *Le poète et son oeuvre*, p. 31-36. Cf. de *Preface sur la Franciade, touchant le Poëme Heroïque* (1587): "Les excellens Poëtes nomment peu souvent les choses par leur nom propre. Virgile voulant descrire le jour ou la nuit, ne dit point simplement *et* en paroles nues, Il estoit jour, il estoit nuit: mais par belles circonlocutions, [...] [...] Tu dois davantage, Lecteur, illustrer ton oeuvre de paroles recherchées *et* choisies, *et* d'arguments renforcez, tantost par fables, tantost par quelques vieilles histoires, [...], l'enrichissant d'Epithetes significatifs *et* non oisifs, [...], *et* par excellentes, *et* toutefois rares sentences." (Ronsard, *Oeuvres complètes*, dl. 16, p. 333-334).

¹⁶ In: *Wercken*, dl. 3, resp. p. 516 verso-517 recto, 517 verso-520 verso.

¹⁷ Alle gepubliceerd in: Roemer Visscher, *Brabbeling*, resp. p. 156-162, 163-169, 173-182, 211-217.

¹⁸ In: Bredero, *Nederduytsche Rijmen*, p. B 1 recto-B 4 verso, C 1 recto-D 1 recto.

strofe- en versvorm, ze missen bovendien vrijwel alle kwaliteiten die ze volgens Ronsards criteria tot poëzie zouden kunnen maken. Dat laatste geldt trouwens in zekere zin ook voor Vondels eigen *Hymnus, ofte Lof-Gesangh, over de wijd-beroemde scheeps-vaert der Vereenighde Nederlanden* van 1613, dat op zijn beurt door zijn uitvoeriger, op Du Bartas en Van Borsselen geïnspireerde presentatie van feitelijk materiaal, weer van deze lofdichten verschilt.

Uitvoerige beeldende beschrijvingen en daarnaast het voortdurend voorkomen van vergelijkingen met fabels uit de klassieke mythologie vormen de meest direct in het oog springende verschilpunten tussen *Het Lof der Zee-vaert* en de *Hymnus*. Juist de ontstentenis van vrijwel elke literaire vormgeving in de strikte zin van het woord, anders dan enkele aan Van Borsselen of Du Bartas ontleende passages, maakt de *Hymnus* tot zo'n fundamenteel ander gedicht dan *Het Lof der Zee-vaert*. Vergelijking met het gebruikte bronnenmateriaal leert dat Vondel in de *Hymnus* zelfs in stilistisch opzicht weinig 'literair' schreef.

Al met al lijkt me de conclusie gewettigd dat *Het Lof der Zee-vaert*, samen met Heinsius' *Lof-sanck van Bacchus* en in onderscheiding tot andere tot dan toe in Nederland beoefende laudatieve literatuur, geplaatst moet worden in de door Ronsard geïnaugureerde hymnen-traditie.¹⁹ De binnen deze traditie geschreven lofdichten op 'amphidoxa' worden wat betreft hun inhoud gekenmerkt door een, ook in andere laudatieve teksten voorkomende, rhetorisch-argumentele structuur, die echter door narratieve passages, beschrijvingen en mythologische verbeeldingen literair wordt 'ingekleurd'. Zinnvolle beeldspraak, stilistische kunstgrepen en als versvorm gepaard rijmende alexandrijnen completeren het beeld.

3.2.2. *Poetica's en rhetorica's*

Maar al werkt Vondel dan ook naar het voorbeeld van zijn Franse voorgangers, toch is het niet zo dat hij de precieze opzet van *Het Lof der Zee-vaert* aan hen kan hebben ontleend. Aan de andere kant valt nauwelijks aan te nemen dat hij zonder nadere instructie is gekomen tot de zo geëlaboreerde literaire en rhetorisch-argumentele compositie van zijn gedicht. Een dergelijke instructie boden, in principe, de toenmalige poetica's en rhetorica's.

Hiervoor kwam al Scaligers *Poetices Libri septem* ter sprake. Het lijkt me wel zeker dat de hiervoor geschetste hymnen-traditie met dit werk in

¹⁹ Verwante genres, zoals geboorte-, huwelijks- en lijdgedichten laat ik buiten beschouwing. Het is niet onwaarschijnlijk dat zich daarbinnen een vergelijkbare ontwikkeling afspeelt. Eveneens buiten beschouwing laat ik de Neolatijnse literatuur. Binnen het bestek van deze studie was het niet mogelijk die echt bij het onderzoek te betrekken. In de Neolatijnse dichtbundels die ik, bij wijze van proefpeiling, cursorisch heb bekeken – die van Pontanus, Marullus, Secundus, de beide Dousa's, Badius, Heinsius en Grotius, alsmede de *Delitiae C. Poetarum Belgicorum* die Janus Gruterus, onder het anagram Ranutius Gherus, in 1614 uitgaf –, ben ik niets tegengekomen dat zo duidelijk overeenkomt met *Het Lof der Zee-vaert* als de genoemde Franse hymnen.

verband kan worden gebracht. Scaligers poetica is geschreven vanuit een in hoge mate rhetorische opvatting van literatuur, iets dat, behalve uit het begin van zijn eerste hoofdstuk, waarin hij het heeft over de kenmerken van poëzie in het algemeen, vooral blijkt uit de behandeling van de verschillende kleinere genres in het derde hoofdstuk. Niet alleen zijn de verschillende dichtsoorten die hij daar behandelt afgeleid van de verschillende soorten redevoeringen die men in de rhetorica onderscheidde, maar bovendien zijn de aanwijzingen die hij geeft voor de compositie van elk van deze dichtsoorten afzonderlijk direct uit de rhetorica afkomstig.²⁰ Met betrekking tot *Het Lof der Zee-vaert* is daarvan niet alleen dat wat hij over de lofprijzing zegt relevant, maar ook wat hij noteert over de ‘adhortatio’, de aansporing.

Als gezegd is *Het Lof der Zee-vaert* te beschouwen als de lofprijzing van een dubieuze zaak, een genre dat volgens Scaliger de discussie tussen het standpunt vóór en tegen bevat. Maar gezien de afloop van deze discussie: de formulering van de voorwaarden waaronder de zeevaart te beschouwen is al een lofwaardige zaak en het morele beroep op de betrokkenen zich daarnaar te gedragen, is het gedicht ook te beschouwen als een ‘adhortatio’. In rhetorisch opzicht maakt dat verder geen verschil omdat Scaliger al dit soort teksten rekent tot het ‘genus deliberativum’ en ze dus allemaal laat vallen onder dezelfde rhetorische constructieprincipes.²¹ Binnen de ‘adhortatio’ (Scaliger gebruikt de Griekse term ‘protreptikon’) onderscheidt hij dan nog drie sub-genres, waarvan het ‘parainetikon’, dat met redenen omkleed is en komt met aanbevelingen, de soort is waartoe *Het Lof der Zee-vaert* hoort. Als voorbeelden wijst hij op de oraties van Isokrates en Plutarchus en als hoofdpunten die aan de orde moeten komen, noemt hij de rhetorische ‘loci’ van de noodzaak, het nut en de betamelijkheid.²²

²⁰ Hij zegt dit zelf meteen al bij het begin van zijn behandeling van de kleinere dichtsoorten: “Laudationum praecepta cuiusmodi fortasse videbuntur disponenda: propterea quod cuiusmodi sylvarum materiae congruant, [...]” (Scaliger, *Poetices Libri septem*, III.101, p. 150). Zie ook: Spies, ‘Het epos in de 17de eeuw in Nederland’, p. 395–396, 567–568.

²¹ Over de ‘adhortatio’ (‘protreptikon’): Scaliger, *Poetices Libri septem*, III.105, p. 157–158; zie p. 157: “Cum omne genus orationis ad deliberativum reduxerimus: finis enim iudicii est iustitia. Iustitia ab electione. Electio à deliberatione. Item Laudationis finis, imitatio: tum superiora, tum haec ipsa, quae deinceps resensebimus sub deliberandi genere continebuntur [...]”

²² Scaliger, *Poetices Libri septem*, III.105, p. 157, 158: “Excutienda loca suasoriarum, à necessario, vtili, honesto. Hoc est Protrepticon. *προτρεπτικὸν* verò si addas ad Protrepticon, rationes [...] *Παραίνετικὸν* autem si adiungas Nuthetico, praeceptiones.” Over het genre: Curtius, ‘Theologische Kunsttheorie im spanischen Barock’, m.n. p. 149–151 (in gewijzigde vorm ook opgenomen in *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, p. 530–540); en uitvoeriger: Hartlich, ‘De exhortationum a Graecis Romanisque scriptarum historia et indole’. De bedoelde oraties zijn de zgn. ‘moralia’ van Plutarchus, in 1572 in het Frans vertaald door Jacques Amyot (*Der kleine Pauly*, dl. 4, kol. 953) en de orationes 1 (*Aan Demonikon*, waarvan de echtheid overigens betwist wordt), 2 en 3 (de zgn. *Nikokles*-redevoeringen), die tot de meest geliefde geschriften van Isokrates hoorden

Ik heb de indruk dat Scaliger niet al deze genres en sub-genres zonder meer tot de poëzie wil rekenen. Zo zegt hij bij de bespreking van de verschillende soorten laudatieve teksten, dat alleen de lofprijzing van edele zaken ('endoxa') in de poëzie thuishoort en dat de andere drie, dus: de 'adoxa', de 'amphidoxa' en de 'paradoxa', aan de oratoren overgelaten moeten worden. Die opmerking is echter zeer terloops en, als ik het goed zie, ook niet helemaal eenduidig.²³ Het lijkt me dan ook waarschijnlijk dat dichters als Ronsard, Garnier, Vondel, zich bij het schrijven van hun hymnen theoretisch gedekt konden achten door het gezag van zijn uitspraken. En dit te meer omdat zijn opvattingen over de meer specifieke literaire kenmerken van deze kleinere dichtsoorten overeenstemmen met die waarvanuit Ronsard en zijn navolgers hun hymnen schreven. Ook Scaliger spreekt in dat verband van, vooral op Vergilius geïnspireerde, beeldende beschrijvingen en van vergelijkingen met (mythologische) fabels.²⁴ Maar voldoende aanwijzingen hoe dan precies een dergelijk gedicht op te zetten, geeft hij niet, zeker niet wat betreft de inhoudelijke, rhetorisch-argumentele kant van de zaak.

Een andere poetica die Vondel gekend zou kunnen hebben, Jacobus Pontanus' *Poeticarum Institutionum libri tres* (1594), zegt niets over hymnen, 'laudationes', of 'adhortationes' waar hij zijn voordeel mee gedaan zou kunnen hebben. Wel het geval is dat tot op zekere hoogte in de *Eglentiers Poëtens Borst-weringh* van Theodore Rodenburgh (1619), een werk waarvan we, in tegenstelling tot de twee voorgaande, zonder meer kunnen aannemen dat Vondel het heeft gekend.

Rodenburgh maakt van de integratie van poetica en rhetorica al helemaal geen probleem: op een kwart van zijn theoretisch betoog gaat het poetical gedeelte, ontleend aan de *Defence of Poesie* van Philip Sidney en Lope de Vega's *Arte nuevo de hazer Comedias en este Tiempo*, zonder aankondiging over in een rhetorische verhandeling, die berust op *The Arte of Rhetorique* van Thomas Wilson.²⁵ In dit rhetorical gedeelte zegt

(Münscher, 'Isokrates', kol. 2190-2197). Behalve een rhetorische structuur, met in het argumentele gedeelte zowel overwegingen pro als contra en uitlopend op een vermaning tot deugd (Hartlich, p. 302, 327), treft men in de 'adhortatio' die aan de kunst of wetenschap is gewijd vaak ook de zgn. 'uitvinderscatalogus' aan, afkomstig uit de lofredde op dit soort onderwerpen (Curtius, 'Theologische Kunsttheorie im spanischen Barock', p. 150). Ook Scaliger noemt de 'uitvinderscatalogus' als element van de lofprijzing van kunsten en wetenschappen, zij het terloops in een ander caput (Scaliger, *Poetices Libri septem*, III.108, p. 159: "[...] *et artes ipsae locos tibi communes dabunt. Quorum laudibus, multum refert si addas inuentores: quicunque vel ex Plinio, vel ex aliorum narrationibus erui poterunt.*")

²³ Scaliger, *Poetices Libri septem*, III.118, p. 164: "*Caeterum oratori tribus hisce postremis relictis ἐνδοξα tantum, hoc est laude digna, in Syluis nostris excepta poeticis numeris ornanda sunt.*"

²⁴ Zie daarover: Spies, 'Het epos in de 17de eeuw in Nederland', p. 567-569.

²⁵ Witstein, *Bronnen en bewerkingswijze van Rodenburghs Eglentiers Poëtens Borst-weringh*, p. 5-22.

Rodenburgh-Wilson dat men in de bewijsvoering ook de tegenargumenten wel kan geven, zij het dat men dat zó moet doen

datmen alleenlijck daer door te kennen gheeft men zo wel oordeelen kan van 'tgheen ons tegen als mede gaet, en 'tzelfde wederomme verdedigen met zodanighe omstandicheyden, dat het mach strecken eerder tot versterckingh van ons zegghen, als tegenstrijdende het gheen wy staende willen houden voor de rechtters.²⁶

Verderop volgt dan, bij wijze van voorbeeld, een aan Erasmus ontleende “Vermaen-brief” ten gunste van het huwelijk, waarin inderdaad ook de tegenargumenten te berde gebracht en weerlegd worden. Daarnaast wordt er in deze brief op een gegeven moment zelfs een vergelijking getrokken tussen de weigering om te trouwen en een mythologische fabel, namelijk die van de Reuzenstrijd (een mythe die Vondel in *Het Lof der Zee-vaert*, zij het in een ander verband, eveneens gebruikt).²⁷ Verderop rechtvaardigt Rodenburgh, c.q. Wilson, dit laatste ook theoretisch en wel door Aristoteles aan te halen, die zich gebogen had over de kwestie

Waerom dat de aenhoorders meer behagingh hebben inde voorbeeldingh en fabulen diemen by brengt tot bevestingh des voorstels, als inde argumenten oft twist-redeneringh diemen handelt?²⁸

Met Wilson en Erasmus zitten we dan weer midden in de 16de-eeuwse rhetorica. De “Vermaen-brief” geeft veel duidelijker dan welke van de hiervoor genoemde Franse hymnen ook het spel van argument en tegenargument te zien, dat we ook in *Het Lof der Zee-vaert* aantreffen. Hetzelfde geldt voor een ander 16de-eeuws rhetorisch werkje, de *Progymnasmata* van Aphthonius in de vertaling van Agricola en Catanaeus, een van de bekendste schoolboekjes van de 16de en 17de eeuw. Hierin wordt, onder andere, dezelfde kwestie “An ducenda uxor” behandeld met voor- en tegenargumenten, evenals de stelling “Quod non ducenda sit uxor”.²⁹

Ik ben echter maar één rhetorica tegengekomen die de techniek van de discussie pro en contra ook theoretisch uiteenzet en dat is de *De Inventione* van Hermogenes. Andere rhetorica's, zoals bijvoorbeeld Quintilianus' *Institutio Oratoria* of, om het beroemdste voorbeeld uit de nieuwe tijd te noemen, Vossius' *Oratoriarum Institutionum Libri sex*, behandelen natuurlijk wel de verschillende manieren die er zijn om een uitspraak van de tegenpartij te weerleggen, maar ze geven geen instructie hoe een heel debat op te zetten waarin beurtelings bewering en weerlegging van voor- en tegenpartij voorkomen.³⁰ En dat is nu juist wat Hermogenes wel doet.

²⁶ Rodenburgh, *Eglentiers Poetens Borst-weringh*, p. 54.

²⁷ Rodenburgh, *Eglentiers Poetens Borst-weringh*, p. 81-132, de vergelijking met de Reuzenstrijd op p. 94.

²⁸ Rodenburgh, *Eglentiers Poetens Borst-weringh*, p. 184-185.

²⁹ Aphthonius, *Progymnasmata*, p. 135 verso-137 verso, 140 recto-141 recto. Andere voorbeelden die gegeven worden gaan over de vraag of de ouderdom een last is (p. 141 recto-142 verso) en of rijkdom het hoogste goed is (p. 142 verso-144 recto).

³⁰ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, V.XIII. 7-60, V.XIV. 20-26; Vossius, *Commentariorum Rhetoricorum Libri sex*, II.v.9, p. 380-381.

Ook van de overige, zowel rhetorische als meer literaire aspecten van *Het Lof der Zee-vaert* kan men de theoretische verwoording in de werken van Hermogenes terugvinden. Erg verbazingwekkend hoeft dat niet te zijn. Hermogenes van Tarsus, een Griekse auteur uit de tweede eeuw na Christus, dankt weliswaar zijn grootste roem bij hedendaagse geleerden aan zijn *Praeexercitamenta*, een boekje met rhetorische schooloefeningen dat in de 6de eeuw door Priscianus in het Latijn was vertaald. Maar in de 16de en 17de eeuw stonden zijn andere rhetorische werken – in het Latijn getiteld *De Partitione Statuum*, *De Inventione*, *De Formis Oratoriis* en *De Eloquentia*³¹ – zeker zo hoog genoteerd. Behalve dat er een hele serie edities van verscheen, werden ze ettelijke malen vertaald in het Latijn en het Italiaans. Zo is er een Latijnse vertaling met commentaar van de bekende Straatsburger rector Johannes Sturm uit 1570–1571. In 1614 verscheen er een nieuwe Latijnse vertaling, eveneens met commentaar, van de Geneefse theoloog Gaspar Laurentius.³² Verder is bijvoorbeeld de rhetorica van Vossius op tal van punten door Hermogenes' geschriften beïnvloed.

De meest in het oog vallende eigenschappen van dit werk zijn in *De Partitione Statuum* en *De Inventione* de grote nadruk op juist de argumentele kant van de rhetorica, en in *De Formis Oratoriis* en *De Eloquentia* de aandacht voor de poëzie. Hiermee bevestigt het de in de 16de eeuw bestaande tendens om in de rhetorica de argumentele en in de poëzie de rhetorische aspecten te benadrukken.³³ Dit laatste hangt weer samen met een veeleer ethische dan strikt esthetische opvatting van literatuur, die bijvoorbeeld ook bij Scaliger en Rodenburgh te signaleren valt.³⁴

Wanneer ik me nu verder bij de literaire en rhetorische analyse van *Het Lof der Zee-vaert* zal baseren op de geschriften van Hermogenes, wil dat niet zeggen dat ik van mening ben dat Vondel diens werk persé zelf moet hebben bestudeerd. Juist gezien de bekendheid van deze auteur is het niet onmogelijk dat er een of andere mediaire tekst is geweest. Maar wel ben ik ervan overtuigd dat, zoals Ronsards opvattingen bepalend zijn geweest voor de algemene literaire conceptie van *Het Lof der Zee-vaert*, die van Hermogenes ten grondslag hebben gelegen aan de feitelijke compositie ervan. Net als Ronsard, wiens hymnen juist ook vanwege hun geleerdheid in zijn eigen tijd zeer hoog genoteerd stonden,³⁵ sluit Vondel

³¹ In de vertaling van Gaspar Laurentius (Hermogenes, *Ars Oratoria*, 1614).

³² Zie: Patterson, *Hermogenes and the renaissance*, p. 4–6, 15–18, 219–220.

³³ Zie: Matthes, 'Hermagoras von Temnos', p. 72–77; Howell, *Logic and rhetoric in England*, p. 92–94, 100–102; en Spies, 'Het stadhuis staat op de Dam', p. 166–171.

³⁴ Patterson, *Hermogenes and the renaissance*, p. 19, stelt dat Scaliger in zijn poetica direct door Hermogenes is beïnvloed, maar Ester Dolce komt in haar diepgravende artikel 'Note sul libro IV dei *Poetices libri septem*, di G.C. Scaligero', p. 534–540, tot de conclusie dat niet het werk van Hermogenes, maar de rhetorische geschriften van Cicero Scaligers grote inspiratiebron zijn geweest.

³⁵ Zie: Chamard, *Histoire de la Pléiade*, dl. 2, p. 186–206; en Ronsard, *Oeuvres complètes*, dl. 8: Laumonier, 'Introduction', p. XIV.

daarmee aan bij de verworvenheden van het 16de-eeuwse humanisme. Er is wat dat betreft inderdaad, zoals ik in de inleiding van dit hoofdstuk al stelde, geen principieel verschil met zijn literaire ambitie ten tijde van de *Hymnus*. Alleen is zijn kennis nu niet meer tweedehands. Integendeel, zoals uit de nu volgende analyses zal blijken, wijst alles op een zelfstandige bestudering en verwerking van de toenmalige literaire en retorische stand van wetenschap.

3.2.3. Literaire analyse

Na eerst uitvoerig allerlei stilistische verschijnselen te hebben behandeld, komt Hermogenes in de loop van het tweede hoofdstuk van zijn *De Formis Oratoriis* terecht bij de kenmerken van poëzie, in onderscheiding tot andere vormen van taalgebruik. Van de drie retorische genres, het deliberatieve, het juridische en het demonstratieve, vindt het demonstratieve volgens hem zijn meest volmaakte uitdrukking in de poëzie, en wel omdat de poëzie alles op een beeldende manier weergeeft.³⁶ Deze verbinding tussen ‘genus demonstrativum’ en poëzie ligt op het terrein van de ‘narratio’, het belangrijkste onderdeel van het demonstratieve genre.³⁷ In zijn *De Inventione* benadert hij dezelfde kwestie vanuit een argumentele ooghoek als hij de ‘mededeling van de feiten’ – door Laurentius in zijn commentaar expliciet gelijkgesteld met de ‘narratio’ – vergelijkt met de beschrijving en vertelling van gebeurtenissen bij een dichter. Ja, de retorische ‘instructie’ streeft zelfs in zijn beschrijvingen de poëzie na, want poëzie, zo zegt hij, is louter vertelling en beschrijving.³⁸ Hermogenes noemt Homerus als het voorbeeld naar wie men zich bij dit alles moet richten. Zijn vertaler en commentator Laurentius maakt daar, met een verwijzing naar Scaliger, Vergilius van, want die zou het voorbeeld van Homerus ver hebben overtroffen.³⁹

³⁶ Hermogenes, *De Formis Oratoriis*, II.10. In: *Ars Oratoria*, p. 480: “Quum autem in poësi praestantissimum sit Panegyricum seu demonstrativum genus. (Est enim tota poësis Panegyrica, imò omnium orationum maximè versatur in hoc genere) [...]” en p. 481: “Poësis etenim illas res omnes [nl. waar orateurs en anderen over schrijven] effingit et repraesentat.”

³⁷ Hermogenes, *De Formis Oratoriis*, II.10. In: *Ars Oratoria*, p. 478: “Concitata quàm minimum debet esse oratio in hoc demonstrativo genere siue Panegyrico: nam ferè tota est in narrando posita.”

³⁸ Hermogenes, *De Inventione*, III.14. In: *Ars Oratoria*, p. 179: “Instructio, est informatio facti in causa proposita: vt descriptio apud poetas et enarratio factorum [...]” en p. 180: “Denique instructio oratoria aemulatur poeticas descriptiones. Nihil enim poësis aliud habet quam eorum quae facta sunt enarrationem aut descriptionem.” Vergelijk het commentaar van Laurentius, p. 91. Zie ook Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, dl. 1, par. 291 (p. 166–167).

³⁹ Hermogenes, *De Formis Oratoriis*, II.10. In: *Ars Oratoria*, p. 481: “Cum igitur illa sic se habeant, contigit vt dicerem, Homerum esse poëtarum praestantissimum, necnon etiam oratorum et scribentium excellentissimum: [...]” Cf. het commentaar van Laurentius, p. 185: “In hoc poetico et panegyrico Metrico genere datur hic Homerus, imitandus tan-

Naast vertellen en beschrijven, noemt Hermogenes als typisch poëtisch het verwijzen naar fabels, zoals in de eerste plaats die van Saturnus, de Titanen en de Giganten. Bijzonder lieflijk, en daarom zeer geëigend voor de poëzie, is ook de mythe van de geboorte van Venus.⁴⁰ En tenslotte is er dan de versvorm en de poëtische dictie, die met name bestaat in het hanteren van stijlfiguren en beeldspraak, ook weer zoveel mogelijk naar het voorbeeld van Homerus, c.q. Vergilius.⁴¹

Om aan te kunnen wijzen hoe Vondel een en ander te pas brengt in *Het Lof der Zee-vaert*, is het nodig even vooruit te lopen op de rhetorische analyse van het gedicht. Het grondmodel van een rhetorische tekst bevat in het algemeen de volgende onderdelen: 'exordium', 'propositio', 'narratio', 'argumentatio' (onderverdeeld in 'confirmatio' en 'refutatio'), en 'peroratio'.⁴² In het hoofdstuk over de *Hymnus* heb ik al gezegd dat een echte afzonderlijke 'narratio' ook wel weggelaten kan worden.⁴³ Vanuit literair oogpunt is dat echter onaantrekkelijk omdat juist de 'narratio' (die tot taak heeft het feitenmateriaal te presenteren) de gelegenheid biedt te vertellen en te beschrijven. Hermogenes raadt dan ook aan de 'narratio' juist zo veel mogelijk uit te breiden en hem in drie of vier eenheden te verdelen.⁴⁴ Dit uitbreiden kan op allerlei manieren: door middel van uitvoerige beschrijvingen en opsommingen, maar ook door er argumenten doorheen te weven, zodat 'narratio' en 'argumentatio' door elkaar lopen in plaats van duidelijk onderscheiden onderdelen te zijn.⁴⁵ Nu is een van de belangrijkste soorten rhetorische argumenten de vergelijking.⁴⁶ Vergelijkingen met mythologische fabels zijn dus argumenten

quam exemplar perfectum. nos verò Virgilium. Verum de Virgilij et Homeri collatione scripsit vir praestans Iulius Scaliger; [...]" Zie Scaliger, *Poetices Libri septem*, V.3, p. 216-245.

⁴⁰ Hermogenes, *De Formis Oratoriis*, II.10. In: *Ars Oratoria*, p. 483: "In primis poësi sunt propriae et familiares fabulosae sententiae omnes, vt quae de Saturno, de Titanibus, de Gigantibus, [...]" en II.4, p. 397: "Suaues sunt sententiae quae habent delectationem, praecipuè omnes fabulosae, vt, Quum Venus nata, alij dij conuiuabantur, [...]"

⁴¹ Hermogenes, *De Formis Oratoriis*, II.10. In: *Ars Oratoria*, p. 486-487. Zie ook het commentaar van Laurentius, p. 186.

⁴² Zie in de *Ars Oratoria* van Hermogenes het commentaar van Laurentius, p. 49. Vgl. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, dl. 1, par. 262 (p. 148-149).

⁴³ Hfdst. 2, p. 79.

⁴⁴ Hermogenes, *De Inventione*, II.2. In: *Ars Oratoria*, p. 117: "[narratio] esse dilatandam per tres aut quatuor periodos, [...]" en het commentaar van Laurentius, p. 66: "Multis periodis explicentur descriptiones et rerum Notationes." Zie ook II.14 ('De instructione factorum'), p. 179-180, en Laurentius' commentaar, p. 91.

⁴⁵ Hermogenes, *De Inventione*, II.2. In: *Ars Oratoria*, p. 118: "Dilatant quoque Narrationem Ratiocinationes." Zie ook het commentaar van Laurentius, p. 91, en vgl. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, dl. 1, par. 292 (p. 167) en par. 324 (p. 181). Johannes Sturm in zijn commentaar (in: Hermogenes, *De Ratione Inveniendi Oratoria*, 'Scholae', p. m i recto-verso): "vt cùm orator ostendit consuetudines hominum, et adfert cogitationes suas bonas, aduersariorum verò malas."

⁴⁶ Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik* dl. 1, par. 413 (p. 228-229).

die bij uitstek geschikt zijn voor de poëzie.⁴⁷ Het opnemen van zulke vergelijkingen dient om in het 'verhaal' op dichterlijke wijze een argumentele structuur aan te brengen. En dat alles kan dan weer op allerlei manieren verder worden onderverdeeld.⁴⁸

Kijken we naar *Het Lof der Zee-vaert* dan zien we dat de 'narratio' inderdaad uit drie, of vier, eenheden bestaat, die alle weer opgebouwd zijn uit meerdere onderdelen. Al die delen bestaan uit beschrijvingen of, waar dat niet mogelijk is, uit de opsomming van gegevens die ter zake dienende zijn. Eerst krijgen we de beschrijving van de bouw van het schip, onderverdeeld in de bouw van de romp (r. 61–74), de tewaterlating (r. 91–94) en het optuigen (r. 103–106 en r. 111–131). Dan komt de inrichting, verdeeld in de beschrijving van de ruimten (r. 147–159), van de bemanning (r. 169–183) en de leefregels aan boord (r. 187–198). Vervolgens is het varen aan de orde: het vertrek van het schip uit de haven (r. 213–226), een opsomming van alle mogelijke gevaren (r. 227–254), en dan de beschrijving van het schip in de storm (r. 255–328). De storm-passage vormt naar omvang en naar beschrijvende kracht het evocatieve hoogtepunt van het gedicht. Het zal dan ook wel niet toevallig zijn dat juist deze scène grotendeels geïnspireerd is op het voorbeeld van Ovidius en – conform het advies van Scaliger en Laurentius – Vergilius.⁴⁹ Het laatste deel van de 'narratio' tenslotte wordt gevormd door een opsomming van de verworvenheden van de zeevaartkunde die een veilige handelsvaart mogelijk hebben gemaakt: het roer (r. 349–352), het kompas (r. 353–362), de astronomie (r. 363–384) en de cartografie (r. 385–392). Veel te beschrijven valt er daarbij niet en in plaats daarvan maakt Vondel met name hier gebruik van de beeldspraak als poëtisch middel.

De narratieve draad die vaagweg door al deze beschrijvingen heenloopt, strekt zich tot buiten de 'narratio' uit, doordat hij aanhaakt bij de voorstelling van het gedicht zelf als een zeereis die Vondel in het 'exordium' en de 'peroratio' gebruikt. Hij hanteerde dit bekende literaire motief, in navolging van Du Bartas, al in het 'exordium' van de *Hymnus*.⁵⁰ Maar hier in *Het Lof der Zee-vaert* heeft het een sterker verhalende werking juist door de aansluiting bij de inhoud, en doordat in de 'peroratio'

⁴⁷ Vgl. voor dit alles Scaliger, *Poetices Libri septem*, III.109, p. 160 (t.a.v. de 'narratio' van een lofdicht): "Hic res gestas mos est oratoribus liberius explicare: non solum quod ea res faciat ad laudationem, sed etiam vt incitentur animi ciuium ad similes et exercitationes et glorias. quo loco non historias modò veras, sed fabellas quoque inserere plurimum confert aurium voluptati. Atque ex his excitari potest modus comparationum." Vgl. Hermogenes, *De Inventione*, III.14. In: *Ars Oratoria*, p. 183–184.

⁴⁸ Hermogenes, *De Inventione*, II.2. In: *Ars Oratoria*, p. 120. "Obseruandum est, vt ea quae sunt facta, [...], eiusque rationes et ratiocinationes, omniâque illa possumus amplificare multis ac variis membris."

⁴⁹ Zie in dl. 2 het commentaar bij deze versregels.

⁵⁰ Zie hfdst. 2, p. 90.

de verbeelding van de koopvaarder ook weer teruggekoppeld wordt naar de voorstelling van het gedicht als schip.⁵¹

Vondel geeft zijn gedicht als geheel dus een zeker verhalend karakter, te omschrijven als 'de geschiedenis van een schip'. Daarbinnen realiseert hij de 'narratio' in strikte zin vooral door middel van beschrijvingen. Op al even poëtische wijze geeft hij de 'argumentatio' gestalte door middel van beeldende vergelijkingen. Bij voortdurend worden de beschrijvende passages onderbroken door vergelijkingen, meestal met de klassieke mythologie, een enkele maal met de bijbel. Deze vergelijkingen zijn niet alleen 'argumenten' in literaire zin, die, zoals Scaliger zegt, extra glans verlenen aan het beschrevene.⁵² Ze impliceren inderdaad een oordeel: steeds vormen ze de allegorische uitdrukking van een morele notie, iets wat door Hermogenes gezien wordt als een kenmerk van de ernstige literaire stijl.⁵³ Deze vergelijkingen markeren niet alleen de zojuist geschetste onderverdeling van de 'narratio', maar brengen deze bovendien in direct verband met het betoog dat stap voor stap opgebouwd wordt.

In r. 75–82 leidt de bouw van de romp van het schip meteen al tot een vergelijking met de Reuzenstrijd uit Ovidius' *Metamorfosen*. Deze fabel, die Hermogenes zo bij uitstek geschikt acht voor de poëzie, wordt door Van Mander in zijn *Wtleppinghe* gekarakteriseerd als een verbeelding van de hoogmoed.⁵⁴ Daarna komt tussen de bouw en de inrichting van het schip de ook door Hermogenes aangeprezen mythe van Venus' geboorte. Deze heeft Vondel via Van Mander ontleend aan een aan Homerus toegeschreven hymne en is het beeld van aardse liefde en generatieve kracht (r. 141–146).⁵⁵ Tussen de inrichting van het schip en het varen volgt de vergelijking van het schip met het paleis van koning Salomon als beeld van een goed geordende samenleving (r. 199–212).⁵⁶ Tussen het varen en de verworvenheden van de zeevaartkunde worden twee fabels aangehaald. Eerst refereert Vondel aan de mythe van de Amazonen-koningin Penthesilea, zoals beschreven door Vergilius en Dictys Cretensis: dit als beeld van grote dapperheid (r. 329–338).⁵⁷ En vervolgens haalt hij de mythe van Alcyone uit Ovidius' *Metamorfosen* aan, die volgens Van Mander de afkeurenswaardige overmoed uitdrukt van al

⁵¹ Zie hfdst. 1, p. 33–34.

⁵² Scaliger, *Poetices Libri septem*, III.109, p. 160: "[...], sed fabellas quoque inserere plurimum confert aurium voluptati."

⁵³ Hermogenes, *De Formis Oratoriis*, I.6. In: *Ars Oratoria*, p. 282: "Atque etiam allegorica tractandi ratio, quantum satis est continuata reddit sermonem grauem, [...]." Vgl. het commentaar van Laurentius, p. 133. Voor de inhoud van het begrip 'gravis' bij Hermogenes en het verband met de literatuur, zie: Patterson, *Hermogenes and the renaissance*, p. 8–9, 66–68.

⁵⁴ Ovidius, *Metamorfosen*, I, r. 151–162; Van Mander, *Wtleppinghe*, p. 4 verso.

⁵⁵ De ontleening en de interpretatie beide via Van Mander, *Wtleppinghe*, p. 28 verso–31 recto.

⁵⁶ Du Bartas, *Works*, dl. 3, p. 406.

⁵⁷ Vergilius, *Aeneis*, I, r. 490–493 en Dictys Cretensis, *De Bello Troiano*, p. 99.

degenen die zo nodig de zee op moeten, maar die hier waarschijnlijk niets anders betekent dan dat stormen ook weer gaan liggen (r. 344–348).⁵⁸ Na de verworvenheden van de zeevaartkunde komt tenslotte argumenteel gezien de belangrijkste mythe: de overgang van de Gouden naar de IJzeren Eeuw. Deze mythe sluit in Ovidius' *Metamorfosen* direct aan bij die van de Reuzenstrijd, waarmee Vondel zijn reeks verwijzingen naar de klassieke mythologie was begonnen en staat voor de natuurlijke neigingen van de mens tot het kwade (r. 403–412).⁵⁹

Buiten deze uitvoerige passages die een duidelijke functie vervullen ten aanzien van de structuur van de argumentatie, zijn er talloze kortere, meer incidentele verwijzingen naar allerlei mythologische en andere fabels in de vorm van allusies en beeldspraak. Ik zal daar hier niet op ingaan, maar ook zij dragen er toe bij dat *Het Lof der Zee-vaert* een door en door beeldende indruk maakt.

Er is echter nog één geval van verbeelding dat behandeling behoeft, namelijk de slotpassage van de 'argumentatio', waarin bij wijze van concluderende lofprijzing de "zeevaart" wordt beschreven in de vorm van een allegorisch "pronckbeeld" (r. 434–456). Het verzinnen van dergelijke allegorische verbeeldingen waarin de verschillende aspecten van een zaak tot uitdrukking komen, was een bekende, uit de rhetorica stammende memorisatie-techniek: men hoefde het beeld maar terug te roepen in het geheugen, om er alles wat aan de zaak vast zat, aan te kunnen aflezen.⁶⁰ Van de andere kant uit geredeneerd werd het schilderen van een visueel, en natuurlijk subjectief gekleurd beeld van iets gezien als een middel om je mening daarover ook bij anderen in te prenten, een middel dat in het bijzonder geëigend werd geacht voor de conclusie van een betoog.⁶¹ Maar nergens in de rhetorische literatuur van die tijd ben ik de expliciete aanwijzing tegengekomen dat de conclusie van de 'argumentatio' door middel van zo'n allegorische voorstelling als Vondel geeft, gerealiseerd kan worden. Wel is er, zoals ik hiervoor al meedeelde, een literair voorbeeld dat hij waarschijnlijk heeft nagevolgd, namelijk de *Hymne de la Monarchie* van Robert Garnier.⁶²

⁵⁸ Ovidius, *Metamorfosen*, XI, r. 410–748; Van Mander, *Wtlekkinghe*, p. 96 recto-verso.

⁵⁹ Ovidius, *Metamorfosen*, I, r. 127–150; Van Mander, *Wtlekkinghe*, p. 4 recto.

⁶⁰ Hierover: Yates, *The art of memory*, m.n. p. 20–26, 65–87, 121–127, 231; *Ad Herennium*, III.XVI. 29 (p. 208–209), III.XX. 33 (p. 214–215), III.XXII. 37 (p. 220–221); Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, dl. 1, par. 1088–1089 (p. 526–527).

⁶¹ Zie: Vossius, *Commentariorum Rhetoricorum Libri sex*, V.X.1, dl. 2, p. 381: "[...] imago [ponatur] propter ipsam assimilationem; quia primò respicit [...] ut opinio aliqua in hominum animis inducatur"; en Quintilianus, *Institutio Oratoria*, VI.II. 29–32 (dl. 2, p. 432–435).

⁶² Garnier, *Hymne de la Monarchie*. In: *Oeuvres complètes*, dl. 2, p. 421–422. Zie verder het commentaar bij de tekst in deel 2 van deze uitgave. Iets soortgelijks komt ook voor in Hoofts *Op het Bestandt*, waarin bij wijze van conclusie Maurits geloofd wordt in termen van een imaginair standbeeld (r. 103–120; in: *Gedichten*, dl. 1, p. 84). Zie hierover ook: Becker, 'De Rotterdamsche heyligh', p. 25. Het feit dat het verschijnsel vaker voorkomt, zou kunnen wijzen op een toch algemenere gewoonte (wellicht in de Neolatijnse

Met dat laatste zijn we dan terug bij de Franse hymnen-traditie als inspiratiebron van *Het Lof der Zee-vaert*. Maar uit het voorgaande zal duidelijk geworden zijn dat Vondel ook voor de strikt literaire aspecten van zijn gedicht, naast het voorbeeld van de Fransen, de aanbevelingen van Hermogenes voor ogen moet hebben gehad. Dat blijkt uit de overeenstemming op punten als de verdeling van de 'narratio' in perioden, de allegorische functie van mythologische vergelijkingen en de met name daartoe aanbevolen mythen. Stuk voor stuk zijn dit zeker geen indicaties voor afhankelijkheid, maar bij elkaar lijkt het toch te veel om toevallig te zijn en dit te meer omdat op het punt van de retorische structuur de overeenstemming nog veel groter zal blijken te zijn.

3.2.4. *Rhetorische analyse*

Hermogenes moge dan de poëzie in verband gebracht hebben met het demonstratieve genre, dat wil niet zeggen dat volgens zijn 16de-eeuwse navolgers in poëzie geen deliberatieve onderwerpen behandeld zouden mogen worden. Wat die kant van de zaak betreft deed men dan een beroep op de argumentele onderdelen van de rhetorica. Het is ook vooral op grond van deze argumentele opbouw, dat ik van mening ben dat Vondel bij het schrijven van *Het Lof der Zee-vaert* gebruik gemaakt heeft van het werk van Hermogenes.

Aanwijzingen voor het realiseren van dergelijke argumentele structuren geeft Hermogenes in *De Partitione Statuum* en *De Inventione*. Daarnaast staat er in deze werken natuurlijk heel wat dat in elk rhetorica-boekje terug te vinden is. Het is alleen daarom al niet verbazingwekkend dat er tal van overeenkomsten zijn met de retorische structuur van de *Hymnus*, zoals ik die in het voorgaande hoofdstuk heb behandeld. Maar toch is er ook op allerlei andere punten dan de 'argumentatio' reden om juist aan invloed van de theorie van Hermogenes te denken.

Dat is meteen al het geval bij het *exordium* (r. 1–20). Algemeen gebruikelijk is het voorschrift dat het 'exordium' de toehoorder op de hoogte moet stellen en aandachtig en welwillend moet maken. Daarbij komt de zaak waarover het zal gaan natuurlijk wel ter sprake, maar toch niet met die nadruk waarmee dat het geval is bij Hermogenes en, vooral ook, zijn commentator Laurentius.⁶³

Van de vier typen 'exordia' die Hermogenes onderscheidt, wordt de eerste en belangrijkste gekarakteriseerd door het feit dat het de, positieve

literatuur?), in welk geval de veronderstelde afhankelijkheid van Vondel van Garnier ondergraven zou kunnen worden. Beider beelden lijken echter in zoveel opzichten op elkaar dat ik vooralsnog uitga van een directe relatie.

⁶³ Zie: Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, dl. 1, par. 265–280 (p. 150–160). Quintilianus noemt naast aanklager, rechter en verdediger, wel ook de aangeklaagde (*Institutio Oratoria*, IV.1.13–15), maar veel meer om zich zelfs wille en zeker niet als aspect van de, centraal gestelde, zaak.

of negatieve, waardering die men aan de zaak gegeven wil zien, tot uitdrukking brengt. In dit type 'exordia' kan men de welwillendheid en aandacht van het publiek verwerven via argumenten die personen betreffen: de orator zelf, zijn tegenstander, zijn publiek, maar vooral degenen die betrokken zijn bij de zaak en ten behoeve van wie er gesproken wordt. In dat laatste geval immers stelt men via deze personen inderdaad de zaak aan de orde. Daarnaast kan men dit 'exordium' ook realiseren door een godheid aan te roepen.⁶⁴ Voor alle typen 'exordia' geldt tenslotte dat ze de komende argumentatie moeten ondersteunen, met name door al positieve argumenten op tafel te leggen die later van nut zullen kunnen zijn. Bovendien worden de 'exordia', wanneer het om een moeilijk onderwerp gaat, dan nog vaak gerealiseerd door middel van kunstige omschrijvingen, waardoor de toehoorder als het ware ongemerkt tot de zaak wordt gebracht.⁶⁵

Er is geen twijfel aan dat Vondel het 'exordium' van *Het Lof der Zeevaart* heeft geschreven volgens de hierboven weergegeven inzichten, die zo duidelijk verschillen van de gangbare exordiale praktijk. Hij begint zijn gedicht met een uitvoerige oproep tot de zeelieden, de stuurlieders, de schippers en anderen, om hem te vergezellen op zijn bedevaart ten behoeve van de lofwaardigheid van de zeevaart (r. 1–14). Door middel van kunstige omschrijvingen stelt hij in termen van de erbij betrokken personen dus de zaak aan de orde. Verderop zal ik aanwijzen dat wàt hij over hen zegt inderdaad een positief argument voor de zeevaart vormt.⁶⁶

Veel minder argumenteel is de andere aanwijzing, namelijk dat een 'exordium' ook wel kan bestaan uit de aanroeping van een godheid. In

⁶⁴ Laurentius schrijft hierover in zijn commentaar op Hermogenes' *De Inventione*, I.1: "[...] Non enim placet Aristoteli, vt nec Ciceroni in libris Rhetoricis quos senex scripsit, illa praeceptio vulgaris, In Exordiis reddendos esse auditores attentos, dociles, beneuolos [...]. Melior est Hermogenis Exordiorum obseruatio. Primum itaque Genus Exordiorum traditur in hac sectione: quod vocatur [...] ab opinionibus, [...]". Dit soort 'exordia' worden "per Occupationem, aut per Insinuationem instituta." In het laatste geval heeft men te maken met "Exordia quae à Personarum circumstantiis et Adiunctis instituuntur, quae beneuolentiam auditorum captant, aduersariis inuidiam et odium constant: aut Attentionem excitant [...]. Est autem quadruplex genus personarum: oratoris: Auditorum vel Iudicum: eorum pro quibus habetur oratio: et Aduersariorum, [...] oportet in hisce Exordiis, res cum personis conferre: ac rursus personas inter se omniâque connectere." Daarnaast: "Probantur etiam Exordia quae ab Inuocatione Dei instituuntur." (Hermogenes, *Ars Oratoria*, commentaar van Laurentius, p. 49–51).

⁶⁵ "In Exordio est [...] praeparatio, quum quaedam nobis obsunt, quibus occurendum est: [...]: aut quum ea quae prosunt, debemus vtiliter spargere, vt nobis per totam actionem prodesse possint: [...]" En: "Per Insinuationem autem dicuntur exordia fieri: id est per artificiosam praelocutionem, quando occultius in animum auditoris aut in causam irrepimus, quum causa difficilis et ardua videtur. (Hermogenes, *Ars Oratoria*, commentaar van Laurentius, p. 57–58). Zie voor de 'insinuatio' ook: Lausberg: *Handbuch der literarischen Rhetorik*, dl. 1, par. 280–281 (p. 160–161).

⁶⁶ Zie hierna, hfdst. 3, p. 189 en 211.

meer op de poëzie gerichte *De Formis Oratoriis* en zegt dat het een typisch literair verschijnsel is.⁶⁷ Als zodanig kwamen we het trouwens hiervoor al tegen in de *Hymnus*.⁶⁸ Ook nu zullen het, meer dan Hermogenes' woorden, literaire voorbeelden zijn geweest die Vondel voor ogen hebben gestaan bij zijn bede, niet aan een God, maar aan een "Sint", om zijn gedicht te vrijwaren van "schipbreuck, en ghevaer" (r. 15–20). Te denken valt weer aan Ronsard, in wiens werk, meer dan in dat van Du Bartas, ettelijke soortgelijke passages aan te wijzen zijn. Of moeten we eerder denken aan een van de humanistische werken over de zeevaart die, zoals ik verderop zal aanwijzen, Vondel gebruikte? In Gyraldus' *De Re Nautica* komt namelijk ook iets dergelijks voor.⁶⁹

Maar terug naar de argumentele aspecten. Na het 'exordium' volgt ook in *Het Lof der Zee-vaert* een *propositio*, waarin, als in de *Hymnus*, de uitvinders van de zeevaart en de zeevaarkundige technieken de revue passeren (r. 21–44).⁷⁰ De passage is veel minder moralistisch, veel meer alleen historisch dan in de *Hymnus*, maar de teneur is dezelfde, namelijk de universele appreciatie van de zeevaart:

Wat volck de Zeekust vrijt, en handelt aen het strand,
Treckt uyt dees vinding lof, [...] (r. 23–24)

Nu had Hermogenes slechts gezegd dat je bij elke kwestie het historisch perspectief moest betrekken als dat je argumentatie kon versterken. Alleen en passant voegt hij daar aan toe, dat er meer universele aspecten aan de orde gesteld kunnen worden wanneer er in het verleden niets bruikbaar te vinden is. In de Latijnse vertaling wordt dit onderdeel dan ook niet 'propositio' genoemd, maar 'praenarratio'. Het zijn de commentatoren, Sturm en in mindere mate Laurentius, die er de nadruk op leggen dat het in dit onderdeel juist ook dient te gaan om het universele en algemene, tegenover het specifieke en concrete waarover de 'narratio' handelt. Dit universele zou dan, zegt Sturm, vergezeld kunnen gaan van

⁶⁷ Hermogenes, *De Formis Oratoriis*, II.10. In: *Ars Oratoria*, p. 486: "Methodus autem poetica rursus est ipsi vna propria et peculiaris, [...]: nempe vt non videantur dicere ex se ea quae dicunt: sed inuocare musas aut Apollinem aut alium ex diis, et facere vt illorum videatur esse proprius sermo."

⁶⁸ Hfdst. 2, p. 79, 89–90.

⁶⁹ Zie bijv. Ronsard, *La Franciade*, r. 13–16, of in *Le Troisième Livre des Odes* van 1555, *Ode 1. Au Roy*, r. 1–14 (*Oeuvres complètes*, dl. 16, p. 30; dl. 7, p. 24–25). In tegenstelling tot Du Bartas, die zich steeds tot God richt, wendt Ronsard zich tot wereldlijke personen. Vgl. ook Torquato Tasso, *Gerusalemme Liberata* I, strofe 4; Ovidius *Fasti* I.3–6 en 25–26; Vergilius, *Georgica* I.40–42. Daarnaast Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, p. 204. Overigens zegt dit, gezien de populariteit van het thema, allemaal niet zo erg veel.

⁷⁰ Zie hfdst. 2, p. 79–80.

een opsomming van de voornaamste gevallen. En dat is ook precies wat Vondel, met zijn opsomming van uitvinders, doet.⁷¹

De toevoeging van het universele aspect is, dunkt me, te danken aan de invloed van de grote klassieke rhetorici, zoals Quintilianus en Cicero, die benadrukken dat concrete kwesties het beste vanuit het er achterliggende universele probleem aangepakt kunnen worden, maar die daarvoor geen apart onderdeel benoemen.⁷² De op deze manier universeel uitgebouwde 'praenarratio' gaat nu samenvallen met wat eigenlijk de 'propositio' is, de probleemstelling, een onderdeel dat in de Latijnse Hermogenes-vertaling 'praeparatio confirmationis' wordt genoemd.⁷³ Ik denk dat ook Spiegel in zijn *Rederijck-kunst* zijn opvatting van het "voortstel met verbreding" al van Sturm had en dat daarin de verklaring ligt voor de overeenkomst tussen de *Hymnus* en *Het Lof der Zee-vaert* op dit punt. Gegeven Hermogenes' nadruk op het historisch perspectief ligt de realisatie van deze 'propositio' in de vorm van de zogenaamde 'uitvinderscatalogus' voor de hand. Trouwens, dit voor de lof van kunsten en wetenschappen obligate onderdeel wordt ook door Hermogenes zelf, maar dan in zijn *Praeexercitamenta*, aanbevolen.⁷⁴

Dat Vondel inderdaad ten behoeve van *Het Lof der Zee-vaert* zèlf Hermogenes bestudeerd heeft, zou mogelijk op te maken zijn uit het overwegend historisch karakter van zijn 'propositio'. Het universele aspect wordt er immers meer geïmpliceerd dan dat het, zoals in de *Hymnus*, expliciet uitgesproken wordt. Maar er is meer.

Na het traditionele uitvindersoverzicht ten bewijze van de lofwaardigheid van de zeevaart, komt Vondel met nog een uitvinder aanzetten (r. 45–60):

⁷¹ Hermogenes, *De Inventione*, II.1. In: *Ars Oratoria*, p. 104: "[...] cuiusvis Narrationis in quavis causa, sunt quaerenda antiquiora, sed quae sint petitioni, aut iudicio praesentivtilia: [...]"; en p. 112–113: "Si veronihil habeamus ex historia quod nos adiuuet, constitutio ad narrationem habebit criminationem belli: [...]. Nam bellum est difficile et arduum, et magna habet in se mala. Pax verò res est bona, multa in se continens bona." Sturm tekent daarbij aan: "Hermogenis praeceptum inter ista duo [*nl.* vroeger en nu] solùm versatur: sed opportet nos aliquid eruditius addere: scilicet, praemittere rerum genera, hoc est, vniuersalia et generalia ponere in Προκαταστάσει: in narratione autem collocare singularia et specialia". Als een van de drie verschillende manieren om dit universele aspect te realiseren noemt hij dan: "[...] cùm propositionem vniuersalem proponimus, cum enumeratione praecipuorum factorum." (Hermogenes, *De Ratione Inveniendi Oratoria*, 'Scholae', p. k 4 recto.) Vgl. ook het commentaar van Laurentius, in: *Ars Oratoria*, p. 61, 63–64.

⁷² Quintilianus, *Institutio Oratoria*, III.v. 8–13; en Cicero, *De Oratore*, II.XXI. 133–134.

⁷³ Hermogenes, *De Inventione*, III.2. In: *Ars Oratoria*, p. 126–133. Dit te meer daar dit onderdeel ook tussen 'exordium' en 'narratio' in kan worden geplaatst (p. 128–129).

Aristoteles onderscheidt wel een 'propositio', waarin het probleem wordt gesteld (Aristoteles, *Rhetorica*, III.XIII 1–3). Bij hem is er echter weer geen sprake van een uitvoerige historische of universele uitwerking. Cf. voor een schematisch overzicht: Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, dl. 1, par. 262 (p. 148–149).

⁷⁴ Zie hfdst. 2, p. 79–80 en de daarbij in noot 28 gegeven literatuur.

Wat mijn belangt, een geest my luystert in myne ooren
Dat d'eerste Zeeman is van 't schuym der Zee geboren,
Ontrent die streeck, daer nu Enckhuysen wordt bespoelt,
Wanneer de zuyder plas uyt syne diepten woelt: (r. 45–48)

Deze alternatieve, nationale uitvinder illustreert niet de lofwaardigheid, maar een negatieve kwaliteit van de zeevaart, de hebzucht:

Sijn eygen naem was Vreeck, vermids hy vreck onmild
Kost vorderen sijn vracht, [...] (r. 55–56)

Hiermee zijn dan de beide aspecten die in het verdere betoog hun rol zullen spelen: een argumentatie ten gunste en een argumentatie ten detrimente van de zeevaart, historisch geïntroduceerd. Dit komt overeen met wat volgens Hermogenes het doel van de 'proposito' is, namelijk niet alleen het formuleren van de probleemstelling, maar ook het onderscheiden van de verschillende aspecten daarvan ('partitio').⁷⁵ Parallel daarmee loopt de opmerking van de commentatoren Sturm en Laurentius, dat in de 'praenarratio' niet alleen het historisch perspectief, maar ook de nuttigheid en de bezwaarlijkheid of schadelijkheid van de zaak aangegeven kunnen worden.⁷⁶ Ook in dit opzicht vloeien 'praenarratio' en 'propositio' dus haast als vanzelf ineen.

Er is reden om aan te nemen dat Vondel bij de opzet van deze passage behalve deze abstracte aanwijzingen ook een of ander concreet voorbeeld voor ogen heeft gehad. Om te beginnen schenkt Heinsius zijn god Bacchus een vergelijkbare nationale herkomst waar hij schrijft:

[...] veel van de oude wysen,
Die seggen dat ghy sijt geboren binnen Nysen,
Veel ander seggen neen. een yder segget zijn.
Ick meyne dat ghy sijt geboren aen den Rijn.⁷⁷

Ook de "van 't schuym der Zee" geboren zeeman Vreeck is, als het Hollandse broertje van Venus, van goddelijke allure.⁷⁸ Maar wat geen parallel in Heinsius heeft, is dat hij door Vondel geplaatst wordt tegenover de menselijke uitvinders van de zeevaart. In de uitvinderscatalogi in klassieke lofdichten vindt men wel vaker de discussie of een uitvinding aan een mens of volk, dan wel aan een god toegeschreven moet worden. Een voorbeeld daarvan is het beroemde 'protreptikon' van

⁷⁵ Hermogenes, *De Inventione*, III.2. In: *Ars Oratoria*, p. 126: "Munus eius est proponere capita vel articulos et questiones confirmationis, quorum complexu oratio constat: [...]"

⁷⁶ Sturm, 'Scholae', p. k 8 verso (in: Hermogenes, *De Ratione Inveniendi Oratoria*): "[...] Προκατάστασις colligit et eligit praecipua: complectitur antiquiora tempore: imò non solùm tempore, verùm etiam vtilitate, incommodis et detrimentis: [...]" Vgl. ook, in: *Ars Oratoria*, het commentaar van Laurentius, p. 65.

⁷⁷ Heinsius, *Hymnus oft Lof-sanck van Bacchus*, r. 21–24 (Heinsius, *Bacchus en Christus*, p. 110).

⁷⁸ Van Mander, *Wtlekkinghe*, p. 28 verso. Cf. Cicero, *De Natura Deorum*, III.XXIII. 59.

Plutarchus *Over de muziek*, dat in 1582 door Amyot in het Frans was vertaald. Plutarchus begint, net als Vondel (r. 21–22), met de opmerking dat er nogal wat meningsverschil is over de kwestie van de uitvinding. Er volgt een opsomming van eerste mythische uitvinders en degenen die de kunst verder hebben ontwikkeld. En dan komt er een tegenstem die zegt dat de uitvinding aan Apollo toegeschreven moet worden.⁷⁹

Naar opzet lijkt dit op de betreffende passage in *Het Lof der Zee-vaert*. Daar komt echter bij dat in de laat-joodse en vroeg-christelijke traditie vaak, in plaats van klassieke goden, demonen opgevoerd worden, uiteraard om een negatief oordeel over de betreffende uitvinding te vestigen. Zo zegt Tertullianus in zijn *De Corona* dat de duivel aan de lofkrans een leugenachtig schijn van goddelijke oorsprong heeft gegeven en dat deze dus slecht is. Tegenover deze mening stelt hij vervolgens de opvatting dat uitvindingen die aan vergoddelijkte helden toegeschreven worden daarom nog niet verwerpelijk hoeven te zijn.⁸⁰ Ook hier worden dus de onderscheiden standpunten waartussen het in de rest van de verhandeling zal gaan, geïntroduceerd aan de hand van uitvinders van verschillend moreel kaliber.

Al is er geen sprake van een woordelijke overeenkomst, de persoon van Vreeck doet me toch wel aan de genoemde vroeg-christelijke demonen denken. Het feit dat deze informatie Vondel door een “geest” (r. 45) in het oor gefluisterd wordt, zou dan bovendien kunnen wijzen op de leugenachtige schijn van deze quasi-goddelijke oorsprong. De conclusie lijkt me dan ook gerechtvaardigd, dat de hele passage op deze traditie teruggaat. Of Vondel daarbij Tertullianus’ *De Corona* of een andere tekst voor ogen heeft gehad en in hoeverre daarbij ook het voorbeeld van Plutarchus’ *Over de muziek* een rol heeft gespeeld, kan ik op grond van dit materiaal niet vaststellen.

Na dit alles volgt dan de hoofdmoot van het gedicht: de door elkaar heen geweven *narratio* en *argumentatio* (r. 61–450). De ‘argumentatio’ – met daarin besloten de ‘confirmatio’, of, om nog even aan Spiegels terminologie te herinneren, de “bevestiging”⁸¹ – is verantwoordelijk voor de ingewikkelde structuur van *Het Lof der Zee-vaert*. Op dit punt is ook Vondels afhankelijkheid van Hermogenes en diens commentatoren het duidelijkst. Dat geldt inclusief de appreciatie van deze uitvoerigheid en ingewikkeldheid, die door Hermogenes, en vooral ook door Johannes

⁷⁹ Hierover: Thraede, ‘Erfinder II’, kol. 1201–1202 en Curtius, ‘Theologische Kunsttheorie im spanischen Barock’, p. 149–150. Zie: Plutarchus, *De Musica*, cap. 3–14.

⁸⁰ Thraede, ‘Erfinder II’, kol. 1266–1267. Tertullianus, *De Corona*, 7.8, p. 102: “Si enim mendacium diuinitatis diabolus operatur, in hac etiam specie a primordio mendax, sine dubio et eos ipse prospexerat, in quibus id mendacium diuinitatis ageretur” tot en met 8.2., p. 108: “[...] Sed et Minerua prima molita sit nauem: [...]”

⁸¹ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 81.

Sturm, tot de hoofdsieraden van een rhetorisch betoog worden gerekend.⁸²

Bij de opzet van zo'n bewijsvoering zijn een aantal elementen in het geding. Ten eerste zijn daar de hoofdpunten waarop de bewijsvoering stoelt, de zgn. 'loci' of 'topoi'. We kwamen ze in het vorige hoofdstuk al tegen. Hun positie was daar simpel, omdat er geen sprake was van een discussie.⁸³ Waar dat wel het geval is, verschillen ze echter naar gelang de kwestie die aan de orde is.

De klassieke rhetorica, Hermogenes inclusief, onderscheidt verschillende soorten kwesties, waarvan de belangrijkste, en voor *Het Lof der Zee-vaert* relevante, zijn: de 'status conjecturalis', de 'status finitionis' en de 'status qualitatatis'.

Van een 'status conjecturalis' is sprake wanneer het gaat om de vraag of iets gebeurd is, of (bij zaken die in de toekomst liggen) kan gebeuren. De voornaamste 'loci' van de bewijsvoering zijn in dat geval: directe getuigen; het 'wie, wat, waar, hoe, wanneer, waarom', die de omschrijving van het gebeurde en de omstandigheden daarvan impliceren; en verder de 'wil' en de 'mogelijkheid', die meer het handelende subject betreffen. Onder 'mogelijkheid' worden dan zowel de externe omstandigheden van dat subject, als diens geestelijke en lichamelijke dispositie verstaan.⁸⁴

Van een 'status finitionis' is sprake als men het niet eens is over de definiëring van het ter discussie staande onderwerp. Een dergelijk probleem wordt aangepakt door middel van precieze definities, waarbij de betreffende zaak tot in onderdelen wordt geanalyseerd, al dan niet samenvalend met een exacte beschrijving. 'Loci' in de eigenlijke zin van het woord zijn hierbij niet aan de orde.⁸⁵

Van een 'status qualitatatis' tenslotte is sprake wanneer men van mening verschilt over de waardering die iets of iemand toekomt. Gaat het om zaken, dan zijn de betreffende 'loci': de 'mogelijkheid' (nader te specificeren als het 'gemak' of de 'veiligheid'), het 'nut', de 'rechtmatigheid' c.q. 'wettelijkheid', en de 'eerbaarheid', benevens het tegenovergestelde van al deze kwalificaties. Zoals ik aangaf is de 'mogelijkheid' op zichzelf een 'locus' op het niveau van de 'status conjecturalis'. Is er een kwalitatief meningsverschil dan speelt deze 'locus' hooguit een rol in termen

⁸² De "copia argumentorum". Zie: Hermogenes, *De Inventione*, III.5 en 8. In: *Ars Oratoria*, resp. p. 151-152, 159-160. Vgl. Sturms 'Scholae' (in: Hermogenes, *De Ratione Inveniendi Oratoria*), p. q 1 recto-verso.

⁸³ Hfdst. 2, p. 81-83.

⁸⁴ Hermogenes, *De Partitione Statuum*, secto 5. In: *Ars Oratoria*, p. 21-25; en het commentaar van Laurentius, p. 24-26. Vgl. Quintilianus, *Institutio Oratoria*, III.VIII. 16.

⁸⁵ Hermogenes, *De Partitione Statuum*, sectio 6. In: *Ars Oratoria*, p. 40-41; en het commentaar van Laurentius, p. 33, waar verwezen wordt naar Quintilianus, *Institutio Oratoria* VII.III. en vooral naar Cicero, *Topica*, 22.83. Hermogenes zelf spreekt van 'capita argumentationis', waaronder hij dan zowel de hiervoor genoemde 'loci' als meer dit soort manieren om een kwestie aan te pakken, verstaat. Vossius heeft het ten aanzien van dit hele complex beurtelings over 'capita argumentationis' en 'loci Hermogenis' (zie bijv. *Commentariorum Rhetoricorum Libri sex*, I.VII. 3, p. 127 en I.IX. 5, p. 143).

van 'gemak' of 'veiligheid', en dan nog (meestal in negatieve zin) gerelateerd aan de 'locus' van het 'nut', bijvoorbeeld wanneer men zegt: 'het is wel moeilijk of gevaarlijk, maar het is zo nuttig dat we het toch maar moeten doen' of 'het is zo nuttig dat we het in ieder geval moeten doen en eigenlijk is het ook helemaal niet zo moeilijk'.⁸⁶

Het rijtje kwalificaties lopend van 'mogelijkheid' tot en met 'eervolheid' komt ook in de meer eenvoudige retorische instructieboekjes steeds voor als de verzameling van hoofdpunten waarop de discussie over (of de lof van) disciplines zich dient te richten. We zagen dat al bij Spiegel.⁸⁷ Schoolvoorbeeld, in de meest letterlijke zin van het woord, zijn de *Praeexercitamenta* van Hermogenes, waarin als onderwerp van zo'n discussie wordt genoemd 'of het aanbevelenswaardig is te varen'.⁸⁸ Ook in *Het Lof der Zee-vaart* zijn deze 'loci' zonder al te veel moeite aan te wijzen. Meteen al bij de bouw van het schip komt de kwestie van de mogelijkheid of onmogelijkheid aan de orde:

En als ick 't overleg soo lach ick om 't bestaen,
En roep: hoe sal dit tuygh te water kunnen gaen:
[...]
Sacht mannen spaert uw moeyt, 't is buyten uw vermogen,
Het is vermetelheyd, de waen heeft u bedrogen. (r. 83–90)

Verderop in het gedicht, bij het varen, worden de gevaren uitvoerig ten tonele gevoerd:

Geen duyn, nocht witten blinck, nocht Pharos kan voorwaer
d'Aenstaende swarigheyd, den nood, het leet, 't gevaer
Van 't varen oversien, [...] (r. 227–229)

De veiligheid wordt vervolgens beargumenteerd door middel van de zeevaartkundige uitvindingen:

Waer doorse seecker gaen braveren door het vocht. (r. 392)

Direct daarbij aansluitend wordt ook het nut benadrukt:

Mijn eycken Slot aldus door d'ongeruste paden
Sleept grooter last, en vracht als duysend wagens laden, (r. 393–394)

⁸⁶ Hermogenes, *De Partitione Statuum*, sectio 9. In: *Ars Oratoria*, p. 60–64. Hermogenes spreekt van 'status negotialis'. Zie met name p. 62: "Possibile autem hac partitione rursus constitues. Primùm quidem si ostendas, non esse difficile, per Remotionem, et per oppositam rationem. Etiam si foret difficile, tamen necessariò illud est suscipiendum: oportetque pro rebus bonis et vitilibus sustinere labores et pericula: ne incidamus in multò grauiora. Deinde ostendendum est, rem esse facilem." Vgl. het commentaar van Laurentius, p. 36. Cf. ook Quintilianus, *Institutio Oratoria*, III.VIII. 22–27. Over de hele kwestie van 'loci' en 'status' schreef ik eerder in: Spies, 'Het stadhuis staat op de Dam,' p. 171–176.

⁸⁷ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 81.

⁸⁸ Hermogenes, *Praeexercitamenta*, 'De loco commvni', p. 8 recto–9 verso, en 'De positione', p. 13 recto en verso. Het voorbeeld 'An nauigandum' wordt genoemd op p. 13 recto.

De vraag of de zeevaart al dan niet rechtmatig is, vormt tenslotte het laatste en beslissende punt:

Besoect vrymoedelijck de veergelegen oorden,
Maer pleegt oprechtigheyt in handel, en in woorden,
Nocht brandmerckt door geweld niet 't Christelijck geloof,
Nocht mest u selven niet op 't vette vanden roof, (r. 417–420)

Daarna volgt alleen nog onbetwiste eervolheid:

Soo zal de Zeevaert lof behalen door mijn dichten.
Men sal haer Majesteit een eer, en Pronckbeeld stichten, (r. 433–434)

Wat echter op deze manier duister blijft, is de plaats die de 'loci' innemen in het betoog. Om daar zicht op te krijgen is het nodig de structuur van de argumentatie te doorzien. Daarmee zijn we dan, na de 'loci' en de 'status'-leer, aangeland bij het derde element dat een rol speelt in de bewijsvoering: de 'argumentatio' in striktere zin.

De bewijsvoering ten aanzien van een of andere 'locus' is op zichzelf beschouwd simpel en bestaat uit een stelling ('propositio'), bijvoorbeeld 'zeevaart is nuttig', en de argumenten daarvoor, bijvoorbeeld 'hij brengt alle volken welvaart'. Men heeft in dat geval te maken met een vereenvoudigde vorm van het logische syllogisme, het zogenaamde 'enthymema'.⁸⁹ Maar in een betoog gaat het er vooral om rekening te houden met de mogelijke tegenwerpingen. Daarom is het volgens Hermogenes veel beter niet eenvoudigweg alleen maar het eigen standpunt te bewijzen, maar uit te gaan van de stelling van de tegenstander en diens argumenten, om deze dan te weerleggen en zo de eigen stelling te bevestigen. Het patroon van deze argumentatie ziet er als volgt uit: de stelling van de tegenstander, bijvoorbeeld 'zeevaart is niet nuttig'; diens argumenten, bijvoorbeeld 'hij bevordert de hebzucht'; de tegenovergestelde stelling 'zeevaart is wel nuttig', met als argument 'als hij maar op rechtmatige wijze wordt bedreven, bevordert hij de vriendschap tussen de volken'. Eventueel kan er daarna dan nog een conclusie volgen: 'en dus is hij nuttig'. Commentator Laurentius, die het allemaal, na Hermogenes, nog eens met eigen woorden navertelt, voegt daar aan toe dat je het je voor moet stellen als twee syllogismen, waarvan de ene een bevestiging en de andere de weerlegging bevat. Eén van beide expliciet uitgesproken stellingen kan daarbij eventueel ook weggelaten worden.⁹⁰

⁸⁹ Daarover: Spies, 'Het stadhuis staat op de Dam', p. 174. Vgl. ook Spiegel, *Redenkaveling*, p. 108 en *Rederijck-kunst*, p. 197.

⁹⁰ Hermogenes, *De Inventione*, III.3. In: *Ars Oratoria*, p. 136: "Si igitur à nobis introducatur caput, simplici opus est positione: et ad eam constituendam suppedabitur nobis copia ex argumentationibus cum propositione.

Perfectius erit caput siue conclusio aduersarij, si introducatur, tunc enim oportebit illud caput ornare Propositione, Subsumptione: Opposita propositione: Refutatione, et ea quae vocatur Replicatio: [enz]." en, p. 137–139: "Omittitur saepe propositio [...]. Aliquando omittitur *Opposita propositio* [...]: siquidem saepenumero apud veteres oratores inuenimus capita confirmationis fuisse tractata, omissa tum propositione, tum ei

Dit begint al aardig ingewikkeld te worden, maar echt gecompliceerde argumentatie-patternen ontstaan pas door de verschillende manieren die er zijn om een stelling te weerleggen. Naast de eenvoudige ontkenning, die ik in het hierboven gegeven voorbeeld gebruikte (welles-nietes; de zgn. ‘inficatio’), is er de afwijzing (‘depulsio’), die inhoudt dat de stelling van de tegenpartij als het ware ontweken wordt en er een andere tegenwerping naar voren wordt gebracht. Van dit type weerlegging is sprake wanneer men op de stelling van de tegenstander dat zeevaart gevaarlijk is, antwoordt dat hij desalniettemin bedreven moet worden en wel omdat hij zo nuttig is. Op deze manier kan men, gaande van ‘depulsio’ naar ‘depulsio’, een buitengewoon groot aantal ‘loci’ en bewijzen aanvoeren, wat, als gezegd, een van de hoofdsieraden van een betoog is.⁹¹

Hetzelfde effect, namelijk dat er een nieuwe stelling opgeworpen wordt die meer is dan alleen maar de ontkenning van de stelling van de tegenpartij, heeft de weerlegging die plaatsvindt door middel van een tegenovergestelde bewering (‘violenta finitio’). Dit houdt in dat men bijvoorbeeld tegenover de stelling dat er bezwaren tegen de zeevaart bestaan, aanvoert dat er niet alleen geen bezwaren zijn (‘inficatio’), maar dat er zelfs voordelen aan zijn verbonden.⁹²

Tenslotte is er dan ook op het punt van de ‘status’ nog van alles mogelijk. Men kan de ‘loci’ op het niveau van een andere ‘status’ te hulp roepen, maar vooral kan men, als men de discussie op het niveau van de ‘status’ waarop hij is aangegaan dreigt te verliezen, uitwijken naar een andere ‘status’. Valt er bijvoorbeeld niet te ontkennen dat iets nuttig zou zijn, wat een kwalitatief argument is, dan kan men trachten aan te voeren dat het weliswaar nuttig, maar helaas niet mogelijk is, wat een argument is op het niveau van de ‘status conjecturalis’.⁹³

opposita propositione replicationis, [...]’’. Hermogenes legt een en ander vervolgens uit met een ander voorbeeld – nl. over het al dan niet doorgraven van de landengte van Chersonesus – dan ik hier, pour besoin de la cause, verzonnen heb. Zie ook het commentaar van Laurentius, p. 71: “[...] : ac facillè elucescet si illa ad duos Syllogismos referatur: quarum alter confirmationem continebit, alter verò Refutationem.”

⁹¹ Hermogenes, *De Inventione*, III.4. In: *Ars Oratoria*, p. 152: “[...] Aliud exemplum. Hoc difficile est factu. Est caput propositum. Inficatio vel Intentio ei opponetur: Non est facile factu per depulsionem: proponetur sic. Etiam si difficile foret, id tamen faciendum. Dabitur hac ratione simul copia propositionum ad argumentandum immensa: exquirendo ex locis supra commemoratis, argumenta tum in Intentione sigillatim, tum etiam in depulsione rursus sigillatim, [...], atque in immensum deducet haec ratio ad copiam argumentorum inuestigandam.” Vgl. hiervoor, hfdst. 3, p. 162–163.

⁹² Hermogenes, *De Inventione*, III.6. In: *Ars Oratoria*, p. 153–155: “Est tertium genus refutandi capita ab aduersario proposita, [...], quod et violentum nuncupatur. Fit autem quando in contrarium poterimus immittere atque regerere sermonem aduersarij: [...]. At in hoc violento argumentandi genere statuitur aliquid contrarium propositioni aduersarij.” Al deze verschillende manieren van weerleggen komen ook bij de andere rhetoren voor; zie hiervoor, hfdst. 3, noot 30.

⁹³ Hermogenes, *De Inventione*, III.11. In: *Ars Oratoria*, p. 173: “[...] saepe etiam ponemus ex aliis statibus ea quae tendunt ad vtilitatem nostram.” Vgl. het commentaar

Kernpunt van de argumentatie-leer van Hermogenes is dit discussiepatroon van pro en contra. In rhetorisch opzicht kon men een hoogstandje maken door dit discussiepatroon zo kunstig mogelijk uit te werken, met zoveel mogelijk argumenten, die ontleend zijn aan zoveel mogelijk ‘loci’ van zoveel mogelijk verschillende ‘statussen’: de zogenaamde ‘copia argumentorum’ (rijkdom van argumenten). Daarenboven ging het er dan nog om deze argumenten zo rijk mogelijk op te sieren, door woordkeus, stijlfiguren en vooral allerlei vormen van beeldspraak en vergelijkingen: de zogenaamde ‘copia verborum’ (rijkdom aan woorden).⁹⁴ Hoezeer, in dat laatste geval, het gebruik van mythologie een literaire meerwaarde verzekerde, heb ik hiervoor al aangewezen.⁹⁵

Hoe past Vondel dit alles nu toe in *Het Lof der Zee-vaert*? Waar het om gaat is het vóór of het tegen van de zeevaart te bewijzen in termen van de in de ‘propositio’ neergelegde hoofdpunten, te weten het nut, c.q. de hebzucht.

De beschrijving van het schip is nog maar nauwelijks begonnen, of de argumentatie tegen komt al op gang. Ingekleed in de fabel van de Reuzenstrijd wordt het gigantische bouwsel gekarakteriseerd als een produkt van menselijke hoogmoed (r. 75–82), wat gebaseerd wordt op het feit dat het te groot zou zijn om te kunnen hanteren:

En als ick 't overleg soo lach ick om 't bestaan,
 En roep: hoe sal dit tuygh te water kunnen gaan:
 [...]
 Sacht mannen spaert uw moeyt, 't is buyten uw vermogen,
 Het is vermetelheyd, de waen heeft u bedrogen. (r. 83–90)

De stelling ligt, met z'n morele afwijzing, op het niveau van de ‘status qualitatis’. Maar de verdediging pakt de handschoen op daar waar het argument van de tegenpartij hem al naartoe wijst, namelijk bij de ‘locus’ van de mogelijkheid op het niveau van de ‘status conjecturalis’ en wel via een regelrechte ontkenning (‘inficatio’):

van Laurentius, p. 87: “Difficile autem est in eo [nl. de ‘status qualitatis’] atque etiam in Statu coniecturali refellere Caput et Congeriem Adiunctorum [...]. Hac tamen Methodo poterunt dissolui, nempe, si quaestionem ad alium Statum transferamus [...].” en “[...] ad facilliora et ad notiora aut etiam ad commodiora transferuntur [nl. de ‘quaestiones tractandae et earum argumenta’], vnde facilius argumentari possimus.” Vgl. ook Sturm, ‘Scholae’, p. t 8 recto (in: Hermogenes, *De Ratione Inveniendi Oratoria*).

⁹⁴ Hermogenes, *De Inventione*, III.7. In: *Ars Oratoria*, p. 156–157: “Tractatur autem argumentorum expositio per ea quae nonnullae putant esse argumenta: veluti, à Similitudine, ab Exemplo, à minore et maiore, à pari, à contrario. At Argumenta deducuntur ad Attributorum circumstantiis [...]: vt, sit argumentum deductum à persona: eius expolita tractatio inuenietur fieri tantum ab exemplo, aliquando et ab exemplo et à similitudine: saepe etiam et per illa duo, et per contraria: saepe etiam per plura.” Vgl. Tuynman, ‘Erasmus’, p. 171–172.

⁹⁵ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 153–154.

Men tyter evenwel aen 't eysselijck geveert,
Als Priaems borgery aen het Troyaensche peerd.
Het roert ghewisselijck, het wieght, het gaet, het gaeter:
Daer valt de swaerte, en plompt, en rijt een gat in 't water. (r. 91–94)

Hier kan de tegenpartij niets aan afdoen. Alleen de vergelijking met het Trojaanse paard biedt nog een mogelijkheid tot verdere discussie. Daartoe is het nodig gebruik te maken van de 'depulsio': het schip moge dan hanteerbaar zijn, het blijft een product van menselijke hoogmoed. Weer wordt de Reuzenstrijd aangehaald als illustratieve vergelijking (r. 109–110) en als bewijs volgt een beschrijving van de overdadige pronk van vlaggen en versiering, waaruit tenslotte de volgende conclusie wordt getrokken:

Hoe Christen reeders hoe! wat mannen, zydy droncken,
Het geen de Nood bedocht misbruycky om te proncken.
Te rijcke schatten heeft de Zee u toegebracht.
Sy werpt u peerlen op, ghy besightse tot pracht.
De weelde heeft Tyrus eer voor haren val doen dolen. (r. 133–137)

De discussie is weer terug bij de 'status qualitatis' – hoogmoed is te rekenen tot de 'locus' van de (on-)eervolheid –, en de argumentatie wijst met het noemen van de stad Tyrus bij wijze van laatste middel naar Gods oordeel over dergelijk gedrag. Maar dat wijst de verdediger onmiddellijk terug:

Maer swijgt Poet, dit zy den predickstoel bevolen. (r. 138)

De meest sterke vorm van weerlegging wordt nu in 't geweer gebracht, de 'violenta finitio'. Het schip is met al z'n mooie versieringen niet alleen niet zondig, maar zelfs Goddelijk te noemen:

O Goddelijck gesticht! (r. 139)

De mythe van Venus' geboorte komt eraan te pas om dit te illustreren (r. 139–146), maar om het te bewijzen zal de verdediging met sterker argumenten moeten komen.

Op dit punt in zijn betoog doet Vondel, naar mijn gevoel, een argumentele meesterzet. Even lijkt het erop of hij de hele discussie laat voor wat hij is en alsof hij doorgaat met de 'narratio'. Hij vervolgt weer de beschrijving, nu van de inrichting van het schip (r. 147–160). Bij het ruim aangekomen, werpt hij zelfs al even de volgende stelling van de tegenpartij op als hij zegt dat de rijke lading voor rekening komt van de hebzucht:

Een Koninglijcken oegst sou desen buyck verslinden.
De Gierigheyd vertrouwt haer schatten hier den winden. (r. 165–166)

Maar dan wijkt hij uit naar de 'status finitionis'. De lading komt voor rekening van de koopman, en die hoort niet tot het schip:

De koopman knaeght sijn hert op 't bedde, of by het vier:
Het lichaem dat is t'huys, sijn sorghen waecken hier. (r. 167–168)

Het schip zelf is zo op definatorische wijze uit de morele gevarenzone gehaald en kan nu inderdaad beschreven worden als “Goddelijk gesticht”. Als argumenten daarvoor worden de hiërarchische indeling van de bemanning, het wel geordende leven aan boord en de handhaving van orde en tucht aangevoerd (r. 169–198). De conclusie dat het schip inderdaad als goddelijk bouwsel te karakteriseren valt, wordt getrokken in de vorm van een vergelijking met het paleis van koning Salomon (r. 199–212). Dit dient de opsiering en is als bijbelse vergelijking in deze discussie over de kwalifikatie ‘goddelijk’ bovendien een extra adequate opsiering.

Het beroep op Gods oordeel door de tegenpartij is zo met een ander beroep op de goddelijkheid door de verdediging ontzenuwd. Maar de ‘narratio’ begint nu van het varen te vertellen en daarbij aanhakend ziet de tegenpartij de kans schoon om via een ‘depulsio’ een nieuwe aanval te openen:

Geen duyn, nocht witten blinck, nocht Pharos kan voorwaer
d’Aenstaende swarigheyd, den nood, het leet, ’t gevaer
Van ’t varen oversien, [...] (r. 227–229)

Is er op het schip niets aan te merken, varen is te gevaarlijk om aan te beginnen:

[...] wonder is ’t dat sterffelijcke menschen
Noch smalen op den ploegh, en om een Zeelucht wenschen. (r. 313–314)

De verdediger zegt dat zulke gevaren juist de roem van de dapperheid opleveren, iets wat hij oppert in de vorm van de mythe van Penthesilea (r. 329–338). Vervolgens voert hij de mythe van Alcyone aan (r. 339–348), als belofte van een rustiger zee. Maar dan komt hij met een betere repliek: dankzij de uitvinding van zeevaarkundige technieken en instrumenten is zeevaart helemaal zo gevaarlijk niet meer (r. 349–392). En daarbij aansluitend doet hij meteen nog een stap verder ook. Zeevaart is niet alleen niet gevaarlijk, maar zelfs nuttig (‘violenta finitio’):

Mijn eycken Slot aldus door d’ongeruste paden
Sleept grooter last, en vracht als duysend wagens laden,
[...]
Stond weer en wind ten dienst, waer ’t vlack een rechte baen,
Men sou om ’s weerelds riem in hondert sonnen gaen. (r. 393–400)

De ‘loci’ van de mogelijkheid, de veiligheid en het nut zijn afgehandeld. De discussie op die punten is telkens door de verdediging gewonnen. Maar wat nog onweersproken is gebleven, is het verwijt van hebzucht dat in de ‘propositio’ was opgeworpen en dat door de verdediging vooralsnog terzijde was geschoven. Op dit punt doet de tegenpartij nu via een ‘depulsio’ zijn laatste aanval, ingekleed in de mythe van de Gouden en de IJzeren Eeuw:

Maer och wat hoor ick hier een jammerlijck gheschreeuw!
Soo haest de pijnboom swom versmolt de gulden eeuw,

Een ys're tijd begost, de Gierigheyd op eerden
Invoerde 't mijn, en dijn, en quam te veld met sweerden, (r. 403–406)

Handel, zo stelt hij, impliceert eo ipso hebzucht en alle daarmee verbonden narigheid van roof en oorlog.

Het antwoord van de verdediging ligt naar mijn gevoel in eerste instantie op het niveau van de 'status finitionis': hebzucht is niet inherent aan de handel, maar is een vorm van misbruik daarvan,

't Is waerheyd, ick bekend, 't misbruyck is weerd gelastert. (r. 413)

Maar deze herdefiniëring opent de mogelijkheid om nu, door middel van een laatste 'depulsio', op het niveau van de 'status qualitatis' de resterende positieve 'loci', namelijk die van de rechtmatigheid en de eerbaarheid, vermanenderwijs aan de orde te stellen. De rechtmatigheid van de handel is een morele imperatief:

Besoect vrymoedelijk de veergelegen oorden,
Maer pleegt oprechtigheyd in handel, en in woorden, (r. 417–418)

Deze berust op Gods inrichting van de wereld:

[...] de Grootvorst vande winden,
Om 't menschelijk geslacht door liefde te verbinden,
Elck land te maeyen gaf een sonderlingen oest,
Op datter geenig rijk door oorloogh werd verwoest, (r. 421–424)

Dit goddelijk wereldplan geeft de handel een extra positieve waarde, die de eerbaarheid ervan definieert en die bewezen wordt door Gods zegen:

[...] Indienmen wil bereycken
Het eynde van dees kunst met swaergeladen Eycken,
Soo sal de segen Gods toevloeyen door de vaert,
Gelijck de balssem droop in 's Hoogenpriesters baert:
Soo zal de Zeevaart lof behalen door mijn dichten. (r. 429–433)

Zo zijn dan tenslotte niet alleen alle mogelijke aanvallen afgeslagen, maar ook alle kwalitatieve 'loci' in positieve zin bevestigd. Het enige dat nog rest is de slotconclusie van het betoog als geheel. Sturm zegt daarvan in zijn commentaar dat hij niet eenvoudig mag zijn, maar rijk en elegant doorwrocht moet worden.⁹⁶ Dat is dan ook precies wat Vondel doet:

Men sal haer Majesteyt een eer, en Pronckbeeld stichten,
Een achtste wonderwerck, voor Tessel op het ruym, (r. 434–435)

Op het literair-rhetorische karakter van dit "Pronckbeeld" ben ik hiervoor al zo uitvoerig ingegaan dat ik daar hier niets aan toe te voegen heb.⁹⁷ Maar dat het een rijk en elegant doorwrocht geheel is, is zeker.

⁹⁶ Sturm, 'Scholae', In: Hermogenes, *De Ratione Inveniendi Oratoria*, p. u 1 verso: "Postremo loco ponitur [...] conclusio totius argumentationis: quae non debet esse simplex, sed copiosè atque eleganter pertractata."

⁹⁷ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 156.

Uit het voorgaande zal duidelijk geworden zijn dat Vondel in zijn bewijsvoering alle middelen toepast die Hermogenes voor de opzet daarvan behandelt. Iedere argumentele stap heeft zijn logische plaats in het geheel van het betoog, en alle stappen tezamen vormen niet alleen een hecht doortimmerde discussie, maar ook een discussie die uitmunt door de 'copia argumentorum'. Daarenboven gaat iedere nieuwe stelling vergezeld van een beeldende vergelijking met een geval uit de mythologie of de bijbel. Dit dient in de eerste plaats de literaire schoonheid en daardoor, als 'copia verborum', ook weer de overtuigingskracht van het geheel. Maar bovendien structureren deze vergelijkingen, dankzij hun morele betekenis, voor de lezer het betoog, doordat ze de verschillende argumentele stappen daarin als zodanig markeren.

Na de uitwerking van de slotconclusie in de gestalte van het "Pronckbeeld" is het eigenlijke retorische gedeelte van *Het Lof der Zee-vaert* voltooid. Voor de *peroratio* die het gedicht als geheel afsluit, kon Vondel bij Hermogenes niet terecht, want die behandelt dit onderdeel niet. Misschien kreeg hij juist daardoor de ruimte om dit gedeelte van zijn gedicht op uitgesproken literaire manier te realiseren. Het narratieve stramien van de reis van een koopvaarder gaat weer over in de voorstelling van het dichten zelf als een zeereis, en dat nu veel uitvoeriger dan in het 'exordium' het geval was.⁹⁸

Ick vind my onder land. wy sien de Loodsluy naren,
Een volck dat kennis heeft aen gronden, wind, en baren. (r. 457–458)

Het is weer de Du Bartas-traditie die de conceptie van deze passage heeft bepaald, in dit geval echter vooral via Van Manders *Olijf-Bergh*. De hele passage is ook op dezelfde manier gefaseerd als dat bij Van Mander het geval is: eerst komt men onder land, vervolgens vaart men door tot in de haven en tenslotte komt er dan nog de persoonlijke wending, die zo kenmerkend is voor Du Bartas en zijn navolgers.⁹⁹

3.2.5. Invloeden en 'imitatio'

In de voorgaande paragraaf is *Het Lof der Zee-vaert* in grote trekken retorisch en literair geanalyseerd en gesitueerd. De elementaire retoriek en eenvoudige Du Bartas-navolging blijken te hebben plaatsgemaakt voor de zelfstandige verwerking van zeer geavanceerde literaire en retorische inzichten uit de tweede helft van de 16de eeuw. Vondel heeft zich de humanistische geleerdheid op dit punt inderdaad eigen gemaakt.

Daarbij komt dan dat hij ook op het niveau van de concrete realisatie telkens blijkt terug te grijpen op andere, klassieke en moderne, auteurs. Wat de referenties aan de klassieken betreft noemde ik al de aan Ovidius en Vergilius ontleende stormbeschrijving en de verschillende mythen,

⁹⁸ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 154–155.

⁹⁹ Van Mander, *Olijf-Bergh*, 21e boek, p. 123, 128; zie ook in dl. 2 het commentaar bij deze passage. Voor de persoonlijke wending, zie hiervoor, hfdst. 2, p. 98.

zoals die van Venus' geboorte uit een hymne van Homerus, die van de Reuzenstrijd, de Gouden en de IJzeren Eeuw en Alcyone uit de *Metamorfosen* van Ovidius, en die van Penthesilea uit Vergilius' *Aeneis*. Met uitzondering van de regels over Alcyone, betreft de 'imitatio' hier telkens ook de verwoording. Dat geldt het sterkst voor de beschrijving van de storm, die als een waar imitatorisch meesterstukje helemaal opgebouwd is uit Ovidius- en Vergilius-passages. Daarnaast komen er de hele tekst door nog ettelijke andere allusies op het werk van Vergilius voor. Zo bevat de beschrijving van de romp van het schip (r. 67-74) toespelingen op diens beschrijving van het Trojaanse paard, iets dat enige regels verder, bij de tewaterlating, manifest gemaakt wordt door middel van een expliciete vergelijking (r. 91-102).¹⁰⁰

In het geval van Ovidius en Vergilius lijkt het geen twijfel dat deze 'imitatio's' een extra literaire kwaliteit vertegenwoordigden en dat het dus de bedoeling was dat ze herkend werden door de 'ideale' lezer. Veel minder evident is dat voor sommige andere ontleningen. Zo is de passage over de bouw van het schip (r. 63-90) geïnspireerd op een gedicht van de Griek Archimelos (3de eeuw v. Chr.) op het schip van koning Hiero van Syracuse. Dat gedicht komt voor in een encyclopedisch werk van Athenaeus, waarvan de Latijnse vertaling met commentaar in meerdere drukken voorhanden was. Maar of zelfs een ideale lezer geacht kon worden daaraan terug te denken? Het verhaal van koning Hiero en zijn schip was ook uit Plutarchus en Stevin bekend genoeg om wat betreft de inhoud van de tekst hier niet voor raadsels te komen staan.¹⁰¹ Ik denk dat we te maken hebben met een geval waarin de bron wel invloed heeft gehad op Vondels bewoordingen, maar zonder dat dit door hem als zodanig als een literair 'extra' bedoeld was, c.q. heeft gefunctioneerd.

Het probleem spitst zich toe bij ontleningen aan en toespelingen op teksten van moderne auteurs. Directe parallellen met Franse schrijvers betreffen opmerkelijk genoeg alleen het werk van Du Bartas. Het door Garnier geïnspireerde "Pronckbeeld" (r. 434-436) komt alleen qua idee met Vondels tekst overeen. Met het werk van Ronsard heb ik, afgezien van een zekere parallellie tussen de aanroeping van Reael (r. 15-20) en die van Charles IX in de openingsregels van de *Franciade*, geen overeenkomsten gevonden.

De ontleningen aan Du Bartas zijn louter een kwestie van beïnvloeding, niet van een literair bedoelde 'imitatio'. Vrij letterlijk is de overeenkomst tussen beider beschrijving van het paleis van koning Salomon (r. 199-208), maar die heeft Vondel dan ook ontleend aan zijn eigen vertaling van *De Heerlyckheyd van Salomon*. De enige andere wat uitvoeriger parallel betreft de liefdesmetaforiek waarmee de geheimzinnige kracht van de kompasnaald wordt omringd (r. 355-362). Hier is de

¹⁰⁰ Zie voor deze en alle volgende parallellen het commentaar bij de betreffende versregels in deel 2.

¹⁰¹ Athenaeus, *Deipno Sophistarum Libri quindecim*, p. 209. Zie voor Plutarchus en Stevin het commentaar bij deze passage in deel 2.

woordelijke overeenkomst echter te gering om van een literaire 'imitatio' te kunnen spreken. De beide andere ontleningen die ik aantrof betreffen slechts een enkele versregel (r. 232 en r. 474–475) en lijken me te terloops voor een dergelijke kwalificatie.

Anders ligt het echter met sommige ontleningen aan Nederlandse auteurs. Veel later zal Vondel in zijn *Aenleidinge* (1650) adviseren:

[...] indien ghy eenige bloemen op den Nederlantschen Helikon plucken wilt, draegh u zulcks, dat het de boeren niet mercken, nochte voor den Geleerden al te sterck doorschijne.¹⁰²

Al te opvallend zijn de ontleningen in *Het Lof der Zee-vaert* inderdaad niet: ook hier gaat het telkens om maar enkele versregels. Maar in tegenstelling tot de ontleningen aan Du Bartas zijn de overeenkomsten zó letterlijk dat ik er toch niets anders in kan zien dan een hommage aan de geïmiteerde auteurs, bedoeld om in ieder geval door de kenners – en misschien vooral door de geïmiteerden zelf – herkend te worden. Het betreft dan ook de meest befaamde dichters die Nederland op dat moment kende: Heinsius en Hooft.

Uit Heinsius' *Nederduytsche Poemata* (1616) citeert Vondel driemaal, tweemaal uit het gedicht *Daniel Heins aen Ioncker Ian van der Does, Heere van Noortwijck* (r. 1 en r. 100) en eenmaal uit de *Hymnus oft Lof-sanck van Bacchus* (in r. 43–47). Uit Hoofts *Geeraerd van Velsen* neemt hij tweemaal iets over (in r. 95–96 en r. 109–110). Daarnaast is er misschien sprake van een ontlening aan Huygens' zedeprint over *Een matroos* (1623) (in r. 2). Daarentegen lijkt me de overeenkomst tussen de beschrijving van het schip als een Venus (r. 139–146) en de beschrijving van Venus in Hoofts *Sang* uit de *Emblemata Amatoria* (1611), gezien de geringe woordelijke overeenkomst, niet meer te zijn dan een kwestie van beïnvloeding. Hetzelfde geldt voor de parallellie tussen de 'peroratio' (r. 457–478) en die in Van Manders *Olijf-Berg* (1609).

Al met al kunnen we zeggen dat Vondels *Het Lof der Zee-vaert* in literair opzicht volledig beantwoordt aan de norm van geleerde dichtkunst, zoals die in Frankrijk door Ronsard en zijn navolgers beoefend werd. Door de duidelijk retorische aanpak echter is er reden om aan te nemen dat hij daarmee toch uitdrukking geeft aan een andere opvatting van literatuur dan dichters als Heinsius en ook Hooft hebben. Hoezeer hij, blijkens de toespelingen die hij er op maakt, hun werk ook bewondert, met zijn eigen argumentele opzet lijkt hij eerder aan te sluiten bij de traditie van het 16de-eeuwse humanisme, dan bij de neoplatonische tendenzen die zij vertegenwoordigen.¹⁰³ Uit het volgende zal blijken dat

¹⁰² Vondel, *Aenleidinge*, p. 49.

¹⁰³ Hierover: Spies, 'Het epos in de 17de eeuw in Nederland', m.n. p. 578–583. Op Heinsius' neoplatonische opvatting van literatuur kom ik verderop, hfdst. 3, p. 219–220, nog terug.

ook wat de zakelijke inhoud van het gedicht betreft, Vondel uitgaat van de stand van wetenschap van dit 16de-eeuwse humanisme.

3.3. *Inhoudelijke analyse*

3.3.1. *Actualiteit en traditie*

In het eerste hoofdstuk heb ik gesteld dat *Het Lof der Zee-vaart* bij voortduring uitwijst naar de realiteit van omstreeks 1623 en dat wat betreft een drietal onderscheiden, hoewel nauw met elkaar verbonden, aspecten: de zeevaartkunde van Blaeu; de VOC en de Indiëpolitiek; en het literaire milieu van Hooft en de meisjes Visscher.¹⁰⁴ Aanvullenderwijs kan gezegd worden dat Vondel het hele gedicht door, soms uitvoerig, soms beknopt, signalen invoegt die de lezer attenderen op zowel het nationale als het eigentijdse gehalte van zijn gedicht.

Dat begint meteen al in het 'exordium' als, vóór de aanroep van Reael (r. 15–20), de zeelui genoemd worden in termen van "Bolkvangerdragend gild, en blauwe toppershoeden" (r. 5). Deze nationale zeemanskleding keert weer terug in de passage over de uitvinding van de zeevaart, waar Vondel aan het traditionele rijtje uitvinders in de persoon van Vreeck een Hollandse grootheid toevoegt (r. 45–60). Het schip, zelf wordt vervolgens gebouwd op de "stads timmerwerf" (r. 64), het dreigt bij zijn tewaterlating de "Waterlandsche dijcken" te beschadigen, reden waarom de stroomgod dat liever in "Scheveling" had zien gebeuren (r. 97–102), en als het opgetuigd wordt wappert onder andere het "Orangie blangie bleu" van de mast (r. 115). Het schip, uitgereed door "Christen reeders" (r. 133), is niet alleen een "waterlandsche bruyt" (r. 140), maar ook, gezien de inrichting (r. 147–159), de bemanning (r. 171–180) en de leefregels aan boord (r. 181–183 en r. 190–196), te karakteriseren als een zgn. retour-schip van de VOC. Het afscheidsritueel bij het vertrek komt ook overeen met wat voor die schepen gebruikelijk was (r. 224–226). Onder de uitvindingen die de zeevaart vergemakkelijken, worden de astronomische waarnemingen van Blaeu's leermeester Tycho Brahe genoemd en vervolgens komen de zeevaartkundige boeken en instrumenten van Blaeu zelf aan de orde (r. 379–392). En wat de handel betreft, die moet in overeenstemming zijn met "'t Christelijck geloof" (r. 419) om in aanmerking te komen voor een "Pronckbeeld" dat "voor Tessel op het ruym" zal worden opgericht en waarin zowel de Indische als de Europese handelsvaart allegorisch uitgebeeld zal worden (r. 434–456). Tenslotte komen schip en gedicht via het Muiden van Hooft aan in Amsterdam, waar de meisjes Visscher de dichter in "'t saligh Roemers huys" verwelkomen (r. 461–478).¹⁰⁵

Ik som dit alles zo uitvoerig op, om nadrukkelijk te onderstrepen dat de betrekking op de actualiteit niet incidenteel is, maar systematisch en

¹⁰⁴ Zie hfdst. 1, resp. p. 32, 39–40 en 34.

¹⁰⁵ Zie voor nadere informatie over het realiteitsgehalte van deze passages het zakencommentaar bij de betreffende versregels in deel 2.

princiepelijk. Dat blijkt uit het feit dat het schip waarover het gaat een Hollandse retourvaarder is, en dat blijkt ook uit het feit dat zowel de slotconclusie van het betoog (het allegorische pronkbeeld), als de 'peroratio' van het gedicht als geheel gemodelleerd zijn op de Hollandse, ja zelfs Amsterdamse realiteit.

Ondanks dit alles nu, is het toch zo dat de inhoud van het gedicht goeddeels afkomstig is van wat ik maar zal noemen de humanistische zeevaartfilologie: het geheel van wetenswaardigheden, opinies en verbeeldingswijzen met betrekking tot de zeevaart en zeehandel die men, aanvankelijk met name vanuit taalkundige belangstelling, uit de klassieke, en soms ook vroeg-christelijke schrijvers, bijeen had weten te brengen. Voor zover *Het Lof der Zee-vaert* Hollands en eigentijds is, is het een actualisering en verhollandsing van gegevens die als zodanig meestal komen uit de klassieke wetenschap en literatuur. En in ettelijke passages is er zelfs van een dergelijke aanpassing geen sprake.

Naar aanleiding van de vondst van twee Romeinse galeien in het Lago di Nemi in Noord-Italië, schreef de Florentijnse architect en humanist Leone Baptista Alberti in 1447 een traktaat, getiteld *Navis*, dat nu verloren is, maar dat in de 16de eeuw nog gebruikt moet zijn door de geleerde Lilius Gregorius Gyraldus en de dichter Bernardino Baldi.¹⁰⁶ Alberti stond daarmee aan het begin van een discussie die tot ver in de 17de eeuw gevoerd zou worden over de constructie van schepen in de klassieke oudheid.¹⁰⁷

Niet lang daarna, in 1499, verschenen in Venetië de eerste drie boeken van Polydorus Vergilius' beroemde studie *De Inventoribus Rerum*. In het derde boek daarvan schetst de auteur, aan de hand van citaten van allerlei klassieke en vroeg-christelijke schrijvers, het ontstaan van de zeevaart en de koophandel.¹⁰⁸ Ook dit werk zou school maken. En weer zo'n kleine veertig jaar later verscheen er van de hand van de diplomaat Lazare de Baïf (Bayfius; de vader van de dichter Jean-Antoine de Baïf) een boek waarin vooral de technische en taalkundige kanten van de (klassieke) zaak behandeld werden: *De Re Navali* (1537). De Baïf had zijn materiaal verzameld toen hij op diplomatieke missie in Venetië was en kende blijkbaar het werk van Polydorus Vergilius.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Zie: Heydenreich, *Tadel und Lob der Seefahrt*, p. 149.

¹⁰⁷ De jongste discussianten die ik onder ogen heb gehad zijn Marcus Meibomius met een uit 1671 daterende verhandeling *De Fabrica Triremium Liber* en Isaac Vossius met zijn *De Triremium et Liburnicarum Constructione Dissertatio* van 1685 (beide gepubliceerd in Graevius, *Thesaurus Antiquitatum Romanarum*, dl. 12, resp. kol. 553-680 en kol. 705-734). Volgens Willebrordus Snellius, *Tiphys Batavus*, 'Benevolo lectori', p. 4* 1 recto-verso, waren Lazare de Baïf (Bayfius) en Justus Josephus Scaliger de twee voornaamste participanten in de discussie.

¹⁰⁸ Over dit boek zie hiervoor, hfdst. 2, p. 91.

¹⁰⁹ Zie: Heydenreich, *Tadel und Lob der Seefahrt*, p. 229, noot 715. Ik raadpleegde de uitgebreide herdruk die in 1549 verscheen onder de titel *Annotationes in L.II. De Captivis, et postliminio reversis: in quibus tractatur de Re Navali*. De tekst is ook opgenomen in Gronovius, *Thesaurus Graecarum Antiquitatum*, dl. 11, kol. 565-628. Het werk van

Belangrijk met het oog op *Het Lof der Zee-vaert* is vooral dat deze verschillende tradities in de loop van hun ontwikkeling samengebracht en steeds meer uitgebreid werden.¹¹⁰ Waarschijnlijk in 1539 verscheen, zowel in Antwerpen als in Valladolid, het *Libro de los Inuentores del Arte de Marear, y de Muchos Trabajos que se Passan en las Galeras* van Antonio de Guevara. Vrijwel tegelijkertijd publiceerde Lilius Gregorius Gyraldus (Giraldi) in Bazel zijn *De Re Nautica Libellus* (1540). Beide auteurs breidden het materiaal van hun voorgangers uit. Vooral Gyraldus voegde alle informatie over schepen van klassieke auteurs die hij maar kon vinden aan het corpus kennis toe, en dat met name ook met betrekking tot twee gebieden die door zijn voorgangers niet of nauwelijks waren behandeld: de gevaren ter zee en de voor- en nadelen van de koopvaardij.¹¹¹ Het lijkt vooral aan zijn invloed toe te schrijven te zijn dat sindsdien de combinatie van de drie stofcomplexen – de bouw en inrichting van schepen, de uitvinders van de zeevaart, het voor en tegen van de koopvaardij – min of meer obligaats is voor dit soort werken, al ligt de nadruk bij de ene auteur soms wat anders dan bij de andere.

Na Gyraldus' publikatie schreef een volgende Italiaan, Celio Calcagnini, een reactie onder de titel *De Re Nautica [...] Commentatio ad Lilius Gyraldum* (Bazel 1544),¹¹² dat er vooral op gericht is de bezwaren tegen de zeevaart te benadrukken.¹¹³ En in 1549 verscheen er in Parijs een uitgebreide herdruk van het boek van De Baïf, waarin nu ook Gyraldus' werk genoemd wordt.¹¹⁴ Vervolgens zet de traditie zich voort in het 45ste caput "De Navi" van Joannes Pierius (Giampietro) Valerianus' *Hieroglyphica* (Bazel 1556), waarin de meeste nadruk ligt op de uitvindingen;

De Baïf leidde tot enige commotie. Etienne Dolet nam in datzelfde jaar een hoofdstuk 'Nauticae rei uocabula' op in het tweede deel van zijn *Commentariorum Linguae Latinae*. Daarop beschuldigde Carolus Stephanus, die zelf, ook in 1537, een uittreksel van De Baïfs werk had gepubliceerd onder de titel *De Re Navali Libellus*, hem van plagiaat van De Baïf, waartegen Dolet zich weer verdedigde in een opdracht aan De Baïf. Dolets aandeel is ook opgenomen in Gronovius, *Thesaurus Graecarum Antiquitatum*, dl. 11, kol. 629–740 (Stephanus Doletus, *De Re Navali Liber. Ad Lazarum Bayfium*). Een korte mededeling over deze kwestie doet Fabricius, *Bibliographia Antiquaria*, XVII.6, p. 549. Bij Heydenreich over dit alles geen woord.

¹¹⁰ Met name in de late oudheid en Latijnse middeleeuwen verschenen er ettelijke op onderwerp geordende, woordenboek-achtige encyclopedieën, waar men wel zijn voordeel mee gedaan zal hebben. Men kan in dit verband bijvoorbeeld denken aan Julius Pollux, *Onomasticon*, I.9 'De Nauibus, et Nauticis Nominibus'; Johannes Stobaeus, *Locorum Communium Epitome*, LIV 'De Navigatione et Naufragium'; en, vooral, Isidorus van Sevilla, *Etymologiarum sive Originum Libri XX*, XIX. 1–5 'De Navibus'.

¹¹¹ Heydenreich, *Tadel und Lob der Seefahrt*, p. 135–139, 149, noemt al deze werken wel, maar gaat op de onderlinge relaties nauwelijks in. Gyraldus, *De Re Nautica Libellus* noemt Alberti's *Navis* expliciet als een van zijn bronnen ('Praefatio', p. A 2 verso).

¹¹² Opgenomen in zijn *Opera aliquot*, Bazel 1544, p. 301–316. Ook opgenomen in Gronovius, *Thesaurus Graecarum Antiquitatum*, dl. 11, kol. 741–768.

¹¹³ Heydenreich, *Tadel und Lob der Seefahrt*, p. 150–151.

¹¹⁴ Bayfius, *Annotationes*, p. 137.

in het traktaat in versvorm *La Nautica* van Bernardino Baldi (1585; ed. Venetië 1590), dat alle onderwerpen behandelt die ook Gyraldus en Calcagnini aan de orde stellen,¹¹⁵ en, min of meer, in een hoofdstuk ‘De’ Maestri da Navigii, de’ Naviganti (enz.)’ van Tomaso Garzoni’s *La Piazza Universale di tutte le Professioni del Mondo, e Nobili et Ignobili* (Venetië 1586).¹¹⁶

Aan het eind van de eeuw komt de stof dan terecht in het onderwijsprogramma van het Duitse humanisme. In het derde deel van de *Progymnasmata* (Ingolstadt 1594) van de Duitse literatuurtheoreticus en rhetoricus, de Jezuit Jacobus Pontanus, worden maar liefst vijf hoofdstukken gewijd aan ‘De Re Navali’.¹¹⁷ In zijn voorwoord noemt hij Gyraldus en De Baïf als zijn bronnen en hij gaat dan ook in op alle onderwerpen en aspecten die zij al aangesneden hadden.¹¹⁸ Na hem is er de calvinist Bartholomaeus Keckermann, hoogleraar in achtereenvolgens Heidelberg en Danzig en vooral vermaard als logicus en rhetoricus, die in 1603 een uit acht hoofdstukken bestaande *Brevis Commentatio Nautica per Aphorismos et Problemata* schreef, die in 1613 voor het eerst werd gepubliceerd.¹¹⁹ Ook Keckermann noemt Gyraldus en, niet De Baïf, maar Alberti en wel diens *Libri de Re Aedificatoria decem*, waarin sporen van de *Navis* voorkomen.¹²⁰ Behalve op uitvinders en enkele natuurwetenschappelijke problemen, ligt bij Keckermann de volle aandacht op de bezwaren en voordelen van de zeevaart, waarbij het bijzondere is dat hij veel duidelijker dan een van zijn voorgangers argument en tegenargument tegenover elkaar zet.

Tenslotte zijn er dan in Nederland twee traktaten, beide van de hand van calvinistische dominees, waarin, ter inleiding van een tot de zeeman gerichte verzameling predikaties, ontstaan en belang van de zeevaart en de zeehandel behandeld worden: de *Christelijcke Zee-vaert* (1616) van Adamus Westermannus en het *Geestelick Compas* (1617) van Godefridus Udemans.¹²¹ Als ik het goed zie ontleen zij hun argumenten voor een groot deel aan Keckermann.

¹¹⁵ Heydenreich, *Tadel und Lob der Seefahrt*, p. 149, 161–163.

¹¹⁶ Garzoni, *La Piazza Universale*, p. 881–895. Niet genoemd door Heydenreich.

¹¹⁷ Pontanus, *Progymnasmata*, III, pars posterior, cap. 30–35, p. 630–690. Niet genoemd door Heydenreich.

¹¹⁸ Pontanus, *Progymnasmata*, III, pars posterior, ‘Benevolo et ervdito lectori’, p. B 2 verso. Dit voorwoord is gedateerd 1594.

¹¹⁹ In: Keckermann, *Opera Omnia*, dl. 1, kol. 1991–2006. Zie: Heydenreich, *Tadel und Lob der Seefahrt*, p. 153–155; de datering 1603 en 1613 aldaar, p. 153. Over de invloed van zijn dialectica in Nederland, zie: Klifman, *Studies op het gebied van de Vroeg-nieuwnederlandse triviumtraditie*, p. 105–106, 186–189.

¹²⁰ Keckermann, *Brevis Commentatio Nautica*, kol. 2005.

¹²¹ Westermannus, *Christelijcke Zee-vaert*, p. 5–12; Udemans, *Geestelick Compas*, p. 8–15. De auteurs waren resp. predikant in Workum en Zierikzee. Hun beider werken beleefden de hele 17de eeuw door een reeks, steeds uitgebreide en herziene, herdrukken. Van Westerman heb ik de 5de, vermeerderde en verbeterde druk van 1631 in handen gehad; het voorwoord daarin is gedateerd 1616 (p. **8 verso). Van Udemans gebruikte ik

3.3.2. De humanistische bronnen van ‘Het Lof der Zee-vaert’

Ik heb niet de illusie dat ik met deze schets van de ontwikkeling van de humanistische zeevaartfilologie volledig ben geweest. Het is heel goed mogelijk dat er nog allerlei andere werken bestaan, bestemd voor geleerden, voor scholen of voor een algemener geïnteresseerd publiek, waarin deze traditie zich manifesteert. Maar dat daar werken bij zouden zijn die een belangrijke rol gespeeld hebben bij de vorming van deze traditie lijkt me onwaarschijnlijk. Tot en met Keckermann worden Gyraldus en De Baïf, soms ook Alberti, maar geen anderen, genoemd als de eigentijdse autoriteiten op dit gebied.

Van dezen is Gyraldus het meest volledig wat betreft de onderwerpen die deel uit maken van deze traditie, en zeker is hij degene met wiens werk *Het Lof der Zee-vaert* de meeste overeenkomsten vertoont. Daarnaast maakt Vondel op bepaalde punten gebruik van de traktaten van Pontanus en vooral ook Keckermann. En tenslotte zijn er passages die de indruk wekken dat hij zo nu en dan ook zelf bepaalde klassieke werken die zijn zegslieden noemen, erop nageslagen heeft. Dit alles zou er op kunnen wijzen dat er tussen de traditie en *Het Lof der Zee-vaert* nog een mediaire bron heeft gelegen. Maar dat is een speculatie waar weinig mee aan te vangen is. Vooralsnog zullen we het er op moeten houden dat Vondel zelf, al dan niet met de hulp van beter in de ‘Latinitas’ geverseerde vrienden als Hooft en Reael, zijn materiaal uit deze werken bijeengegaard heeft.

Als gezegd lijkt *Het Lof der Zee-vaert* wat betreft de verschillende onderwerpen die er in aan de orde worden gesteld, het meeste op de *De Re Nautica Libellus* van Gyraldus.¹²² In het ‘exordium’ is dat nog niet zo evident, al valt de opmerking dat de zeeman ‘koortsen haelt op ’t land, en lucht schept op de vloeden’ (r. 6) wel, onder andere, bij Gyraldus terug te vinden, en al lijkt ook de aanroeping van Sint Laurens (r. 15–20) erg op de aanroeping van Christus die Gyraldus aanraadt.¹²³

Duidelijker is de overeenstemming bij de volgende onderdelen van het gedicht, om te beginnen bij de ‘propositio’. Wat betreft de klassieke uit-

de 4de, eveneens vermeerderde en verbeterde druk uit 1647, waarvan het voorwoord 1617 is gedateerd (p. A 4 verso). Van Westerman bestaat er bovendien daarnaast ook een uitgebreide versie onder de titel *Groote Christelijcke Zee-vaert*, die van 1635 moet zijn, maar waarvan ik alleen een editie uit 1653 in handen heb gehad. Van Udemans verschenen nog: *Koopmans-lacht, Brenghende goede tijdinghe uyt het landt Canaan* van 1637 (herdr. 1647) en *'tGeestelyck Roer van't Coopmans Schip* van 1638 (3de verbeterde en vermeerderde druk uit 1655).

¹²² Waar Vondel Gyraldus direct navolgt geef ik diens tekst in het commentaar in deel 2. Wanneer er slechts sprake is van soortgelijke onderwerpen moge de hier gegeven vermelding van caput en pagina's volstaan.

¹²³ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, resp. cap. 2, p. 10 en cap. 18, p. 203–204 (zie ook hiervoor, hfdst. 3, p. 158–159). De tekst van deze en de hierna genoemde passages geef ik in het commentaar in deel 2.

vinders van de zeevaart en zeevaarkundige technieken die Vondel noemt (r. 21–44), is van de verschillende mogelijke bronnen – Polydorus Vergilius, Plinius, Gyraldus – Gyraldus de enige waarin ze inderdaad allemaal zó voorkomen.¹²⁴

Vervolgens lijkt de passage over de bouw van het schip (r. 61–90) door Gyraldus geïnspireerd. Zoals hiervoor al verteld, haalt Vondel in deze passage de Reuzenstrijd uit Ovidius' *Metamorfosen* erbij om het schip te karakteriseren als een produkt van menselijke hoogmoed. Als argument hiervoor dient de stelling dat het schip te groot zou zijn om het met mensenkracht te water te kunnen laten:¹²⁵

En als ick 't overleg soo lach ick om 't bestaen,
En roep: hoe sal dit tuygh te water konnen gaen:
Dien aerbeyd duncktme sou een Archimedes passen, (r. 83–85)

De laatste woorden slaan op het verhaal dat Archimedes indertijd een reusachtig schip van koning Hiero van Syracuse met behulp van de mechanica te water wist te krijgen. Gyraldus vertelt niet alleen deze geschiedenis, maar verwijst in dat verband ook naar de laat-klassieke auteur Athenaeus. En in Athenaeus nu kan men, behalve weer het verhaal over Archimedes' kunststuk, ook een gedicht vinden dat de Griekse dichter Archimelos (3de eeuw v. Chr.) indertijd op het schip maakte en waarin het voorgesteld wordt als een bouwsel van de reuzen die de hemel willen bestormen.¹²⁶ Het is duidelijk dat Vondel zelf Athenaeus bekeken moet hebben, maar Gyraldus zal hem wel de weg gewezen hebben.

Evenals Vondel (r. 111–132) wijdt ook Gyraldus aandacht aan de versiering van zeilen en achterstevan.¹²⁷ Behandelt Vondel de onderdelen en inrichting van het schip (r. 147–158), Gyraldus wijdt er een caput aan.¹²⁸ Hetzelfde geldt voor de bemanning, waarvan Gyraldus met name de indeling in rangen benadrukt,¹²⁹ een verschijnsel waarvan Vondel zich in zijn beschrijving ook bij uitstek bewust is (r. 169–180). En Vondels vergelijking van het schip met

[...] eenigh Keyzers hof,
Dat met veel kost, en moeyt ten golven uyt ghetimmert,
Van lijst, en beeldewerck, van goud en marmer schimmert,
Dat sijn vertrecken heeft daer menigh in verdooft,
Sijn salen hoogh, en leegh, sijn kelders uytgehooft, (r. 200–204)

¹²⁴ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 1, p. 1–7, cap. 7, p. 49 en cap. 18, p. 265. In tegenstelling tot Polydorus noemt Gyraldus ook de Egyptenaren en staan de gegevens iets duidelijker bij elkaar, en in tegenstelling tot Plinius noemt hij Tyrus en de Tyrhenen. Voor Polydorus en Plinius, zie Den Haan, 'Nogmaals Vondel en Tomasso Garzoni', p. 6–9.

¹²⁵ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 159–160 en p. 164.

¹²⁶ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 7, p. 42–44; Athenaeus, *Deipno Sophistarum*, p. 206–209.

¹²⁷ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 14, p. 156 en cap. 16, p. 180.

¹²⁸ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 11, p. 90–114,

¹²⁹ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 19, m.n. p. 279.

moge dan ontleend zijn aan de bijbelse beschrijving van het paleis van koning Salomon, het heeft ook zijn pendant in de beschrijving in Gyraldus' werk van allerlei schepen – onder andere dat van koning Hiero – die als ware paleizen waren ingericht.¹³⁰

Ook wanneer het schip gaat varen blijven er overeenkomsten. De vergelijking van het schip met een vogel, waarmee Vondel dit gedeelte van zijn gedicht begint (r. 213–215), krijgt bij Gyraldus een uitvoerige behandeling.¹³¹ Dit beeld is zo voor de hand liggend en komt bovendien zo vaak voor dat het niet veel zegt. Maar wanneer Vondel, alvorens met zijn stormbeschrijvingen te komen, eerst een opsomming geeft van alle gevaren die de zeeman bedreigen, moet hij zijn Gyraldus toch weer bij de hand hebben gehad. Ook die begint namelijk de betreffende passage met de uitspraak dat 'de gevaren zovele en zo groot zijn dat men ze nauwelijks kan tellen', iets wat bij Vondel, zij het uitvoeriger en beeldender gezegd, eveneens voorkomt (r. 227–233).¹³²

De opsomming van de gevaren zelf (r. 233–254) komt echter niet uit Gyraldus, maar uit het werk van Pontanus. En de eerste stormbeschrijving is opgebouwd uit ontleningen aan het elfde boek van Ovidius' *Metamorfosen* en het eerste en derde boek van Vergilius' *Aeneis*, met hier en daar een ontlening aan ook weer Pontanus er doorheen. Het is trouwens Pontanus die naar de betreffende passages van Ovidius en Vergilius verwijst als de meest geëigende voorbeelden voor een stormbeschrijving.¹³³

Daarna hebben de door Vondel aangesneden onderwerpen weer bijna steeds hun parallel bij Gyraldus. De zeevaartkundige instrumenten en technieken (r. 349–392) krijgen bij Gyraldus twee hoofdstukken.¹³⁴ Inhoudelijk is er hier niet veel gelijkenis, zo behandelt Gyraldus de sterrenkunde eigenlijk alleen vanwege de betekenis voor de weersvoorspelling,¹³⁵ terwijl Vondel het over de navigatie heeft. Maar de overeenkomst wordt groter bij de afsluiting van dit gedeelte van het gedicht (r. 393–402). Vondel noemt daar Middellandse-zeeroutes die het schip, dankzij deze hulpmiddelen, zeer snel weet af te leggen:

En wind te Paphus [*t.w.* een stad op Cyprus] op het ancker uyt den grond,
Vliegt in een etmael heen den Nilus inden mond:
Of stoot van Parthenoop [*t.w.* Napels] aen 't land daer de Sirenen
Met vleyende gesangh Vlysses zijn verschenen [*t.w.* Sicilië]. (r. 395–398)

¹³⁰ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 7, m.n. p. 41–47.

¹³¹ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 3, m.n. p. 12 en cap. 5, m.n. p. 26.

¹³² Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 2, p. 10.

¹³³ Pontanus, 'De Re Navali', p. 634–637, 683–684. Vergilius, *Aeneis*, I, r. 82–119 en III, r. 192–199 en Ovidius, *Metamorfosen*, XI, r. 474–560. Pontanus, p. 689, noemt hiervan alleen Vergilius, *Aeneis*, I en Ovidius, *Metamorfosen*, XI.

¹³⁴ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 10, p. 86–90 en cap. 12, p. 114–136.

¹³⁵ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 10, p. 86–88.

Iets dergelijks doet, in zijn hoofdstuk over de zeilen, ook Gyraldus, die met een beroep op Plinius vertelt dat men in een week van Sicilië naar Alexandrië kan varen, en in negen dagen van Puteoli (bij Napels) naar Alexandrië.¹³⁶ Letterlijk is de overeenkomst niet, maar de gelijkenis is toch wel opvallend en dit te meer, daar de vergelijking tussen het zeilen en het roeien, die Vondel drie regels verderop maakt:

Soo draeft mijn Pegasus, hy weet van geen vermoeyen,
Drijft op sijn wiecken voort daer andre vogels roeyen. (r. 401–402)

ook bij Gyraldus in hetzelfde hoofdstuk voorkomt.¹³⁷

Van de passage die de morele waardering, negatief en positief, van de handel betreft (r. 403–433), vinden we bij Gyraldus alleen het positieve argument dat geen land al het nodige zelf produceert en dat dus goederenuitwisseling noodzakelijk is.¹³⁸ Ook dit zegt op zichzelf weer niet zoveel, omdat we dit, artistotologisch-thomistische, argument tegenkomen bij iedereen die in de 16de eeuw in gunstige zin over de handel schrijft.¹³⁹ Interessanter is het dat Gyraldus hier meteen het argument aan toevoegt van de welvaart die handelssteden ten deel pleegt te vallen en dat hij ten bewijze daarvan een opsomming geeft van een aantal befaamde zeevaren uit de oudheid en de moderne tijd.¹⁴⁰ Dat is immers, *mutatis mutandis*, hetzelfde als wat Vondel in zijn allegorisch beeld van de zeevaart als slotconclusie van zijn betoog presenteert: de welvaart van

[...] de groote, en kleyne Steen
Die leggen aenden stroom, of palen aende Zeen.
Ick sieder die den Golf verlooft is, 't rijck Venedig,
Het pratte Lissebon, Marsillien steeds onledig,
En Londen Konings stoel, haer suster, en gebuur
't Welvarende Amsterdam, en Dantsick korenschuur. (r. 447–452)

Tot slot kan dan nog opgemerkt worden dat ook Gyraldus, als Vondel (r. 457–475), aan het eind de voltooiing van zijn boek voorstelt als het binnenvaren van de haven na een voltooide zeereis, bij gelegenheid waarvan hij, spelend met zijn eigen beeldspraak, ook nog iets over de haven vertelt.¹⁴¹

Bij al deze overeenkomsten tussen de door Gyraldus en de door Vondel behandelde stof is geen sprake van letterlijke parallellen. Sterker, per onderdeel zijn er vaak andere bronnen waarop Vondel zich bij zijn realisatie heeft geïnspireerd. Voor de passages over de gevaren ter zee en de eerste stormbeschrijving, die respectievelijk teruggaan op Pontanus en, waarschijnlijk via Pontanus, op Ovidius en Vergilius, heb ik dat hiervoor

¹³⁶ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 14, p. 155.

¹³⁷ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 14, p. 143.

¹³⁸ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 2, p. 8–9.

¹³⁹ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 112 en verderop, hfdst. 3, p. 205–211.

¹⁴⁰ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 2, p. 9–10.

¹⁴¹ Gyraldus, *De Re Nautica Libellus*, cap. 20, p. 301–302.

al aangewezen. Voor andere bronnen, die liggen buiten de traditie van de humanistische zeevaartfilologie, verwijs ik naar het commentaar bij de tekst. Maar al zijn er dan ook geen woordelijke overeenkomsten en al gaat soms zelfs de inhoudelijke overeenkomst niet verder dan slechts de gelijksoortigheid van onderwerp,¹⁴² toch lijkt me deze parallelle in soorten onderwerpen er duidelijk op te wijzen dat Vondel Gyraldus heeft gebruikt als leidraad voor de inhoudelijke opzet van zijn gedicht. Want hoewel de *De Re Nautica Libellus* zelf richtinggevend is geweest voor de inhoud van de nakomende geschriften in deze traditie, is het toch het enige werk dat op dit punt zo opvallend met *Het Lof der Zee-vaert* overeenkomt.

Iets dergelijks, maar dan voor de inhoudelijke invulling van de argumentatie, geldt voor het traktaat van Keckermann.

Keckermann schreef zijn verhandeling als rhetorische oefenstof voor zijn studenten,¹⁴³ en het is dan ook niet zo verbazingwekkend dat het argumentele aspect van de zaak bij hem veel duidelijker naar voren komt dan bij een van zijn voorgangers. Dit geldt met name voor het eerste, algemene deel, dat na een hoofdstuk over de uitvinders, in de twee volgende hoofdstukken de kwesties behandelt of zeevaart nodig of nuttig is, en of zeevaart overmoedig en voor de mens onnatuurlijk is.¹⁴⁴ Het tweede gedeelte behandelt in vijf hoofdstukken vervolgens allerlei technische kwesties.¹⁴⁵ In het genoemde tweede en derde hoofdstuk van het eerste deel nu vindt men een aantal van de door Vondel gehanteerde argumenten vóór en tegen de zeevaart terug.¹⁴⁶

Keckermann begint zijn tweede hoofdstuk met te stellen dat zeevaart nodig is met het oog op de noodzakelijke uitwisseling van goederen tussen de volken. Dit traditionele standpunt, dat we ook bij Gyraldus tegenkwamen, vult hij aan met de meer natuurrechtelijke, op Seneca teruggaande notie, dat God daarom tussen de landen de zeeën heeft gelegd. In een ander werk, het *Systema Ethicae*, verdedigt hij de eveneens op Seneca teruggaande en met name bij calvinisten geliefde stelling, dat God en de natuur de handel hebben gewild opdat de mensen

¹⁴² Dat geldt met name voor de onderwerpen: versiering, onderdelen en inrichting van het schip, de bemanning, de zeevaarkundige instrumenten en technieken; onderwerpen dus waarbij de realiteit van Vondels dagen afwijkingen dicteerde van de op de klassieke zeevaart berustende informatie van Gyraldus.

¹⁴³ Heydenreich, *Tadel und Lob der Seefahrt*, p. 153. In de door mij gebruikte uitgave in de *Opera Omnia* van 1614 ontbreekt het, door Heydenreich genoemde, voorwoord aan de studenten waarin dit verteld wordt.

¹⁴⁴ Keckermann, *Brevis Commentatio Nautica*, kol. 1992: “II. An Nauigationis sit necessarius in vita humana vsus”; en kol. 1995: “III. Sitne Nauigatio res temeraria et ab humana natura aliena? [...]”.

¹⁴⁵ Keckermann, *Brevis Commentatio Nautica*, kol. 1996: “Pars altera commentationis navtica, quae est Specialis”.

¹⁴⁶ Ook voor Keckermann geldt dat ik de precieze tekst, waar dat relevant is, geef in het commentaar in deel 2.

contact met elkaar zouden hebben en zo cultuur, kennis en religie zich over de aardbol zouden kunnen verspreiden.¹⁴⁷ Het komt allemaal aardig in de buurt van Vondels slotargument ten gunste van de zeevaart:¹⁴⁸

[...] de Grootvorst vande winden,
Om 't menschelijk geslacht door liefde te verbinden,
Elck land te maeyen gaf een sonderlingen oest,
Op datter geenig rijck door oorloogh werd verwoest,
Als elck om sijn gebreck, en nootdruft af te weeren,
Verstond hoe qualijck hy sijn nabuur mocht ontbeeren,
En dat 't een landschap was tot 's anderen gerijf: (r. 421–427)

Het komt in de buurt. Maar verbreding van kennis, cultuur en religie is toch niet hetzelfde als de vereniging van de volken in liefde en vrede, in feite niet en ideologisch in de 16de eeuw evenmin: het eerste representeert veeleer een calvinistisch standpunt, het tweede een natuurrechtelijk.¹⁴⁹ Vondel volgt in de hier geciteerde passage dan ook niet Keckermann, maar – zoals natuurlijk ook wel te verwachten was – Hugo de Groots *Vrye Zeevaert*.¹⁵⁰ Dit wil echter nog niet zeggen dat hij zich voor de keuze van dit argument – dus afgezien van de concrete, aan De Groot ontleende invulling ervan – niet door Keckermann heeft laten leiden. Dat hij dat naar alle waarschijnlijkheid wel heeft gedaan, blijkt uit het vervolg van Keckermanns verhaal. Inmiddels moeten we niet vergeten dat hij in het tweede hoofdstuk van zijn *Brevis Commentatio Nautica* de hele kwestie van het nut van de handel tot op dit moment nog niet heeft aangesneden.

Tot dusver gaat het Keckermann nog alleen om het nut van de zeevaart. Je kan zeggen dat hij precies de andere kant op werkt als Vondel. Dat zeevaart nodig is, is het sterkste argument dat men ter verdediging ervan kan aanvoeren. Daarom behandelt Keckermann dit ook als eerste stelling, terwijl Vondel het om precies dezelfde reden als laatste, afdoende stelling opvoert. Als tweede stelling komt Keckermann nu met de uitspraak dat de zeevaart ook nuttig is. Hij geeft daarvoor drie argumenten, waarvan we er twee bij Vondel terug vinden. De eerste is dat zeevaart nuttig is omdat per schip een groter hoeveelheid handelswaar aangevoerd kan worden dan met een wagen; of, in Vondels woorden:

Mijn eycken Slot aldus door d'ongeruste paden
Sleept grooter last, en vracht als duysend wagens laden, (r. 393–394)

De tweede is dat men een groter variëteit aan goederen uit uiteenlopende streken, waar een wagen niet kan komen, kan aanvoeren; een argument dat Vondel niet geeft. En de derde is dat men over land met een wagen

¹⁴⁷ Keckermann, *Brevis Commentatio Nautica*, cap. 2, kol. 1992, en *Systema Ethica*, lib. 2, cap. 5, kol. 331, sub 11. Vgl. Seneca, *Naturales Quaestiones* V.XVIII.4 en 14.

¹⁴⁸ Zie voor de plaats in Vondels betoog van dit argument en van alle volgende door Keckermann te noemen argumenten, hfdst. 3, p. 170.

¹⁴⁹ Zie verderop, hfdst. 3, p. 207–213.

¹⁵⁰ De Groot, *Vrye Zeevaert*, cap. 1, p. 1–2. Zie verderop, hfdst. 3, p. 209–211.

niet zo snel en ongehinderd goederen kan aanvoeren als over zee met een schip, vooral niet van verafgelegen landen;¹⁵¹ iets wat Vondel als volgt uitdrukt:

En wind te Paphus op het ancker uyt den grond,
Vliegt in een etmael heen den Nilus inden mond:
Of stoot van Parthnoop aen 't land daer de Sirenen
Met vleyende gesangh Vlysses zijn verschenen.
Stond weer en wind ten dienst, waer 't vlack een rechte baen,
Men sou om 's weerelds riem in hondert sonnen gaen. (r. 395–400)

Nadat hij zo de noodzakelijkheid en het nut van de zeevaart heeft aangewezen, komt Keckermann met de bezwaren. Net zoals Vondel dat doet in het laatste gedeelte van diens betoog (r. 403–412), zoekt hij deze bij de handel: handel is afkeurenswaardig en daarom kan de zeevaart niet lofwaardig zijn. In eerste instantie pareert Keckermann dit bezwaar met de stelling dat handel, door middel van het verdiende geld, een middel is tot publieke en private deugdbeoefening en leidt tot de bloei van steden. Bij Vondel vinden we dit argument alleen, en dan vrij impliciet, in de slotconclusie, waar de zeesteden en verre volken rond het pronkbeeld van de zeevaart gegroepeerd zijn (r. 449–456). Maar dan komt Keckermann eerst met twee argumenten voor de afkeurenswaardigheid van de handel en vervolgens met een weerlegging van beide.

Het eerste is dat handel niet natuurlijk zou zijn. Keckermann ontkent dit en zegt dat handel juist een tekort van de natuur corrigeert. Hiermee wijst hij terug naar het argument van de goederenuitwisseling, waarvan we al gezien hebben dat het ook Vondels beslissende argument is. Het tweede bezwaar is dat het de koopman te doen is om winst en dat hij daarom een slaaf is van de hebzucht. Dit is ook het bezwaar van Vondel, al kleedt die het in in een mythologische verbeelding:

Maer och wat hoor ick hier een jammerlijk gheschreeuw!
Soo haest de pijnboom swom versmolt de gulden eeuw,
Een ys're tijd begost, de Gierigheyd op eerden
Invoerde 't mijn, en dijn, [...] (r. 403–406)

Beiden, Keckermann en Vondel, komen met dezelfde weerlegging: dat sommige kooplieden zondigen, wil nog niet zeggen dat de handel als zodanig te veroordelen is, de ondeugden van de kooplui horen niet tot het wezen van de handel.¹⁵² Of om Vondel te citeren:

't Is waerheyd, ick bekend, 't misbruyck is weerd gelastert.
Wech met dit hoerekind, en aterlinxen bastert, (r. 413–414)

Overzien we nog even het voorgaande, dan is duidelijk dat Vondels argumentatie vóór en tegen het nut, de rechtmatigheid en de eervolheid van de zeevaart, zoals hij die in het laatste gedeelte van zijn betoog geeft

¹⁵¹ Keckermann, *Brevis Commentatio Nautica*, cap. 2, kol. 1992.

¹⁵² Keckermann, *Brevis Commentatio Nautica*, cap. 2, kol. 1992–1993.

(r. 393–433),¹⁵³ in opvallende mate overeenkomt met wat Keckermann in het tweede hoofdstuk van zijn *Brevis Commentatio Nautica* zegt.

Op dezelfde manier vinden we het voorafgaande gedeelte van Vondels argumentatie, over de gevaren, c.q. de veiligheid van het varen (r. 227–392),¹⁵⁴ terug in Keckermanns derde hoofdstuk. Zeevaart is allergevaarlijkst en het is dan ook overmoedig en tegen de menselijke natuur om de zee op te gaan.¹⁵⁵ Bij Vondel vinden we, na de uitvoerige beschrijving van schepen in de storm, deze stelling in verholde vorm terug in de mythe van Alcyone en Ceyx (r. 344–348).¹⁵⁶

Ook hier heeft Keckermann een tweevoudig antwoord op deze bezwaren en ook hier vinden we dat bij Vondel terug. Om te beginnen stelt Keckermann dat zeevaart dan wel gevaarlijk is, maar ook erg nuttig; en vervolgens gaat hij op de beide onderdelen van deze stelling dieper in. Wat het eerste betreft: de zeevaart is lang niet zo gevaarlijk meer als vroeger, magneet en kompas, zeekaarten en andere instrumenten maken het varen tegenwoordig aanzienlijk gemakkelijker en veiliger.¹⁵⁷ Vondel geeft hetzelfde antwoord: kompas, sterrenkunde en zeekaarten zorgen ervoor dat de schepen ‘seecker gaen braveren door het vocht’ (r. 352–392). Het enige dat een beetje uit de toon valt, is het roer:

Men siet een kleyne balck een groot geveert bestieren,
En dwingen na sijn lust, [...] (r. 350–351)

Maar zelfs dat, door Aristoteles behandelde, verschijnsel heeft hij uit Keckermann, zij het uit het tweede, technische gedeelte van diens verhandeling.¹⁵⁸

Wat het tweede onderdeel betreft: de uitspraak dat de zeevaart nuttig is, behoeft zelf na het voorgaande hoofdstuk geen argumentatie meer, maar roept wel de vraag op of de zeeweg boven de route over land te prefereren is. Ook hierop is het antwoord al gegeven, al herhaalt Keckermann het nog eens: het is sneller, goedkoper en efficiënter. Waar het hier om gaat is: gegeven deze voordelen van de zeeweg, heeft de route over land dan niet toch de voorkeur omdat hij veiliger is? Nee, zegt Keckermann, het is dapper iets gevaarlijks te doen en het moeilijke heeft ook iets moois in zich.¹⁵⁹ En dat is wat ook Vondel zegt als hij, in directe aansluiting bij zijn twee stormbeschrijvingen, uitroept:

De Zeevaert evenwel uyt soo veel swarigheden
Sich pronckeryen weeft, en gaet op 't cierlijxst kleeden
Haer uytgeblasen lof: gelijk de Koningin
Penthesilea doet, onsterffelijcke Heldin!

¹⁵³ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 169–170.

¹⁵⁴ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 169.

¹⁵⁵ Keckermann, *Brevis Commentatio Nautica*, cap. 3, kol. 1995.

¹⁵⁶ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 155–156.

¹⁵⁷ Keckermann, *Brevis Commentatio Nautica*, cap. 3, kol. 1995.

¹⁵⁸ Keckermann, *Brevis Commentatio Nautica*, cap. 8, kol. 2005.

¹⁵⁹ Keckermann, *Brevis Commentatio Nautica*, cap. 3, kol. 1995–1996.

Die [...]

[...] om haer dapperheyd de wereld te vertoogen

Tert met gepluynden helm 't wit van Achilles oogen. (r. 329–338)

Met de mythe van de Amazonen-koningin Penthesilea, die in de Trojaanse oorlog tegen Achilles vocht en hem, overwinnaar, met haar schoonheid overwon,¹⁶⁰ geeft Vondel uitdrukking aan de door Keckermann genoemde combinatie van dapperheid en schoonheid.

Al met al ontleent Vondel ongeveer de helft van zijn argumentatie aan Keckermann. Hiervoor wees ik al aan dat het begin van zijn argumentatie, de stelling dat het schip als produkt van menselijke hoogmoed te groot zou zijn om überhaupt te water te kunnen raken (r. 75–91), waarschijnlijk via Gyraldus aan Athenaeus is ontleend.¹⁶¹ Zo blijft er dan alleen het tussenliggende gedeelte over als eigen argumentele inbreng van Vondel. Juist in dat gedeelte, waarin het schip als ‘‘Goddelijck gesticht’’ geplaatst wordt tegenover het schip als toonbeeld van zondige pronkzucht (r. 102–212), rekent hij af met zijn eigen vroegere wereldbeschouwing zoals hij die tien jaar tevoren in de *Hymnus* had verwoord.¹⁶² Maar op dat aspect van de zaak zal ik verderop dieper ingaan.

3.3.3. Zeevaartfilologie en zeevaartkunde

Uit het voorgaande zal duidelijk geworden zijn dat Vondel zich ook wat betreft de inhoud van zijn gedicht geheel voegt in de traditie van het 16de- en vroeg 17de-eeuwse humanisme. De opleving van de belangstelling voor zeevaartkundige thematiek in die kringen hangt ongetwijfeld samen met de opbloei van de handelsvaart in dezelfde tijd. Maar van een directe relatie is nauwelijks sprake.¹⁶³ Slechts een enkele maal treft men een toespeling aan op de eigentijdse situatie en dat dan nog meestal zijdelings. De hele traditie berust op een academische belangstelling van geleerde humanisten, later door iemand als Garzoni gepopulariseerd voor een wat breder intellectueel publiek.¹⁶⁴ Pas Keckermann, en de hem navolgende Nederlandse dominees, is het te doen om een actuele moraal.

Keckermann is de enige van de hiervoor genoemde humanisten die, naast klassieke en vroeg-christelijke auteurs, zo nu en dan ook een eigentijdse politicoloog, moraalfilosoof of predikant noemt, zoals Bodin,

¹⁶⁰ Vondel ontleent dit aan Vergilius, *Aeneis*, I, r. 490–493 en Dictys Cretensis, *De Bello Troiano*, p. 99.

¹⁶¹ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 179.

¹⁶² Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 131–133.

¹⁶³ Afgezien wellicht van de Spaanse ontwikkelingen, die zich enigszins terzijde van de hier geschetste traditie afspelen. Zie: Heydenreich, *Tadel und Lob der Seefahrt*, p. 136–138, 144–148.

¹⁶⁴ Zie: Heydenreich, *Tadel und Lob der Seefahrt*, p. 12. Voor wat betreft de populariteit van Garzoni, zie: Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*, dl. 2, kol. 873, waar opgave wordt gedaan van de vertalingen van zijn werk.

Erasmus of Danaeus.¹⁶⁵ Hoewel de voor- en nadelen van de koophandel deel uitmaken van het min of meer obligate stofcomplex, doordrenkt hij bovendien veel meer dan zijn voorgangers zijn werk met de inzichten van de 16de-eeuwse handelsfilosofie. In die hoek hield men zich wèl bezig met de vorming van een op de actuele praktijk gerichte moraal. In het voorgaande hoofdstuk heb ik gesteld dat daarbij wezenlijk nieuwe inzichten ten aanzien van de handel werden ontwikkeld door het natuurrechtelijke denken en door het calvinisme.¹⁶⁶ Aan die kant staat ook Keckermann, die een doorlopende discussie voert ter verdediging van zeevaart en zeehandel.¹⁶⁷ Dat maakt zijn verhandeling zo uitermate geschikt voor Vondel, die een groot deel van zijn argumenten aan hem kan ontlelen.

Bestaat er zo met de contemporaine handelsfilosofie nog wel enige verbinding, veel verder staat de geschetste filologische traditie af van de ontwikkelingen op het gebied van de zeevaartkunde. Ook dit vak, gericht op de vervaardiging van zeevaartboeken voor schippers en stuurman, maakte in de 16de eeuw een grote ontwikkeling door.¹⁶⁸ Hier is inderdaad sprake van twee verschillende werelden. Ook daarom is het opmerkelijk dat Vondel zijn op de filologische traditie geënt gedicht schrijft voor een dergelijk voor de praktijk bestemd boek. Nog opmerkelijker is het dat een jaar later de Leidse hoogleraar in de wiskunde, Willebrordus Snellius, iets vergelijkbaars doet. In zijn *Tiphys Batavus* van 1624, een werk dat wiskundige berekeningswijzen geeft voor de plaatsbepaling op zee, neemt hij een uitvoerig voorwoord op waarin zowat alle onderwerpen uit de filologische traditie voorkomen.¹⁶⁹

Nu is de *Tiphys Batavus* weliswaar een op de praktijk gericht boek, maar het is tevens een zeer geleerd boek. Zo is het bijvoorbeeld in het Latijn geschreven. En de inzichten die er in ontwikkeld worden, zijn wel bestemd om in de praktijk te worden toegepast, maar een boek voor de praktijk is het niet. Het is inderdaad, om met Struik te spreken, een

¹⁶⁵ Zie bijvoorbeeld: Keckermann, *Brevis Commentatio Nautica*, cap. 1, kol. 1991–1992, en cap. 2, kol. 1993–1994. Jean Bodin (1530–1596) schreef *Six Livres de la République* (1576), waarnaar Keckermann meermalen verwijst, evenals naar Lambertus Danaeus (1530–1595), die in 1577 een moraalboek liet verschijnen die baanbrekend wordt genoemd voor de calvinistische ethiek (Beins, 'Die Wirtschaftsethik der calvinistischen Kirche der Niederlande', p. 87, noot 1).

¹⁶⁶ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 116–117.

¹⁶⁷ Ik kom daar verderop op terug. Ik kan, ook wat betreft de sociaal-economische opvattingen, wel meegaan met Van Zuylen, *Bartholomäus Keckermann*, die Keckermanns positie karakteriseert als een, via Melanchton, aristotelisch-thomistisch doordrenkt reformatoerisch denken (p. 3, 49–53, 132).

¹⁶⁸ Zie: De Veer, *Reizen van Willem Barents*, dl. 2, 'Inleiding', p. XLII–XLIV; De la Fontaine Verwey's inleiding tot de catalogus *Lof der Zeevaart*, m.n. p. 8–11; en Boxer, *The Dutch seaborne empire*, p. 166–167.

¹⁶⁹ Snellius, *Tiphys Batavus*, 'Benevolo Lectori', p. 2 * 1 recto–7 * 3 verso. Van zijn voorgangers op dit terrein noemt Snellius alleen De Baïf en, vooral, diens opponent met betrekking tot de constructie van klassieke galeien, J.J. Scaliger.

leerboek in de theoretische zeevaartkunde.¹⁷⁰ In dat opzicht wijkt het ook af van zijn vele voorgangers. Dat de 'geleerdheid', de universitaire wetenschapsbeoefening, zich met dergelijk toegepast onderzoek in de wis- en natuurkunde bezig hield, was een nieuw verschijnsel. Met name voor het humanisme was wetenschap: geesteswetenschap. Natuurwetenschappelijk onderzoek gebeurde door practici en technici.¹⁷¹ Het is een van de verdiensten van de wiskunde-hoogleraren van de Leidse universiteit dat zij getracht hebben deze kloof te overbruggen.¹⁷² Ik denk dat Snellius met zijn voorwoord vol humanistische wetenschap heeft willen laten zien dat hij toch echt een geleerde is, al bevat zijn boekje dan ook alleen maar rekenarij.

En Vondel? Vondel heeft direct of indirect gebruik gemaakt van de werken van Gyraldus, Pontanus en Keckermann. Er zijn geen tekstuele aanwijzingen dat er enige relatie zou bestaan tussen zijn gedicht en het voorwoord van Snellius' *Tiphys Batavus*: precieze overeenkomsten ontbreken en in zoverre dezelfde onderwerpen ter sprake komen, moet dat worden toegeschreven aan de traditie. Toch lijkt het me niet waarschijnlijk dat *Het Lof der Zee-vaert* en Snellius' verhaal helemaal onafhankelijk van elkaar geschreven zouden zijn. Snellius kende zowel Blaeu als Reael en mogelijk ook Vondel, die in 1622 een lofdichtje op hem schreef in een door Blaeu uitgegeven vertaling van Ramus' *Meetkonst*.¹⁷³ Te bewijzen valt er natuurlijk niets, maar het zou me niet verbazen als de hele opzet van *Het Lof der Zee-vaert*, via Reael of mogelijk Blaeu, afkomstig zou zijn uit de koker van Snellius. Niet omgekeerd: het is Snellius die, als leerling van Josephus Justus Scaliger, een humanistisch-filologische opleiding heeft gehad en het is Vondel wiens dichtkunst volgens Brandt vooruitgang door "geduurige ommegangk met den Drossaardt Hooft, den Ridder Laurens Reael, en andere Dichters, en kenners der kunste".¹⁷⁴ En 'kennen van de kunst' betekende in die tijd in ieder geval: thuis zijn in de humanistische wetenschap.

¹⁷⁰ Struik, *Het land van Stevin en Huygens*, p. 58.

¹⁷¹ Zie: Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld*, p. 245-248, 265-267.

¹⁷² Ruestow, *Physics at 17th and 18th-century Leiden*, p. 1-2, 10-13, 14; en De Pater, 'Experimental physics', p. 309. Zie voor een vergelijkbare ontwikkeling in Engeland: Bernal, *De wetenschap als maatschappelijk proces*, IV.7.4, dl. 2, p. 302.

¹⁷³ Over de relatie Snellius-Blaeu, zie: De Waard, 'Willebrord Snellius', kol. 1157-1158 en kol. 1160. De vertaling van Ramus was gemaakt door Dirck Houtman en verscheen met aantekeningen van Snellius. Vondels gedichtje is afgedrukt in de *WB-editie*, dl. 2, p. 428. Mijn veronderstelling dat Snellius en Reael elkaar gekend moeten hebben, berust op het feit dat Snellius' vader Rudolf, de eerste wiskunde-hoogleraar in Leiden, een goede vriend was van Reaels zwager en 'pleegvader' Arminius, en dat Reael zelf, die zich tot een verdienstelijk wis- en natuurkundige zou ontwikkelen, in zijn Leidse studietijd een leerling van Rudolf Snellius was. Zie: Scheltema, 'Redevoering over de verdiensten en lotgevallen van Laurens Reael', p. 63, 103; en Bangs, *Arminius*, p. 37.

¹⁷⁴ Over Snellius' opleiding en zijn contact met Scaliger: De Waard, 'Willibrord Snellius', kol. 1155-1157. Het citaat komt uit Brandt, *Het leven van Vondel*, p. 12.

Nodig is een dergelijke constructie niet. De werken van Gyraldus, Pontanus en Keckermann waren bekend genoeg, zodat Vondel ook zelf aan zijn opzet en ideeën gekomen kan zijn.¹⁷⁵ Maar dan nog kan het parallelle geval van Snellius ons helpen een indruk te krijgen van het intellectuele klimaat waarbinnen de combinatie van zeevaartkunde en zeevaartfilologie, zoals ook in de publikatie van *Het Lof der Zee-vaert* in Blaeu's *Zeespiegel* die biedt, plaatsvond: een klimaat van statusverhoging van de toegepaste natuurwetenschappen.¹⁷⁶

3.4. Morele en filosofische opvattingen

3.4.1. *Het betoog tot lof van de zeevaart*

Hiervoor heb ik gezegd dat Vondel zijn gedicht bij voortdurend betreft op de actualiteit. Ik wees in dat verband op de steeds voorkomende referenties aan toenmalige verschijnselen en zaken.¹⁷⁷ Niet minder actueel echter is de ideële inhoud. Het in zo hoge mate traditionele stofcomplex wordt door Vondel met behulp van de hem ter beschikking staande retorische en literaire technieken uitgebouwd tot een betoog waarin de zeevaart van zijn eigen tijd ter discussie staat. Hij doet dat door binnen het gegeven kader een aantal morele en filosofische opvattingen die toentertijd opgeld deden, met elkaar te confronteren.

Voordat ik daar op inga, zal ik ter wille van de overzichtelijkheid eerst nog eens de gang van het betoog weergeven. Ik doe dat op grond van de hiervoor gegeven analyses, nu echter aangevuld met een weergave van het morele en filosofische gehalte van elke stap.¹⁷⁸ Vervolgens zal ik de verschillende ideeëncomplexen uit dit overzicht isoleren en afzonderlijk bespreken.

In het 'exordium' worden de zeelui aangeropen de dichter op zijn 'bedevaart' te vergezellen (r. 1–14). Ze worden voorgesteld als 'van nature' voor de zeevaart gedisponeerd en als zodanig vormen ze een aspect van de zaak die het onderwerp is van het gedicht: de Hollandse zeevaart. Vervolgens wordt Reael, aan wie het gedicht ook is opgedragen, als toonbeeld van deugdzaamheid en onder verwijzing naar zijn vroegere functie van gouverneur-generaal, aangeropen de onderneming voor mislukking te willen behoeden (r. 15–20).

¹⁷⁵ Dat Vondel Garzoni's *La Piazza Universale* kende, is zeker: hij noemt het in de opdracht aan Iohan Fonteyn van *De Helden Godes des Ouwden Verbonds* (WB-editie, dl. 2, p. 305). Maar juist dit werk gebruikt hij niet, noch in de *Hymnus*, noch in *Het Lof der Zee-vaert* (zie: Den Haan, 'Nogmaals Vondel en Thomasso Garzoni', passim), al kan het hem natuurlijk wel op een idee gebracht hebben.

¹⁷⁶ Naderhand komt deze combinatie wel meer voor, zo bijvoorbeeld in het eerste Nederlandse boek over scheepsbouw, Nicolaas Witsens *Aeloude en bedendaegsche Scheeps-bouw en Bestier* van 1671, dat begint met een uitvoerig historisch overzicht.

¹⁷⁷ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 174.

¹⁷⁸ Voor de inhoudelijke aspecten die hierbij aan de orde komen verwijs ik ook naar het commentaar in deel 2.

In de 'propositio' worden de universele waardering van de zeevaart en de daaruit resulterende uitvindingen historisch aangetoond (r. 21–44). In de gestalte van "Vreeck" echter, die zowel qua eigenschappen als qua uiterlijk gemodelleerd is op de zeelui in het 'exordium', wordt de Hollandse zeevaart gekarakteriseerd als weliswaar 'natuurlijk', maar daarom nog niet minder 'hebzuchtig' (r. 45–60). Daarmee is dan het centrale discussiepunt gegeven, waar het de hele rest van het gedicht om zal gaan.

De dan volgende 'argumentatio' wordt door de 'narratio' heengeweven en voltrekt zich stap voor stap volgens de stofonderdelen 'schip', 'vaart' en 'handel'.

Eerst wordt naar aanleiding van de bouw van het schip door middel van de mythe van de Reuzenstrijd gesteld, dat het schip een produkt is van de hoogmoed omdat de mensen het in hun verblinding zo groot hebben gemaakt dat ze het niet eens kunnen hanteren (r. 61–90). Deze bewering wordt schijnbaar extra hard gemaakt met een verwijzing naar Archimedes' uitspraak dat hij de wereld wel uit haar voegen zou kunnen wrikken. Op het eerste gezicht het toppunt van onmogelijkheid! Maar daar zat voor de geïnformeerde lezer toch een addertje onder het gras, want Simon Stevin had kort te voren niet alleen Archimedes' bewering rekenkundig gestaafd, maar ook de praktische toepasbaarheid ervan gedemonstreerd aan, uitgerekend, het verplaatsen van schepen. De weerlegging bestaat er dan ook uit dat het schip wél te water blijkt te raken, ook al belooft de vergelijking met het Trojaanse paard die bij die gelegenheid wordt getrokken, weinig goeds voor het vervolg (r. 91–102).

Dan is het optuigen aan de orde. De vergelijking met de Reuzenstrijd wordt herhaald en in aansluiting daarbij loopt de schildering van vlaggen, wimpels en beeldhouwwerk uit op het verwijt van hoogmoedige pronkzucht (r. 103–138). De zeevaart, uitgevonden om in het noodzakelijk levensonderhoud te voorzien, wordt door de reders, dronken van eigenwaan, misbruikt ter meerdere glorie van zichzelf. Er wordt bedreigd met de wrake Gods . . . Maar dit verwijt wordt terugverwezen naar de preekstoel. En bij wijze van weerlegging wordt vervolgens precies het tegenovergestelde beweerd: het schip is juist goddelijk (r. 139–146). Deze bewering wordt geïllustreerd met een vergelijking met Venus, waarbij vooral nadruk wordt gelegd op haar schoonheid en op de liefde die zij alom opwekt. De mythe van haar geboorte die hier wordt gehanteerd, functioneert tevens als tegenhanger van de mythe van de geboorte van Vreeck, die er de parodie van is (r. 46).

De inrichting van het schip leidt echter opnieuw tot een beschuldiging van hebzucht (r. 147–168). De rijke lading maakt het ruim tot een voorportaal van de hel, omdat hij de koopman zorg en vrees brengt en misschien nog erger dingen, zoals verlies, armoede. Vondel laat dit punt van de koopman echter liggen om eerst de argumentatie ten aanzien van het schip af te ronden.

De beschrijving van het leven aan boord levert het bewijs dat het schip inderdaad te beschouwen is als een goddelijke instelling (r. 169–212). De

hiërarchische indeling van de bemanning, de handhaving van orde en tucht, het eenvoudige, werkzame en regelmatige leven definiëren het schip als een in alle opzichten welgeordende samenleving, waarin alle door God in de natuur neergelegde principes van gemeenschap gestand worden gedaan. De vergelijking met het paleis van koning Salomon bevestigt dit nog eens en loopt uit op de formulering van de twee fundamentele kenmerken van elke rechtsgemeenschap: verdediging naar buiten toe en rechtsuitoefening naar binnen.

Het volgende stofonderdeel is het varen. De gevaren ter zee worden breed uitgemeten en gedemonstreerd door middel van een uitvoerige stormbeschrijving (r. 213–328). De dichter spreekt zijn verbazing uit dat er mensen zijn die de zee verkiezen boven het landleven. Maar ook nu laten de tegenargumenten niet op zich wachten: gevaren geven de gelegenheid dapper te zijn (Penthesilea) en stormen gaan ook weer liggen en dan is het op zee extra aangenaam (Alcyone) (r. 329–348). Het belangrijkste tegenargument echter bestaat uit een overzicht van de technieken, instrumenten en boeken die de veiligheid van de zeevaart dienen (r. 349–392). Vondel noemt het roer, het kompas, de sterrenkunde, waarbij sprake is van de door Simon Stevin geïntroduceerde notie 'wijzentijd' en de naam valt van de Deense astronoom Tycho Brahe, en de kaarten, instrumenten, globes en zeevaartboeken van Willem Jansz Blaeu zelf. Hij sluit hiermee aan bij het eerste deel van de 'propositio', waarin de ontwikkeling van de zeevaartkundige technieken als universeel voorkomend verschijnsel de alom waar te nemen appreciatie van de zeevaart demonstreerde. Wanneer we verdisconteren dat Blaeu een leerling was van Brahe en diens observaties gebruikte bij het maken van zijn hemelglobes, dan blijkt Holland op dit punt in het internationale veld geen gek figuur te slaan. De conclusie is, dat gegeven de toegenomen veiligheid het zeilschip een efficiënt en snel middel van vervoer is, waar geen wagens noch roeigaleien tegenop kunnen (r. 393–402).

Tenslotte komt dan het enig overgebleven en beslissende discussiepunt: is de handel een hebzucht of niet? (r. 403–456). Eerst wordt, door middel van de mythe van de overgang van de Gouden naar de IJzeren Eeuw, de stelling geponeerd dat met de zeevaart de hebzucht zijn intrede in de wereld heeft gedaan. Daarmee zouden dan alle rampen, zoals oorlog en moord, leugen en bedrog en de daarmee verbonden angst en zorg – alle bewoners van het voorportaal van de hel – over de mensheid zijn gekomen. Daartegenover wordt echter gesteld dat de zeevaart juist tot heil van de mensheid strekt, als men zich maar houdt aan de door God in de schepping neergelegde rechtsprincipes. Geen roof en geweld, maar uitwisseling van goederen, waardoor de mensen in vrede en vriendschap met elkaar verbonden blijven. Alleen op deze rechtmatig beoefende zeevaart zal Gods zegen rusten. Daarmee is dan antwoord gegeven op het verwijt van de hebzucht van de koopman en is tevens het andere punt dat in de 'propositio' was geformuleerd, afgehandeld: de rechtmatige koophandel is een 'natuurlijk' en als zodanig door God gewild verschijnsel en strekt iedereen tot heil.

Ter afsluiting laat Vondel in de 'peroratio' zijn schip, dat nu weer steeds meer ook zijn gedicht is, terugkeren in Amsterdam (r. 457–478). Bij deze terugkeer passeert men van verre het Muiderslot. Dat biedt de gelegenheid de dichter Hooft ter sprake te brengen, die als een soort Apollo de waternimfen en Glaucus met zijn vedel begeleidt en met zijn verzen de buien weet te kalmeren. Dan nadert Amsterdam, de markt van Europa waar de weelde tot de sterren stijgt, maar ook de stad waar Anna en Maria Tesselschade Visscher wonen. Het is in hun huis dat Vondel, zo zegt hij in de laatste regels, zijn gedicht openbaar zal maken temidden van de daar verzamelde kunstgenoten.

In het voorgaande kunnen we de volgende ideeëncomplexen onderscheiden.

Om te beginnen is daar de belangrijke plaats die de wetenschappelijke en technische verworvenheden in de argumentatie innemen. Niet alleen wordt de stelling dat het schip te groot is om te hanteren voor de goede verstaander gepareerd met een impliciete verwijzing naar het werk van Stevin. Iets vergelijkbaars gebeurt verderop, en dan expliciet, waar het er om gaat het argument van de gevaarlijkheid van het varen te weerleggen. In beide gevallen weet de mens dankzij de recente technisch-wetenschappelijke ontwikkelingen zijn natuurlijke beperkingen te overwinnen.

Nog belangrijker in de argumentatie is het hele complex van natuurrechtelijke opvattingen. Als natuurlijk verschijnsel komt de handel de Hollanders, die er zo bij uitstek toe gedisponeerd zijn, zonder meer toe. Zij dienen zich daarbij echter te houden aan bepaalde rechtsprincipes. Ook het schip wordt voorgesteld als een rechtsgemeenschap. Vanuit deze opvattingen zijn rijkdom en praal geen belemmeringen om van 'goddelijk' te kunnen spreken, omdat het juist deze rechtsprincipes zijn die Gods wil representeren.

Ter illustratie van de 'goddelijkheid' van het schip maakt Vondel bovendien, door middel van de mythe van Venus' geboorte, gebruik van de neoplatonische liefdesfilosofie. Ook elders in het gedicht komen toespelingen daarop voor ter ondersteuning van de natuurrechtelijke argumentatie.

En tenslotte is er dan de voorstelling van Reael als deugdheld die rondgedragen is "door stormen, en door vlagen" (r. 18), en van Hooft die "met veersen streelt de buyen" (r. 462). Beide voorstellingen hangen niet alleen samen, maar wijzen ook uit naar het milieu waarbinnen het gedicht tot stand kwam.

3.4.2. *Opvattingen over wetenschap en techniek*

Iets doen waar je de kracht niet voor hebt is vermetel, hoogmoedig en komt voort uit een gebrekkig oordeel, uit waan. Deze redenering, te berde gebracht naar aanleiding van de bouw van het schip (r. 11–90), gaat terug op Thomas van Aquino en is dezelfde als Vondel indertijd gebruikte om het zoeken naar een doorvaart 'bij noorden om' af te keuren.¹⁷⁹

¹⁷⁹ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 126–127.

Alleen het onderwerp is verschillend. En de intentie. Er is geen reden om aan te nemen dat Vondel tien, zes jaar tevoren zijn argumentatie, althans voor zover het de noordvaart betrof, niet serieus bedoeld zou hebben. Daarmee wil ik niet beweren dat hij hem toen ook geldig moet hebben geacht voor ieder ander onderwerp. Het lijkt me eerder dat hij hem nù, in toepassing op zoiets gewoons als een schip, tot in het extreme doortrekt juist omdat hij ditmaal geen ander doel heeft dan hem te weerleggen.

Hoe het ook zij, zoals indertijd de noordvaarders, zo wordt nu de scheepsbouwers hoogmoed verweten omdat zij iets willen doen dat hun natuurlijke vermogens te boven gaat. Het thomistische karakter van de redenering is ditmaal zelfs extra duidelijk omdat Vondel nu ook de oorzaak van dit gedrag vermeldt: “de waen heeft [hen] bedrogen” (r. 90). De mens, zo zegt Thomas, doet dingen omdat hij denkt dat ze mogelijk zijn, ook als dat in feite niet zo is. Dat komt door een deficiënt begrip van de realiteit, dat op zijn beurt weer veroorzaakt wordt door een zondig tekortschieten van de rede. De mens hoort zijn plicht te kennen en kan dat ook. Maar hij vervalt tot zonde wanneer de duivel zijn rede heeft verduisterd door waanvoorstellingen en begeerte, waarbij het zo is dat juist de begeerte de mens extra ontvankelijk maakt voor drogbeelden.¹⁸⁰

¹⁸⁰ Plaatsen die Thomas' opvatting illustreren dat het hoogmoedig is iets te doen dat je kracht te boven gaat, heb ik al gegeven in hfdst. 2, p. 126, 127. Wat betreft de rol van de rede bij dit alles, zie: Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.I.qu.13, art. 5 (dl. 6, p. 165-166): “[...] whatever is done by us, is possible to us. Therefore we must needs say that choice is only of possible things [...]; so is choice sometimes made of something apprehended as possible to the chooser, and yet impossible to him.” II.I.qu.21, art. 1 (dl. 6, p. 269): “[...] the due order to an end is measured by some rule. In things that act according to nature, this rule is the natural force that inclines them to that end. When therefore an action proceeds from a natural force, in accord with the natural inclination to an end, then the action is said to be right: since the mean does not exceed its limits, [...]. But when an action strays from its rectitude, it comes under the notion of sin.

Now in those things that are done by the will, the proximate rule is the human reason, [...]”; II.I.qu.72, art. 2 (dl. 7, p. 278): “[...] every sin consists in the desire for some mutable good, for which man has an inordinate desire, [...]”; II.I.qu.74, art. 5 (dl. 7, p. 325): “[...] Now reason has a twofold act: one is its proper act in respect of its proper object, and this is the act of knowing a truth; the other is the act of the reason as directing the other powers. Now in both of these ways there may be sin in the reason. First, in so far as it errs in the knowledge of truth, which error is imputed to the reason as a sin, when it is in ignorance or error about what it is able and ought to know: – secondly, when it either commands the inordinate movements of the lower powers, or deliberately fails to check them.” II.I.qu.76, art. 2 (dl. 7, p. 350): “[...] each individual is bound to know matters regarding his duty or state.”; II.I.qu.80, art. 2 (dl. 7, p. 397-398): “[...] [the devil] does [...] darken man's reason so that it may consent to sin, which darkness is due to the imagination and sensitive appetite. Consequently the operation of the devil seems to be confined to the imagination and sensitive appetite, by moving either of which he can induce man to sin. For his operation may result in presenting certain forms to the imagination; and he is able to incite the sensitive appetite to

Het lijkt me niet onwaarschijnlijk dat soortgelijke opvattingen ook verbonden werden met het wantrouwen tegen de zeevaart dat vooral in de 16de eeuw duidelijk hoorbaar wordt. Ook daarbij is sprake van een hoogmoedige begeerte die de mensen er toe brengt dan wel niet iets onmogelijks, maar toch iets levensgevaarlijks te ondernemen. Men komt deze mening al tegen in de klassieke oudheid, onder andere bij Horatius, Tibullus en Propertius, maar vanaf de late oudheid wordt hij verabsoluteerd tot een waarheid die met name in de 16de eeuw, wanneer èn de zeevaart èn de klassieke 'herontdekt' worden, weer opgeld doet.¹⁸¹ Men vindt de weerklank er van terug in de interpretatie die Van Mander geeft van de mythe van Ceyx en Alcyone, wier treurig lot de les zou inhouden dat

[...] eyghen wijsheyt steunt veel met wanckelbaren voet, op den Godt vyandigen grontsteen des hooghmoets [...]: want daer men over landt can gheraken, mochtmen wel de Zee-vaert laten berusten: [...]¹⁸²

Met zoveel woorden wordt deze opvatting nog naar voren gebracht door Keckermann.¹⁸³ Maar Keckermann, ik signaleerde het hiervoor al, doet dat om hem vervolgens te weerleggen met een beroep op het nut, op de dapperheid en op de zeevaarkundige uitvindingen. En zo doet Vondel.¹⁸⁴

Hiermee zijn we dan op het punt waar al deze meningen over gevaarlijke zeevaart, onmogelijke noordvaart en onhanteerbaar schip elkaar raken. Niet alleen geven ze alle uitdrukking aan een statische conceptie van de realiteit, waaraan de mens zich maar heeft te conformeren op straffe van zondigheid en mislukking. Ze worden ook alle weersproken met een zelfde beroep op de resultaten van empirisch technisch-wetenschappelijk onderzoek. Wat de noordvaart betreft wees ik al op uitspraken van mensen als Van Linschoten en De Veer. Maar nog sterker aanwijzing vormt het hele wetenschappelijke bedrijf, van Mercator, van Plancius en van anderen, daaromheen.¹⁸⁵ Nu, in *Het Lof der Zee-vaert*, is het Vondel zelf die blijk geeft van een vergelijkbare, op technische vooruitgang gerichte mentaliteit, al is het dan ook ten aanzien van veel minder controversiële

some passion or other. [...] And through certain passions being aroused in the sensitive appetite, the result is that man more easily perceives the [...] sensible image [...]. It also happens, through the rousing of a passion, that what is put before the imagination, is judged, as being something to be pursued [...]" Vgl. ook Gilson, *Le thomisme*, p. 362-367; Verbeke, 'De mens als "grens" volgens Aquinas', p. 223-225.

¹⁸¹ Zie voor de oudheid: De Saint-Denis, *Le rôle de la mer dans la poésie latine*, p. 294-315; Heydenreich, *Tadel und Lob der Seefahrt*, p. 13-47; en voor het begin van de nieuwe tijd, deze laatste, p. 101-116.

¹⁸² Van Mander, *Wilegginghe*, p. 96 verso.

¹⁸³ Keckermann, *Brevis Commentatio Nautica*, cap. 3, kol. 1995: "Sitne Nauigatio res temeraria et ab humana natura aliena?"

¹⁸⁴ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 185.

¹⁸⁵ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 123 en 127.

gevallen. Eerst maakt hij naar aanleiding van het onhanteerbare schip een toespeling op Stevins oplossing van dat probleem (r. 85–86), en vervolgens noemt hij expliciet de technische verworvenheden als antwoord op de gevaren ter zee (r. 349–392). Juist het feit dat hij beide manieren van denken zo duidelijk tegenover elkaar zet, lijkt me erop te wijzen dat hij zich bewust was van hun fundamentele verschil.

Wat er aan de orde is, is eigenlijk niets minder dan een fundamenteel andere kijk op de natuur en op de plaats van de mens in de wereld. Tegenover de middeleeuws-thomistische opvatting van een gegeven realiteit waaromtrent de kennis in essentie vaststond, staat de opvatting dat de mens zijn eigen situatie in de wereld met behulp van zijn groeiende kennis en vaardigheid kan veranderen. Het is de opvatting die ten grondslag ligt aan de zogenaamde ‘nieuwe wetenschap’: de natuurwetenschappelijke revolutie die zich in de loop van de 16de eeuw begint te voltrekken en waaraan namen verbonden zijn als die van Copernicus, Kepler, Galilei. Dijksterhuis, en ook anderen, hebben erop gewezen dat de ontwikkeling van dit natuurwetenschappelijke denken meer dan met het humanisme, verbonden is met het werk van allerlei met de praktijk van ambacht en bedrijf verbonden technici. Vooral vanuit deze hoek groeide een methode van empirische waarneming en praktische experimenten, die gaandeweg ook een nieuwe theorievorming met zich meebracht.¹⁸⁶

In Nederland is de representant bij uitstek van deze ‘nieuwe wetenschap’ Simon Stevin, volgens Dijksterhuis “inderdaad wel het prototype van den volmaakten technicus, van den man, die de problemen, waarvoor hij zich in zijn praktische werkzaamheid gesteld ziet, op breedwetenschappelijke wijze bekijkt en oplost.”¹⁸⁷ Een goed voorbeeld van deze werkwijze is zijn oplossing van het in de 16de eeuw befaamde mechanische probleem van Archimedes en het schip van koning Hiero.¹⁸⁸ In het eerste deel van zijn *Wisconstige Gedachtenissen*, dat in 1608 verscheen, formuleert hij een hele methodologie die berust op waarneming en inductieve redenering. Het is in dat verband dat hij ook komt met zijn conceptie van een vroegere ‘wijzentijd’ en dat hij Hipparchus, Anaximander en, wat betreft zijn eigen tijd, Tycho Brahe noemt, allemaal gegevens die Vondel direct aan hem ontleent (r. 375–380).¹⁸⁹

Het is niet mogelijk en ook niet nodig binnen het kader van deze studie in te gaan op de precieze aard van Stevins kentheorie. Maar wel is

¹⁸⁶ Dijksterhuis, *Renaissance en natuurwetenschap*, p. 17–27; Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld*, III.2, p. 246 en III.24–29, p. 264–269; Rupert Hall, ‘Scientific method and the progress of techniques’, p. 96–113.

¹⁸⁷ Dijksterhuis, *Simon Stevin*, p. 333.

¹⁸⁸ Stevin, *Wisconstige Gedachtenissen*, dl. 2, ‘Derde Bovck der Weeghconst, vande Weeghdaet’, p. 112–119. Cf. Dijksterhuis, *Simon Stevin*, p. 112–113, 131–132.

¹⁸⁹ Stevin, *Wisconstige Gedachtenissen*, dl. 1, ‘Tweede deel des Weereltschrifts, vant Eertclootschrift’, p. 9–48. Cf. Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld*, IV.68, p. 362.

het relevant te signaleren dat zijn wetenschapsopvatting, hoezeer ook opgehangen aan een mythische 'wijzentijd' waarin alle wetenschap al eens aanwezig is geweest, toch neerkomt op een proces van kennisvermeerdering: "[...] nademaal – zoals hij het al in het voorwoord van zijn *Dialectike* (1585) had geformuleerd – der Vrijer Consten climbinghe sonder eynde sy."¹⁹⁰

Dezelfde opvatting ligt ten grondslag aan het jeugdwerk van Hugo de Groot, de *Parallellon Rerum Publicarum*, waarschijnlijk in 1602 geschreven,¹⁹¹ dat de meerdere voortreffelijkheid van de Hollanders boven de Grieken en Romeinen wil aantonen. De Groot wijst daarin voortdurend op de natuurwetenschappelijke en technologische vooruitgang, iets dat ook bij hem berust op de opvatting dat

het getal der dingen oneindig is, en, hoe stellig en bepaald het ook uit de handen der Natuur kome, door het menschelijk verstand en de kunst evenwel altoos in 't onmeetelijke aanwast en zich ontwikkelt: [...]¹⁹²

De Groot kende Stevin goed. Zijn vader, Johan Cornets de Groot, exploiteerde samen met Stevin een door deze laatste ontworpen nieuw type watermolen, en zelf heeft hij bijvoorbeeld uit zijn kennis van de klassieke informatie aangedragen ten behoeve van diens 'wijzentijd'-theorie.¹⁹³ Hun relatie is typerend voor de verstrengeling van praktische technologie en humanistische geleerdheid die eind 16de, begin 17de eeuw in Nederland misschien meer dan waar dan ook bestond. Dat geldt waarschijnlijk niet zozeer voor het academisch onderwijs als zodanig, maar wel voor het onderzoek dat door academische zowel als niet-academische geleerden buiten de curricula om werd verricht.¹⁹⁴ Vooral vanuit de zeevaart werd voortdurend een beroep gedaan op technici en academici om gezamenlijk tot een oplossing te komen voor praktische problemen, bijvoorbeeld in de commissies die de Staten-Generaal instelden ter beoordeling van zeevaarkundige uitvindingen. Om een sprekend voorbeeld te geven: in 1598 zat Stevin samen met de Leidse hoogleraren Scaliger (klassiek filoloog) en R. Snellius (wiskundige, vader van de latere hoogleraar Willebrordus Snellius), de schermmeester en latere docent aan de Leidse ingenieursschool Ludolph van Ceulen en de cartograaf Lucas Jansz Waghenaer in een commissie ter beoordeling van de methode die dominee-cartograaf Petrus Plancius en stuurman Reynier

¹⁹⁰ Stevin, *Dialectike ofte Bewysconst*, p. * 6 verso.

¹⁹¹ Ter Meulen en Diermanse, *Bibliographie Grotius*, nr. 751, p. 344, opm. 6.

¹⁹² Zie bijv. De Groot, *Parallellon*, 21 'Over het Zeewezen', (dl. 2, p. 125-143); 23 'Over de Handwerken' (dl. 3, p. 1-47); 24 'Over alle takken van Geleerdheid' (dl. 3, p. 48-80). Het citaat komt uit caput 25 'Over de Taal' (dl. 3, p. 96).

¹⁹³ Zie: Dijksterhuis, *Simon Stevin*, p. 191-192; Stevin, *Wisconstige Gedachtenissen*, dl. 1, 'Tweede deel des Weereltschrifts, vant Eertclootschrift', p. 16-17:

"Ghetuychenissen eens seer ouden wysentijts, by een vergaert deur den Hoochgeleerden Heer Doctor *Huych de Groot*."

¹⁹⁴ Zie: De Pater, 'Experimental Physics', p. 309; Ruestow, *Physics at 17th and 18th-century Leiden*, p. 10-17.

Pietersz van Twisk ontwikkeld hadden om de lengte op zee te bepalen. Zelf publiceerde Stevin in 1599 over dit probleem zijn boekje *Havenvindig*, dat vervolgens door Hugo de Groot in het Latijn werd vertaald.¹⁹⁵

Ook Blaeu en Reael zijn verbonden met dit milieu van 'nieuwe wetenschappers'. Blaeu zelf had in 1595–1596 op het Deense eiland Ven bij Tycho Brahe gewerkt en was een verdienstelijk astronoom die als zodanig door Kepler wordt genoemd.¹⁹⁶ Zijn contact met Willebrordus Snellius, die ook weer zowel bij Brahe als bij Kepler had gewerkt en die een vriend was van Stevin, noemde ik al.¹⁹⁷ Reael, die Snellius eveneens gekend moet hebben, hield zich ook met natuurwetenschappen bezig. Dat hij meer was dan een amateur blijkt uit een na zijn dood gepubliceerde verhandeling over de magneet, een urgent probleem vanwege de afwijking van de kompasnaald, en uit het feit dat hij in de jaren '30 als deskundige in een commissie van de Staten-Generaal werd benoemd ter beoordeling van een ditmaal door Galilei ontwikkelde methode om de lengte op zee te bepalen.¹⁹⁸

Reael, Blaeu, een van hen moet Vondel op z'n minst de tip hebben gegeven het door Gyraldus en Keckermann geleverde stramien op de hier besproken punten in te vullen met materiaal uit het werk van Stevin. Via hen moet hij, al is het maar zijdelings, in aanraking zijn gekomen met de hele conceptie van technisch-wetenschappelijke vooruitgang, die meeklinkt in zijn argumentatie. Voordien geeft hij nooit blijk van belangstelling voor natuurwetenschappelijke zaken en ook naderhand is daarvan bij mijn weten in zijn werk niets of nauwelijks iets te vinden.

3.4.3. *Opvattingen over handel en samenleving*

Een veel belangrijker plaats dan natuurwetenschappelijke inzichten nemen echter natuurrechtelijke opvattingen in Vondels argumentatie in. Ook deze worden geformuleerd in oppositie tot opvattingen waarin zijn vroegere standpunten te herkennen zijn, zoals hij die indertijd in de *Hymnus* had neergelegd.

Het schip dat met de nodige moeite dan toch te water raakt, is een 'Trojaans paard' (r. 92). Ook als men Van Manders interpretatie van deze mythe als een symbool van hoogmoedige rijkdom niet mee laat spelen,¹⁹⁹

¹⁹⁵ Dijksterhuis, *Simon Stevin*, p. 13–14.

¹⁹⁶ Keuning, *Willem Jansz. Blaeu*, p. 2–6, 14–15.

¹⁹⁷ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 188. Over W. Snellius: De Waard, 'Willebrord Snellius', passim; en De Pater, 'Experimental Physics', p. 309. Snellius vertaalde het werk van Stevin in het Latijn en werd door deze aangewezen als voogd over zijn kinderen (wat hij overigens toen het zover was, weigerde) (Dijksterhuis, *Simon Stevin*, p. 20, 330).

¹⁹⁸ Zie: Van der Aa, *Biografisch woordenboek*, dl. 6, s.v. 'Reael', p. 37. De verhandeling over de magneet werd in 1651 posthuum te Amsterdam gepubliceerd onder de titel: Laur. Reael, *Observatien of Ondervindingen aen de magneetsteen, en de Magnetische kracht der Aerde*.

¹⁹⁹ Van Mander, *Wilegginghe*, p. 106 recto. Zie ook het commentaar bij deze versregels in deel 2.

wordt toch gauw duidelijk welke gevaren er dreigen. Weer is er sprake van de Reuzenstrijd en het daarin evident geïmpliceerde verwijt van hoogmoed wordt weldra geconcretiseerd als pronkzucht (r. 103–138). Dàt is het waartoe de zeevaart, uitgevonden om in het noodzakelijke levensonderhoud te voorzien, heeft geleid:

Hoe Christen reeders hoe! wat mannen, zydy droncken,
Het geen de Nood bedocht misbruycky om te proncken. (r. 133–134)

We herkennen hier de opvatting over handel en handelsrijkdom, zoals die, vanuit de thomistisch-aristotelische traditie, in Nederland door mensen als Coornhert en de doopsgezinde leraren was geformuleerd. Ik ben daar naar aanleiding van de *Hymnus* al uitvoerig op ingegaan: de handel wordt een zeker nut, zelfs een zekere noodzaak, niet ontzegt, maar in de winst die hij meebrengt liggen morele gevaren verscholen. Zolang hij gebruikt wordt voor het eigen levensonderhoud en om de nood van de armen te lenigen, is er geen bezwaar tegen. Maar wanneer de mens de rijkdom voor zichzelf begeert, leidt dat tot zonde en daarmee tot de wrake Gods en de ondergang.²⁰⁰ Ook in de *Hymnus* werd dit zondige misbruik beschreven in termen van hoogmoed en pronkzucht (r. 371–382).

Nu had Thomas van Aquino al hoogmoed als het zedelijke en rijkdom als het materiële begin van elke zonde aangewezen.²⁰¹ Maar hoewel hij onmatige aandacht voor uiterlijke sier uiteraard, als elke onmatigheid, afwijst, is er bij hem toch geen sprake van een speciale nadruk op de pronkzucht als zonde bij uitstek.²⁰² Veel meer is dat het geval bij Coornhert, die het laatste hoofdstuk van zijn *Zedekunst* wijdt aan de “hovaardicheyd” als “alder zonden beghinsele ende oorsprong”, en die de uitingen van een dergelijke hoogmoed inderdaad laat culminereren in de pronkzucht, die hij op zijn beurt weer als aandrijver van de geldzucht ziet:

Immers, om dezen hovaardighen, zondighen ende heyloozen pronck op te houden jaaghtmen zonder ophouden na 'tgheld, d'een met zwetighen arbeydt, d'ander met schandelycke woeker, oock zommighe met openbaar ghewelt ende

²⁰⁰ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 112–116, 131–134.

²⁰¹ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.I.qu.84, art. 2 (dl. 7, p. 434): “[...] We must therefore say that pride, even as denoting a special sin, is the beginning of every sin. [...] On the other hand, in the order of execution, the first place belongs to that which by furnishing the opportunity of fulfilling all desires of sin, has the character of a root, and such are riches; [...]”

²⁰² Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.II.qu.169, art. 1, (dl. 13, p. 305–306): “It is not in the outward things themselves which man uses, that there is vice, but on the part of man who uses them immoderately. [...] In point of excess, this inordinate attachment occurs in three ways. First, when a man seeks glory from excessive attention to dress; in so far as dress and suchlike things are a kind of ornament. [...] Secondly, when a man seeks sensuous pleasure from excessive attention to dress; in so far as dress is directed to the body’s comfort. Thirdly, when a man is too solicitous in his attention to outward apparel.”

rooverijen ende vele met listighe valscheyd ende heymelycke dieverijen, want deze zotte eer kost veel te houden.

Wat winnen zy dan noch met dit heylooze proncken? Dat zy by alle verstandighen voor zotten ghekent, byden ghemeen volck voor hovaardighe pauwen gheacht ende by Gode voor liefdelooze ende verdoemelycke Helbranden gheoordeelt worden; [...]²⁰³

Ook bij Coornhert is een dergelijk zondig gedrag het gevolg van een verkeerd oordeel, iets dat bij Vondel terug te vinden is in de uitroep “wat mannen, zydy droncken” (r. 133).

In het eerste hoofdstuk heb ik laten zien dat de pronkzucht bij de doopsgezinde leraren een al even centrale plaats inneemt. Meer echter dan bij Coornhert vinden we bij hen de met bijbelse voorbeelden ondersteunde dreiging met Gods straf, iets dat in de betreffende passage in de *Hymnus* al evenzeer voorop staat.²⁰⁴ Naar die context wijst Vondel uit door ook hier, in *Het Lof der Zee-vaert*, weer de bijbelse stad Tyrus te noemen die vanwege haar hoogmoedige pronkzucht door God met de ondergang was gestraft.²⁰⁵

Ook andere predikanten mochten trouwens graag tegen weelde en pronkzucht fulmineren. Voor het calvinisme gold meer dan voor welke andere geloofsrichting dan ook, dat de mens de plicht had zijn aardse mogelijkheden te realiseren, inclusief het maken van winst. Maar dat neemt niet weg dat weelde en pronkzucht, als uitingen van hoogmoed, evenzeer verwerpelijk werden geacht. Ook voor de calvinistisch gelovige was de gewonnen rijkdom niet iets dat hemzelf toekwam, maar iets dat hij als Gods zaakwaarnemer had te beheren, vooral door het ten goede te laten komen aan de armen. Het grote verschil met de doopsgezinde opvattingen op dit punt ligt er alleen in dat een dergelijk gedrag geen stap vormt op een ladder van menselijke vervolmaking.²⁰⁶ Als voorbeeld een passage uit de zeer populaire *Christelijcke Zee-vaert* van Adamus Westermannus, waarin de zeeman vermanend wordt voorgehouden:

Vwe doen ende werck is ooc niet, de becomen gewonnen goederen aen uwen Lichaem oft huysse te bestedigen, tot hoveerdije, pracht ende pralinghe, maer also daer van God, u selven, ende den armen na Godes heylich woort te geven, 'tgene toecomt, ende also tot allen tijden een danbaer herte te laten sien.²⁰⁷

²⁰³ Coornhert, *Zedekunst*, VI.III 1–19 (p. 436–440); het citaat uit par. 18–19, p. 440.

²⁰⁴ Zie hfdst. 1, p. 47 en hfdst. 2, p. 132; vgl. ook het commentaar bij *Hymnus*, r. 371–382 in deel 2.

²⁰⁵ Jesaia 23, 9 en Ezechiël 28, 17.

²⁰⁶ Beins, ‘Die Wirtschaftsethik der calvinistischen Kirche der Niederlande’, p. 89–90, 123–129; Villey, *La formation de la pensée juridique moderne*, p. 309–321; zie ook hfdst. 2, p. 116.

²⁰⁷ Westermannus, *Christelijcke Zee-vaert*, p. 174. Ik gebruikte de uitgave van 1631, maar blijkens de datering van de ‘Voor-reden’ is het werk oorspronkelijk van 1616 (p.** 8 verso). Dezelfde opvatting trof ik aan in alle andere calvinistische traktaten die ik op dit punt bekeek, te weten: Martinus Bucerus, ‘De reformanda mercatura’ (in: *De Regno Christi* (1557), lib. 2, cap. 50); Jan Taffin, *Vermaninghe Tot Liefde ende Aelmoesse*

Het is dus wel begrijpelijk dat Vondel het verwijt van pronkzucht terug verwees naar de preekstoel met de woorden:

Maer swijgt Poet, dit zy den predickstoel bevolen. (r. 138)

In het vorige hoofdstuk heb ik laten zien dat ook binnen de neostoïsche opvattingen van iemand als Justus Lipsius de zucht tot weelde een moreel gevaarlijke categorie vormt. Lipsius betreft dit gevaar echter niet alleen op het zieleheil van het individu, maar vooral ook op de gevaren voor de samenleving. Hetzelfde, zo wees ik aan, ziet men in de rede van de Vecht in Hoofds *Geeraerd van Velsen*, waar deze zegt:

Ghelijck ick sie, uyt wenst tot weelde, te ghemoedt
Al wat verbasterings der ouwde zeeden goedt;
En, om het snood ghewin, in last de goede wetten. (r. 1722–1724) ²⁰⁸

Vondel doet in *Het Lof der Zee-vaert* een beroep op hetzelfde ideeëncomplex als hij zijn antwoord op het verwijt van pronkzucht baseert op de aard van de relaties tussen de mensen, op de samenleving dus.

Dit ideeëncomplex wordt gevormd door het thomistisch-aristotelische natuurrecht zoals dat in de 16de eeuw, met name door Spaanse juristen, onder invloed van aan Seneca en Cicero ontleende stoïsche opvattingen, verder was ontwikkeld. De, ook al bij Thomas aanwezige, kerngedachte daarbij is dat de morele basisprincipes van het bestaan door God zijn neergelegd in de schepping en voor de mens door middel van de rede kenbaar zijn. Vooral ciceroniaans is de invulling dat deze basisprincipes bestaan uit rechtsrelaties tussen de mensen onderling.²⁰⁹ Er is, zo stelt Cicero, één, door God en de mens gedeelde, rationaliteit, die gegeven ligt in de natuurwet die de hele kosmos regeert en die de basis is van elke vorm van recht. Door slechte gewoontes kan het zicht op deze natuurwet verloren raken en dan vervalt de mens tot zondig gedrag. Daartegenover geeft de rede op grond van de natuurwet het juiste inzicht in wat wel en niet is toegestaan. Dit is het principe waardoor de mensen met elkaar kunnen leven. Het berust op een natuurlijk gevoel van wederzijdse vriendschap, welwillendheid en rechtsverbondenheid.²¹⁰

(1591); idem, *Boetverdicheit des Levens* (1595); Lucas Trelcatius, *Afbeeldinge van de Cortheydt deses Levens* (1599); Daniël Sauterius, *De Officijs Mercatorum* (1615); Godefrius Udemans, *Geestelick Compas* (1647; 1ste dr. 1617) en Andreas Rivet, 'De Negotatione' (in: *Praelectiones in cap. 20 Exodi* (1632)). Zie voor de meesten van hen: Beins 'Die Wirtschaftsethik der calvinistischen Kirche der Niederlande', p. 82–83, 87.

²⁰⁸ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 138–139.

²⁰⁹ Villey, *La formation de la pensée juridique moderne*, p. 345–349, 359–363, 442–446, 449–453, 462–464; Reibstein, *Völkerrecht*, dl. 1, p. 15–21, 142–145, 291; zie ook hiervoor hfdst. 2, p. 107, 116–117.

²¹⁰ Cicero, *De Legibus*, I.VII.23 (p. 320–322): "[...] est igitur, quoniam nihil est ratione melius eaque est et in homine et in deo, prima homini cum deo rationis societas; inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio communis est; quae cum sit lex, lege quoque consociati homines cum dis putandi sumus. [...] ut iam universus hic mundus sit una civitas communis deorum atque hominum existimanda." en I.XII.33 (p. 332):

Nu waren deze ciceroniaanse opvattingen ook door Coornhert al opgenomen in het systeem van zijn *Zedekunst*. Hij schrijft daar over de “rechtvaardicheyd in menschelycke zaken”:

Deze is zo edelen ende zo hoogwaardighen dueghde, datmen niet en vint dat nutter ende nodigher is totte onderhoudenisse vanden band des menschelycken ghezelschaps, oock dat bequamer magh zyn tot onderlinghe jonst ende ghoedwyllicheyd.

Nadien wy nu (zo elck belyt) gheboren zyn tot onderlinghe ghezellicheyd ende vriendschappe, zo moeten wy oock belyden gheboren te zyn om rechtvaardigh te werden, alzo zonder de rechtvaardicheyd de vriendelycke ghezellicheyd niet en magh bestaan. Immers haar zaad is ons natuurlycken ingheplant om in ons te worden een leydsterre, doort behulp vant oordeel des oprechten redens van Gode ghegheven, om te doen rechtvaardighe ende te vlieden onrechtvaardighe zaken.²¹¹

Voor Coornhert echter wordt de inhoud van het begrip ‘rechtvaardigheid’ gevormd door categorieën als vervulling van de natuurlijke levensbehoeften en naastenliefde:

Onrechtvaardigh is alle begheerte boven noodruft. Want niemanden van naturen meer dan nodruft toe en komt, ja oock niet meer zonder quets van anderen die zulx werdt ontrocken en magh ghenieten.²¹²

Juist de onrechtvaardigheid van elke begeerte die verder reikt dan deze norm definieert bij hem de pronkzucht als een van de grootste zonden.

Uitgaande van Coornhert kan men waarnemen hoe beide aspecten die in zijn denken met elkaar zijn verbonden – op eenvoud gebaseerde naastenliefde en rechtvaardigheid – ook zelfstandig voorkomen; of misschien kan men zelfs zeggen: zich in de loop van de 16de eeuw gaan verzelfstandigen. Aan de ene kant leggen de doopsgezinde leraren en calvinistische predikanten alle nadruk op de morele plicht van het individu tot eenvoudig leven en barmhartigheid. Alleen willen de calvinisten van de aardse vervolmaakbaarheid van het individu, die voor de doopsgezinden hiermee is verbonden, niet weten. Door hen wordt naastenliefde, als uitdrukking van waar geloof, louter gezien in goddelijk perspectief.

Daartegenover ziet men dat binnen het natuurrechtelijke en calvinistische denken de juridische relatie steeds meer beschouwd gaat worden als de vorm waarin de natuurwet zich manifesteert. Voor de calvinisten

“[...] tantam autem esse corruptelam malae consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi extinguantur a natura dati exorianturque et confirmantur vitia contraria. [...] quibus enim ratio natura data est, isdem etiam recta ratio data est, ergo et lex, quae est recta ratio in iubendo et vetando;” en I.XIII.35 (p. 336): “[...] omnes inter se naturali quadam indulgentia et benivolentia, tum etiam societate iuris contineri? quae cum vera esse recte, ut arbitror, concesserimus, qui iam licet nobis a natura leges et iura sciungere?”

²¹¹ Coornhert, *Zedekunst*, IV.I.11–12 (p. 216). Coornhert ontleent deze passage aan Valerius, die hier Cicero’s *De Legibus* expliciet noemt.

²¹² Coornhert, *Zedekunst* IV.XII.5 (p. 284). Vgl. ook hfdst. 2, p. 114.

gaat het hierbij om een zuiver aardse aangelegenheid, die weliswaar door God is ingesteld, maar waaraan geen metafysische consequenties zijn verbonden. Voor de natuurrechtelijke filosofen en juristen manifesteert zich in de natuurwet nu juist Gods wil aan de mens en ligt daarin de ethisch-religieuze imperatief gegeven. Deze laatste opvatting is bijvoorbeeld de grondslag van het juridische werk van Hugo de Groot. Maar al voordien treft men soortgelijke opvattingen, zij het niet formeel-juridisch uitgewerkt, maar geconcentreerd rond de moreel-psychologische aspecten van de zaak, aan bij Lipsius.²¹³

Nadat Vondel het verwijt van pronkzucht naar de preekstoel heeft verwezen, karakteriseert hij het schip als een ‘‘Goddelijk gesticht’’ (r. 139). De vergelijking met de mythe van Venus’ geboorte dient om deze uitspraak te illustreren (r. 139–146), maar om hem te bewijzen gebruikt hij louter juridische argumenten. Voordat hij daartoe overgaat, splitst hij – ik wees er al op – zijn onderwerp op definitieve wijze in tweeën: de handel, die ter verantwoording komt van de koopman, en het schip met zijn bemanning (r. 165–168). Dat stelt hem in staat eerst verder het schip af te handelen en hij doet dat door het te beschrijven als een rechtsgemeenschap.

Reeds Aristoteles had het recht verdeeld in algemene principes van rechtmatigheid en billijkheid, en het recht in engere zin dat het maatschappelijk leven reguleert. Dit laatste recht was dan weer verdeeld in het distributieve (toedelende) recht, dat aan ieder zijn specifieke taken en beloningen binnen de gemeenschap toewijst, en het correctieve (vergeldende) recht, dat door middel van loon en straf de onderlinge rechtsverhoudingen handhaaft. Van Thomas van Aquino tot en met Hugo de Groot was deze indeling ongewijzigd gehandhaafd gebleven.²¹⁴ Bij Coornhert vinden we hem als volgt geformuleerd:

Het ampt des ghemeenen rechtvaardicheyds is de wet ende billicheyd te onderhouden. [...]

[...]

Maar de zonderlinghe rechtvaardicheyd, ghenaamt uytdeylighe [*d.i.* distributieve] of onderlinghe [*d.i.* correctieve], ghaat meest an d’Overheyd. Deze en bestaat niet alleen in d’ampten ende diensten te begheven, maar oock inde straffinghen te

²¹³ Zie: Villey, *La formation de la pensée juridique moderne*, p. 311–332, 605–620; en Oestreich, *Geist und Gestalt*, p. 60, 103, 113–115. Vooral Oestreich benadrukt de verwantschap tussen de uitgangspunten van het natuurrechtelijke denken en de neostoïsche opvattingen van Lipsius. Zie ook: Saunders, *Lipsius*, m.n. p. 80–106. De filosofische verschillen die er volgens Lipsius tussen Cicero en de klassieke stoïci bestonden, doen in dit verband niet terzake (Saunders, *Lipsius*, p. 77–79, 110).

²¹⁴ Aristoteles, *Nicomachean ethics*, V.II.10–13 (p. 264–267); Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.I.qu.91, art. 3 (dl. 8, p. 13) en II.II.qu.61, art. 1 (dl. 10, p. 158–159); De Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-geleertheyd*, I.9–10 (dl. 1, p. 1–2).

stellen, ten eynden de burgheren met een ghelyck recht beschermt ende de ghoeden met beloninghen vereert, maar de quaden met pynen ghestraft zouden werden.²¹⁵

Ook Vondel behandelt het leven op zijn schip volgens deze juridische categorieën. Eerst beschrijft hij de hiërarchie volgens welke de bemanning, overeenkomstig de principes van het distributieve recht, is onderverdeeld (r. 169–180), en vervolgens de handhaving van gezag en orde volgens het correctieve recht (r. 187–194).

Daar doorheen zijn beide rechtsprincipes wellicht nogmaals te herkennen in de toedeling van voedsel en verdeling van wachten (r. 181–186 en r. 195–198). Maar hier is toch, in de nadrukkelijke afwijzing van overdaad en ledigheid, vooral sprake van de neostoïsche, morele component van het natuurrechtelijke denken. Want ook bij Cicero kan de rede alleen goed functioneren als hij niet door aardse begeerte wordt overwoerd, reden waarom hij met nadruk stelt

dat we ons moeten realiseren hoe verkeerd het is om zich over te geven aan overdaad en te leven in weelde en wellust en hoe goed om spaarzaam, ingetogen, ernstig en sober te zijn.²¹⁶

Dezelfde ingetogen levensvoering verlangt bijvoorbeeld ook Spiegel in zijn *Hertspiegel*, terwijl Lipsius in de *Politica* de handhaving ervan zelfs expliciet tot de verantwoordelijkheid van de overheid rekent.²¹⁷

Dat het schip als rechtsgemeenschap te beschouwen is als een “Godelijk gesticht” in de zin van Cicero’s natuurrecht, blijkt echter pas uit de afsluitende passage, waarin het vergeleken wordt met een “Keyzers hof” (r. 199–212). Ook Cicero legt nadrukkelijk de concretisering van de rechtsgemeenschap bij de overheid. Maar anders dan Aristoteles ziet hij dit als de uitoefening van een Goddelijk principe:

Want zoals de wetten de overheid regeren, zo regeert de overheid het volk [...]. Niets is bovendien zo volledig in overeenstemming met het recht en de natuur [...] als het gezag, zonder welke noch het gezin, noch de gemeenschap, noch het volk, noch de mensheid, noch de natuur, noch zelfs de kosmos kan bestaan; want de kosmos gehoorzaamt God, en de zeeën en landen gehoorzamen de kosmos, en het menselijk leven is onderworpen aan de hoogste wet.²¹⁸

²¹⁵ Coornhert, *Zedekunst*, IV.I.18 en 21 (p. 218). De aantekening van Becker bij artikel 21 dat hier alleen de distributieve rechtvaardigheid behandeld wordt, berust op een misverstand.

²¹⁶ Cicero, *De Officiis*, I.XXIX.102 (p. 102–104): “Efficiendum autem est, ut appetitus rationi oboediant eamque neque praecurrant nec propter pigritiam aut ignaviam deserant [...]”; en I.XXX.106 (p. 108): “[...] intellegemus, quam sit turpe diffluere luxuria et delicate ac molliter vivere quamque honestum parce, continenter, severe, sobrie.”

²¹⁷ Zie voor Spiegel: Buisman, *De ethische denkbeelden van Hendrik Laurensz Spiegel*, p. 28–30; en het commentaar bij deze versregels in deel 2. Verder: Lipsius, *Politica*, p. 140–143; en voor de verwantschap met de ideeën van Spiegel: Buisman, p. 39.

²¹⁸ Cicero, *De Legibus*, III.I.2. (p. 458–460): “Videtur igitur magistratus hanc esse vim, ut praesit praescribatque recta et utilia et coniuncta cum legibus. ut enim magistratibus leges, ita populo praesunt magistratus, [...]. nihil potro tam aptum est ad ius condi-

Lipsius citeert deze uitspraak met instemming.²¹⁹ Verderop stelt hij in algemener zin:

Recht ende billicheyt sijn de banden vanden steden

en noemt hij, ook dit conform de opvattingen van Cicero, als reden van de vorming van staten, de verdediging tegen geweld van buiten en de rechtshandhaving binnen de gemeenschap:

Want vvaer toe sijn dese anders ingevoert dan tegen t'ghewelt, ende de vvet van hem selve te rechten?²²⁰

Wat we dus zien is, dat de algemene rechtsprincipes van Aristoteles – het rechtmatige en het billijke – onder invloed van Cicero natuurrechtelijk worden ingevuld. Dit natuurrecht vormt dan de basis van het civiele recht, dat de verhoudingen binnen elke rechtsgemeenschap afzonderlijk regelt en waarop de aristotelische categorieën van het distributieve en correctieve recht van toepassing blijven.²²¹ Het zijn deze natuurrechtelijke grondprincipes van het overheidsgezag, van recht en billijkheid, van verdediging naar buiten en rechtshandhaving naar binnen, waar ook de rechtsorde van Vondels schip op teruggevoerd wordt:

Daer knechten sonder tal hun plichten gade slaen,
En knielen voor hun heer, en sijn hem onderdaen:
Wiens vesten vol gheschuts, en kopre slangen leggen,
Om alle uytheemsch gheweld te stuyten, en t'ontseggen,
En daer rechtveerdigheyt tot billijckheyt geneyght
De deughd met prysen eert, met straf de boosheyt dreyght. (r. 207–212)

De 'goddelijkheid' ligt gegeven in het feit dat het schip een rechtsgemeenschap is. De sobere levensvoering van de leden draagt bij tot de instandhouding daarvan. Maar het is niet zo dat die soberheid de grondslag vormt van een actieve naastenliefde waarmee ieder van hen de hemel zou kunnen verwerven. Er is misschien geen duidelijker illustratie van het verschil tussen Vondels levensovertuiging in de *Hymnus* en die in *Het Lof der Zee-vaert* als dit principe, zoals dat uitgedrukt wordt in de figuur van koning Salomon. In de *Hymnus* is sprake van de rijkdommen waarmee "Salomon heeft Zions kerck gheboudt", waarbij "Zions kerck" voor de moderne mens die niet onder de wet van Mozes, maar onder de openbaring van het Nieuwe Testament leeft, te interpreteren is als

cionemque naturae [...] quam imperium; sine quo nec domus ulla nec civitas nec gens nec hominum universum genus stare nec rerum natura omnis nec ipse mundus potest; nam et hic deo paret, et huic oboediunt maria terraeque, et hominum vita iussis supremae legis obtemperat."

²¹⁹ Lipsius, *Politica*, p. 22.

²²⁰ Lipsius, *Politica*, p. 38, 39; Cicero, *De Officiis*, II.XII.41–42 (p. 208–210) (zie voor citaat noot 231).

²²¹ Zie m.n. Cicero, *De Officiis*, III.V.21–23 (p. 288–290) en III.XVII.69 (p. 338–340). Vgl. Skinner, *The foundations of modern political thought*, dl. 2, p. 151–153; Villey, *La formation de la pensée juridique moderne*, p. 361–364.

“d’arme Christen leden” (r. 386–387). In *Het Lof der Zee-vaert* wordt het schip vergeleken met een “Keysers hof” dat geprojecteerd is, niet op de tempel, maar op het paleis van koning Salomon als voorbeeld van een ‘kostelijk’ gebouw, maar vooral van een perfect geregeerde gemeenschap.²²²

Rest de handel.

Hiervoor heb ik, naar aanleiding van de pracht en praal van het opgetuigde schip laten zien welke bezwaren er door Coornhert en de doopsgezinde leraren, zo goed als door de calvinistische dominees tegen de pronkzucht naar voren worden gebracht. Wat men bij hen niet vindt is het diepe wantrouwen tegen de zeevaart als zodanig als bron van onheil en zedelijke gevaren, dat men bij allerlei 16de-eeuwse schrijvers kan aantreffen. De neerslag daarvan vindt men in de bezwaren die Vondel in de loop van zijn gedicht successievelijk tegen de handel naar voren brengt: de hebzucht maakt dat het hart van de koopman van zorg en vrees is vervuld (r. 166–168), maakt dat de mensen zo dwaas zijn hun leven te wagen op zee (r. 313–314), en brengt, last but not least, oorlog, moord en trouweloosheid onder de mensen (r. 403–412).

Men vindt dit alles bijvoorbeeld ook in het populaire zedekundige werkje *Le Theatre du Monde* (1558) van P. Boaystuuau, dat in 1599 onder de titel *Het Toonneel oft Spiegel des Aerdt-bodems* door Zacharias Heyns werd uitgegeven.²²³ Boaystuuau geeft eigenlijk precies de omgekeerde argumentatie als Vondel. Eerst komt hij met argumenten ten gunste van de handel:

[...] Plinius seyt dat sy gheuonden is om de nootsakelijcheyt des leuens, ende dat vele wijze, ghelijck eenen Thales, eenen Solon, eenen Hippocrates heur inde selfste geoeffent hebben, ende dat sy de vreemde Princen in vrientschap ende goetwillicheyt onderhout, brengende inde een stadt het gene dat van noode is, ende wt dander het d’welck daer ouervloedich is.

Maar de bezwaren zijn toch aanzienlijk groter in aantal. Hij wijst er op

hoe ongerust het leuen der cooplleden is, ende tot hoe vele periculen sy tot allen stonden, soo wel ter Zee als te lande zijn: [...] sy vlieden, loopen, ende ruyschen ouer Zee, ende ouer sandt, door vier ende vlamme, door een viertige ende onmatighe begheerte van gewin oft profijt, [...], ende zijn alle uren in hazard van hun leuen door duysent listez ende lagen, die heur geleyt worden vande Zee roouers ende andere: ende al om een onuerzadelijcke giericheyt, die hun tormenteert sonder eens te ouerlegghen dat de eerste heylicheyt van hun confrerie niet anders en is dan hun seluen meyneedich te maken, te bedriegen, ende hueren euen naesten te beroouen:[...]

Met de uitwerking van dat laatste punt gaat hij nog een paar bladzijden door, waarbij hij ingaat op allerlei verschijnselen die, van consumentenmanipulatie tot en met monopolievorming, blijkbaar aan de realiteit zijn ontleend.²²⁴

²²² Zie het commentaar bij deze versregels in deel 2.

²²³ Over hem: Veenstra, *Ethiek en moraal*, p. 218.

²²⁴ Boaystuuau, *Het Toonneel oft Spiegel des Aerdt-bodems*, p. D 12 verso–E 3 recto; het citaat op p. D 12 verso–E 1 recto.

De hele 16de eeuw door worden deze bezwaren tegen de zeehandel naar voren gebracht. Ze zijn niet terug te voeren op de thomistisch-aristotelische opvatting over handel en zeevaart, maar berusten, althans voor zover het niet aan de realiteit ontleende voorbeelden betreft, direct op klassieke auteurs. Naar aanleiding van het argument van de gevaren der zee noemde ik al Horatius, Tibullus en Propertius.²²⁵ Zij worden in dit verband bijvoorbeeld geciteerd door Polydorus Vergilius.²²⁶ Systematischer en uitvoeriger worden de contra-argumenten gepresenteerd in een rhetorica-schoolboekje van de laat-klassieke auteur Libanius (3de eeuw), waarin de zeevaart zowel om het onrustige en gevaarlijke leven, als vooral ook om de negatieve zedelijke implicaties afgewezen wordt.²²⁷

Ik denk dat langs dit soort wegen de bezwaren tegen de zeehandel als een min of meer stereotiep thema terecht zijn gekomen in het humanistische onderwijs en vandaaruit in een werkje als dat van Boaystuaau. Dit is ook de achtergrond waartegen het negatieve deel van de argumentatie van bijvoorbeeld Keckermann, en daarmee ook van Vondel, begrepen moet worden.²²⁸ Wie de zeevaart op intellectueel niveau wilde verdedigen moest wel met deze negatieve traditie rekening houden.

Hiervoor heb ik al laten zien hoe Vondel het punt van de gevaren der zee – waaronder de onrust van de koopman en de waaghalzerij van de zeelui te rekenen zijn – pareert met een beroep op de technologische vooruitgang. Wat overblijft is de kwestie van de zedelijke kwaliteit van de handel. Ter verdediging daarvan doet hij een beroep op het natuurrecht.

Vondel maakt voor zijn aanval op de handel gebruik van de mythe van de overgang van de Gouden naar de IJzeren Eeuw uit Ovidius' *Metamorfosen*. Zijn keuze van deze mythe zal bepaald zijn geweest door literaire redenen.²²⁹ Toch lijkt het me waarschijnlijk dat ook overwegingen van inhoudelijk-argumentele aard een rol hebben gespeeld. Van de verschillende auteurs die in de Romeinse oudheid een negatief standpunt innamen ten aanzien van de zeevaart is namelijk Ovidius degene die dat doet in termen van een, negatieve, historische ontwikkeling.²³⁰ En het is juist de historische ontwikkeling die, in positieve zin, een belangrijke plaats inneemt in het natuurrechtelijke denken van de 16de eeuw en de daarop gebaseerde verdediging van de handel. Om dat te kunnen laten zien, moet ik nu eerst weer terug naar Cicero.

Cicero had, in navolging van Lucretius, tegenover de pessimistische kijk

²²⁵ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 194.

²²⁶ Polydorus Vergilius, *Waerachtige Beschryvinghe*, III.15, p. 311–315 en III.16, p. 317–318. Zie ook hfdst. 2, p. 91.

²²⁷ Libanius, 'Comparatio navigationis, id est mercaturae maritimae, et agricultura' (in: *Praeludia Oratoria*, p. 123–125); m.n. p. 124: "[...], nauigationibus iniusti homines redduntur [...]. At mercatores periuriis rem augent, et artificium quaestus in contemnu deorum exercent, nauigantque ad omnes vrbes, facientes improbitatis opus, mentientes, decipientes, fraudantes: [...]"

²²⁸ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 184–185.

²²⁹ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 153–154.

²³⁰ De Saint-Denis, *Le rôle de la mer dans la poésie latine*, p. 356–357.

van Ovidius een heel wat positiever opvatting over de historische ontwikkeling van de mensheid gesteld, die op het volgende neerkomt. Oorspronkelijk zouden de mensen geleefd hebben in een soort natuurtoestand. Iedereen nam wat hij nodig had, al bestond er ook toen, binnen en buiten de familie, gemeenschapszin. Deze lag ten grondslag aan de grondprincipes van het natuurrecht: elkaar niet te schaden, samen te werken en trouw te zijn aan het eens gegeven woord. Vervolgens bouwden de mensen steden ter bescherming van hun bezitsrechten en vergroting van hun welvaart en welzijn. En toen de natuurlijke rechtsprincipes geweld werd aangedaan, maakten de zwakken een deugdzaam man tot koning om hen tegen de sterken te beschermen en werden er wetten ingesteld.²³¹

Over de handel heeft Cicero niets gezegd dat van belang is geweest voor het 16de-eeuwse juridische denken, dat zich juist zo bij uitstek bezig heeft gehouden met de natuurrechtelijke grondslagen van handel en zeevaart.²³² Hij beperkt zich ertoe op te merken dat groothandel, in tegenstelling tot detailhandel, niets vulgairs heeft, al blijft landbouw voor een gentleman toch de meest geschikte occupatie.²³³ Maar wel is zijn opvatting over het historische ontwikkelingsproces bepalend geweest voor het 16de- en vroeg 17de-eeuwse natuurrecht. Naast de juridische invulling van de natuurrecht-gedachte, waar ik hiervoor al op wees,²³⁴ is dit

²³¹ Cicero, *De Officiis*, I.IV.11-12 (p. 12-14): "Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se, vitam corpusque tueatur, declinet ea, quae nocitura videantur, omniaque, quae sint ad vivendum necessaria, anquirat et paret, [...]"

Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis et ad vitae societatem ingeneratque in primis praecipuum quendam amorem in eos, qui procreati sunt, impellitque, ut hominum coetus et celebrationes et esse et a se obiri velit [...]" I.VII.20 (p. 22): "Sed iustitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat nisi lacessitus iniuria, [...]" I.VII.22 (p. 22-24): "[...], in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in medium afferre mutatione officiorum, dando accipiendo, tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem." I.VII.23 (p. 24): "Fundamentum autem est iustitiae fides, id est dictorum conventorumque constantia et veritas." Vgl. ook I.XVI.50-51.

Over de vorming van gemeenschappen: Cicero, *De Officiis*, II.IV.15 (p. 182): "Urbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedificari nec frequentari; ex quo leges moresque constituti, tum iuris aequa descriptio certa que vivendi disciplina; quas res et mansuetudo animorum consecuta et verecundia est effectumque, ut esset vita munitior, atque ut dando et accipiendo mutuandisque facultatibus et commodandis nulla re egeremus." II.XII.41-42 (p. 208-210): "Nam cum premeretur inops multitudo ab iis, qui maiores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant virtute praestantem; qui cum prohiberet iniuria tenuiores, aequitate constituenda summos cum infimis pari iure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit causa, quae regum. Ius enim semper est quaesitum aequabile; neque enim aliter esset ius." en II.XXI.73 (p. 248): "[...] Nam, etsi duce natura congregabantur homines, tamen spe custodiae rerum suarum urbium praesidia quaerebant." Vgl. ook Cicero, *De Inventione*, I.II.2-3; en Lucretius, *De Rerum Natura*, V, r. 925-1160.

²³² Reibstein, *Völkerrecht*, dl. 1, p. 393-413, 427-438.

²³³ Cicero, *De Officiis*, I.XLII.150-151 (p. 152-154).

²³⁴ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 200-204.

het tweede aspect van Cicero's opvattingen dat door de filosofen en juristen van de nieuwe tijd wordt opgepakt en verder ontwikkeld.

In Nederland dringen deze ciceroniaanse opvattingen rond de eeuwwisseling door. Zo schrijft bijvoorbeeld Hendrik Laurensz Spiegel in zijn *Hertspiegel*:

't Zóekt al zijn eighen heil, 't zy schoon tot anders hinder:
't Zorgt al alleen voor zich: en 't goed hóórd den verwinder.
Dit snode misverstand versnode d'eerste tijd.
[...]
Een naerstigh huysheer wierd dies buyt der luyer boeven,
Der welker overmoed, trots, onnatuurlik-stout,
Maakt zilvrigh, koprigh, yzer-hart, het smijdigh ghoud.
Doch wies der vromer deughd strak met des tijds verslimmen:
Vant Herkles doe den wegh niet hemelwerts te klimmen?
Der zwakker werden schutters helden sterk en ghoed:
Tot dat Orpheus kunst 't vólk by een komen doet.
Door 't burgerlik bestier eindt het onmenschlik vechten.
Natuurlik ellix heil vind reen ghemeene rechten.
Dus sterft dit waan-besluyt, als dolings mist verdwijnt.
Dees eighen-welvaarts liefd, die in 't beginsel schijnt
Een oorzaak in natuur, van ondueghd en onvrede,
Naspuerdijt, 't is den wegh ghebaand tot dueghd te leden. (II, r. 113–130)²³⁵

Het aardige van deze passage is dat hierin Cicero's visie op het ontstaan van burgerlijke gemeenschappen in oppositie wordt gesteld tot de ovidiaanse vier eeuwgetijden-opvatting. Iets verderop wordt dit als volgt nader ingevuld:

Leeft in 't gemeen, wil niet vrek om zijn deelken wroeten,
De Snijer schut zijn koud, de Schoester kleed zijn voeten,
De Bakker en de Brouwer koken brood en bier,
De huysman zuyvel schaft, de veenvos boet zijn vier,
Dit vreemd land levert rog, en 't ander parst zijn wijnen.
't Was in de gulden euw niet zo gereed te vijnen.
[...]
Maakt zellef lauwer spruyt, de tijd die ghi beleeft
Dats' u (wildy ghi mueght) een gulden werreld gheeft:
De tijd is al al-eens. geen beter wilt verziern.
Iss' u quaad, dat doen u verkeerde sno manieren.
Ghi vind an huisghebouw, an kleders, drank en spijs,
In dees tijd als in die, meer voordel, zydy wijs.
Zouwdy voor tarwen brood, rauw ekelen begheren?
Slaapt ghy beter in stro, als op ghedrooghde veren? (II, r. 233–254)²³⁶

De Gouden Eeuw ligt voor Spiegel in het heden, als ten minste de mensen ophouden zich te misdragen en zich, uit welbegrepen eigenbelang, gaan richten op samenwerking.

²³⁵ Spiegel, *Hertspiegel*, p. 32–33.

²³⁶ Spiegel, *Hertspiegel*, p. 36–37.

Zijdelings zij opgemerkt dat de beide kernpunten van deze gedachten-gang: het recht van elk individu zijn eigen materiële heil na te streven en de conceptie van vooruitgang door samenwerking, weliswaar regelrecht uit Cicero's *De Officiis* afkomstig zijn,²³⁷ maar dat dat niet geldt voor de koppeling die Spiegel tussen deze twee aanbrengt: de gedachte dat juist ook het eigen heil het best door deze samenwerking gediend wordt. Deze nadruk op het 'natuurlijke' eigenbelang als basis van het morele inzicht – "Dees eighen-welvaarts liefd, [...] Naspeurdijt, 't is den wegh ghebaand tot dueghd te leden" –, lijkt me veeleer een consequentie van de thomistische grondslag van het natuurrecht.

Vondels argumentatie met betrekking tot de handel is regelrecht van deze ciceroniaanse opvattingen van Spiegel afgeleid. Ook bij hem krijgen we eerst het beeld van een in de loop der tijd toenemende morele verloedering, ingekleed in de mythe van de Gouden en de IJzeren Eeuw (r. 403–412); vervolgens de toeschrijving van deze verloedering aan de "verkeerde sno manieren" van de mensen zelf (r. 413–416); en tenslotte de belofte van welvaart en bloei als de mensen maar over zouden willen gaan tot samenwerking (r. 417–432). Maar voor de invulling van het specifiek handelsfilosofische gedeelte van zijn betoog doet hij een beroep op de vertegenwoordiger van het natuurrecht bij uitstek, Hugo de Groot.

In zijn toentertijd nimmer gepubliceerde verhandeling *De Jure Praedae Commentarius* (ca. 1606) toont De Groot zich in bepaalde opzichten een zo mogelijk nog getrouwer ciceroniaan dan Spiegel: de natuurrechtelijke principes van recht op eigen heilnastreving, samenwerking en woordtrouw, en de opvatting over de historische ontwikkeling, de stichting van gemeenschappen en de instelling van wetten, dat alles vinden we, regelrecht of via Spaanse juristen aan Cicero ontleend, bij hem terug.²³⁸ Niet ciceroniaans is dat hij uit dat alles een heel geformaliseerd rechtssysteem afleidt, dat vooral is gebaseerd op contracten, maar dat aspect is voor *Het Lof der Zee-vaert* niet van belang.

Wel van belang is dat hij verderop, in het twaalfde hoofdstuk, dieper ingaat op het natuurrecht en het burgerlijk recht en dat dan speciaal in verband met de kwestie van de vrijheid van zeevaart en handel. Het is dit hoofdstuk dat, voorzien van een opdracht 'Aan de vorsten en vrije volken van de christelijke wereld', in 1609 apart werd uitgegeven als het befaamde *Mare Liberum*. Op de eerste bladzijden van het eerste hoofdstuk van dit werkje staan de woorden die Vondel vrijwel letterlijk overneemt:

Dit leert Godt self door de Natuer, gemerckt hy alles wat tot het leven noodich is, op alle plaetsen niet en wil vande natuer voortgebracht hebben, ende gheeft dat

²³⁷ Zie hiervoor noot 231: *De Officiis* I.IV.11 (p. 12) en II.IV.15 (p. 182).

²³⁸ Er bestaat een moderne Nederlandse vertaling onder de titel *Verhandeling over het recht op buit*; zie hierin, hfdst. 2, p. 8–19. Binnen het daarin gegeven geformaliseerde rechtssysteem, dat in 'wetten' is neergelegd, vinden we dan weer de aristotelische categorieën van de distributieve en de correctieve rechtvaardigheid. Zie ook: Reibstein, *Völkerrecht*, dl. 1, p. 295–297.

d'een natie d'ander in consten overtreft. Waarom doch? ten zy om dat hy begheert heeft, dat door onderlinghe gebreck ende overvloed der mensche~~n~~ vrientschap soude onderhouden werden, ende dat een yeder denckende dat hy voor hemselfen ghe-noech heeft, daer door niet en soude ongemeynsaem werden? Nu comt d'een natie d'ander natien ghebreck te bate, [...] ²³⁹

Het argument is ontleend aan Seneca, een van de weinige klassieke auteurs die ten gunste van de zeevaart hebben geschreven. Hoewel Seneca niet nalaat het misbruik dat de mensen ervan maken te laken, ziet hij de zeevaart toch als een door de natuur zelf gegeven middel tot vooruitgang door uitwisseling van goederen en kennis.²⁴⁰ Naast Cicero is hij een van de inspiratoren geweest van het 16de-eeuwse natuurrecht.²⁴¹ Maar juist ook bij De Groot, en Vondel, wordt zijn inbreng toch duidelijk geherinterpreteerd binnen het kader van de ciceroniaanse principes van maatschappelijke moraal: niet op kennis gebaseerde vooruitgang, maar door het natuurrecht gevestigde vriendschap tussen de volken is het resultaat van de handel. Want, zo schrijft Cicero:

als we zó zijn dat iedereen terwille van zijn eigen voordeel de ander berooft of geweld aandoet, kan het niet anders of datgene dat het meest in overeenstemming is met de natuur: de gemeenschap van de mensen, wordt verbroken.

En hij voegt daar de vergelijking aan toe van de verschillende leden van een lichaam, waar ook Vondel in dit verband op uitkomt (r. 428–429).²⁴²

Om duidelijk te maken hoe deze handelsfilosofische opvatting past binnen het hele natuurrechtelijke systeem, is het nodig nog even in het *Mare Liberum* door te lezen. In aansluiting bij Cicero stelt ook De Groot dat de mensen aanvankelijk in een soort oer-communisme bijeen leefden:

In 't eerste recht der volkeren (twelcke wel somtijts naturel genaemt wort, ende twelck de Poeten onder-tusschen beschrijven inde gulde eeuwe gheweest te zijn,

²³⁹ De Groot, *Vrye Zeevaart*, cap. 1, p. 1–2.

²⁴⁰ Seneca, *Naturales Quaestiones*, V.XVIII.4 (dl. 2, p. 114): “Quid quod omnibus inter se populis commercium dedit et gentes dissipatas locis miscuit? Ingens naturae beneficium, si illud in iniuriam suam non vertat hominum furor!” en V.XVIII.13–14 (dl. 2, p. 120–122): “Non tamen, [...], queri possumus de auctore nostri deo, si beneficia eius corrupimus et ut essent contraria effecimus [...]. Dedit ventos ad ulteriora noscenda. Fuisset enim imperitum animal et sine magna experientia rerum homo, si circumscriberetur natalis soli fine. Dedit ventos, ut commoda cuiusque regionis fierent communia, non ut legiones equitemque gestarent nec ut perniciose gentium arma transveherent.” Vgl. De Saint-Denis, *Le rôle de la mer dans la poésie latine*, p. 413–415.

²⁴¹ Zie Reibstein, *Völkerrecht*, dl. 1, p. 289–291.

²⁴² Cicero, *De Officiis*, III.v.21–22 (p. 288): “Si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliaret aut violenter alterum, dirumpi necesse est, eam quae maxime est secundum naturam, humani generis societatem. Ut, si unum quodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset, debilitari et interire totum corpus necesse esset, sic, si unus quisque nostrum ad se rapiat commoda aliorum detrahatque, quod cuique possit, emolumenti sui gratia, societas hominum et communitas evertatur necesse est.”

ondertusschen onder *Saturnus* ende 'trijc der gerechticheyt) wasser niet eyghens:
[...] ²⁴³

Pas nadat de roerende goederen in eigendom waren overgegaan en vervolgens ook de velden en akkers verdeeld waren, was het nodig geworden dat de mensen zich in burgerlijke gemeenschappen aaneensloten. Sindsdien is daarbinnen iedereen onderworpen aan het burgerlijk recht, dat elke gemeenschap zelf uitvaardigt en dat dan ook per gemeenschap kan verschillen. Alles wat niet in bezit genomen kan worden echter, zoals de lucht of de zee of een abstractum als de koophandel, is buiten deze civiele rechtsvorming gebleven en valt nog steeds onder het natuurrecht, waarin de oorspronkelijke gemeenschap van de mensheid als geheel gegeven ligt. Of, om De Groot te citeren:

Wt tghene tot noch toe gheseyt is, blijcken dese twee saken. Eerstelijck, dat die dinghen die niet en connen geoccupeert worden, [...], niemands eyghen zijn: [...]. Ten anderen, dat alle saken die van sulcker aert zijn, datse van eenen gebruyckt werdende evenwel anderen dienen connen, van de selve condicie noch hedensdaegs zijn, ende altydt moeten blijven, alsse waren doense eerst vande natuere ghebaert wierden. Dit is oock *Ciceronis* meeninghe gheweest, *Ooc is dit*, seyt hy, *de alderwiltste ende haer selven alderbreetst wtstreckende compangie der menschen onder haer, in de welke men de gemeenschap aller saken die de natuere tot gemeen gebruyck gheschapen heeft, moet onderhouden* [...] ²⁴⁴

Het hele betoog door is Vondels verdediging van de zeevaart gebaseerd op de inzichten van het natuurrechtelijke denken. Het recht van de mens zijn materiële mogelijkheden optimaal te vervullen en de drang tot samenwerking zijn neergelegd in de natuur en vormen tevens de grondslag van het burgerlijk recht. Het eerste punt: de vervulling van de eigen materiële mogelijkheden, wordt meteen al in de 'propositio' naar voren gebracht en vormt als zodanig de uitgangstelling van de hele argumentatie:

Wat volck de Zeekust vrijt, en handelt aen het strand,
Treckt uyt dees vinding lof, [...] (r. 23–24)

Vervolgens wordt het verwijt van hebzucht, uitgedrukt in de Hollandse personificatie van dit natuurlijke gegeven, de zeeman Vreeck, stap voor stap ontleed en weerlegd. Het schip zelf is als civielrechtelijke gemeenschap natuurrechtelijk gegrondvest en in de handel zijn het de natuurlijke rechtsprincipes zelf die de verhoudingen reguleren. Geen ciceroni-aanser gedachte dan dat in deze rechtvaardigheid ook het waarlijk nuttige ligt gegeven en dat dit recht en dit nut de uitdrukking vormen van Gods

²⁴³ De Groot, *Vrye Zeevaart*, cap. 5, p. 18.

²⁴⁴ De Groot, *Vrye Zeevaart*, cap. 5, p. 19–24; het citaat op p. 23–24. Vgl. Cicero, *De Officiis*, I.XVI.51 (p. 54). In de volgende bladzijden wijst De Groot aan dat dit opgaat voor de zee (p. 25) en, in cap. 8, voor de koophandel (p. 66–67).

wil.²⁴⁵ Het is op grond daarvan dat Vondel het schip kan karakteriseren als “Goddelijk gesticht” (r. 139), en het is ook op grond daarvan dat hij de rechtvaardige handel Gods zegen kan beloven:

[...] Indienmen wil bereycken
Het eynde van dees kunst met swaergeladen Eycken,
Soo sal de segen Gods toevloeyen door de vaert,
Gelijck de balssem droop in 's Hoogenpriesters baert: (r. 429–432)

In deze laatste opvatting ligt meteen ook het verschil gegeven tussen het 16de-eeuwse natuurrecht en de calvinistische opvattingen over zeevaart en handel, die er toch tot op grote hoogte door beïnvloed zijn.²⁴⁶ In het calvinisme bestaat, althans in principe, een volstrekte scheiding tussen recht en moraal. Tegenover de bijbelse plicht tot een leven van eenvoud, naastenliefde en godsvrucht, staat de aardse plicht de door God gegeven natuurlijke mogelijkheden te vervullen. Dat laatste is een louter wereldlijke aangelegenheid, die valt onder het wereldlijk gezag en die vooral wordt gereguleerd door de plicht zich te houden aan eenmaal gesloten contracten. Enige indicatie ten aanzien van een goddelijke wereldordening valt er niet aan te ontlennen. Het is juist op dit punt van de losmaking van het aardse economische handelen van elke religieus gefundeerde moraal, dat de calvinistische opvattingen over de handel zo nieuw zijn. Maar dit bracht met zich mee dat ten aanzien van de handel zelf juist geen eigen calvinistische opvattingen ontwikkeld werden.²⁴⁷

In de verschillende vroeg 17de-eeuwse verhandelingen van calvinistische zijde over de koophandel die ik heb bekeken, wordt de handel inderdaad steeds verdedigd op grond van de traditionele aristotelische argumenten van de noodzaak van goederenuitwisseling en bevordering van de welvaart van de gemeenschap.²⁴⁸ Dat is al het geval in het hoofdstuk “De reformanda mercatura” dat Martinus Bucerus opnam in zijn studie *De Regno Christi* (1557). Hetzelfde geldt voor Keckermann’s *Brevis Commentatio Nautica* (1613), voor de studie *De Officijs Mercatorum* (1615) van de Kampense predikant Daniël Sauterius, de *Christelijcke Zee-vaert* van Adamus Westermannus (1616) en het hoofdstukje “De Negotatione” in de *Praelectiones in cap. 20 Exodi* van de Leidse hoog-

²⁴⁵ Zie bijv. Cicero, *De Officiis*, III.VIII.35 (p. 302): “Quodsi nihil est tam contra naturam quam turpitude (recta enim et convenientia et constantia natura desiderat aspernaturque contraria) nihilque tam secundum naturam quam utilitas, certe in eadem re utilitas et turpitude esse non potest.” En III.XV.64 (p. 334): “Numquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe, et, quia semper est honestum virum bonum esse, semper est utile.” Vgl. ook II.III.9–10; III.VII.34; en III.XII.49–50. Voor de opvatting dat in dit alles Gods wil is uitgedrukt, zie vooral de in noot 210 geciteerde passage uit *De Legibus*, I.VII.23.

²⁴⁶ Beins, ‘Die Wirtschaftsethik der calvinistischen Kirche der Niederlande’, p. 91, 95–97.

²⁴⁷ Villey, *La formation de la pensée juridique moderne*, p. 308–337; Beins, ‘Die Wirtschaftsethik der calvinistischen Kirche der Niederlande’, p. 95, 98–104, 131–133. Zie ook hiervoor, hfdst. 3, p. 199.

²⁴⁸ Aristoteles, *Politica*, VII.v.4–5 (p. 562–563).

leraar Andreas Rivet (1632).²⁴⁹ Van dezen geeft Keckermann in een ander werk, het *Systema Ethica* (1614), bovendien het vooral senecaans aan-
doende argument dat God en de natuur zo de gemeenschap der mensen
hebben willen onderhouden, opdat namelijk de wetenschap en cultuur
en, voegt Keckermann er als goed calvinist aan toe, de religie zich over
de aarde zouden kunnen verbreiden.²⁵⁰

Alleen in de twee populaire Nederlandse traktaten, het *Geestelick
Compas* van Godefridus Udemans, dat dateert van 1617, maar waarvan
ik alleen de uitgebreide herdruk van 1647 onder ogen heb gehad, en
Westermans *Groote Christelijcke Zee-vaert*, een uit 1635 daterende uit-
breiding van zijn hiervoor al genoemde eerdere traktaat, komt naast al
deze punten ook het argument voor van de vrede en vriendschap tussen
de volken. In vrijwel gelijklopende bewoordingen zeggen zij, net als
Vondel (ik citeer Udemans):

[...], elck landt heeft synen bysonderen segen, en wederom sijn ghebreck daer
teghen, het welcke de Heere alsoo geordineert heeft om liefde, vrede, ende
eenigheydt onder den menschen te onderhouden, overmidts sy doch malkanderen
niet wel en konnen derven. Om nu hier van te maken een soete Hermonie ende
ghelijcke bedeeelinghe, alsoo dat den overvloet van het eene Landtschap het ghebreck
van de andere te hulpe komen, soo is de *Zee-vaert* hoogh-noodigh [...]²⁵¹

De invloed van De Groot is onmiskenbaar. Natuurrecht en calvinisme ko-
men hier wel heel dicht bijeen, iets dat te meer treft gezien het gezag
dat juist Udemans ook als theoloog had.²⁵²

Vooralsnog valt niet uit te maken of Vondel zich niet, in plaats van op
De Groot zelf, voor wat betreft deze woorden op Udemans' traktaat
geïnspireerd zou kunnen hebben. Het lijkt me wel uiterst onwaarschijn-
lijk. Ten eerste is bij Udemans van de hele verdere natuurrechtelijke
conceptie over de ontwikkeling van de mensheid, waarbinnen deze passa-
ge bij Vondel figureert, geen woord te vinden. Ten tweede is het maar
de vraag of deze passage bij Udemans niet pas later – mogelijk zelfs naar
voorbeeld van *Het Lof der Zee-vaert* – is toegevoegd. Bij Westerman is
hij pas voor het eerst te vinden in de *Groote Christelijcke Zee-vaert* van

²⁴⁹ Bucerus, *De Regno Christi*, lib. 2, cap. 50 'De reformanda mercatura' (p. 247–250);
Keckermann, *Brevis Commentatio Nautica*, cap. 2, kol. 1992–1994; Sauterius, *De Officijs
Mercatorum*, p. (?)2 verso–(?)4 recto; Westermannus, *Christelijcke Zee-vaert*, p. 8–11;
Rivet, 'De Negotatione', in: *Praelectiones*, p. 388–390.

²⁵⁰ Keckermann, *Systema Ethica*, lib. 2, cap. 5, kol. 331–332, sub 11: "Voluit enim Deus
et natura, vt societatem vitae inter se colerent [...]: idque propterea, vt cultura morum
et liberalium artium et doctrina religionis de gente in gentem propagari posset."

²⁵¹ Udemans, *Geestelick Compas*, p. 12. Vgl. Westermannus, *Groote Christelijcke Zee-
vaert*, p. 12. Daarnaast geven ze ook andere argumenten, zoals we die met name bij
Keckermann tegengekomen zijn, nl. de welvaart van het land, de verbreiding van het
christendom, en, met betrekking tot alleen de zeevaart, dat schepen een goed middel van
vervoer zijn, veel werkgelegenheid bieden, en dat vooral ook op zee de mens gecon-
fronteerd wordt met Gods almacht (resp. p. 10–15, 10–12).

²⁵² Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland*, p. 179.

1635.²⁵³ En tenslotte is de hele teneur van beide werkjes totaal anders dan die van *Het Lof der Zee-vaert*.

De “liefde, vrede, ende eenigheydt onder den menschen” is bij Udemans en Westerman één argument te midden van een reeks andere, die vooral gaan over Gods voorzienigheid en macht en de verbreiding van de ware religie, en dat alles ter inleiding van een reeks verhandelingen over gelovige en zedelijke levensvoering ten behoeve van de individuele zeeman of handelaar. Wat dat betreft lijken hun traktaten eigenlijk nog meer op de *Hymnus*. Maar hoe belangrijk bij de meer piëtistisch georiënteerde calvinisten, waartoe Udemans behoort, de vrome levensvoering ook is, het geloof staat voorop:

[...] want al te vergeefs sal een Zee-man de zee bouwen, [...], indien hy dat niet en doet met een geloovigh ende bekeert herte, [...]. Derhalven indien wy de zee willen beseulen met vruchten, tot ons geestelick ende lichamelick wel-varen, soo moet den Heere Christus onsen *Admirael* zijn, den heylighen Geest moet onsen *Piloot* zijn, Godts Woort moet ons *Compas* zijn, [...]²⁵⁴

Schrijft Udemans dit in zijn “Voor-reden”, op de titelpagina van zijn werkje staat niet minder duidelijk dat het geloof het kompas is

om te ontgaen de steen-klippen ende zantplaten der sonde ende des toorns Godts, ende te verkrijgen eenen saligen gewenschten segen over hare Neringe.²⁵⁵

Hier ligt dan ook precies het verschil met de natuurrechtelijke opvatting, volgens welke, in Vondels woorden, “de segen Gods [sal] toevloeyen door de vaert” (r. 431) op grond van het door de natuurlijke rede gedicteerde rechtvaardige gedrag ten opzichte van andere mensen en volken.

3.4.4. *Opvattingen over schoonheid en deugd*

Nadat Hugo de Groot in het begin van zijn *De Jure Praedae Commentarius* de twee basisprincipes van het natuurrecht in ciceroniaanse bewoordingen uiteen heeft gezet, vat hij een en ander vervolgens nog eens samen in termen van liefde:

Er is derhalve een tweevoudige liefde: die voor zichzelf en die voor den naaste; de een bevat het element begeerte, de ander vriendschap. Iets daarvan kan men zelfs bij levenloze voorwerpen opmerken, duidelijker bij de redelooze dieren, maar het overtuigendst bij den mensch, aan wien immers behalve de gevoelens die hij met anderen gemeen heeft, bij uitstek de allesbeheerschende rede is verleend: natuurlijk is deze oorspronkelijk van God zelf afkomstig.²⁵⁶

²⁵³ Ik heb de indruk dat beide heren elkaar voortdurend plagiëren, waarbij vooralsnog de schijn vooral tegen Udemans is. Zolang ik geen exemplaar van een vóór 1623 daterende uitgave van het *Geestelick Compas* heb gevonden, is hier echter verder niets over te zeggen.

²⁵⁴ Udemans, *Geestelick Compas*, ‘Voor-reden’, p. A 3 recto. Over zijn piëtisme: Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland*, p. 179–180.

²⁵⁵ Udemans, *Geestelick Compas*, ondertitel.

²⁵⁶ De Groot, *Verhandeling over het recht op buit*, hfdst. 2, p. 11. Vgl. hiervoor, hfdst. 3, p. 209.

Deze liefdesconceptie, die niet bij Cicero te vinden is, is afkomstig van Thomas van Aquino, die al evenzeer als Cicero in de juiste onderlinge afstemming van eigenbelang en samenwerking de oorsprong ziet van vrede en harmonie.²⁵⁷ We hebben hier te maken met een van die punten waarop de thomistische basis van het 16de-eeuwse natuurrecht duidelijk van zich doet spreken. Liefde, voor Thomas, is de neiging tot het goede, voor zichzelf of voor een ander, en wat bij hem ook te vinden is, is de gelijkstelling van het goede met het schone.²⁵⁸

Op grond van het voorgaande is het niet zo vreemd dat Vondel ter illustratie van zijn natuurrechtelijke argumentatie gebruik maakt van de mythologische liefdesgodin Venus. Hij doet dat op twee plaatsen: in zijn karakterisering van Vreeck, die, “van ’t schuym der Zee geboren”, beschouwd kan worden als een tweelingbroer van de godin (r. 45–60); en in zijn vergelijking van het schip als “Goddelijck gesticht” met Venus zelf (r. 139–146). Het materiaal voor beide passages heeft hij in eerste instantie ontleend aan de *Wtlegginghe* van Van Mander,²⁵⁹ maar bij nadere beschouwing blijkt er toch meer aan de hand te zijn.

Om te beginnen Vreeck. Als verwant van Venus heeft hij natuurlijk deel aan haar eigenschap die, naar het zeggen van Van Mander,

niet anders [is] als de verborgen begeerlijckheit en lust, die de Natuere bestelt en ghevoeght heeft [...], tot voort-teelinghe: [...]²⁶⁰

Hij heeft echter ook andere kenmerken: hij is hebzuchtig; hij is “soodanig van naturen [...], dat hy op het droogh te qualijck kost geduren” (r. 49–50); en hij is de voorvader van alle matrozen, aan wie

²⁵⁷ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II.II.qu.26, art. 3 (dl. 9, p. 335): “[...] Now the fellowship of natural goods bestowed on us by God is the foundation of natural love, in virtue of which not only man, so long as his nature remains unimpaired, loves God above all things and more than himself, but also every single creature, each in its own way, i.e. either by an intellectual, or by a rational, or by an animal, or at least by a natural love, as stones do, for instance, and other things bereft of knowledge, because each part naturally loves the common good of the whole more than its own particular good.” En II.II.qu.29, art. 3 (dl. 9, p. 385): “Peace implies a twofold union, [...]. The first is the result of one’s own appetites being directed to one object; while the other results from one’s own appetite being united with the appetite of another: and each of these unions is effected by charity: [...]”

²⁵⁸ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, I.qu.20, art. 1 (dl. 1, p. 287): “[...] Love, [...], regards good universally, [...]. Hence love is naturally the first act of the will and appetite; for which reason all the other appetitive movements presuppose love, as their root and origin.” Vgl. ook II.I.qu.23, art. 4 (dl. 6, p. 291–292) en qu.26, art. 1 (dl. 6, p. 312–313). Ook II.I.qu.27, art. 1, (dl. 6, p. 320): “The beautiful is the same as the good, and they differ in aspect only. For since good is what all seek, the notion of good is that which calms the desire; while the notion of the beautiful is that which calms the desire, by being seen or known.”

²⁵⁹ Voor de letterlijke passages, zie het commentaar bij de betreffende versregels in deel 2.

²⁶⁰ Van Mander, *Wtlegginghe*, p. 31 recto.

hij “Sijn bolleckvanger schonck, en smoddig toppers hoetjen” (r. 58). Deze twee laatste eigenschappen verbinden hen in rechte lijn met het “Bolkvanger-dragend gild, en blaeuwe toppershoeden” (r. 5) uit het ‘exordium’, de zeelui van wie eveneens gezegd wordt dat men “koortsen haelt op ’t land, en lucht schept op de vloedten” (r. 6). Zoals Vreeck verwant is met Venus, zo zijn deze zeelui dat met Venus’ zootje Cupido: “bepeckt beteert” als ze zijn, herinneren ze aan de Cupido uit een gedicht van Daniël Heinsius, een Cupido die samen met zijn moeder Venus naar Holland was gekomen en van wie het heet

[...] dat hy daer oock al op de selve tijden,
Te schepe leerde gaen, en op het waeter tijden.
Hy was bepeckt, betart, als ons maetroosen sijn,²⁶¹

Dit laatste rapprochement was een extraatje voor de wel zeer alerte lezer, Hooft, Reael, of voor Blaeu zelf, bij wie Heinsius’ *Nederduytsche Poemata* in 1616 uitgekomen waren; al moet men aan de andere kant de bekendheid van juist dit gedicht niet onderschatten: vóór de *Nederduytsche Poemata* was het al tweemaal eerder in druk verschenen.²⁶² Maar ook voor wie de toespeling op Heinsius’ gedicht niet herkende, moest de verwantschap tussen de zeelui uit het ‘exordium’ en Vreeck wel duidelijk zijn.

Beiden, Vreeck en de zeelui, hebben een natuurlijke dispositie tot de zeevaart. Daarmee is in hun persoon het ene principe van het natuurrecht gegeven: de eigenliefde, dat wil zeggen het recht het eigen materiële heil na te streven met de mogelijkheden die men daartoe van nature heeft.²⁶³ Wat de zeelui betreft, is dit ook de reden waarom ze in het ‘exordium’ aangeropen worden: ze vormen de natuurlijke grondslag van de zeevaart en als zodanig moeten ze de dichter het hele gedicht lang bijblijven op zijn zoektocht naar de lofwaardigheid ervan. Bij de persoon van Vreeck aangekomen echter wordt speciaal de Hollandse zeeman van hebzucht beschuldigd en dus van een tekort ten aanzien van het andere natuurrechtelijke principe: de naastenliefde. Verderop zullen we zien hoe dit probleem opgelost wordt, maar eerst is de andere passage aan de orde waarin Venus figureert.

Ook in de vergelijking met het schip valt Venus te beschouwen als uitdrukking van de elementaire generatieve kracht. Maar voor het overige zijn de verschillen met Vreeck levensgroot. Niet alleen is hier sprake van een vergelijking met Venus zelf, in plaats van alleen maar met enkele van haar eigenschappen. Deze Venus is bovendien de schoonheid in persoon en wekt met haar liefde uitstralende blik de wederliefde op van alles om haar heen. Dit laatste wijst erop dat Vondel zich, behalve op Van Manders *Wtlegginghe*, ook heeft geïnspireerd op Hoofds lyriek en

²⁶¹ Heinsius, *Nederduytsche Poemata*, p. 65–66; citaat op p. 66.

²⁶² Vermeer, ‘Een “brief” wisseling tussen Jan van der Does sr. en Daniël Heyns’, p. 161–163.

²⁶³ Zie het commentaar bij r. 1–12 en r. 13–14 in deel 2.

wel met name op de eerste strofe van de *Sang* die deze in 1611 in zijn *Emblemata Amatoria* had gepubliceerd.²⁶⁴

Het valt niet moeilijk in deze liefde en wederliefde het natuurrechtelijke principe van op naastenliefde gefundeerde samenwerking te herkennen. De verbeelding hiervan echter, de liefde uitstralende en liefde opwekkende Venus, doet vermoeden dat Vondel met Hooft, zo niet via Hooft, hier tevens refereert aan de neoplatonische liefdesfilosofie.

Marsilio Ficino, een van de belangrijkste representanten van het neoplatonisme in de renaissance, onderscheidt in zijn *In Convivium Platonis de Amore Commentarium* (1468–1469), in navolging van Plato, naast de aardse Venus, die de generatieve kracht verbeeldt, ook nog een hemelse Venus. Deze laatste Venus heeft deel aan de goddelijke harmonie en draagt deze in de vorm van schoonheid over aan de aardse Venus. Dit proces van overdracht is een vorm van liefde. De aardse Venus zet op haar beurt deze liefdesstroom weer voort door middel van de uitstraling van haar schoonheid, die vooral door de ogen plaatsvindt, en wekt zo de wederliefde op van al wie haar ziet. Behalve twee Venussen zijn er dus ook twee liefdes, twee Cupido's, ook hier een hemelse en een aardse, of, in de woorden van Hooft: liefde en min. Ook de aardse liefde, de min, die gericht is op voortplanting, is goed zolang hij maar, als verlangen naar schoonheid, wordt geleid door de hemelse Venus. Alleen wanneer dat niet het geval is en er sprake is van louter op eigen bevrediging gerichte zinnelijke begeerte, is er sprake van een afkeurenswaardige hartstocht.²⁶⁵

²⁶⁴ Hooft, *Gedichten*, dl. 1, p. 98–100. Zie ook in dit geval voor de genoemde passages uit Van Mander en Hooft het commentaar in deel 2 bij r. 139–146. Het motief komt trouwens ook voor bij Du Bartas, *Les Trophees*, r. 910–912 (in: *Works*, dl. 3, p. 363). In de vertaling van Zacharias Heyns:

Oft als vrou Venus schoon, de dertele Prinçesse,
Als sy haer baedende in zees groen-blauwe vloet,
En door haer minlijckhey, de Trytons lieven doet, (*Wercken*, dl. 2, p. 495)

²⁶⁵ Marcel, *Ficin sur le Banquet de Platon*, II.7, p. 154–155: “Denique ut summatim dicam, duplex est Venus. Altera sane est intelligentia illa, quam in mente angelica posuimus. Altera, vis generandi anime mundi tributa. Utraque sui similen comitem habet amorem. Illa enim amore ingenito ad intelligendam dei pulchritudinem rapitur. Hec item amore suo ad eandem pulchritudinem in corporibus procreandam. Illa divinitatis fulgorem in se primum complectitur; deinde hunc in Venerem secundam traducit. Hec fulgoris illius scintillas in materiam mundi transfundit. Scintillarum huiusmodi presentia singula mundi corpora, pro captu nature, spetiosa videntur. Horum spetiem corporum humanus animus per oculos percipit, qui rursus vires geminas possidet. Quippe intelligendi vim habet, habet et generandi potentiam. He gemine vires, due in nobis sunt Veneres, quas et gemini comitantur amores. Cum primum humani corporis speties oculis nostris offertur, mens nostra que prima in nobis Venus est, eam tamquam divini decoris imaginem veneratur et diligit perque hanc ad illum sepenumero incitatur. Vis autem generandi, secunda Venus, formam generare huic similem concupiscit. Utrobique igitur amor est. Ibi contemplande hic generande pulchritudinis desiderium. Amor uterque honestus atque probandus. Uterque enim divinam imaginem sequitur.” Zie: Veenstra, ‘Twee Venussen en twee Amores’, p. 465–466; en idem, ‘Hooft: enkele aspecten van de levens- en wereldbeschouwing der renaissance’, m.n. p. 89–99.

Ficino's hemelse Venus kan zonder meer opgevat worden als de door God en mens gedeelde rationaliteit die de hele kosmos regeert, waar Cicero het over heeft.²⁶⁶ En net zoals in de natuurrechtelijke opvatting de mens onder leiding van deze rationaliteit uit welbegrepen eigenbelang komt tot samenwerking, zo komt in neoplatonische bewoordingen de aardse Venus onder leiding van de hemelse Venus tot goede min en wedermin. In beide gevallen ook leidt ontstentenis van dit principe tot ontaarding.

Vanuit deze parallellie van natuurrechtelijk denken en neoplatonische verbeelding nu, wordt niet alleen het voorkomen in *Het Lof der Zeevaart* van het Venus- en Cupido-motief als zodanig duidelijk, maar ook de verhouding tussen de verschillende momenten waarop dit motief voorkomt. Zelfs lijkt het me, juist op grond van dit grotere verband, niet onwaarschijnlijk dat er ook verderop in het gedicht nog een paar maal een toespeling op wordt gemaakt. Zo spreekt Vondel, waar hij het heeft over de ontaarding van de handel, van "hoerekind, en aterlinxen bastert" (r. 414), een terminologie die naar Cupido uitwijst.²⁶⁷ Het is deze valse Cupido, de zinnelijke begeerte zonder meer – hier: de hebzucht –, die over boord gegooid moet worden, wil de Hollandse handel rechtvaardig kunnen worden genoemd. In de uiteindelijke lofprijzing wordt het pronkbeeld van de zeevaart dan ook wèl bemind door alles om haar heen, door watergoden en al "wat na Godheyd aerd bedropen opgedondert, Den kop beurt uyttet diep" (r. 446–447), een tafereeltje dat sterk doet denken aan de liefde van "Al watter plompt in 't nat" (r. 146) voor het Venus-gelijke schip.

De parallellie met de natuurrechtelijke opvattingen is des te sterker, omdat Ficino zijn conceptie niet beperkt tot de liefde en voortplanting in strikte zin, maar de liefde beschouwt als het leidende principe van alle kundigheden en de wederzijdse liefde als de basis van alle eendracht en vrede.²⁶⁸ Wel blijft het naar mijn gevoel de vraag of het inderdaad Ficino's invloed is geweest, waaraan het voorkomen van dit soort neoplatonische opvattingen in het begin van de 17de-eeuw in Noord-Nederland toe te schrijven is. Plato's onderscheiding van een hemelse en een aardse Venus komt al voor in de *Wtlekkinghe* van Van Mander, zij het dat over de hele verdere filosofische achtergrond daar niets wordt gezegd.²⁶⁹ Aan de andere kant vindt men soortgelijke neoplatonische opvat-

²⁶⁶ Cicero, *De Legibus*, I.VII.23 (p. 320–322). Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 200 en noot 210. Ook bij Lipsius komt deze gelijkstelling van neostoïsche 'ratio' en neoplatonische Goddelijke creatieve kracht, voor (zie: Saunders, *Lipsius*, p. 124–127).

²⁶⁷ Zie het commentaar bij r. 413–429 in deel 2.

²⁶⁸ Marcel, *Ficin sur le Banquet de Platon*, III.3, p. 164: "Idem in ceteris artibus coniectari licet, atque summatim concludere amorem in omnibus ad omnia esse. Omnium auctorem servatoremque existere et artium universarum dominum et magistrum." En V.9, p. 194: "Mutuus [*nl.* amor], periculis pulsus securitatem, submota dissensione concordiam, vitata miseria prestat felicitatem. Ubi enim mutua caritas, ibi nulle insidie. Ibi communia omnia. Ibi lites et furta, homicidia cessant et prelia."

²⁶⁹ Van Mander, *Wtlekkinghe*, p. 29 verso–30 recto.

tingen als van Ficino ook uiteengezet in de *Dissertationes* van de laat-klassieke platonist Maximus Tyrius (2de eeuw), die in 1607 met een Latijnse vertaling uitgegeven werden door Daniël Heinsius, en in de verhandeling *De Pulchro Socratico* van Heinsius zelf, die aan deze uitgave werd toegevoegd.²⁷⁰ Maar daarin heb ik weer geen woord gevonden over Venus of Cupido.

Het lijkt me allerminst uitgesloten dat de oorsprong van Vondels Venus-verbeelding ergens in het literaire of wetenschappelijke werk van Heinsius ligt, in plaats van bij Ficino. Maar vooralsnog houd ik het toch maar op deze laatste. Mediair zal wel Hooft zijn geweest, wiens werk uit de jaren vóór 1623 van dit soort opvattingen doordrenkt is.²⁷¹

De reden om bij het voorgaande aan Heinsius te denken is niet alleen dat hij het vooral is geweest die de neoplatonische filosofie in Noord-Nederland heeft geïntroduceerd en dat dan speciaal in relatie tot de dichtkunst.²⁷² Elders in *Het Lof der Zee-vaart* komt namelijk een passage voor die onmiskenbaar naar diens opvattingen, en naar een van de *Dissertationes* van Maximus Tyrius uitwijst, al zal ook hier de beïnvloeding via andere Nederlandse dichters gelopen hebben. Ik doel op de ‘peroratio’, waarin eerst Hooft vanaf “den hoogen Burgh van Muyen” als een tweede Apollo met zijn vedel de buien kalmeert, en vervolgens de muzen in de gedaante van de beide meisjes Visscher Vondel begroeten in de thuishaven Amsterdam, waar de “vloed geruster” is, “noch eb noch ty” gaat en “geen geruys” is te horen (r. 461–478).²⁷³

Al in zijn inaugurele rede van 1603 *De Poetis et eorum Interpretatoribus* had Heinsius de opvatting ontwikkeld dat de taak van de dichter eruit bestaat uitdrukking te geven aan de universele harmonie en zo rust te brengen in de menselijke geest, die door hartstochten in

²⁷⁰ Dit geldt vooral voor de verschillende verhandelingen ‘De amatoria Socratis’ (de nrs. 8–11 in deze uitgave). Zie ook: Meter, *De literaire theorieën van Daniël Heinsius*, p. 182–188.

²⁷¹ Zie daarover: Veenstra, ‘Hooft: enkele aspecten van de levens- en wereldbeschouwing der renaissance’, passim; en idem, ‘Twee Venussen en twee Amores’, passim. Ik heb geen aanwijzing gevonden dat Vondel ook al voordat hij Hooft kende, op de hoogte was van de neoplatonische liefdesfilosofie. In het van 1618 daterende bruiloftsgedicht voor Jakob Jakobsz Hinlopen en Sara de Wael (*WB-editie*, dl. 1, p. 781–785) komen wel Cupido en Venus voor, maar alleen als beeld voor de, negatief gewaardeerde, zinnelijke liefde, die heel expliciet gesteld wordt tegenover de zuivere liefde. Van enige relatie tussen deze beide liefdes in neoplatonische zin is hier geen sprake. Zie: Schenkeveld-van der Dussen, ‘Christus, Hymenaeus of de “Teelzucht”’, p. 20.

²⁷² Meter, *De literaire theorieën van Daniël Heinsius*, hfdst. 2: ‘Hoofdlijnen en grondslagen van Heinsius’ *Poetica* in de jaren 1602–1609’ (p. 77–201). Voordien was – waarschijnlijk via het werk van Ronsard – al een aanzet daartoe gegeven door Van Mander. Zie daarover de ‘Inleiding’ van Miedema in: Van Mander, *De Kerck der Deucht*, p. 27–28.

²⁷³ Zie voor de bronnen en een preciezer interpretatie het commentaar bij deze versregels in deel 2.

wanorde en beroering wordt gebracht. De platonische grondgedachte was toen door hem nog in hoge mate stoïsch ingevuld, bijvoorbeeld doordat hij deze harmonie definieerde in termen van universele rationaliteit, zoals we die hiervoor al bij Cicero, en via hem in het natuurrechtelijke denken, tegenkwamen.²⁷⁴ Enige jaren daarna, in 1607, geeft hij de door hem in het Latijn vertaalde *Dissertationes* van Maximus Tyrius uit, waarin hij de bevestiging vond van zijn ideeën, zij het nu meer toegespitst op de platonische schoonheidsopvattingen.²⁷⁵ In één van deze verhandelingen nu wordt deze conceptie van harmonie en kalmering van de hartstochten uitgedrukt door middel van de mythe van Apollo en de muzen en tevens in verband gebracht met het maatschappelijk gebeuren:

Want deze harmonie, die het koor der muzen bezingt, wordt door hun leider Apollo veroorzaakt, houdt de ziel in evenwicht en behoedt huis, schip, leger [...] [...] hij regeert de hartstochten, en streelt ze als ze zich te zeer opdringen en roeren, [...] Hij is het die met gemak ruzies beslecht, woede tegenhoudt, begeerten matigt, leed verzacht, [...] En zijn voornaamste werk is wel om door zijn ritme het gemenebest op juiste wijze te reguleren.²⁷⁶

Kort daarna duikt het beeld van Apollo en de muzen op in een kleine kring van dichters rond Heinsius. Heinsius zelf hanteert het in een *Elegie* en ook wordt er mee gespeeld in een dichtelijke briefwisseling tussen hem, Anna Roemers Visscher en Jacob van Zevécote uit ca. 1615.²⁷⁷ Even later, in 1616, refereert Petrus Scriverius eraan in zijn dichtelijke “Voorreden” in de uitgave van Heinsius’ *Nederduytsche Poemata*, waarbij ook een toespeling op Hooft wordt gemaakt.²⁷⁸ En vervolgens wordt het thema weer opgepakt in een gedichtenwisseling tussen Anna Roemers Visscher en Huygens uit 1619.²⁷⁹ Opvallend is echter dat in deze gevallen

²⁷⁴ Meter, *De literaire theorieën van Daniël Heinsius*, p. 100–104, 108–110.

²⁷⁵ Meter, *De literaire theorieën van Daniël Heinsius*, p. 182–183, 186–189.

²⁷⁶ Maximus Tyrius, *Dissertationes*, nr. 21 ‘An quicquam ad virtutem conferant artes liberales,’ p. 146–147: ‘At vera illa harmonia, quam Musarum chorus canit, dux earum Apollo inchoat, animum in statu suo retinet, domum conservat, conservat navem, conservat exercitum. [...] quid aliud est quam custos ejus et magistra: quae affectibus praestet illius, ut si qui nimium se esserant et exultent, eos demulceat: [...] Haec est quae facillime luctum levat, facillime iram cohibet, optime cupiditates temperat, dolores mitigat, [...] Hujus praecipuum quoque opes est, modulatione sua apte Remp. temperare.’

²⁷⁷ Anna Roemers Visscher, *Alle de gedichten*, dl. 2, p. 3–20. Deels ook in: Heinsius, *Nederduytsche Poemata*, p. 24, 33–38.

²⁷⁸ Heinsius, *Nederduytsche Poemata*, p. 15.

²⁷⁹ Huygens, *Gedichten*, dl. 1, p. 128–132, 134–135, 140–142; zie ook het gedicht *Aende Bredaesche Camer van Vreuchdendal*, p. 135–137. Ik wil natuurlijk niet beweren dat het thema buiten deze kring nooit voorkomt. In essentie treft men het ook al aan in Van Manders *De Kerck der Deucht* (1600), r. 115–118, evenals in Heinsius’ eigen gedicht aan Dousa, dat ik hiervoor al een paar maal noemde (*Nederduytsche Poemata*, p. 64–66; zie hiervoor, hfdst. 3, p. 173). Maar de woordelijke parallellen en onderlinge verwijzingen duiden er op dat in de door mij geschetste reeks inderdaad sprake is van een proces van oppakken en verderspelen met een zelfde thema.

de zojuist geschetste filosofische conceptie van het dichterschap ontbreekt. Nergens is sprake van harmonie, van kalmeren van hartstochten, laat staan van een gunstige invloed op de samenleving.

Dat is wèl het geval bij een ander thema, dat in de jaren 1621–1622 gebruikt wordt door Huygens en Hooft in een dichtwisseling: dat van de zanger Arion die, door zeerovers over boord gezet, door een dolfijn werd gered en zittende op diens rug met zijn lier en zang de golven kalmeerde.²⁸⁰ Hooft past het toe op Huygens in het gedicht *Behouden reis aen Heer Constantijn Huighens naer Engelandt*, dat hij in 1621 schreef:

[...] Schipbreck kan Arjon niet vertzaeghen
Dien de Dolfijn, als 't nauwt, moet dienen tot een schujt.
Sijn sang sal baeren bats en lujtruftighe bujen
Licht tegens eighen aerdt van toghten woest oprujen,
En maecken zeedigh zee en stormen, met sijn lujt.²⁸¹

Huygens repliceert dat niet Arion, maar Hooft degene is die

[...] Water, Windt en Weer al singhend' heeft bedwonghen,
[...]
Corinthen hoort; en wijckt. Noord-westelijcker buyen
Te dempen met een woordt, Zuyd-Ooster op te ruyen,
Dat can een Hollandts liedt, meer als een Griecksche luyt.²⁸²

Ruim een jaar later, in mei 1622, herhaalt hij dat nog eens in het gedicht *Aende Ioffrouwen Anna ende Tessel-schade Vischers ende de Heere P.C. Hooft, Drost van Muyden*:

Die 'twinden windaes dwinght, mijn zeyl te doen bewaeyen
Met een West-achter-in; die 'tWater-werck beleyt,
En al dat boven drijft en al dat onder leydt,
Mijn kielen gae te slaen, mijn ancker-tandt te hechten,
Mijn roer te redderen, mijn baren-baen te slechten;
Gheen onversiene golff, gheen onbetrouwich slijck
Te rollen daer jck vlot, te schuylen daer jck strijck.
Die 't Wapenuys bestiert, mijn vlagghen te verschoonen,
Mijn laecken en mijn touw, Oostende niet te croonen
Noch met mijn's packs gewin, noch met mijns levens buyt,
En al om 'tsoet geweld van uw geleert geluyt?

In de laatste regels van dit citaat komt het maatschappelijke bereik van deze kalmerende functie van de poëzie al om de hoek kijken, en in de

²⁸⁰ De bron van het verhaal zoals zij het gebruiken is: Ovidius, *Fasti*, II.115–116. Voordien komt het thema in ieder geval al voor in Hugo de Groot's *Myrtilus, sive Idyllium Nauticum, ad Danielelem Heinsium*:

Haec eadem canto, quae cum cantaret Arion,
Mulceretque Deos pelagi, circumstetit omnis
Delphinum chorus, et vatem servavit in undis: (Grotius, *Poemata*, p. 53)

²⁸¹ Hooft, *Gedichten*, dl. 1, p. 170–171.

²⁸² Huygens, *Gedichten*, dl. 1, p. 201–202.

volgende regels blijkt het zelfs met het oog daarop te zijn, dat Huygens Hooft aanspreekt:

Wat can v hinderen 't vreedsamighe begheeren
Des Britschen Israels tot Hollandts baet te keeren,
Tot Hollandts vrienden vré, tot Hollandts haters trots?²⁸³

De 'Britse Israel' is koning James I.

Huygens verwacht blijkbaar dat Hooft zijn invloed zal aanwenden ter verbetering van de in die jaren grondig verstoorde relatie met Engeland. Dàt is de Hooft van wie ook Vondel in *Het Lof der Zee-vaert* zegt dat hij "met veersen streelt de buyen" (r. 462). De toespeling op de door Huygens en Hooft gewisselde gedichten, inclusief de uit Heinsius' koker komende neoplatonische opvatting van literatuur, lijkt me evident. Alleen wordt nu Hoofts poëtisch-maatschappelijke invloed genoemd in verband met de weelde-zucht van de Amsterdamse kooplui, iets wat trouwens met de Engelse kwestie ten nauwste samenhangt.²⁸⁴

Met dat laatste zijn we dan terug bij de rede van de Vecht in Hoofts *Geeraerd van Velsen*. Vondels karakterisering van Amsterdam als

De marckt van Christenrijck, daer Weelde in haren zetel,
En trotsgewelfde Beurs ten sterren vaert vermetel. (r. 465–466)

herinnert aan de daar gegeven waarschuwing:

[...] nergens is soo veyl
Den onverwachten val, als op de toppen steyl;
[...]
Ghelijck ick sie, uyt wenst tot weelde, te ghemoedt
Al wat verbasterings der ouwde zeeden goedt; (r. 1718–1723)²⁸⁵

Meer dan wat snelle allusies is het allemaal niet. We zitten tenslotte in de 'peroratio', de argumentatie is afgesloten, de literair-narratieve afronding heeft de boventoon.²⁸⁶ Op de Geldersche kade, waar Anna en Maria Tesselschade nog wonen in het huis van hun overleden vader,²⁸⁷ is het een en al muzische harmonie. Alleen als men bedenkt wie daar aanwezig zullen zijn geweest bij de voorlezing van *Het Lof der Zee-vaert*, klinkt de politieke implicatie van een en ander mee: Hooft bijvoorbeeld, en vooral Laurens Reael.

Het beeld van stormen en woelige baren voor de menselijke hartstochten, dat in de zojuist behandelde thematiek geïmpliceerd is, was sinds de

²⁸³ R. 98–111, in: Huygens, *Gedichten*, dl. 1, p. 259–261; het citaat op p. 261.

²⁸⁴ Zie voor zowel de neoplatonische achtergrond van Huygens' en Hoofts dichtwisseling, als voor de politieke context waarbinnen deze gedichten moeten worden begrepen, mijn artikel 'Arion-Amphion: Huygens en Hooft in de stormen van 1621–1622', p. 104–106, 111–112. Op de politieke achtergronden kom ik in het volgende hoofdstuk nog terug.

²⁸⁵ Zie hiervoor hfdst. 2, p. 138.

²⁸⁶ Zie hiervoor hfdst. 3, p. 154–155 en 171.

²⁸⁷ Worp, *Een onwaerdeerlycke vrouw*, p. xv en xix.

klassieke oudheid zo bekend dat het nauwelijks zin heeft plaatsen ter illustratie aan te halen. Hetzelfde geldt voor het nauw ermee verbonden beeld van de roerige zee voor de beroeringen des levens.²⁸⁸ Steeds gaat het erom dat de mens zijn hogere functies daartegenover moet stellen en binnen de neostoïsche opvattingen van de 16de en 17de eeuw is dat zijn rationaliteit als beginsel van alle deugdzaamheid, harmonie en vrede. Zo schrijft bijvoorbeeld Lipsius in zijn *Twee Boecken vande Stantvasticheyt*:

[...] ghelijck als een schip, dat ydel ende ongheladen is, inder zee van alle winden herwaerts ende derwaerts ghedreven wort, soo gaghet in ons met desen woesten sin, als hy met het ghewicht ende den ballast der redelijckheyt niet en is gheladen.

En, iets verderop, in positieve zin:

Ende ghelijckerwijs als men seght, dat sommige rivieren haren ganck nemen dweers door de zee, sonder haren vloet oft smaect te veranderen, soo sult ghy oock door allen omringende beroerten, sonder souticheydt naer u te trecken uut dese zee der droefenissen. [...]. Laet vry den storm, donder en blixem, rondt u vallen: ghy sult met ware ende luyde stemme moghen roepen

–gherust, in t'midden van alle baren.²⁸⁹

Zo iemand was, althans volgens Vondel, Reael. Sint Laurens, noemt Vondel hem. Daarmee kwalificeert hij hem niet alleen als deugdheld, maar tevens als iemand die bij uitstek geschikt is om garant te staan voor een juiste argumentatie. Immers, om nogmaals Lipsius aan te halen:

[...] de redelijckheyt [is] altijt ghekeert tot Godt ende haren oorspronck, vast ende onwandelbaer in alle goet, altijt eens gesint, [...], fonteyne ende oorspronck alles goeden raets ende oprecht oordeels, [...]²⁹⁰

Dat is precies waartoe Vondel Reael aanroept. En dat niet alleen, hij voert bovendien zijn ervaringen als voormalig gouverneur-generaal aan als bewijs van diens competentie ter zake:

SINT LAVRENS (niet die eer gheroost was, en ghebraen,
Maer voormaels is als Voogd nae Indien ghegaen)
Begunstige onsen tocht; want hy is omgedragen
Op 't grondeloose vlack door stormen, en door vlagen: (r. 15–18)

Ook dat valt te lezen bij Lipsius:

Wilt ghy een schipper sijn? laet u leeren door tempeesten. [...] ghelijckerwijs de boomen, die met de winden allesins bewaeyt worden, te beter ende vaster inwortelen, soo nemen oock alle goede lieden te meer duechts aen, als sy somtijts ghedreven worden met de winden des teghenspoets. Voorts, sy beproevense oock; want hoe soude anders yemant connen syne vasticheydt ende goeden voortganck wel bekennen?²⁹¹

²⁸⁸ Zie voor tal van voorbeelden: Heydenreich, *Tadel und Lob der Seefahrt*, p. 55–58, 85–91.

²⁸⁹ Lipsius, *Twee Boecken vande Stantvasticheyt*, I.5, 6 (p. 19 en p. 20).

²⁹⁰ Lipsius, *Twee Boecken vande Stantvasticheyt*, I.5 (p. 18).

²⁹¹ Lipsius, *Twee Boecken vande Stantvasticheyt*, II.8 (p. 79–80).

In het eerste hoofdstuk heb ik al laten zien, dat het beslissende argument in *Het Lof der Zee-vaert* overeenkomt met Reaels standpunt ten aanzien van het Indië-beleid van de VOC. Het is een natuurrechtelijk standpunt dat als algemene filosofische visie natuurlijk ook los van de VOC-politiek voorkomt. Maar in een gedicht dat zo duidelijk gaat over een Oost-Indiëvaarder en dat zo duidelijk verbonden is met de figuur van Reael, moet het tevens een politieke strekking hebben gehad.²⁹² Het is in deze zin dat Reael Vondel helpt zijn betoog tot een goed einde te brengen. En door Reael voor te stellen als deugdheld krijgt deze strekking, vice versa, het karakter van een verdediging van diens Indië-politiek. Daarmee schaart Vondel zich naast Hooft, die in hetzelfde jaar dat Vondel *Het Lof der Zee-vaert* schrijft, iets dergelijks doet.

In juli 1623 schreef Hooft een gedicht van 158 verzen: *Klacht over 't Vertreck des Heeren Laurens Reael, Oud Oppersten van Hollandt in Indien, in Maj, des Jaers 1623, van Amsterdam*.²⁹³ In dit gedicht wordt expliciet gesproken over de miskening die Reael na zijn terugkeer uit Indië te beurt was gevallen bij de Amsterdamse machthebbers, een passage die uitmondt in de woorden:

Doorgaends is 't waerheit oock, dat niemant wel magh veelen,
'T verheffen van propheet, met wien hij jong liep speelen. (r. 49–50)

Hans den Haan heeft in een artikel over deze kwestie betoogd dat Vondel, door het gebruik van de kwalificatie 'sint' voor Reael, via het toentertijd gangbare spreekwoord 'daar werd geen sant verheven in zijn eigen land', een toespeling maakt op dezelfde gedachte.²⁹⁴ Twee jaar eerder had Anna Roemers die uitdrukking trouwens al toegepast op Hugo de Groot in een gedicht ter gelegenheid van diens ontsnapping uit Loevestein.²⁹⁵ Onontkoombaar is deze verbinding niet: ook zonder de herinnering aan het spreekwoord zal de aanduiding 'sint' gefunctioneerd hebben als indicatie van Reaels grote deugdzaamheid. Vondel gebruikt het woord wel vaker op deze manier, en juist in dit soort neostoïsch verband.²⁹⁶

Hoe het ook zij, in elk geval wordt in het vervolg van Hoofts gedicht de 'geur van heiligheid' waarin Reael blijkbaar bij sommigen stond, uitvoerig en met redenen omkleed uit de doeken gedaan:

²⁹² Zie hiervoor, hfdst. 1, p. 69–70.

²⁹³ Hooft, *Gedichten*, dl. 1, p. 190–194.

²⁹⁴ Den Haan, 'Sint Laurens', p. 295–301.

²⁹⁵ *Aen den Hoogh-geleerden Heere Hugo de Groot, nae sijn welgeluckte wtcoomst* (1621). De laatste regels van dit gedicht luiden:

T'is altijd soo geweest, dat nimmermeer een Sant
Verheven of geEert werdt in sijn Eijgen lant.

In: Anna Roemers Visscher, *Alle de gedichten*, dl. 2, p. 69–70; het citaat op p. 70.

²⁹⁶ Zie: Becker, 'De Rotterdamsche heyligh', p. 22–23; en Molkenboer, 'Vondelsche echo's van Erasmus', p. 100.

Maer als een' dappre deughd gemeene deughd ontwast,
 En in haer' schaduw bluscht; gelijk de Noorsche mast
 Die nae de starren toght, met sijn' dickhajrde prujcken,
 Den glans der son verbiedt aen braem en bróssche strujcken:
 Men houdtse voor een strael der Godtheidt, en dat hij
 Die daer med' is begaeft, alleen moet heerschappij
 En voeren in der handt het loonen en het straffen.
 De nijdt dar, aen den staf, van sulken heldt niet baffen. (r. 55-62)

Het is dezelfde neostoïsche gedachte die we hiervoor, bij Cicero, bij Spiegel, bij Lipsius, al voortdurende tegenkwamen en die ook een van de kernpunten vormt van de slotvermaning in de rede van de Vecht: het zijn de besten in deugd die de uitoefening van het overheidsgezag toekomt.²⁹⁷

Reaels kwaliteiten hadden zich, naar het zeggen van Hooft, op praktisch niveau gemanifesteerd in

De welgeschaepenheit van uw' verheven geest,
 Die op het heetst der jeughd, nocht smelten kon, nocht slappen;
 Maer in de waepens sweet', en in de wetenschappen:
 Dien moed op waepen en op wetenschap, 't verstaen
 Der handeling van koop, geenssins en deed versmaên. (r. 84-88)

Maar vooral hadden zij zich gemanifesteerd op het niveau van het staatsbeleid dat hij als gouverneur-generaal had gevoerd:

Daer was 'er, die 't belejdt, van stip tot stip, nae reden
 Van staet gekujert, die, zoo veel zorgvuldigheden
 Bekroopen nojt van vaeck, opwoeghen boven al;
 Als daer ghij minst voor waert gehouden in 't geval.
 Dees' suften in het sien op sinnen zoo ervaeren
 En afgerecht op list des rijx, in 't lompst der jaeren;
 En van uw' lof vervoert en vonden nauwlijx naem
 Voor deughde staend' aen 't roer van soo veel toelegs t'zaem. (r. 97-104)

Staatsbeleid berustend op neostoïsche deugdzaamheid en rede, komt dat niet op het zelfde neer als Sint Laurens die als gouverneur-generaal het natuurrecht toepast in de Indiëpolitiek?

3.5. *Vondel en zijn "Mecenaten"*

Uit het voorgaande blijkt dat de ontwikkeling die Vondel tussen 1613 en 1623, in literair opzicht, maar vooral in levensbeschouwelijk opzicht heeft doorgemaakt, buitengewoon ingrijpend is geweest. Ik heb zelfs de neiging me af te vragen of al die humanistische, natuurwetenschappelijke en filosofische geleerdheid van *Het Lof der Zee-vaert* wel op zijn rekening moet worden geschreven. Zou het 'letterkundig overleg' met Hooft, Reael en wie weet wie nog meer, hier niet het nodige hebben bijgedragen?

²⁹⁷ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 203-204 en hfdst. 2, p. 139-140.

Dat zij hulp hebben geboden zou men kunnen opmaken uit Brandts mededeling dat de regelmatige omgang met hen niet weinig bijdroeg tot Vondels “grootte voortgangk in de dichtkunst”.²⁹⁸ Jaren later zal Vondel zelf hen karakteriseren als zijn “Mecenaten”, waarbij hij het oog heeft, niet op financiële, maar op dichterlijke steun; immers, zo zegt hij:

Verscheide oordeelen schieten verscheide stralen uit, en zien de dingen van alle kanten door en weder door, terwijl een eenig oordeel maar een' eenigen strael uitschiet, en arm by den rijkdom van velen is: [...]²⁹⁹

Wat Hooft betreft is het duidelijk dat zijn voorbeeld voor Vondel een bron van inspiratie is geweest. Misschien nog niet eens zozeer literair. Blijken van een retorische know how als in *Het Lof der Zee-vaert* treft men bij hem niet aan, en er is zelfs reden te veronderstellen dat hij weinig affiniteit zal hebben gehad met een zodanig argumentele aanpak als dit gedicht te zien geeft.³⁰⁰ Zijn kennis op dit gebied moet Vondel ergens anders vandaan hebben. Rond iets later tijd, ongeveer 1625, meldt Brandt dat

hy zich door Daniel de Breen, een geleerd jongeling, in de Logica of kunst van rekenkavelen, en ook in 't Grieksch [liet] onderwyzen; om meer behulpmiddelen te hebben tot vordering in de kunst, daar hy hoe langs hoe meer op verslingerde.³⁰¹

Brandts dateringen zijn niet altijd even precies en men kan zich afvragen of die lessen, in ieder geval wat de logica betreft, niet al enige jaren eerder plaatsgevonden zullen hebben.

Voor de neostoïsche opvattingen over deugd en gezag echter zal het voorbeeld van Hooft zeker een belangrijke rol hebben gespeeld. Dat geldt trouwens niet minder voor Reael, die bovendien beter dan Hooft in staat zal zijn geweest hulp te bieden zowel op het gebied van de humanistische zeevaartfilologie, als op dat van de eigentijdse zeevaartkunde.³⁰²

²⁹⁸ Brandt, *Het leven van Vondel*, p. 12. Zie ook hiervoor, hfdst. 1, p. 41.

²⁹⁹ In de opdracht aan Huygens van zijn proza-vertaling van de werken van Vergilius uit 1646 (*WB-editie*, dl. 6, p. 44). Weliswaar spreekt hij hier over “overlegh van taelkondigen” in een situatie dat “men bezigh is met onze tael te bouwen”, maar de aangehaalde woorden lijken me evenzogoed op meer inhoudelijk beraad te duiden, als dat al niet in het woord “taelkondig” is geïncludeerd.

³⁰⁰ Hierover: Spies, ‘Het epos in de 17de eeuw in Nederland’, p. 578–583.

³⁰¹ Brandt, *Het leven van Vondel*, p. 19.

³⁰² Scheltema, ‘Redevoering over de verdiensten en lotgevallen van Laurens Reael’, p. 63, 103. Zie ook hiervoor, hfdst. 3, p. 188 en noot 173, en p. 197. In de poëzie van Reael (in: *Minne-plicht ende Kuysheyt-Kamp* 1626 en *Verscheide Nederduytsche Gedichten* 1651; zie: Scheltema, p. 65, 118–124) heb ik niets gevonden dat op een literair of rhetorisch ‘mecenaat’ zou kunnen wijzen. Wel is er een bericht dat Vondel “stoutmoedige beelden” ontleend zou hebben aan een verloren gegane elegie van Reael “over de rampen van het vaderland” (Scheltema, p. 80–81). Ook schijnt Reael een ‘epos’ geschreven te hebben of daar althans mee bezig te zijn geweest (Michels, ‘Een epos van Reael’, p. 153–154), wat toch van een wat hoger literaire ambitie getuigt, dan spreekt uit de gedichtjes die van hem zijn overgebleven.

Reaels opvattingen op het gebied van de politicologie en de moraal-filosofie zijn op te maken uit een brief die hij in 1628 schreef aan een jonge bekende, Johan van Walbeeck, die op het punt stond naar Indië te vertrekken. Daarin geeft hij advies welke boeken mee te nemen. Voor de wiskunde, die “Koninginne aller Wetenschappen”, hoeft hij hem niet te raden, zo schrijft hij, hij bezweert hem alleen vooral ook de sterrenkunde te blijven beoefenen. De boeken die hij wel noemt, betreffen de geschiedenis, de politicologie, de moraal-filosofie, de literatuur en het recht. De geschiedenis is hier deels niet ter zake; voor het recht noemt hij alleen praktische handboeken; en zijn aanbevelingen met betrekking tot de literatuur (de satirici Horatius, Juvenalis en Persius, en voorts Apuleius en Petronius) hebben met *Het Lof der Zee-vaert* niets te maken. Anders ligt dat echter voor de politicologie. Naast enkele meer specialistische werken, noemt hij natuurlijk Aristoteles, maar ook de *Politica* van Lipsius en “’t *Seystema politicum Bartholomaei Keckermanni*”, niet hetzelfde werk van deze auteur als Vondel gebruikt, maar wel indicatief voor de waardering van deze geleerde. Hierbij konden dan enige historische boeken gevoegd worden, in de eerste plaats Tacitus

“vermits hy niet alleenlijcken tot kennisse der Historien, maer meer als eenigh *Politicus* tot onderrechtighe van het borgerlijcke en sedelijcke leven is dienende.

Om dezelfde reden worden ook Plutarchus, bij voorkeur in de vertaling van Amyot, en verder Thucydides, Xenophon en Hoofts *Henrik de Grote* aanbevolen.

Op het gebied van de moraal-filosofie zelf is het alles neostoïcisme wat de klok slaat:

Om uwe seden te formeeren, neemt met u *Officia M.T. Ciceronis*, *L.A. Seneca de Tranquillitate animi* [...] *Boëthius de consolatione Philosophiae*, [...] *I. Lipsius de constantia* [...], hoewel hy sijn eygen lessen niet beleeft en heeft.

Daarnaast ook de drie beroemde Italiaanse traktaten: Castiglione's *Cortegiano* (1528), Della Casa's *Galateo* (1558) en Guazzo's *La civil Conversatione* (1574), van welke de *Cortegiano* beschouwd kan worden als een van de belangrijkste verbreiders van de neoplatonische opvattingen van Ficino.³⁰³ Tegenover dit alles schittert de godsdienstige literatuur door afwezigheid. Het enige dat Reael daarover op te merken heeft, is dat men er één of twee werken van kan meenemen, maar dat men alle polemici beter thuis kan laten.

Op zichzelf is dit lijstje standaard-literatuur niet bijzonder, behalve dan dat het zo perfect de standaard van een, zeg, 'liberaal' denkende in-

³⁰³ Reael, *Brief aen I. van Walbeeck*, p. 57–65; de citaten op resp. p. 57, 61–62, 58, 63–64. Ik dank de heer R.B. Knottnerus van de UB-Amsterdam, die deze brief voor mij heeft weten te traceren. Over de drie Italiaanse traktaten: Witstein, *Bronnen en bewerkingswijze van Rodenburghs Eglentiers Poëtens Borst-weringh*, p. 9, noot 27; over het neoplatonische gehalte van de *Cortegiano*: Veenstra, 'Twee Venussen en twee Amores', p. 466.

tellectueel uit het begin van de 17de eeuw representeert.³⁰⁴ Als zodanig illustreert het uitmuntend de denkwereld vanwaaruit ook *Het Lof der Zee-vaert* geschreven is. Vondel legt natuurlijk bepaalde, vooral door de aard van zijn onderwerp gedicteerde accenten. Het neostoïsche aspect is bij hem wat minder, het natuurrechtelijke wat zwaarder benadrukt. Maar al met al weerspiegelt zijn gedicht, met de afwijzing van zijn vroegere religieus-moralisme en het propageren van een op de klassieken gebaseerde rationaliteit, de opvattingen van zijn nieuwe ‘Mecenaten’.

Dat alles in aanmerking genomen, blijft voor mij toch de vraag of het belangrijkste punt van overeenstemming met Hooft en Reael niet van politieke aard is geweest. Op die kant van de zaak zal ik, ter afsluiting, in het nu volgende hoofdstuk nog eenmaal ingaan.

³⁰⁴ Bijzonder is eigenlijk alleen zijn positieve waardering van Machiavelli, die hij niet met name noemt, maar aanduidt als degene die ‘schier voor een keffer in dese maniere van *Politie* gehouden wert’. Over hem zegt hij: ‘Het is een sonderlingh groot vernuft geweest uytmuntende in oordeel, een goet *Republiquist*, hoewel hy een onderrichter van *Tyrannen* schijnt te wesen, [...]’ (p. 63).

4 Nogmaals: ‘Het Lof der Zee-vaert’ en de VOC-politiek

4.1. *Ter inleiding*

In het eerste hoofdstuk van deze studie heb ik gesteld, dat Vondel in *Het Lof der Zee-vaert* afscheid neemt van zijn vroegere, religieus gefundeerde opvattingen over de handel, ten gunste van de meer maatschappelijk-rationele opvattingen zoals die gehuldigd werden door mensen als Hooft en Reael. Bovendien stelde ik dat hij met dat laatste tevens een standpunt inneemt in een conflict, dat op dat moment binnen de VOC bestond over de te voeren politiek in Indië. Ter staving van de eerste van deze twee uitspraken heb ik in beide voorgaande hoofdstukken naar mijn gevoel voldoende materiaal aangedragen. De tweede uitspraak zal ik in dit laatste hoofdstuk uitvoeriger toelichten.

Voorop staat dat een dergelijke politieke strekking geheel in overeenstemming is met de opvatting die men, althans in de kringen van auteurs die zich baseerden op de verworvenheden van het humanisme, had over de aard en functie van literatuur. Scaliger, met wiens opvattingen de opzet van *Het Lof der Zee-vaert* sterk overeenkomt,¹ zegt daarover:

De poëzie is een onderdeel van het maatschappelijk bestuur dat, hoewel in een andere vorm en toon, ook onderwerp is van de wetgeving. Dezelfde zaken immers die door de wetten bevolen worden en die bij de volksredenaar en bij de bestuurder van het volk de inhoud vormen van hun raadgevingen, worden in de dichtkunst op eigen specifieke manier voorzien van zekere aantrekkelijkheden ter lering van de gemeenschap.²

En hoe anders de mening van Heinsius over poëzie ook moge zijn, het uiteindelijk effect is, zagen we hiervoor, ook volgens hem ‘het gemeenbest op juiste wijze te reguleren.’³

Deze opvatting over literatuur hangt uiteraard ten nauwste samen met algemener filosofische opvattingen. Ook in die, literaire, zin is de

¹ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 147–149.

² Scaliger, *Poetices Libri septem*, VII.2, p. 347: ‘Poesim verò esse politicae partem, quae sub legis latore, quanquam alia facie atque colore, continetur. Nam quae iussa sunt in legibus, quae sunt apud concionatorem, moderatorémque populi suasiones: hae poetices opera certa atque separata comparabuntur quibusdam amoenitatibus ad institutionem ciuitatis.’

³ Maximus Tyrius, *Dissertationes*, nr. 21 ‘An quicquam ad virtutem conferant artes liberales’, p. 147: ‘Hujus praecipuum quoque opus est, modulatione sua apte Remp. temperare.’ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 220.

politieke dimensie van *Het Lof der Zee-vaert* niet los te zien van Vondels levensbeschouwelijke heroriëntatie. De belerende functie die tot de romantiek alle poëzie toegeschreven wordt, is bij de doopsgezinde Vondel van de *Hymnus* gericht op de religieus-morele vorming van het individu. Ik heb aangewezen dat juist daarin het grote verschil ligt tussen dit gedicht en Hoofds rede van de Vecht, die er in zoveel opzichten op lijkt, maar die uitmondt in een maatschappelijke en daardoor ook politieke stellingname.⁴ Nu, in *Het Lof der Zee-vaert*, is ook voor Vondel, conform zijn nieuwe ciceroniaanse opvattingen, belering in de eerste plaats opvoeding tot goed maatschappelijk gedrag.⁵ En ook in zijn geval betekent dat, toegepast op concrete maatschappelijke conflictstof, het propageren van een politiek standpunt.

4.2. *De VOC in Indië en in Europa*

4.2.1. *De juridische legitimatie*

Er is geen twijfel aan dat in de discussies over het VOC-beleid in die jaren de relatie met Engeland het belangrijkste punt vormt. Ook de houding tegenover de inlandse bevolking en de Aziatische kooplieden die in de archipel handel dreven, wordt gedicteerd door de vraag of zij handelscontacten onderhielden met andere Europese ondernemingen. Dat betekende namelijk een aantasting van de monopoliepositie, die de VOC, met name voor specerijen en nootmuskaat, op de Europese markt nastreefde.⁶ Vooral Engeland was een belangrijke concurrent, daarnaast in mindere mate ook Frankrijk en Denemarken.⁷

Al tijdens de eerste van de twee zogenaamde 'koloniale conferenties' die in 1613 en 1615 tussen Nederland en Engeland gehouden werden, werd door de VOC het alleenrecht op de Indische produkten gestipuleerd. De Engelse onderhandelaars confronteerden de voornaamste woordvoerder van de Nederlandse delegatie, Hugo de Groot, met zijn eigen uitspraken:

Wij menen dat het u niet onbekend is wat de verdediger der vrije zee over deze gedachte heeft geschreven: de handelsvrijheid, zo schrijft hij, die uit het primaire volkenrecht [*d.i.* het natuurrecht] voortvloeit en een eeuwigdurende grondslag heeft, kan niet worden opgeheven en, al was dit mogelijk, dan zou dat nochtans niet zonder instemming van alle volkeren kunnen gebeuren.

Tegenover dit citaat van de slotregels van het achtste caput van het *Mare Liberum*, stelde De Groot de geldigheid van de contracten die tussen de inlandse vorsten en de VOC gesloten waren, contracten waarbij de VOC het monopolie had gekregen op de inlandse produkten:

⁴ Zie hiervoor, hfdst. 2, p. 139–141.

⁵ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 209–212.

⁶ Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 207–216.

⁷ Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 204–206.

Een contract [...], waarbij iemand belooft een handelswaar van een bepaalde soort aan mij en aan geen ander te verkopen, is geoorloofd en gebruikelijk. Het is geoorloofd toekomstige zaken en dus ook de oogst van opeenvolgende jaren te verkopen. [...] De vrijheid van het volkenrecht kan en mag zich niet verder uitstreken, noch indruisen tegen de goede trouw waarmee overeenkomsten moeten worden uitgevoerd. Immers, tot de eerste regels van dit recht behoort de plicht beloften na te komen en het recht van eenieder te beschikken over zijn eigendom. [...] Wel zijn de Engelsen niet op een directe manier door deze verdragen gebonden, maar we beweren dat bepaalde volkeren in Indië op grond van hun eigen toestemming en de wetten van hun vorsten tegenover ons verplichtingen hebben. En degenen die hen tot ontrouw of bedrog willen aanzetten, handelen verkeerd.

In een memorie, na het afbreken van de onderhandelingen gericht aan de Engelse koning James I, herhaalde De Groot dit standpunt nog eens, onder de vermelding “Ook de verdediger van de vrije zee denkt er niet anders over.”⁸

Dat laatste konden de Engelsen niet weten, want de opvatting dat het tot de natuurlijke vrijheden van de mens behoort dat hij meester is over zijn eigen bezit en zijn eigen handelen en dat hij juist daardoor is gebonden aan de door hemzelf afgesloten contracten, komt in het *Mare Liberum* niet voor. Maar ook De Groot had gelijk, want deze opvattingen vormen wel de hoekstenen van het hele juridische systeem dat hij in het niet gepubliceerde *De Jure Praedae Commentarius*, waarvan het *Mare Liberum* een onderdeel is, had opgetrokken. Tot dat systeem hoort ook de opvatting, dat de – zelf via een contractuele overdracht van bevoegdheid tot stand gekomen – overheid van elke staat het soevereine gezag uitoefent over haar onderdanen en dus bevoegd is namens dezen contracten af te sluiten.⁹

⁸ De Pauw, *Het Mare Liberum van Grotius en Pattijn*, p. 49–55; de citaten op p. 52, 53, 55. Zie ook: Clark en Van Eysinga, *The colonial conferences between England and the Netherlands*, dl. 2, p. 70–73.

⁹ Zie: De Groot, *Verhandeling over het recht op buit*, hfdst. 2, p. 11–25. Zie ook hiervoor, hfdst. 2, p. 102 en noot 106. Ik denk dan ook dat De Pauw ongelijk heeft wanneer hij een fundamenteel verschil tussen het *Mare Liberum* en de op de conferentie naar voren gebrachte standpunten signaleert (*Het Mare Liberum van Grotius en Pattijn*, p. 58–64). Het is juist op grond van deze opvattingen dat Grotius zich in het *Mare Liberum* zo inspannt te bewijzen dat de Portugezen geen bezitsrechten op de Indische eilanden kunnen doen gelden (caput 2 en 3). De koppeling van natuurrecht en het, op de contractgedachte gebaseerde, volkenrecht heeft Grotius van de juridische school van Salamanca (Villey, *La formation de la pensée juridique moderne*, p. 359–361). In het *De Jure Praedae Commentarius* gebruikt hij er de volgende terminologie voor: het ‘primaire natuurrecht’, dat berust op het recht op eigen leven en bezit; het ‘secundaire natuurrecht’ ofwel ‘primaire volkenrecht’, dat berust op de plicht de ander daarin niet te schaden – en daarmee bijv. het recht op eigendom, de vrijheid van alles dat niet in bezit kan worden genomen, en de notie ‘pacta sunt servanda’ –; het ‘burgerlijk recht’, dat binnen de eenmaal contractueel gevormde staten geldt; en het ‘secundaire volkenrecht’, dat bestaat uit de overeenkomsten tussen twee of meer zelfstandige staten (De Groot, *Verhandeling over het recht op buit*, hfdst. 2, resp. p. 9–11, 11–18, 21–24, 25–26).

Voor wie het *De Jure Praedae Commentarius* niet kende – dat wil zeggen: iedereen buiten De Groots kennissenkring – moet het geleken hebben of hij de natuurrechtelijke essentie van het *Mare Liberum* in de besprekingen met Engeland terwille van het VOC-belang had laten varen en, filosofisch gesproken, terecht gekomen was in de hoek van het calvinisme. Weliswaar was de gedachte dat de relaties tussen de mensen en volken voornamelijk bestaan uit vrijwillig gesloten overeenkomsten, afkomstig uit het 16de-eeuwse natuurrecht. Maar juist dat aspect was door de calvinisten overgenomen en, ontdaan van iedere natuurlijk gefundeerde morele inhoud, gemaakt tot een van de grondslagen van hun politiek en maatschappelijk denken.¹⁰

Ook de volgende jaren blijft de contractgedachte de juridische legitimatie vormen van de monopoliepretenties van de VOC.¹¹ Mevr. Meilink-Roelofs wijst er in haar studie over *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago* op, dat niemand binnen de VOC het monopolieprincipe kon loslaten, zelfs als hij dat had gewild. Hetzelfde geldt naar mijn gevoel voor de contractgedachte. Waar het om ging was de mate waarin en de wijze waarop men een en ander wilde afdwingen.¹²

4.2.2. De VOC in Indië

De strenge handhaving van de monopoliepositie van de VOC in Indië had naar twee kanten toe ernstige gevolgen: voor de Indische eilanden zelf en voor de verhouding van de Republiek met Engeland.

Wat de Indische eilanden betreft vormde de Aziatische handel een bedreiging van het monopolie, omdat langs die weg grote hoeveelheden specerijen en nootmuskaat terecht kwamen bij Engelse, Portugese en andere Europese handelaars. De bevolking was echter van deze handel afhankelijk voor een aantal primaire levensbehoeften, met name rijst en textiel. Door de Aziatische kooplui te weren, vernietigde de VOC de hele economische infrastructuur van het gebied, zonder in staat of bereid te zijn zelf in voldoende mate, en tegen betaalbare prijzen, voor de bevoorrading te zorgen. In zoverre Coen in dit opzicht de harde lijn volgde, was dat in directe opdracht van zijn Europese lastgevers. Al in 1612 had een van de latere bewindhebbers van de Amsterdamse kamer, Hendrik Brouwer, namens hen een memorandum van deze strekking opgesteld en de volgende jaren veranderde er wat dat betreft niets. Maar Reael en zijn medestander Steven van der Hagen hadden praktische en juridische be-

¹⁰ Zie: Beins, 'Die Wirtschaftsethik der calvinistischen Kirche der Niederlande', p. 131-133; Villey, *La formation de la pensée juridique moderne*, p. 311-334.

¹¹ Zie: Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 219; De Pauw, *Het Mare Liberum van Grotius en Pattijn*, p. 54.

¹² Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 232. Ook Reael dwong in 1617 de bewoners van Banda "to sign a treaty that differed in no respect from the previous monopolistic agreements." (p. 211).

zwaren en tot Coens woede vertoonde Reael in toenemende mate de neiging de Aziatische handel toe te staan.¹³ Zo schrijft hij in 1617 aan de Heren Zeventien:

aengaende tegens de [...] inlandtse vreemdelingen UE. last in't werck te stellen, soude onse zaken alhier geheel in confusie brengen [...]

Het lijkt hem niet opportuun, in elk geval niet zolang Engelsen en Spanjaarden de VOC nog bedreigen. Maar ook juridisch ziet hij bezwaren:

[...] ende opdat de E.Heeren Meesters te degen onderrecht mogen wesen, recht uyt geseyt, ick en sie niet, dat wij daertoe eenichsints cunnen wesen gerechticht, want Mijne Heeren en hebben alhier soodanige souverayniteit niet, jae hebben deselve niet als alleene in Amboyna ende de plaetsen, daarvan dependerende, [...]¹⁴

Wat de relatie met Engeland betreft werd na het mislukken van de tweede 'koloniale conferentie' in 1615, vanuit Nederland expliciet de opdracht gegeven handelscontacten tussen de East India Company en de inlandse bevolking met geweld tegen te gaan. Ook hier was Reael terughoudend, terwijl Coen bleef hameren op de noodzaak hard op te treden. Algemeen wordt aangenomen dat hierin ook de reden heeft gelegen dat de Heren Zeventien Reaels ontslagaanvraag zo snel accepteerden.¹⁵ En dat niet alleen, in oktober 1617 schreven ze zelfs aan Coen, dat het hun bedoeling niet is

dat het in des voorsz. Reals keuze ende optie soude staen om aldaer noch te mogen blyven ende synen verbonden tijt uyt te dienen, maer begeeren wel expresselijck ende belasten u dienvolgende nochmaels by desen, dat ghy den voorsz. Reael, al waer 't dat hy noch verder in onsen dienst versochte te continueren, met d'eerste schepen sult overseynden, sonder eenichsints te gedoogen dat hy aldaer langer soude blyven, om vele pregnante redenen ende consideratien ons daertoe mouverende, die wy niet geraden vinden hierby te voegen, maer evenwel expresselijck begeren dat onse ordre desen aengaende preciselijck sal achtervolcht ende naergecomen werden.¹⁶

Inmiddels hadden de Staten-Generaal de harde lijn van optreden bevestigd in de, in 1617 uitgevaardigde, hernieuwde instructie voor de gouverneur-generaal:

Alzoo verscheiden natiën met geweld, het zij met Onze vrienden en bondgenooten of met Onze vijanden, in praedjudicie van Onze gemaakte contracten, Onzen handel zoeken te invaderen, zoo zullen de Gouverneur-Generaal, mitsgaders ook bij deszelfs absentie Onze Vice-Gouverneurs, Directeurs, Kapiteins, Kooplieden en andere Officieren, na gedaan vriendelijk verzoek en insinuatie van te vertrekken en van zoodanig voornemen te desisteren, alle vreemde natie, geen uitgezonderd, en derzelve schepen en goederen met geweld afweren en verdrijven, [...]¹⁷

¹³ Meilink-Roelofsz, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 207–218. Zie ook hiervoor, hfdst. 1, p. 66.

¹⁴ *Generale missiven*, dl. 1, p. 72–73.

¹⁵ Meilink-Roelofsz, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 199–202. Zie ook hiervoor, hfdst. 1, p. 64.

¹⁶ *Coen. Bescheiden*, dl. 4, p. 377.

¹⁷ *Verzameling van instructien*, p. 34–35, en 'Inleiding', p. IX. Cf. Den Haan, *Moedernegotie en grote vaart*, p. 161.

Aan deze beleidslijn kwam echter een eind toen, eind augustus 1618, de contraremonstranten alleen de macht in handen hadden gekregen. In het licht van de aanstaande hervatting van de oorlog tegen Spanje was een verbond met Engeland meer dan wenselijk. Al in september besloten de Staten-Generaal een gezantschap van drie van haar leden, aangevuld met vier bewindhebbers, naar Engeland te sturen. Dit gezantschap vertrok in december en in juli 1619 was de samenwerkingsovereenkomst een feit.¹⁸

Dit betekende allerm minst dat de Republiek nu opeens wel het recht op vrije handel voor de archipel erkende. Goedbeschouwd was deze overeenkomst niets anders dan een manier om de nagestreefde monopoliepositie des te beter, zij het nu voor de twee compagnieën gezamenlijk, te realiseren. De Engelsen waren echter op een dergelijk monopolie veel minder gespist dan de Nederlanders en konden, of wilden, ook niet hun overeengekomen aandeel in de kosten bijdragen om het met militaire macht af te dwingen.¹⁹ Dat versterkte de Nederlandse neiging om het dan maar alleen te doen, wat weer tot Engelse irritatie leidde. Tot 1625 toe blijft de concurrentie in Indië de Engels-Nederlandse verhoudingen, ook in Europa, grondig verstoren.²⁰ Voordat ik daar nader op inga, zal ik echter eerst Reaels standpunt ten aanzien van deze beide probleemvelden bespreken.

Kort na zijn verkiezing door de Raad van Indië tot gouverneur-generaal (juni 1616) dient Reael, op termijn, zijn ontslag in bij de Heren Zeventien. Hij zegt dat het salaris te laag is en dat hij niet langer dan twee en half jaar in functie wil blijven. Die termijn is, gezien de lengte van de communicatielijnen over en weer, zelfs nog iets te kort gesteld: pas in augustus 1619 vertrekt hij naar Nederland.²¹

Er is geen reden om een ander motief dan het door hemzelf genoemde voor zijn ontslagaanvraag te zoeken. Wel lijkt het me mogelijk dat hij verrast is geweest door de gretigheid waarmee de Heren Zeventien deze accepteerden. Al eerder had hij zich voorgenomen bij gelegenheid “beter conditie ende voorwaarden te bespreken”,²² en uit het touwtrekken later tussen Coen en de Heren Zeventien over diens honorering valt af te leiden dat ook dit soort tactieken wel eens tot de folklore gehoord

¹⁸ Clark en Van Eysinga, *The colonial conferences between England and the Netherlands*, dl. 2, p. 128–131.

¹⁹ Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 196, 202–205. Vgl. Clark en Van Eysinga, *The colonial conferences between England and the Netherlands*, dl. 2, p. 135–137.

²⁰ Zie: *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië*, dl. 4, p. CXXVII–CXXXII en dl. 5, p. XXX–XXXVII. Zie ook hiervoor, hfdst. 1, p. 67.

²¹ Winkel-Rauws, *Nederlandsch-Engelsche samenwerking*, p. 55–56.

²² Hij zegt dit in een brief aan Uyttenbogaert uit 1613. Meegedeeld door Beijerinck, ‘Ridder Laurens Reael’.

kunnen hebben.²³ Maar dat men hem in Nederland maar al te graag uit Indië kwijt was, lijdt, getuige de hierboven al aangehaalde brief aan Coen, geen twijfel.

Welke de geheimzinnige ‘‘pregnante redenen ende consideratien’’ geweest zijn om hem daar zo snel mogelijk weg te halen, is onduidelijk. Behalve aan zijn houding ten opzichte van de Engelsen, kan men denken aan de kwestie van de Australische Compagnie van Le Maire en Schouten, waarin Reael niet en Coen wel was opgetreden, voor welk optreden deze laatste in dezelfde brief wordt gecompimenteerd.²⁴ Maar het feit dat men de reden niet wil noemen, doet vermoeden dat er iets anders aan de hand moet zijn geweest. Over de Engelsen en de Australische Compagnie neemt men in de correspondentie geen blad voor de mond. Waren het Reaels remonstrantse connecties die hem nu, nu de godsdiensttwisten het land op de rand van een burgeroorlog dreigden te brengen, parten speelden?²⁵ Het volgende verhaal, jaren later door Hooft meegedeeld aan Joost Baeck, lijkt te suggereren dat door sommigen de mogelijkheid van een soort staatsgreep niet uitgesloten werd:

Mij gedenkt, als de Ridder Reael noch in Indjen was, dat 'er in mijn gezelschap op den Dam gesproken wert, oft zoo een man zich niet gemakkelijk meester van die oorden zoude kunnen maeken. Mijn swaegher Cloek mejnde dat hij te vroom was om een verraeder te worden. Waer op Burgermeester Graef dat pas, voeghde, dat men dien naem wel gewoon was te geeven aen de geenen, die stadt oft landt den vijandt leverden, maer niet aen de geenen, die 't voor hun zelven hielden.²⁶

Wat ook de reden is geweest, in elk geval zal Reael wel vreemd hebben opgekeken toen hij bij zijn aankomst in de Republiek hoorde, dat er een overeenkomst met Engeland gesloten was.²⁷ Blijkens het door hem op 30 maart 1620 in de Staten-Generaal uitgebrachte verslag was hij het er echter van harte mee eens. Hij eindigt bij die gelegenheid met de volgende woorden:

In somma de standt ende staet van Indiën (Gode sij loff) es van ons in goeden doene gelaten ende de negotie aldaer es een uuyrwerck dat well gestelt es, daer anders nyet aen en ontbreeckt als een goede onderhoudinge, maer door het misver-

²³ *Coen. Bescheiden*, dl. 4, Resolutie Heren Zeventien d.d. 23 oktober 1623, p. 609; Brief van Coen d.d. 12 december 1623, p. 625; Resolutie Heren Zeventien 5-16 mei 1624, p. 643; en Resolutie Heren Zeventien d.d. 25 september-15 oktober 1624, p. 644-645.

²⁴ *De ontdekkingsreis van Le Maire en Schouten*, dl. 2, p. 66-67; *Coen. Bescheiden*, dl. 4, p. 379. Zie ook hiervoor, hfdst. 1, p. 56-57.

²⁵ *De Tex, Oldenbarnevelt*, dl. 3, p. 488-530.

²⁶ Hooft, *Briefwisseling*, dl. 2, brief nr. 604, d.d. 5 oktober 1633, p. 470-471; citaat op p. 471.

²⁷ Het bericht daarvan arriveert begin 1620 in Indië (Clark en Van Eysinga, *The colonial conferences between England and the Netherlands*, p. 135). Reael was daar in augustus 1619 vertrokken en meldt zich op 3 februari 1620 in Amsterdam bij de bewindhebbers (Van Langeraad, 'Eenige mededeelingen van Arent van Buchel', p. 623-624).

stant opte custe van Java geresen esser een radt offte twee een weynich ontstelt,²⁸ maer verhope principalijcken door de vereeninge met de Engelschen, hetwelcken een grooten slach in alle Indiaenssche princen ooren geven sall, dat alles wederomme in ordre sall comen. Ende hoewell de Compagnie ongelooffelijc[k]e lasten ende costen es dragende, vermits de continuelen oorloge die sij op den hals heeft tegens Spangiaerden, Portugijsen ende veele inlansche princen ende natiën, daertegens sij de negotie met geweld moet staende houden, soo sullen nochtans met hulpe Godes de saecken soodanigen loop nemen, dat soo treffelicken stuck als wij daer bij de hant hebben, strecken sall mogen tot Hare Ho.Mo. eere ende reputatie, tot welstant van 't vaderlant ende tot prouffijte dergener die daer aen in 't besonder es gelegen.²⁹

Bovendien getuigt dit verslag in alle opzichten van Reaels koopmansafkeer van oorlog, die de handel schaadt en grote kosten met zich meebrengt. Bij herhaling stuit men op zinsneden als “maer den oorloch vernielt het volck ende maect het plucken onveyl”, “noodich sall wesen datter na vrede getrachtet werde”. Het meest sprekend is wel de zin die direct aan de hierboven geciteerde samenvattende afsluiting vooraf gaat en die als een soort conclusie kan worden beschouwd:

De handel over geheel Indiën es groot ende wijtloopich ende sall noch meer kunnen geëxteendeert werden, wanneer onse vijanden minder werden ende nyet alijts onse schepen tegens Engelsschen, Francen, Portugijsen, Spangiaerden ende anderen tot onser verseeckeringe van doen sullen hebben.³⁰

Dat is wel wat anders dan de instructie van de Staten-Generaal van 1617 “alle vreemde natie, geen uitgezonderd, en derzelve schepen en goederen met geweld af [te] weren en [te] verdrijven”.

Wat ook uit het verslag blijkt is, dat men zich geen overdreven voorstelling moet maken van het humane karakter van Reaels ideeën over de inlanders. In reactie op de pogingen van vooral gereformeerde zijde om Coens optreden in Indië te rechtvaardigen, valt soms bij andere historici de neiging waar te nemen Reaels standpunt in deze te positief te waarderen.³¹ We zagen al dat hij er tegen is de inlandse handelaren te weren. Hij verzet zich een enkele maal tegen de hoge prijzen die de

²⁸ Dit zal wel slaan op de moeilijkheden in Jappara, op de verovering van Jacarta en op de blokkade van Bantam, alle in de eerste helft van 1619, waarover hij eerder in zijn verslag had gesproken.

²⁹ Het verslag, dat het karakter heeft van een algemeen overzicht, is eerst onlangs teruggevonden en gepubliceerd in: M.E. van Opstall, ‘Laurens Reael in de Staten-Generaal’, p. 186–207; het citaat op p. 206.

³⁰ Van Opstall, ‘Laurens Reael in de Staten-Generaal’, resp. p. 191, 199, 206.

³¹ Zie over dit antagonisme tussen de verschillende historici: Kiers, *Coen op Banda*, p. 1–6; Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 197–198. Van gereformeerde zijde geldt dit vooral voor Lucas Kiers, *Coen op Banda* (1943) en C. Gerretson, *Coens eerherstel* (1944). De andere tendens bijvoorbeeld bij Winkel-Rauws, *Nederlandsch-Engelsche samenwerking*, p. 56; en hier en daar ook bij Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago* (bijv. p. 11).

compagnie van de bewindhebbers voor rijst en textiel van de inlandse bevolking moet bedingen en hij verzet zich regelrecht tegen de instructie die de Heren Zeventien al in 1615 uitvaardigen om het 'rebelse' Banda te vernietigen:

De Bandanesen, recommanderen UE, dat wij sullen trachten niet alleene te vermeesteren maer oock uyt te roeyen, te verjagen ende 't landt liever met heydenen wederomme te doen peupleren, al soude men daer eenige plaetsen de boomen doen uytroeyen ende de landen desert maken [...]. Maer wat sal ons het landt prouffiteren sonder inwoonders, daerdoor de vruchten ('t eenich oogemerck van onse attentaten) in onse handen comen; de remedie hiertoe, staet er bij, dat men 't landt wederomme met heydenen soude peupleren. Hiervan hebben wij (Godt betert) niet als al te quaden exemplen, [...]³²

Maar al in zijn eigen hier geciteerde woorden beluister ik toch meer zakelijke dan humane overwegingen. In zijn verslag van 1620 komen de Banda-eilanden Lontor, pulo Ai en pulo Run weer ter sprake:

Die van Poeleron in 't jaer xvi^c xvii door ons in de uuyterste hongersnoot gebracht sijnde, soodat se voorgenomen hadden haer eylant te verlaeten, wierd door d'Engelschen in hare noot geseccoureert, die sij derhalven haer lant hebben ingeruympt, dat se met verscheydene baterijen beseth hebben, [...]. Wij sijn twee jaren nae malcanderen genootsaecht geweest door ongelegentheynt van moussons ende winden, alsmede van de steyle gronden, onse attentaten daerop voorgenomen, naer te laeten.³³

Inzicht in de redenen van de inheemse bevolking om zich met de Engelsen te verstaan, zeker, en militaire voorzichtigheid. Maar humaniteit, of respect voor de ander in moderne zin, is hier naar mijn mening niet in te herkennen, en dat was ook niet te verwachten.

Reael staat zonder meer achter de contractopvatting:

Alle dese eylanden van Molucques, Amboyna ende Banda, sijn bij gemaecte contracten verbonden alle hare vruchten aen geen andere natien als aen ons alleen te leveren, hoewell die van Banda haar sulcx niet aen en trecken.³⁴

En wat zijn oordeel over de Indische volken als zodanig betreft, geeft zijn brief aan de jonge Johan van Walbeeck uit 1628 nog het volgende inkijkje:

[...] alle die natien listigh en trouloos sijn, en hebben van ons tot noch het gevoelen ghehadt, dat wy lichtelijcken te bedrieghen sijn, [...]³⁵

³² Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 210–211. Het citaat uit: *Generale missiven*, dl. 1, p. 71. Zie ook hfdst. 1, p. 66.

³³ Van Opstall, 'Laurens Reael in de Staten-Generaal', p. 196–197; het citaat op p. 197.

³⁴ Van Opstall, 'Laurens Reael in de Staten-Generaal', p. 197.

³⁵ Reael, *Brief aen I. van Walbeeck*, p. 51. Ik denk dat een zekere miskenning van het pragmatisch karakter van Reaels motieven er de oorzaak van is, dat mevr. Meilink zich verbaast over wat zij ziet als wisselvalligheid in zijn gedrag (*Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 210–211).

Reael was voor alles een pragmaticus. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat dat de inhoud is van die deugd, die “welgeschaepenheit van uw’ verheven geest” die naar het zeggen van Hooft ten grondslag lag aan

[...] ’t belejdt, van stip tot stip, nae reden
Van Staet gekujert, die, zoo veel zorghvuldigheden
Bekroopen nojt van vaeck, opwoeghen boven al;³⁶

Het is allemaal heel mooi gezegd en dat versluiert voor de moderne lezer, dat het hier in feite Reaels zakelijk afwegend oordeel is dat wordt geprezen. Wij zouden in zo’n geval toch niet zo gauw van ‘deugd’ spreken, zeker niet van ‘goddelijke deugd’: “een strael der Godtheit” (*Klacht*, r. 59) die Reael maakt tot een “Sint Laurens”.

De verstrengeling van zakelijk nut en ethische kwaliteit is de kern van het hele natuurrechtelijke denken, die door Cicero tot en met Grotius, en later, ook steeds als zodanig wordt benadrukt.³⁷ Ik vermoed dat dat samenhangt met de vercommercialisering van het openbaar gezag, in die zin dat de overheid steeds meer direct commercieel geïnvolveerd raakt en zakelijk succes doelstelling wordt van het bestuur. Dit proces, dat zich in de 16de eeuw in alle landen van West-Europa afspeelt, was in de Republiek verder gevorderd dan waar dan ook. ‘Deugd’ in de zin van goed maatschappelijk gedrag moet zo, juist op het niveau van het bestuur, wel gaan samenvloeien met ‘zakelijkheid’.

Vanuit die optiek is het ook minder vreemd dan het op het eerste gezicht misschien lijkt, dat Reael later zijn eigen deugdzaamheid zo onbekommerd benadrukt:

Ick hebbe, sonder beveynstheyt den openbaren Heere-baen des Deughds
ghewandelt, en ben daer verdst mede ghekomen

schrijft hij in 1628 aan Van Walbeek, en uit de nadere uitwerking van die inleidende zin blijkt vervolgens duidelijk de genoemde verstrengeling van zedelijkheid en zakelijkheid. Uitmuntende deugden, zo schrijft hij, leiden tot een goede reputatie, dat geldt vooral voor krijgsdeugden, maar

Men bekomt oock *Reputatie* door *Politique* bedieninghen, met raedt geven, goet recht uyt te deelen, en ’t ghene dat aldaer [*nl.* in Indië] meest sal ommegeaen, groote profijten zijn Meesters aen te brenghen door handel ofte andere behoorelijcke middelen, Oorlogen voor te komen, ofte neder te leggen, Vreede ofte alliantie te maken, ofte gemaecte, ofte bouw-vallighe te stutten en te styven, goede *Wetten*, *Ordonnantien* en *Policyen* te maecken, teel-plaetsen ofte Colonien aen te planten, tegens gheveysde vrienden en openbaere vyanden sich selven en sijn plaetsen wel te verseeckeren, [...] ³⁸

³⁶ *Klacht over ’t Vertreck des Heeren Laurens Reael*, r. 84 en r. 97–99. In: Hooft, *Gedichten*, dl. 1, p. 192–193. Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 225.

³⁷ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 211–212 en de daarbij in noot 245 gegeven verwijzing naar Cicero; en De Groot, *Verhandeling over het recht op buit*, hfdst. 1, p. 5.

³⁸ Reael, *Brief aen I. van Walbeek*, p. 4, 31.

Ongeveer in dezelfde tijd dat Reael zijn verslag uitbracht aan de Staten-Generaal schreef Coen een brief aan de Heren Zeventien, waaruit de diametraal tegenovergestelde opvatting spreekt:

[...] Ontsiet de macht van Spangien evenwel niet, veel min d'ondercruypinge van d'Engelsen, Francen, Denen ende andere, noch ontrouwe van de Mooren, jae, oock geensins d'excessive grote lasten ende oncosten, maer equipeert (willende wel doen) jaerlijcx meer ende meer [...]. Equipeert jaerlijcx royal, want tegen ende met alle de machtichste coningen van de werelt hebt ghylieden te doen. Ontsiet niemant, Godt sal U helpen. Bindt ons niet langer de handen ende voeten, siet watter met clene middelen gedaen is, forniert ons soo grote middelen als d'Almogende de Vereenichde Nederlanden verleent heeft, opdat wat groots mogen doen ende niet meer tijdt onnuttelijck verslyten.³⁹

Wat duidelijk uit deze brief spreekt is, dat Coen heel andere perspectieven voor ogen heeft dan alleen maar, als Reael, "grote profijten zijn Meesters aen te brenghen". Coen is geen pragmatisch bestuurder, maar een imperium-bouwer. Zijn kolonisatieplannen, al in 1614 uiteengezet in het *Discoers aen de E. Heeren Bewinthebberen* zullen in 1623 opnieuw actueel worden.⁴⁰

Vooralsnog echter zijn het de strubbelingen met de Engelsen die centraal in de aandacht blijven staan. Als Coen de Engelsen met harde hand weert en, na de bekendwording in Indië van het traktaat, er toch in elk geval scherp op toeziet dat ze geen enkel voordeel méér verwerven dan hen toekomt, dan is dat niet zonder steun uit de hoek van de bewindhebbers.⁴¹ Die steun komt vooral uit de Amsterdamse kamer.

4.2.3. De VOC in Europa

Voor het algemene beleid van de VOC was de houding van de Amsterdamse kamer, en misschien nog meer van individuele leden daarvan, van groot gewicht. Weliswaar lag de leiding van de compagnie bij de Heren Zeventien, maar deze werden benoemd door de bewindhebbers van de verschillende plaatselijke kamers. De Amsterdamse kamer benoemde acht leden en had dus een zware inbreng in de beleidsvorming. Daarnaast hadden de Staten-Generaal de laatste stem in zaken van verderreikend politiek belang, alsmede in die gevallen waarin de Heren Zeventien het niet eens konden worden.⁴² Het is duidelijk dat door deze structuur belangentegenstellingen en conflicten het beleid konden beheersen. Dat geldt niet alleen voor meningsverschillen tussen de onderscheiden institutionele lichamen, zoals Staten-Generaal, Heren Zeventien en de verschillende lokale kamers van de VOC, die ieder hun eigen belangen hadden.

³⁹ Brief d.d. 22 januari 1620. *Coen. Bescheiden*, dl. 1, p. 531-532.

⁴⁰ Zie hiervoor, hfdst. 1, p. 66-68.

⁴¹ Kiers, *Coen op Banda*, p. 135-140. Vgl. voor een wat evenwichtiger, maar uiteindelijk toch in hoge mate overeenkomend oordeel, Clark en Van Eysinga, *The colonial conferences between England and the Netherlands*, dl. 2, p. 135-138.

⁴² Zie artikel 2 en 6 van het octrooi, in: *Groot Placaet-Boeck*, dl. 1, kol. 530 en 531.

Het geldt ook, en misschien wel vooral, voor de individuele leden van elk daarvan.

In augustus 1620 tekende Aernout van Buchel,⁴³ namens de Staten van Utrecht toegevoegd lid van de Amsterdamse kamer, in zijn dagboek een discussie op, die hij met bewindhebber Hendrik Brouwer had gehad over de persoon van Coen. Van Buchel had als de mening van mensen als Reael, Van der Hagen en Vianen – “door hun grote ervaring toch niet de geringste autoriteiten op dat gebied” – naar voren gebracht, dat Coen te hard optrad en dat hij zich zowel tegenover de Engelsen, als tegenover de Javanen gematigder op moest stellen. Brouwer had Coen met kracht verdedigd, zijn vernuft en inzet in de hoogte gestoken en tenslotte gezegd dat hij

juist door zijn standvastig verzet tegen de ondernemingen van zowel de Engelsen, als de Indiërs en de Portugezen, naast zijn al bekende ijver, nu ook zijn trouw en grootheid van geest op buitengewone wijze aan de compagnie had getoond en bewezen.⁴⁴

We kwamen deze Hendrik Brouwer hiervoor al tegen als opsteller van een memorandum over het te voeren beleid ten aanzien van vreemde kooplieden.⁴⁵ Vanaf 1617 was hij bewindhebber. In augustus 1618 werd hij door de Amsterdamse kamer naar de Staten-Generaal afgevaardigd om toelating te bedingen in het gezantschap naar Engeland en in de jaren die volgden maakte hij deel uit van de verschillende missies die naar dat land plaatsvonden.⁴⁶

⁴³ Niet 'Arent', zie: Van Buchell, *Notae Quotidianae*, p. xv.

⁴⁴ Van Langeraad, 'Eenige mededeelingen van Arent van Buchel', p. 630: "Cum ego dicerem multos (inter quos *Regalius*, *Verhagius*, *Vianius* non infimae autoritatis aut exiguae in ijs locis experientiae viri) non admodum probare nimiam *Coenij* generalis austeritatem, sed ut alii dicebant, vindictae cupidinem, sed commodius ac sedatius, eum debuisse tam cum Anglis, quam Jauanis, quibus iam maximo odio esse inciperet, procedere. *H. Brounerus* ad ea respondit, qui hoc dicerent eos vel male de rei veritate esse instructos, vel haud statis commode de viri industria iudicare, quem acerrimi ingenij et societati Indicae quam maxime utilem imo pernecessarium hisce praesertim temporibus asseverabat: [enz.]"; en p. 631: "Eundemque addebat et antea et post se viriliter conatibus tam Anglorum quam Indorum ac Portugalensium opponendo fidelitatem ac magnitudinem simul animi praeter industriam prius notam satis superque ostendisse, et societati probasse." "Regalius" moet wel Reael zijn, iemand anders met een soortgelijke naam ben ik in de kring van VOC-bewindhebbers en -werknemers niet tegen gekomen (zie ook: Heeres, 'De Gouverneur-Generaal Hendrik Brouwer', p. 193); "Verhagius" is Steven van der Hagen; "Vianius" kan de opperkoopman Gijsbrecht van Vianen zijn, die in *Coen. Bescheiden* meermalen wordt genoemd; en "H. Brounerus" kan niemand anders zijn dan Hendrik Brouwer. Ik vermoed dat "Regalius" en "Brounerus" leesfouten zijn voor "Realius" en "Brouuerus".

⁴⁵ Zie hiervoor, hfdst. 4, p. 232.

⁴⁶ Heeres, 'De Gouverneur-Generaal Hendrik Brouwer', p. 194-195. De datum van zijn benoeming tot bewindhebber in: 'Lijst van bewindhebbers, Kamer Amsterdam, 1610-1691', Gemeente-archief Amsterdam. Wat zijn verdere loopbaan betreft: van 1632-1636 is hij gouverneur-generaal in Oost-Indië en van 1642 tot zijn dood een jaar later, in West-Indië.

Hoe moeizaam de verhoudingen inderdaad bleven, blijkt uit de twee gezantschappen die na de sluiting van de samenwerkingsovereenkomst naar Engeland werden gestuurd, de eerste van januari tot mei 1621 en de tweede van december 1621 tot februari 1623. Hoewel afgevaardigd om steun tegen Spanje te verwerven, moest men zich voortdurend bezighouden met de problemen tussen de beide compagnieën.⁴⁷ Secretaris van deze beide gezantschappen was Constantijn Huygens. Zijn brieven aan zijn ouders geven vooral voor wat betreft het tweede gezantschap uitvoerige inside-information over de moeilijkheden.

Al in maart 1622 schrijft Huygens dat

onze kooplieden klagen dat de Heren Gezanten zich tot hun nadeel hebben laten afbrengen van de evenredigheid van het verdrag.⁴⁸

De onderhandelingen lopen stroef, maar tegen juni komt er enig licht: de kooplui van beide kanten hebben de zaken zelf ter hand genomen. Tegen het einde van de maand lijkt er zelfs zoiets als overeenstemming bereikt te zijn.⁴⁹ Dat is nadat de Amsterdamse kamer, in haar brief aan Coen van 14 april van dat jaar, eindelijk voor een vreedzame verhouding met de Engelsen lijkt te hebben gekozen en hem nadrukkelijk voorgoed houdt heeft:

[...] dat wy met onse geburige Europese natie hier soo moeten leven, dat wy met deselve niet geheel en al [...] overhoop en raken, ende meynende d'Indische werelt te conquesteeren, ons cleen gedeelte in de Nederlantse en verliesen.⁵⁰

Maar in augustus is het weer helemaal mis. Alles ligt stil, schrijft Huygens, en

[...] de heren van de Indische Compagnie [...] zullen er tenslotte de weerslag van ondervinden; maar dat hebben ze alleen aan zich zelf te wijten, want, om de waarheid te zeggen, in plaats van mijn meesters op een oprechte manier bij te staan in hun moeilijke en trouwe plichts vervulling, zijn ze hen op een buitengewoon onverdragelijke manier een blok aan het been, hoewel ik eerlijk gezegd die commissarissen [nl. van de VOC] de schuld helemaal niet kan geven, want de grond van het kwaad ligt dieper, en wel daar waar deze mooie manier van doen goeddeels gebrouwen is door hem die zich van nu af aan met recht Brouwer mag noemen.⁵¹

⁴⁷ Edmundson, *Anglo-Dutch rivalry during the first half of the seventeenth century*, p. 64–81.

⁴⁸ Huygens, *Briefwisseling*, dl. 1, nr. 132, p. 83–85, brief d.d. 2 maart 1622; p. 84: “[...] noz marchands se plaignent de ce qu’à leur desavantage Mess.rs les ambassadeurs se sont laissez desvoyer de l’equité du traicté, [...]”

⁴⁹ Huygens, *Briefwisseling*, dl. 1, nr. 157, p. 102, brief d.d. 2/12 juni; nr. 158, p. 102–103, brief d.d. 13/23 juni; en nr. 159, p. 103–104, brief d.d. 18/28 juni, alle aan zijn ouders.

⁵⁰ Coen, *Bescheiden*, dl. 4, p. 537.

⁵¹ Huygens, *Briefwisseling*, dl. 1, nr. 169, p. 109–111, brief d.d. 10 augustus 1622; p. 110: “Cependant nous languissons sans rien faire qui porte coup, [...], dont Mess.rs de la Compagnie des Indes [...] sentiront sur la fin l’arrière-coup; mais ilz n’auront qu’à s’en prendre à soy memes, car en verité, au lieu d’honestement seconder les penibles et

Een paar dagen later spreekt hij van

de chicanerieën van de kooplieden, die in hun beraadslagingen alleen overwegingen van eigenbelang betrekken [...]

En weer even later van de wenselijkheid dat men toestemming zou krijgen om in te gaan op een aanvaardbare bemiddeling

zonder gebonden te zijn aan alleen het strikt juridische en aan de halsstarrigheid van onze afgezanten van de Compagnie.

Hij voegt daar nog aan toe:

En ik verbeeld me dat men daarenboven bereid zal zijn rekening te houden met het staatsbelang, in plaats van dat op ongepaste wijze te onderwerpen aan particuliere belangen.⁵²

En zo gaat het maar door. In september komen de berichten binnen over Coens optreden het jaar daarvoor op Lontor, een kwestie die de Engelsen beschouwden als een schending van hun souvereiniteit, en dan lijkt de kans op overeenstemming kleiner dan ooit.⁵³

Wat in deze brieven opvalt, is dat het Nederlandse gezantschap blijkbaar vooral hoopt op een onpartijdig oordeel van James I, tegen de directe belangen van zijn eigen onderdanen in. In de hierboven al aangehaalde brief, waarin sprake is van bemiddeling, schrijft Huygens ook:

als het ooit het moment was de Koning en zijn hof gunstig te stemmen, dan is het nu.

En in een volgende brief is er sprake van

de Koning, die natuurlijk een voorliefde heeft voor de eervolle rol van vredestichter in hopeloze onderhandelingen.⁵⁴

Dat komt overeen met de slotregels van het lange gedicht dat hij al op 15 mei van dat jaar had geschreven aan de meisjes Visscher en Hooft, en waarin hij het thema van de dichter die met zijn zang de golven kalmeert een politieke lading had gegeven met de woorden:

fideles devoirs de mes maitres, ilz leur pesent à la queue d'une façon tres-insupportable, quoyqu'à la verité je n'en puisse du tout coulper ces commissaires, car le fonds du mal est de pardelà, où ce beau procedé à esté brassé en partie par tel qui cy apres ne sera trop aise de s'appeller *Brouwer*: [...]"

⁵² Huygens, *Briefwisseling*, dl. 1, nr. 170, p. 111–112, brief d.d. 14 augustus 1622, citaat op p. 112; en nr. 171, p. 112–113, brief van kort na 16 augustus, citaat op p. 113. Zie ook nr. 175, p. 118–119, brief d.d. 3 september; en nr. 178, p. 120–121, brief d.d. 12 september.

⁵³ Huygens, *Briefwisseling*, dl. 1, nr. 181, p. 121–123, brief d.d. 19 september; nr. 182, p. 123–125, brief d.d. 27 september; enz. Zie hiervoor, hfdst. 1, p. 67.

⁵⁴ Huygens, *Briefwisseling*, dl. 1, nr. 171, p. 113: "S'il fust jamais temps d'addoucir les humeurs de ce Roy et sa cour, il l'est à present"; en nr. 178, p. 120: "[...] le Roy – qui naturellement affecte l'honneur de pacificatuer ès negociations desesperées"; zie bijv. ook nr. 182, p. 123–124.

Wat can v hinderen 't vreedsamighe begheeren
Des Britschen Israels tot Hollandts baet te keeren,
Tot Hollandts vrienden vré, tot Hollandts haters trots?⁵⁵

De 'Britse Israël' is James I, die een notoir voorvechter was van het protestante geloof.⁵⁶

Dat de moeilijkheden in elk geval grotendeels van de kant van de Amsterdamse kamer van de VOC kwamen, blijkt uit de rol die Huygens daarin toeschrijft aan Hendrik Brouwer. Wel is het waarschijnlijk dat er binnen die kamer geen volstreekte eensgezindheid heeft bestaan. Een vermoeden van tweespalt uitte ik al in het eerste hoofdstuk naar aanleiding van de affaire met het journaal van Schouten.⁵⁷ Vervolgens is daar Van Buchels discussie met Brouwer. En tenslotte wijst ook de befaamde brief van de kamer aan Coen van 14 april erop, dat er in haar midden ook krachten waren die voor een vreedzame verhouding met Engeland opteerden. Of lagen de zaken subtieler en sommeerde men, onder druk van het te vernieuwen octrooi en de klachten van de participanten, Coen het vreedzamer aan te doen,⁵⁸ terwijl men tegelijkertijd bij de onderhandelingen in Engeland het onderste uit de kan probeerde te halen? In elk geval geeft men in deze brief zelf aan dat tot die tijd een hardere beleidslijn voorop had gestaan:

Op ons voorgaende placcaet mogen wy, om hier in geen meer onrust te vallen, soo precies niet staen. Wijst alle crackelen van den hant.⁵⁹

In deze situatie nu vraagt Huygens in zijn gedicht – na een lange klacht over de duur van de onderhandelingen en zijn verlangen naar huis⁶⁰ – aan Hooft om zijn invloed aan te wenden. Ik kan me daarbij niets anders voorstellen dan invloed in de richting van de bewindhebbers. Het is een vraag in een gedicht en dat impliceert dat er een zeker spelelement mee-verdisconteerd moet worden. Maar dat dan toch alleen op het niveau van de verbeelding en de verwoording. Er lijkt me geen reden te zijn Huygens niet bij zijn woord te nemen. Hij zal zich wel geen wonderen van Hoofts invloed hebben voorgesteld. Maar in die tijd van wandelgangenpolitiek was elk duwtje in de goede richting er één.

Daar komt dan bij dat Hooft inderdaad in staat moet zijn geweest een zekere invloed uit te oefenen. Uit zijn overgebleven brieven blijkt bijvoorbeeld dat hij in de jaren 1620, 1621 en 1622 in verband met een

⁵⁵ R. 109–111, in: Huygens, *Gedichten*, dl. 1, p. 261. Zie hiervoor, hfdst. 3, p.

⁵⁶ Zie over James I: Clark en Van Eysinga, *The colonial conferences between England and the Netherlands*, dl. 2, p. 3–9. 'Israël' is de nieuwe naam die James' naamgenoot, de aartsvader Jacob, kreeg na zijn gevecht met God (Genesis 32, 28). Huygens schreef eerst in plaats van "Israels": "Onder-Godts"; zo ook in de uitgave van het gedicht in de editie van *'t Costelick Mal* en *'t Voor-Hout* (Middelburg 1622).

⁵⁷ Zie hiervoor, hfdst. 1, p. 57–58.

⁵⁸ Zie hiervoor, hfdst. 1, p. 67.

⁵⁹ *Coen. Bescheiden*, dl. 4, p. 538.

⁶⁰ R. 29–84, in: Huygens, *Gedichten*, dl. 1, p. 259–261.

particuliere geldkwestie voorspraak vraagt van allerlei bewindhebbers en leden van de verschillende gezantschappen naar Engeland. Vooral Dirck Jacobsz Bas, bewindhebber vanaf de oprichting van de VOC, vele malen, waaronder in 1622, burgemeester van Amsterdam en bovendien lid van het gezantschap van 1621–1623, schijnt hem daarbij terwille geweest te zijn.⁶¹ Als hij dergelijke connecties terwille van zijn particuliere belangen schriftelijk kon aanspreken, zou hij dat dan mondeling niet terwille van het algemeen belang hebben kunnen doen? Maar bovendien, en dat was waarschijnlijk veel belangrijker, was sinds 1617 Dirck Pietersz Hasselaer, wiens familie langs verschillende kanten door huwelijk met die van Hooft verbonden was, bewindhebber van de Amsterdamse kamer.⁶²

Het zal wel niet aan Hooft gelegen hebben, maar dat het van de kant van de Heren Zeventien ernst was met de verzoening met Engeland blijkt vooral uit de brieven die ze in het najaar van 1622 aan Coen zonden. Zo schreven ze naar aanleiding van klachten van Coen over de Engelsen in september:

De baetsoeckinge van deselve natie is ons niet onbekent; evenwel wy sijnder mede gescheept ende moetender met over, so men seyt. Patientia, wijsheyt ende voorsichtich beleyt moeten onse ende uwen toevlucht wesen. [...] Evenwel, gelijk men met een moeyelijcke, quellijcke vrouwe getrouwt sijnde, 't huwelijc niet mach dissolveren, maer getrouwt blyven, soo moet men hier mede doen, haer tot haer devoir vermanen, in lydelijcke saken wat patienteren ende soo tijd winnende, eenich ende buyten rupture in forma daer blyven, [...] ⁶³

In januari 1623 wordt er tenslotte inderdaad een overeenkomst gesloten, waarbij de VOC een aanzienlijke schadevergoeding aan de East India Company moet betalen.⁶⁴ Vanaf medio 1624 zou de zogenaamde 'Am-

⁶¹ Hooft, *Briefwisseling*, dl. 1, nr. 162, p. 401, brief van 21 december 1620 aan Pieter Walichsz Proost, burgemeester van Enkhuizen, bewindhebber van de VOC en lid van de Heren Zeventien; nr. 167, p. 414, brief van januari 1621 aan Noël de Caron, ambassadeur van de Republiek in Engeland; nr. 168, p. 416, brief van 23 januari 1621 aan Jacob Oem van Wijngaerden, lid van het gezantschap van januari-mei 1621; nr. 169, p. 418–419, brief van 3 februari 1621 en nr. 171, p. 422, brief van 27 mei 1621 aan Albertus Bruijningh, lid van hetzelfde gezantschap; en nr. 181, p. 438–439, brief van 5 maart 1622 aan Huygens, waarin hij ook de inspanning noemt van Dirck Jacobsz Bas (zie ook nr. 178, p. 434). Over Bas: Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, dl. 1, p. 245–246.

⁶² Zie: 'Lijst van bewindhebbers, Kamer Amsterdam, 1610–1691', Gemeente-archief Amsterdam. Over de relaties tussen de families Hooft en Hasselaer, zie: Hooft, *Briefwisseling*, dl. 1, p. 893: 'Stamboom-Hooft' en 'Stamboom-Van Erp'. Zie ook: Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, dl. 1, p. 205–206.

⁶³ Coen, *Bescheiden*, dl. 4, brief van de Heren Zeventien d.d. 8 september 1622, p. 552–559, citaat op p. 553–554. Zie ook de brief van 10 december 1622 (Coen, *Bescheiden*, dl. 4, p. 570).

⁶⁴ Nl. 150.000 pond sterling, tegenover de Engelsen aan de VOC 12.000 pond sterling. Zie: *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië*, dl. 5, p. xxx. De mededeling van Worp in deel 1 van de *Briefwisseling* van Huygens (p. xli), sindsdien door vele literatuurhistorici herhaald, dat men zonder succes naar huis terugkeerde, is onjuist.

boinse kwestie' de verhoudingen voor de zoveelste maal verstoren.⁶⁵ Maar tot die tijd was er anderhalf jaar ruimte voor andere conflicten.

Het is niet bekend of Reael zich de eerste jaren na zijn terugkeer in 1620 met het VOC-beleid bezig gehouden heeft. Maar het is waarschijnlijk dat hij dat wel heeft gedaan. Sinds zijn verslag aan de Staten-Generaal van maart 1620 is teruggevonden, is er geen reden meer te veronderstellen dat hij zich op de achtergrond hield, zoals mevr. Winkel-Rauws en mevr. Meilink-Roelofsz nog deden.⁶⁶ Ook het feit dat hij pas in 1625 benoemd werd tot bewindhebber van de Amsterdamse kamer spreekt niet tegen een actieve rol. M.E. van Opstall wijst er op dat het zo lang duurde voordat die benoeming af kwam, simpelweg omdat er voor die tijd geen plaats open was, en dat men er dus geen conclusies aan mag verbinden over meningsverschillen over de te volgen politiek.⁶⁷

Natuurlijk waren die meningsverschillen er wel. Degenen die jarenlang een vijandige politiek tegenover de Engelsen hadden voorgestaan, waren niet verdwenen. Misschien dat politieke antagonismen niet helemaal vreemd zijn geweest aan de strubbelingen die Reael blijkbaar had met de Amsterdamse kamer en de Heren Zeventien over de hem toekomende buitgelden, hoewel daar weer tegenover staat dat langdurig touwtrekken over dergelijke uitbetalingen gewoon schijnt te zijn geweest.⁶⁸ Wanneer Hooft echter in zijn *Klacht over 't Vertreck des Heeren Laurens Reael* van juli 1623 spreekt over de miskenning die Reael in Amsterdam te beurt was gevallen, doelt hij naar mijn mening in eerste instantie toch op iets anders.⁶⁹

Reael mocht het dan inzake de VOC-politiek tegenover Engeland eens zijn met het beleid van de Staten-Generaal, dat neemt niet weg dat hij met zijn remonstrantse achtergrond voor de calvinisten natuurlijk volstrekt onaanvaardbaar was voor een openbare functie. In 1622 waren dezen echter in het Amsterdamse stadsbestuur opzij geschoven. Van de op 1 februari 1622 gekozen burgemeesters, Frans Hendricksz Oetgens, Dirck Jacobsz Bas, Jacob van Neck en Jacob Poppen, hoorde er niet één tot de aanhangers van Pauw. Wel hadden ze alle vier nauwe banden met de VOC: drie waren er bewindhebber en Jacob van Neck was oud-

⁶⁵ Coen. *Bescheiden*, dl. 4, p. 643. Zie: Clark en Van Eysinga, *The colonial conferences between England and the Netherlands*, dl. 2, p. 139-141.

⁶⁶ Winkel-Rauws, *Nederlandsch-Engelsche samenwerking*, p. 57-58; Meilink-Roelofsz, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 385, noot 97.

⁶⁷ Van Opstall, 'Laurens Reael in de Staten-Generaal', p. 181.

⁶⁸ Van Opstall, 'Laurens Reael in de Staten-Generaal', p. 180; en Hooft, *Briefwisseling*, dl. 1, nr. 208, p. 497, brief aan Anna Roemers, waarschijnlijk uit de zomer van 1624, waarin sprake is van 'haeperingen met de bewinthebbers', die gemaakt hebben 'dat sijne E die ick meende alsnu inde Beverwijk te genieten, nae Zeelandt gescheept wort om de zeventien achter aen te loopen'. Wat betreft het touwtrekken om uitkeringen, zie hiervoor noot 25.

⁶⁹ Zie vooral r. 33-54, in: Hooft, *Gedichten*, dl. 1, p. 191-192.

gezagvoerder. Daarnaast werden er in de vroedschap drie nieuwe leden gekozen, Andries Bicker, Geurt van Beuningen en dr. Nicolaas Tulp, waarvan er twee tot de gematigden hoorden en één, Tulp, een middenpositie innam.⁷⁰ In die situatie kan Hooft gedacht hebben dat de tijd rijp was om Reael te pousseren als lid van de vroedschap, een functie die hem op grond van zijn afkomst en verdiensten zeker toekwam. In een bewaard gebleven, in het Italiaans geschreven concept van een brief van Hooft aan Reael van 3 januari 1623, lezen we:

Tengevolge van verschillende gesprekken, die ik met sommige heren daar heb gehad, ben ik overtuigd dat er iets gedaan moet worden om u tot de kring van de zesendertig te laten toetreden. Wat mij tot oneindige vreugde zou zijn, uit vaderlandsliefde en hoop, dat die

rudis indigestaque moles [*duz.* ruwe en ongeordende massa]

van het bestuur, mettertijd een zodanige vastheid zou bereiken dat de nakomeling-schap er profijt van zou kunnen hebben. Aangezien het verstand, de geleerdheid en ervaring van een man als u niet kunnen nalaten een zekere indruk van hun eigen kracht te maken op die koppen die nu tevreden leven met de wanorde, alsof dat een zeer goed geregelde en veilige toestand ware. Toen ik gisteren daarover met een vertrouwd persoon sprak, heeft deze mij de raad gegeven u aan de goede dienst te herinneren, welke die heer u bewezen heeft in de zaak van de ambassade naar Venetië en hoe het goed zou zijn dat u hem met de doeltreffendste beminnelijkheid en zo ongekunsteld mogelijk te gemoet zou treden, zodat hij met zijn stem uw verkiezing zou begunstigen of tenminste zich niet daartegen zou verzetten. En omdat ik het, belemmerd door mijn reis, niet heb kunnen doen, ben ik gedwongen u door deze brief te verzoeken, het algemeen welzijn niet te kort te doen ...⁷¹

Ik heb in extenso geciteerd, omdat er over de inhoud van deze brief misverstand bestaat. In alle door mij gebruikte literatuur over Reael wordt er van uitgegaan dat het hier om één functie gaat, het lidmaatschap van een gezantschap naar Venetië. In feite gaat het om twee functies: die van het gezantschap, die blijkbaar al afgeketst is, en nu dan die van lid van de Amsterdamse vroedschap. Later, in 1630, zal Reael ook inderdaad in de vroedschap gekozen worden.⁷² Maar in 1623 gebeurde dat nog niet en dat lijkt me nauwelijks verbazingwekkend. Terwijl de calvinisten in Amsterdam op politiek niveau namelijk hun greep op de stad begonnen te verliezen, nam hun strengheid op kerkelijk niveau toe. Eind mei 1621 had de Amsterdamse kerkeraad een begin gemaakt met een aantal van haar lidmaten te sommeren zich neer te leggen bij de besluiten van de synode van Dordt, en de eerste die dat

⁷⁰ Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat*, p. 87 en Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, dl. 1, resp. p. 102 (Oetgens), 245 (Bas), 285–286 (Poppen), 335–336 (Van Neck); en Van Dillen, 'Documenten betreffende de politieke en kerkelijke twisten te Amsterdam', p. 201.

⁷¹ Hooft, *Briefwisseling*, dl. 1, nr. 192, p. 463–464; Hooft schreef waarschijnlijk in het Italiaans met het oog op de geheimhouding (Hooft, *Briefwisseling*, dl. 1, Van Tricht, 'Inleiding', p. 12).

⁷² Scheltema, 'Redevoering over de verdiensten en lotgevallen van Laurens Reael', p. 100.

betrof was Reaels eigen broer, Jacob, secretaris van de Amsterdamse admiraliteit. In 1623 hing die kwestie, die op oudejaarsdag 1623 zou eindigen met het uitspreken van het ban-vonnis over hem en een negental lotgenoten, nog steeds. De stemming onder de burgerij was fel.⁷³ Onder die omstandigheden zou de verkiezing van Laurens Reael in de vreeschap olie op het vuur zijn geweest.

Dat alles sluit niet uit dat tegenstanders binnen de VOC eveneens zijn verkiezing tegengewerkt kunnen hebben. Zeker is in elk geval dat Hooft in zijn *Klacht* Reaels VOC-verleden aanvoert om te benadrukken hoe groot verlies Amsterdam zichzelf aandoet door zijn verdiensten te miskennen:

[...] Met sulck een' glans men zagh
U keeren wt het Oost, en 't kriecken van den dagh,
Als of ghy zijd' aen zijd' had met de Zon gereden,
En van haer stralen braght tot in d'Hollandsche steden:
Oft, oft ghij voerde met uw' vlooten diep gelaên
De rijke soomers van Molucken herwaert aen,
En strekt' een' volle zon van onwaerdeerlijck wonder.
En nu gaet ghij mij, laes! recht in de kruinstip onder;⁷⁴

4.2.4. *Reael versus Coen*

De hiervoor al een paar maal aangehaalde brief van 14 april 1622 van de Amsterdamse kamer aan Coen, waarin hij gesommeerd wordt de zaken in Indië op een vreedzamer manier aan te pakken, begint met een inleiding waaruit blijkt dat de heren wel sympathie hadden voor zijn grootse plannen, al waren ze niet bereid daar grote investeringen aan te wagen. Dat was juist waar Coen in bijna elke brief om vroeg: "equipeert (willende wel doen) jaerlijcx meer ende meer", en dat was waar, de adem van de protesterende participanten in de nek, de bewindhebbers minder en minder aan konden denken.⁷⁵ Ze hebben er met z'n allen grondig overleg over gevoerd en zijn, zo schrijven ze, tot de conclusie gekomen

dat gyluyden aldaer uwe consepten seer hooch, breet ende wijt hebt uytgestreckt, wyder, hooger ende breder, als wy u nae den jegenwoordigen staet onser perticuliere ende algemeynder mach[t], middelen ende vermogen alhier naer eysch van uwe maxime ende gronden wel souden connen volgen ende secondeeren, in voegen dat het werck onder sijn eygen last ende swaerte [...] wel soude connen comen te beswyken, [...]

⁷³ Diferee, *Drie eeuwen kerkgeschiedenis*, p. 15–19; Van Dillen, 'Documenten betreffende de politieke en kerkelijke twisten te Amsterdam', p. 204–205; en De Jong, *Amsterdam en Holland*, p. 14–16. Zie ook: Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, dl. 1, p. 256–259.

⁷⁴ R. 115–122, in: Hooft, *Gedichten*, dl. 1, p. 193.

⁷⁵ *Coen. Bescheiden*, dl. 1, p. 531. Zie ook hiervoor, hfdst. 4, p. 241 en wat de protesterende participanten betreft, hfdst. 1, p. 67.

Ze zien best de grote mogelijkheden die er in Indië liggen, maar ze zijn niet bij machte de daartoe nodige middelen te fourneren:

Wy en willen niet seggen, dat uwe hooge [...] ⁷⁶ consepten nae de gelegenthey[t] van daer geen goede gronden en sijn hebbende, als men alle deselve nae de werelt aldaer is afsiet, maer hier by ons in dese onse tegenwoordige werelt leyt de swaricheyt. Wy sien wel dat gylieden aldaer, mits hebbende vervolch naer eysch, uwe beooghde eynden veeleer sout connen becomen, als wy u van hier het noodich geeyschte vervolch [...] souden connen bestellen ende besorgen, 't welck nochtans aen onser aller goeder willen niet en ontbreckt, maer macht moet alsvoren naer vermogen gericht sijn. ⁷⁷

De Heren Zeventien zullen in september van datzelfde jaar heel wat onvriendelijker reageren op Coens verwijten dat ze niet voldoen aan zijn, naar hun zeggen exorbitante, eisen:

[...] in allen schijn off wy geen patriotten [...] en waren, omdat wy ons doen na uwen sin, alhoewel gans buyten ons vermogen, niet in 't wilde, sonder maet ende regel extenderen, alsoff wy waren sonder liefde tot het vaderlant ende affectie tot den dienst van de Compagnie, ende meer melcx quasy moetwillich omstorten, als alle de coeyen van Nederlant in langen tijd souden cunnen geven; [...] ⁷⁸

Over Coens optreden in Indië is sinds de vorige eeuw slag geleverd door historici van onderscheiden professie. De uitmoording en uithongering van de inlandse bevolking en de vernietiging van de economische infrastructuur van de archipel zijn hem vrijwel steeds persoonlijk aangerekend, zelfs waar in recenter tijd dat geplaatst werd binnen het hele functioneren van de VOC. ⁷⁹ Daartegenover is van gereformeerde zijde getracht Coen te rehabiliteren vanuit, vooral, het rechtsdenken van zijn tijd. ⁸⁰ Maar men hoeft Coen als persoon niet te veroordelen om de, ook binnen zijn historische context, volstrekke verwerpelijkheid van wat er toen is gebeurd te erkennen. Niemand binnen de VOC, ook Reael volgens mij niet, had werkelijk principiële bezwaren tegen deze gevolgen van de monopoliepolitiek. Waar men bezwaar tegen had waren de kosten die het, vooral toen het uitliep op wrijvingen met andere Europese landen, met zich mee ging brengen.

Kiers, die in zijn studie over *Coen op Banda* Coens gedrag heeft "getoetst aan het recht van den tijd", heeft gelijk wanneer hij stelt dat Coens optreden tegenover de inlandse vorsten en hun onderdanen werd gedekt door de toenmalige calvinistische rechtsopvattingen. Een van de

⁷⁶ Colenbrander vult hier aan: "co[ninlijcke]". Ik durf dit niet te volgen, het onvolledige "co" kan ook een gedachteloze aanzet van 'concepten' zijn.

⁷⁷ *Coen. Bescheiden*, dl. 4, p. 536–537.

⁷⁸ *Coen. Bescheiden*, dl. 4, p. 552.

⁷⁹ Kiers, *Coen op Banda*, p. 1–6; Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago*, p. 197–198, 211–222, 232.

⁸⁰ Door Lucas Kiers in zijn dissertatie *Coen op Banda. De conqueste getoetst aan het recht van den tijd* (1943), waarop hij promoveerde bij C. Gerretson in Utrecht, en door Gerretson zelf in zijn boek *Coens eerherstel* (1944).

grondgedachten van het 16de-eeuwse volkenrecht, zoals dat door De Groot in zijn *De Jure Praedae Commentarius* was uitgewerkt en werd verdedigd op de 'koloniale conferentie' van 1613, was de opvatting dat de verschillende volken soeverein waren en dus bevoegd contractuele verplichtingen aan te gaan met andere volken. De hele conceptie van het oorlogsrecht van De Groot en zijn voorgangers was op deze opvatting afgestemd. Oorlog kon, ja moest gevoerd worden ter verzekering van het hogere goed: de rechtsbeginselen, waar immers de hele menselijke 'societas' op was gebaseerd. Iedere staat was verantwoordelijk voor de aantasting van deze rechtsbeginselen door zijn burgers, en elke burger was op zijn beurt verantwoordelijk voor het gedrag in deze van zijn eigen overheid. Ook in het wèl gepubliceerde *Mare Liberum* vindt men deze opvatting, dat een oorlog rechtmatig is als het gaat om de verzekering of herwinning van eens verworven goederen of rechten.⁸¹

Op het niveau van het, op de contractopvatting gebaseerde, oorlogs- en volkenrecht valt ook bij De Groot niet zo heel veel te merken van de ciceroniaanse grondslag van dat alles. De verbazing van de Engelsen in 1613 is wel te begrijpen. Maar binnen het calvinisme speelt, als gezegd, de ciceroniaanse notie van een natuurlijk gefundeerde moraal al helemaal geen rol. Daar blijft op volkenrechtelijk niveau dan ook niets anders over dan alleen het aan de overheid toevallende recht overeenkomsten te sluiten en de naleving daarvan af te dwingen.⁸²

Het spreekt vanzelf dat dit rechtssysteem, toegepast op een voor Europeanen volstrekt onbekende maatschappij en denkwereld, iedere legitimatie die men maar wilde kon verschaffen voor hardhandig optreden. De Indische maatschappelijke verhoudingen waren naar Nederlandse begrip-

⁸¹ De Groot, *Verhandeling over het recht op buit*, hfdst. 2, p. 23-30; p. 27: "Een staat toch heeft over een anderen staat geen macht op grond van een overeenkomst, maar krachtens de natuur, die aan ieder de vrijheid geeft om zijn recht ten uitvoer te leggen [...]. Want al wie een rechtvaardigen oorlog voert, wordt daardoor noodwendig de rechter van zijn tegenstander [...]. Men keert dus noodzakelijkerwijze terug tot het natuurrecht, volgens het welk een ieder vrijheid had om rechter te zijn in eigen zaak." Zie ook hfdst. 3, p. 30-31, p. 31: "[...] [er] heerscht [...] tusschen recht en onrecht als het ware van nature strijd en uit den aard der zaak reeds is het duidelijk, dat er vele opvliegende, roofzuchtige, onrechtvaardige en kwaadwillige menschen zijn, [...]. Derhalve heeft God zekere oorlogen gewild [...]" ; hfdst. 5, p. 63-65, p. 65: "Uit dit alles nu blijkt, dat noch terwille van heerschappij noch van ons niet toekomende vrijheid een rechtvaardige oorlog kan worden begonnen, maar dat daarentegen zelfs niet voor een oorlog moet worden teruggedeinsd, indien het geldt die zaken [n.l., p. 63, zowel stoffelijke goederen, als verworven rechten], als men ze vroeger verworven heeft, rechtmatig te behouden."; en hfdst. 12 (*Mare Liberum*), p. 235-237. Ten aanzien van de wederzijdse verantwoordelijkheid van burgers en staat, zie hfdst. 8, p. 97-98: "[...] Vervolgens wordt de staat ook schuldig ingevolge de handeling eens burgers, wel niet zonder meer, maar indien de staat zelf geen recht doet [...]. Bovendien echter dragen de burgers stuk voor stuk de verantwoordelijkheid voor een handeling van den staat." Zie voor De Groot's voorgangers, hiervoor, hfdst. 2, p. 100-102.

⁸² Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 212 en hfdst. 4, p. 231-232.

pen een op geweld en willekeur berustende chaos, en de inlandse bevolking achtte men door en door onbetrouwbaar.⁸³ Om met Coen te spreken:

Sal men ons althoos met praetjens ende contracten laten abuseeren? Voorwaer het wort tijt om d'oogen eens te openen.⁸⁴

De vraag was alleen of men, in Indië, in de Republiek, een dergelijk optreden om andere redenen opportuun vond of niet.

Er is geen enkele reden om speciaal Jan Pietersz Coen de onmenselikheden, terwille van het VOC-monopolie in Indië begaan, in de schoenen te schuiven. De bewindhebbers hadden er bij voortduring op aangedrongen en ook van de kant van Reael zie ik meer pragmatische dan principiële bezwaren.⁸⁵ Toch droeg de moraalfilosofie van die tijd wel degelijk argumenten aan om tot dergelijke bezwaren te komen, en dan doel ik nog niet eens op de overtuiging van de doopsgezinden dat elk geweld afgewezen moest worden.⁸⁶ Ook het 16de-eeuwse natuurrecht bevatte zulke argumenten door het recht op leven boven de principes van het volkenrecht te plaatsen. De Groot maakt er tijdens de 'koloniale conferentie' van 1613 gebruik van op een moment dat het hem goed uitkomt om over de "bescherming van het leven der Indiërs" te spreken:

Deze bescherming vloeit voort uit het natuurrecht, waarvan niet kan ontkend worden dat het van groter waarde is dan het volkenrecht. En zo gebeurt het dat in het algemeen verboden daden toch geoorloofd worden, als ze gesteld worden tot behoud van het leven.⁸⁷

In de discussie met Coen komen deze argumenten echter pas met kracht naar voren als het er om gaat een ander onderdeel van zijn politiek te bestrijden en wel datgene, dat de bewindhebbers aanduiden met zijn "hooge consepten".

In het vorige hoofdstuk heb ik aangewezen dat de calvinistische opvatting over de handel berust op de plicht van de mens zijn natuurlijke mogelijkheden te vervullen. De wereldlijke overheid heeft hier het hoogste gezag en niet alleen de plicht om door bevordering van de handel de welvaart van haar onderdanen te verzekeren, maar tevens om op die manier er toe bij te dragen dat Gods woord zich over de aarde verbreidt.⁸⁸ Dit is de wereldbeschouwing op grond waarvan de Amsterdamse dominee Plancius, naar het zeggen van Beins, "in de vorm van de handelscompagnieën de wapens smeedde waarmee hij tegen de vijanden

⁸³ Zie m.n. Kiers, *Coen op Banda*, p. 22-30.

⁸⁴ *Coen. Bescheiden*, dl. 1, p. 260.

⁸⁵ Zie Reaels brief uit 1615 aan de Heren Zeventien, hiervoor, hfdst. 4, p. 237.

⁸⁶ Zie: Voolstra, *Vreemdelingen en bijwoners*, p. 13-14; Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland*, p. 149.

⁸⁷ De Pauw, *Het Mare Liberum van Grotius en Pattijn*, p. 53.

⁸⁸ Zie hiervoor, hfdst. 3, p. 212-214.

van Christus en voor de uitbreiding van het rijk Gods in het verre Oosten strijden kon''.⁸⁹

Het is ook de wereldbeschouwing die ten grondslag ligt aan de visie van Coen op het VOC-beleid. Al in 1614 had hij aan de Heren Zeventien geschreven:

Godt en heeft de menschen de kennisse der zevaert niet alleen gegeven, omdat hy van 't eene landt soude halen, dat hem in 't sijne gebreekt ende om sijne delitie, maer oock, omdat hy het aertrijck soude vervullen ende Zijn woordt over de gheheele werrelt vercondicht ende verbreyt werde. Dit doende zullen met der tijdt ongelijck meerder vrucht ende proffijt van Indien crygen, dan oyt voor desen hebben gehad.⁹⁰

Hoe hij zich dat in concreto voorstelde had hij toentertijd in zijn *Discoers* uiteengezet:

[...] datter eens in onse vaderlandt geresolveert warde eenighe jaeren after den anderen, een machtige vloote, extraordinairlijck met volck versien, harrewarts te seinden, ende colonie te planten, alsoo dit de eenige middel is om Indien te verseekeren, ende een seer mangifique daet te doen, den vyandt te needervellen ende een importante conqueste te doen.⁹¹

Nu, bijna tien jaar later, zal hij in reactie op de afwijzing van zijn "hooge consepten" door de bewindhebbers, naar de Republiek terugkeren om ter plekke deze visie nogmaals te verdedigen.⁹²

Uit zijn *Vertoogh van de staet der Vereenichde Nederlanden in de quartieren van Oost-Indien*, in respectievelijk september en november 1623 gehouden voor de Heren Zeventien en de Staten-Generaal, blijkt duidelijk dat zijn beleidsvisie veel meer gericht is op vergroting van de welvaart van de Republiek, dan op "grote profijten zijn Meesters aen te brenghen", om met Reael te spreken. Het is niet zo vreemd dat de Heren Zeventien het gevoel hadden dat hij hen gebrek aan vaderlands-liefde verweet, als we de volgende woorden lezen:

Dese Vereenichde Nederlanden nemen door Godes sonderlinge seghen in menichte van volck zoo seer toe, dat het volck door de cleenheyte van 't landt, menichte van schepen ende slappe negotie door gants Europa niet wel geemploieert can werden, ende in Oost-Indien is altoos volck en gelt gebreck geweest [...]

Om alle swaericheden voor te comen, alle inconvenienten te weren ende den gemene welstant op 't beste te vorderen, is geen dingh beter, [...], dan goede middel om 't volc ende gelt wel te employeren. Dit sal geschieden soo verscheyden colonien in Oost- en West-Indien geplant worden, [...]. Dit doende sullen de geveynsde vrienden ende openbare vyanden de Vereenichde Nederlanden niet zeer conren crencken; haer staet sal niet alleen door haer eygen gewas vergrooten, maer im-

⁸⁹ Beins, 'Die Wirtschaftsethik der calvinistischen Kirche der Niederlande', p. 101. De biografie van Keuning, *Petrus Plancius*, p. 52-59, blijft wat dit aspect van diens leven betreft wel erg aan de oppervlakte.

⁹⁰ *Coen. Bescheiden*, dl. 1, p. 9.

⁹¹ Colenbrander, *Jan Pietersz. Coen*, p. 465-466; zie ook hiervoor, hfdst. 1, p. 66.

⁹² Zie hiervoor, hfdst. 1, p. 68.

mer sooveel ende meer door toeloop van alderley volck van alle quartieren des werelts toenemen, als sedert den oorlogh met Spangien geschiet is, [...]

Alle swaericheden, die 't transporteren van collonien onderworpen is, connen met goede regel ende ordonnantie, soo lange het den Almogende Godt gelieft die te segenen, weghgenomen werden; 't is onnoodich discours van swaricheden, ende wat raet daertegen zy, te maecken, want in de werelt geen quaet voortcomt, oft Godt geeft degene, die hy behouden wilt, raet daertegen.⁹³

Staatsraison en godsvertrouwen zijn de kernpunten van Coens, bij uitstek calvinistische, beleidsvisie. Daarin ligt een veel fundamenteeler verschil met Reaels op beleggerswinsten afgestemd pragmatisme, dan in de vraag of men de Engelsen enig aandeel in de handel wilde toestaan of niet en zelfs of men in principe voor of tegen koloniseren is.

Het is, als ik het goed zie, pas bij de uitgebreide discussie die er in VOC-kringen wordt gevoerd over dit *Vertoogh* van Coen, dat er, naast vooral financiële, ook natuurrechtelijke argumenten aangevoerd worden. Dat gebeurt in de *Wederlegginge*, een reeks marginale kanttekeningen die iemand, mogelijk Reael of Van der Hagen, maakte bij een samenvatting van Coens stuk en waaruit ik in het eerste hoofdstuk al uitvoerig citeerde.⁹⁴ Het gebeurt eveneens in een afzonderlijk stuk van begin 1624, waarin we de volgende argumentatie aantreffen:

De vrage nu waeromme men de vrye luyden [*d.w.z.* uit de Republiek aangevoerde kolonisten] in den inlantschen handel niet soo wel en soude gedoogen als de Indianen en heeft alhier geen plaetse, want de negocie is den Indianen in alle dese eylanden niet alleen simpelijck ontseyt, maer oock met hardicheyt verhindert.

Op alle andere plaetsen in Indien, daer de Compagnie geen contracten en heeft van alleen te mogen handelen, daer en gedoocht de Compagnie de Indianen oock niet, maer de Indianen gedoogen de Compagnie.

Godt ende de natuere geeft den Indianen het vrye gebruyck van de wilde zee ende locht. De navigatie ende coophandel hebbense van haere voorouders van over veel hondert jaren, van handt tot handt, geeft.

De Compagnie is van buyten ingecomen, heeft der Geunieerde landen vyanden aengetast, victorien vercregen, alliantie met veele Indische coningen gemaect, met goede ordre genegocieert sonder de Indische proffytten te doen vervallen, den Indianen vorderlijck ende aengenaem geweest; hierdeur is haere negocie van tijt tot tijt aengegroeyt ende vermeerderd.

Maer de vrye luyden doen de negocie vervallen, brengende de winst van een cent [*nl.* 100] op 50, van 50 op 25, ende voorts op niet; [...]⁹⁵

De winst, daar gaat het om. Vooral de tweede zin van dit citaat wijst erop dat dit stuk met minstens even grote waarschijnlijkheid aan Reael toegeschreven kan worden als de *Wederlegginge*. De daar geformuleerde opvatting treffen we ook aan in zijn verslag aan de Staten-Generaal van 1620 en later zal hij hem in zijn brief aan Van Walbeek nogmaals naar

⁹³ Coen. *Bescheiden*, dl. 4, p. 596–597.

⁹⁴ Zie hiervoor, hfdst. 1, p. 68–69.

⁹⁵ Coen. *Bescheiden*, dl. 4, p. 640.

voren brengen.⁹⁶ Hier, in discussie met Coen, vinden we voor het eerst de natuurrechtelijke visie van het *Mare Liberum*, inclusief het argument van de bloei óók van de inlandse handel, met kracht naar voren gebracht. Na alles wat eraan vooraf is gegaan komt het op mij cynisch over dat dit morele gelijk financieel zo goed uitkwam.

Coens plan is nooit uitgevoerd. Weliswaar werd het in oktober 1624 goedgekeurd door de Heren Zeventien en werd Coen zelf herbenoemd tot gouverneur-generaal. Maar onder druk van zowel de participanten als Engeland, hielden de Staten-Generaal Coens vertrek naar Indië tegen en bleef goedkeuring aan de beleidslijn van de Heren Zeventien uit. Terwijl het touwtrekken met Engeland voorlopig doorging, vertrok Coen in maart 1627 in het diepste geheim naar Indië, maar op 10 augustus van dat jaar verboden de Heren Zeventien, waaronder nu ook Reael, hem iedere stap tot uitvoering van zijn plannen.⁹⁷

4.3. De politieke strekking van ‘Het Lof der Zee-vaert’

De politieke strekking van *Het Lof der Zee-vaert* ligt gegeven in de aanroeping van Laurens Reael om, als ‘heilige’ en als voormalig gouverneur-generaal, de dichter bij te staan bij zijn argumentatie (r. 15–20), en in het feit dat in de uitkomst van die argumentatie aan het eind van het gedicht ook inderdaad diens opvatting over de Indië-politiek te beluisteren valt (r. 413–429). Ik wees dat al aan in het eerste hoofdstuk van deze studie.⁹⁸ In dit hoofdstuk heb ik de gegevens aangevoerd die dienen tot inzicht in de portee van deze strekking.

Vondel kiest met zijn gedicht partij in het conflict dat zich op (semi-) overheidsniveau afspeelde over het te voeren VOC-beleid. De basis van dit conflict ligt in de tegenstelling tussen, enerzijds, degenen die hun belangen vooral hadden liggen bij de VOC als autonome onderneming en, anderzijds, degenen die, hoewel vaak als participant bij de VOC betrokken, toch voornamelijk belang hadden bij de handel in Europa.⁹⁹

De samenstelling van de eerste groep is, als ik het goed zie, weinig homogeen. Er horen mensen toe als Hendrik Brouwer en Jan Pietersz Coen, die hun maatschappelijk aanzien te danken hadden aan hun carrière bij de VOC en die vooral de groei van de compagnie op het oog hadden.¹⁰⁰ Daarnaast is er een aantal bewindhebbers toe te rekenen die

⁹⁶ “De derde soorte sijn meest alle princen ende volckeren van Indiën onder wiens vleugelen ende door welcker thoelatinge [...] wij onsen handel ende negotie sijn drijvende [...]” (Van Opstall, ‘Laurens Reael in de Staten-Generaal’, p. 187–188). Hetzelfde in: Reael, *Brief aen I. van Walbeeck*, p. 49–50. Vgl. ook in *Generale missiven*, dl. 1, p. 72: “Mijne Heeren en hebben alhier soodanige souverayniteit niet”.

⁹⁷ Coen, *Bescheiden*, dl. 4, p. 643–683, 692–708, 708–709.

⁹⁸ Zie hiervoor, hfdst. 1, p. 69–70.

⁹⁹ Over deze tegenstelling: Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat*, p. 45–46, 72–73, 78–79. Zie ook hiervoor, hfdst. 1, p. 63–64.

¹⁰⁰ Voor Brouwer, zie: Heeres, ‘De Gouverneur-Generaal Hendrik Brouwer’, p. 192–193.

meer verdienden áán, dan door middel van de VOC. Iemand als Elias Trip bijvoorbeeld, een van de grootste Europese handelaars in wapens en geschut, zal weinig bezwaar hebben gehad tegen de kostbare militaire uitrustingen van de schepen, waartegen de participanten protesteerden. Daarnaast placht hij, vaak in samenwerking met bewindhebber Jacob Bicker, tegen voordelige prijs de aanvoer van de VOC op te kopen om die dan zelf weer met winst te verkopen, een praktijk waartegen de participanten eveneens in het geweer kwamen.¹⁰¹ Om hele andere redenen dan Coen zullen ook zij geïnteresseerd zijn geweest in strikte handhaving van het monopolie: niet de winst die de VOC zou kunnen maken op de Europese markt, maar hun eigen winst aldaar ging hun ter harte. Ten derde was er dan de invloed van de calvinistische dominees. Elias Trip was in 1614 bewindhebber geworden van de Amsterdamse kamer en Jacob Bicker in 1618.¹⁰² Dat was in de tijd dat het burgemeesterscollege, dat de bewindhebbers benoemde, gedomineerd werd door de calvinisten. Behalve deze twee had die groepering nog wel meer aanhangers onder de bewindhebbers.¹⁰³ Ook de calvinistische opvattingen over handel en zending zullen dus hun invloed wel hebben kunnen doen gelden. Men krijgt de indruk dat deze groep aan samenhang inboet, wanneer de calvinisten, als ze eenmaal ook in de Staten-Generaal aan de macht zijn, door de omstandigheden worden gedwongen een overeenkomst met Engeland te sluiten.

Tot de andere groep horen de meeste traditionele Amsterdamse handelshuizen, zoals bijvoorbeeld dat van de familie Hooft.¹⁰⁴ Ook Reael, hoewel in dienst van de VOC, kan er als lid van een van oudsher voorname Amsterdamse familie en broer van de secretaris van de admiraliteit, toe gerekend worden.¹⁰⁵ Hun standpunt wordt door hem, vooral vanaf het moment dat hij teruggekeerd is in de Republiek,

¹⁰¹ Glamann, *Dutch-Asiatic trade*, p. 8, 30–31, 34. Zie ook: Van Rees, *Geschiedenis der staathuishoudkunde in Nederland*, dl. 2, p. 149–150; Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, p. 120, 314–319. In het protest dat de participanten in maart 1625 bij de Staten-Generaal indienen, wordt Trip met name genoemd als opkoper (*Coen. Bescheiden*, dl. 4, p. 661–662).

¹⁰² De data van hun benoeming in de 'Lijst van bewindhebbers, Kamer Amsterdam, 1610–1691', Gemeente-archief Amsterdam.

¹⁰³ Te denken valt bijv. aan Gerrit Jacob Witsen, die in 1614 bewindhebber werd, en aan Pauws zoon Adriaen, die benoemd werd in 1618. Over de benoeming van de bewindhebbers door het stadsbestuur, zie artikel 26 van het octrooi (in: *Groot Placaet-Boeck*, dl. 1, kol. 534) en Stapel, 'De oprichting van de Vereenigde Oostindische Compagnie', p. 25. Over de macht van de calvinisten in Amsterdam: Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat*, p. 49–83.

¹⁰⁴ Zie voor de betrokkenheid van vader Hooft: Tuynman, *Bijdragen tot de P.C. Hooft-filologie*, p. 50–51, 100–101, noot 322. Ik heb geen aanwijzingen gevonden dat er enige verbinding zou bestaan tussen deze groep en de 'dolerende participanten', zoals ze toentertijd werden genoemd.

¹⁰⁵ Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, dl. 1, p. 136–137.

duidelijk verwoord: opbloei van de handel door vreedzame betrekkingen, in Indië en, vooral, in Europa.

Het is deze zelfde gedachte die in *Het Lof der Zee-vaert*, na de algemene natuurrechtelijke argumentatie, nog eens met extra klem naar voren wordt gebracht wanneer, bij wijze van concluderende samenvatting, het “Pronckbeeld” van de zeevaart wordt beschreven:

Ick sieder die den Golf verlooft is, 't rijck Venedig,
Het pratte Lissebon, Marsillien steeds onledig,
En Londen Konings stoel, haer suster, en gebuur
't Welvarende Amsterdam, en Dantsick korenschuur.
Ick sieder 't uytheemsch volck handklappen, en haer groeten,
En Mooren swart van huyl neervallen voor haer voeten,
En wenschen mijn Godes geluck, en spoed, en heyl,
En al die om haer eer een ooge slaet in 't seyl. (r. 449–456)

Amsterdam de “suster, en gebuur” te noemen van Londen, en dat in verband met de zeevaart, was een politieke daad. Hetzelfde gold voor de voorstelling dat de Indische bevolking – de “Mooren swart van huyl”¹⁰⁶ – de handel zou vereren en gelukwensen. En zelfs de korte mededeling, daarna, dat “Hooft der Rymers hoofd met veersen streelt de buyen” (r. 462) kan, in zijn toespeling op de dichtwisseling met Huygens, niet anders dan binnen ditzelfde politieke verband begrepen worden.

Begrepen worden, door wie? De vraag lijkt gewettigd of iemand buiten de kleine kring van direct betrokkenen al die toespelingen – op het optreden van de VOC in Indië, op het *Mare Liberum* van De Groot, de standpunten van Reael, de verhouding met Engeland, het politieke gehalte van de dichtwisseling tussen Huygens en Hooft, en wat niet al – ook maar in de verste verte kan hebben begrepen. De indruk dringt zich soms op dat Vondel bij het schrijven van zijn gedicht alleen maar aan Reael, Blaeu en Hooft heeft gedacht.

Toch is die indruk naar mijn mening niet geheel juist. Natuurlijk, Reaels verslag aan de Staten-Generaal en de discussie over Coens kolonisatieplannen binnen de VOC waren niet openbaar en de meeste mensen zullen er dan ook niet van hebben geweten, evenmin als van de gang van zaken bij de onderhandelingen met Engeland, al moeten we de reikwijdte van het roddelcircuit misschien niet onderschatten. Maar de hoofdpunten waarom het ging waren wel degelijk bekend.

De relatie met Engeland komt ter sprake in de pamfletten die in de jaren 1621–1623 gewisseld worden tussen bewindhebbers en boze participanten, en over Coens optreden op de Banda-eilanden komen in 1622

¹⁰⁶ Dat “Mooren” een gewone benaming was voor de, mohammedaanse, inwoners van Indië, blijkt op verschillende plaatsen in de teksten van Coen en Reael. Zie bijv. de hiervoor (hfdst. 4, p. 239) aangehaalde brief van Coen (*Coen. Bescheiden*, dl. 1, p. 532). Vgl. ook *Coen. Bescheiden*, dl. 1, p. 396; en Van Opstall, ‘Laurens Reael in de Staten-Generaal’, p. 187.

eveneens pamfletten los.¹⁰⁷ Zelfs Huygens' gedicht waarin hij Hooft vraagt zijn invloed aan te wenden ten gunste van een overeenkomst met Engeland, is in druk verschenen en dat nog wel in een uitgave waarin Huygens' functie als gezantschapssecretaris op de titelpagina wordt vermeld.¹⁰⁸ Dit betekent dat precies die gegevens ter beschikking stonden van een algemener publiek, die minimaal nodig waren om de politieke boodschap van het gedicht te kunnen begrijpen. Dat laatste lijkt me een voorwaarde om inderdaad te kunnen spreken van een politiek gedicht. Hoe de verhoudingen precies lagen in het krachtenveld van belangen en meningen hoefde men daarvoor waarlijk niet te weten.

Na alle antipropaganda van de voorgaande jaren, uitblijvende uitkeringen en dalende aandelen,¹⁰⁹ wrijvingen met Engeland en berichten over wreedheden in Indië, kwam er nu dan een gedicht dat een heel ander beeld oproep van de verre vaart. Een gedicht dat wel afrekende met 16de-eeuwse opvattingen over de hoogmoed en hebzucht die onverbreekelijk met de zeevaart verbonden zouden zijn, maar dat niettemin de opbloei van handel en welvaart onder verwijzing naar de meest gezaghebbende denkers wist te plaatsen binnen een allerbevredigendst moreel kader. Dat dat morele kader de Nederlanders meer dan anderhalve eeuw lang in staat zou stellen hun geweten schoon te houden onder het opstrijken van de aan Indië ontfutselde winsten, kan Vondel niet aangerekend worden.

¹⁰⁷ Zie: Knuttel, *Catalogus*, dl. 1, 2de stuk, p. 39-41 en Asher, *A bibliographical and historical essay*, p. 105-108.

¹⁰⁸ Op een ongesigneerd half vel in-4° in de dubbeluitgave van *'t Costelick Mal* en *'t Voor-Hout*, Middelburg 1622. Huygens' functie staat uitvoerig op de titelpagina. Overigens is het niet uitgesloten dat Huygens – of misschien meer zijn broer Maurits – met deze publikatie helemaal niet zo gelukkig was. Daarover: Spies, 'Arion-Amphion: Huygens en Hooft in de stormen van 1621-1622', p. 112-113.

¹⁰⁹ Zie: Van Rees, *Geschiedenis der staathuishoudkunde in Nederland*, dl. 2, p. 146-147.

Afbeeldingen

1. Laurens Reael. Schilderij door Cornelis van der Voort.
Rijksmuseum Amsterdam, cat. nr. A 3741. 14
2. Willem Jansz Blaeu. Gravure door Jeremias Falck.
Rijksmuseum Amsterdam, cat. nr. Holl. 211. 30

